

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить 6 разів на рік

© Редакція "УІЖ"

Свідоцтво про державну реєстрацію
серія КВ № 263 видано Держком-
видавком України 14.XII.1993 р.

№ 3 (468)

ТРАВЕНЬ – ЧЕРВЕНЬ 2006

Головний науковий редактор
академік НАН України **В.А.СМОЛІЙ**

Наукова рада

Любомир Винар (Кент, США), **Я.Д.Ісаєвич** (Львів), **Зенон Козут** (Едмонтон, Канада), **В.М.Литвин** (Київ), **Анджей Поппе** (Варшава, Польща), **В.Ф.Репринцев** (Київ), **А.Г.Слюсаренко** (Київ), **П.С.Сохань** (Київ), **В.С.Степанков** (Кам'янець-Подільський), **П.П.Толочко** (Київ), **П.Т.Тронько** (Київ), **Б.М.Флоря** (Москва, Російська Федерація)

Редколегія

В.Ф.Верстюк, **С.В.Віднянський**, **В.М.Волковинський**, **О.І.Гуржій**, **В.М.Даниленко**, **М.Ф.Дмитрієнко**, **О.М.Донік** (заст. головного редактора), **В.І.Кузнецов** (заст. головного редактора), **С.В.Кульчицький**, **В.І.Кучер**, **О.Є.Лисенко**, **М.І.Панчук**, **Р.Я.Пиріг**, **О.П.Реснт** (заст. головного редактора), **В.М.Ричка** (заст. головного редактора), **О.С.Рубльов** (заст. головного редактора), **В.Ф.Солдатенко**, **В.П.Трошинський**, **О.А.Удод**, **Ю.І.Шаповал**

Наукові редактори

канд. іст. наук **О.М.Донік**, д-р іст. наук **О.П.Реснт**, д-р іст. наук **В.М.Ричка**, д-р іст. наук **О.С.Рубльов**

Тексти готували редактори

С.Г.Архипенко, **В.В.Григор'єв**, **О.М.Квітка**, **В.І.Кузнецов**

Електронна версія: канд. іст. наук **А.Г.Плахонін**, **О.В.Жданович**
www.history.org.ua/journal/index.htm

Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів

Коректори – **В.В.Григор'єв**, **Н.Ю.Мельник**
Комп'ютерна верстка – **А.В.Корженівська**
Обкладинка – **Н.О.Горбань**

Підп. до друку 29.05.2006 р.
Формат 70x100/16. Папір офс. № 1.
Гарн. SchoolBookСТТ. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк. 21
Тираж 1200 прим. Зам. № 6-35.

Оригінал-макет виготовлено у видавництві "Дієз-продукт", свідоцтво ДК № 546 від 31.07.2001 р.
03040, м. Київ, вул. Ломоносова, 8-Б. Тел./факс: 258-64-65, e-mail: diez94@mail.ru
Віддруковано з позитивів у ЗАТ "Київська книжкова фабрика"

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL. Institute of the history of the Ukraine, Institute of the political and ethno-national researches. Scientific journal. Founded in 1957. Published 6 times at year. Editor-in-chief V.A.Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. (044) 278-52-34, fax (044) 279-63-62, e-mail: UHG@history.org.ua

Адреса редакції: вул. М.Грушевського, 4, Київ, Україна, 01001. Телефон (044) 278-52-34, факс (044) 279-63-62, електронна пошта: UHG@history.org.ua

З М І С Т

С Т У Д І Ї

Р у с и н а О. В. Міжконфесійні взаємини й суспільно-політичні рухи XV – початку XVI ст. на теренах України	4
Д о н і к О. М. Купецтво як стан в Україні (XIX ст.)	16
Ф р а н к о О. О. (<i>Львів</i>). Наукова діяльність Федора Вовка	42
П а щ е н к о В. О. (<i>Полтава</i>), Н а г о р н а Т. В. (<i>Полтава</i>). Л.М.Толстой і духобори: основні етапи взаємин наприкінці XIX – на початку XX ст.	56
П и р і г Р. Я. Земельна реформа гетьмана Павла Скоропадського: спроби проведення та причини невдачі	68
С о л о в й о в а В. В. (<i>Бердянськ</i>). Консульська служба УНР у Центральноевропейському регіоні	84
С в и с т о в и ч С. М. Громадські об'єднання національних меншин України в період НЕПу: історико-правовий аналіз питання	88
С у х о б о к о в а О. О. Никифор Григорієв про Україну в системі міжнародних відносин напередодні та під час Другої світової війни	95
Д а н и л е н к о В. М. Ліквідація Польської держави та встановлення радянського режиму в Західній Україні	111
І щ е н к о Я. О. Сучасний стан муніципальної геральдики в Україні: перші здобутки та невирішені проблеми	125

* * *

В р о н с ь к а Т. В., Л и с е н к о О. Є. Формування особового складу штрафних батальйонів і рот у Червоній армії періоду Великої Вітчизняної війни	137
Г о г у н О. С. (<i>Москва, Російська Федерація</i>). Маловідомі сторінки історії радянського партизанського руху України в документах польського підпілля (1942–1944)	151
З а б о л о т н а Т. В. Житлова проблема в окупованому Києві	158

І С Т О Р І О Г Р А Ф І Я. Д Ж Е Р Е Л О З Н А В С Т В О

К о т л я р М. Ф. Імовірна спадковість структури й форми Галицько-Волинського літопису (спостереження історика)	173
М а р о ч к о В. І. Сучасна зарубіжна історіографія голоду 1932–1933 рр. в Україні: нова чи стара інтерпретація?	186
К у ш н е ж Р о б е р т (<i>Люблін, Польща</i>). Львівська українська преса про голодомор в УСРР	199
Н і к о л ь с ь к и й В. М. (<i>Донецьк</i>). Репресії за “лімітами” (1937–1938 рр.)	210

Р Е Ц Е Н З І Ї

П и р і г Р. Я. Ю.І. Шаповал, І.В.Верб. Михайло Грушевський	223
Щ е р б а к В. О. І. Дзира. Козацьке літописання 30-х – 80-х рр. XVIII ст.: джерелознавчий та історіографічний аспекти	226
В о й ц е х і в с ь к а І. Н. І. Б. Матяш, Ю. Ю. Мушка. Діяльність Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині: історія, спогади, архівні документи	228
З а д о р о ж н и й В. Є. (<i>Ужгород</i>). Р. Офіцинський. Політичний розвиток незалежної України (1991–2004) в аспекті європейської	

ідентичності (на матеріалах періодики Заходу)	.230
М а д і є в с ь к и й С. А. (<i>Ахен, Німеччина</i>). Гетц Алі. Народна держава Гітлера. Грабунок, расова війна й національний соціалізм	.231

Х Р О Н І К А Н А У К О В О Г О Ж И Т Т Я

Б а р а н о в с ь к а Н. П. Міжнародна наукова конференція “Скривджене людство: 20 років після Чорнобиля”	.235
Г о р е л о в Д. М. Міжнародна наукова конференція “Еліти й цивілізаційні процеси формування націй”	.235
М и ц и к Ю. А. Міжнародна наукова конференція “Ad Fontes / До джерел” (Києво-Могилянській академії – 390)	.236
Н о в і к н и г и	.238

До уваги авторів!

До друку приймаються статті, ніде раніше не друковані, а також документи, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи. Основна вимога до авторських текстів – наукова новизна матеріалу, оригінальність думок, актуальність теми.

Обсяг матеріалів – **не більше 23–25 сторінок** (1 авторський аркуш). Текст має бути набраний у текстовому редакторі Microsoft Word for Windows, шрифт Times New Roman, кегль – 14, міжрядковий інтервал – 1,5. Формат файлу – .DOC або .RTF.

Текст набирається **без переносів слів**. Абзацні відступи формуються в матеріалі, а не використанням пробілів і табулятора. Таблиці розміщуються в текстовому файлі. Посилання виконуються через меню “Вставка” **автоматично (!)** в кінці тексту.

Автори мають **повідомити про себе** такі дані: прізвище, ім’я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи й посаду, адресу для листування, телефон (роб., дом., мобільний), електронну пошту.

У редакцію слід подавати **два роздрукованих примірники**, а також **електронну копію статті (дискета або CD)**. До статті має бути додано **дві анотації** (українською й англійською мовами).

Редакція має право **редагувати й скорочувати** подані матеріали. Неопубліковані матеріали, а також дискети й ілюстрації авторів **не повертаються**.

Матеріали надсилаються поштою на адресу: редакція “УІЖ”, вул. М.Грушевського, 4, Київ, 01001 або електронною поштою: **UHG@history.org.ua**

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор.

О.В.Русина*

**МІЖКОНФЕСІЙНІ ВЗАЄМИНИ Й СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ РУХИ
XV – ПОЧАТКУ XVI ст. НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ**

У статті аналізуються застарілі стереотипи в тлумаченні суспільно-політичних конфліктів на теренах України в XV – на початку XVI ст., що сягають часів Володимира Антоновича та його учнів. Автор закликає до їх перегляду на ґрунті автентичних джерел цієї доби.

Студіювання історії України часів перебування основного масиву її територій у складі Великого князівства Литовського (середина XIV – друга третина XVI ст.) і досі залишається на узбіччі магістральних шляхів розвитку української історіографії. Саме в цій царині накопичилося чи не найбільше застарілих кліше й стереотипів, значна частина яких сягає наукових праць другої половини XIX – початку XX ст., коли робилися перші спроби осмислення згаданого відтинку української історії.

Чільну роль у цьому осмисленні відіграли праці Володимира Антоновича, серед яких слід згадати передусім „Нарис історії Великого князівства Литовського до смерті великого князя Ольгерда” та „Київ, його доля й значення з XIV по XVI ст. (1362–1569)”¹. Саме в них було закладено підвалини розуміння доби литовської політичної зверхності як періоду протистояння й відкритої боротьби двох національних “начал”, литовського й руського, спровокованих прийняттям Литвою католицизму внаслідок унії з Польщею (1386 р.).

На переконання В.Антоновича, у Великому князівстві Литовському (далі – ВКЛ) “при взаимном воздействии обоих национальных начал, несомненно, литовское должно было подчиниться русскому, заимствовать его цивилизацию и занять в общем государстве второстепенное место”. Натомість “этот естественный ход развития слагавшегося западно-русского государства встретил неожиданную преграду вследствие внешней политической комбинации (Кревської унії – О.Р.) ... Руси литовской таким образом стала угрожать опасность со стороны собственного правительства, попавшего теперь под влияние чуждого народного начала и решившегося проводить свои воззрения без всякого внимания на национальные, исторические и бытовые особенности народонаселения. Русские области, сознавая наступавшую опасность, стараются отстоять свои национальные начала, отклоняя по возможности стремления правительства к объединению их с Польшею и отстаивая свои бытовые особенности... Русская партия сосредоточивается в Киеве и находит во всех слоях народонаселения Киевской области прочную поддержку своим стремлениям... Киевская земля получает значение твердыни русской народности. Значение это в борьбе с польско-латинским влиянием она занимает в исходе XIV столетия и удерживает за собою до окончательного решения в Южной Руси спорного вопроса в пользу русской народности в половине XVII столетия”².

Лідерами “русської партії” у ВКЛ В.Антонович уважав низку історичних персонажів: великого князя литовського Свидригайла, київського князя Олелька (за часів володарювання якого кияни “изгнаша” речника Флорентійської унії Ісидора), його сина Михайла, нібито скараного на горло “на лобном месте перед воротами киевского литовского замка”, і, нарешті, бунтівного Михайла Глинського, чий задуми полягали у відновленні “самостійного руського князівства”.

* Русина Олена Володимирівна – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

Як показав час, ідеям, продюкованим В.Антоновичем, судилося довге життя. Прикметно, що й через сто років, попри зміну методологічних засад, пов'язану з утвердженням марксистської ідеології, з академічної літератури можна було дізнатися про те, що Київ стояв у центрі очолюваної місцевими князями боротьби за незалежність від Литви, що він був столицею проголошеного в 1432 р. Свидригайлом “великого князівства Руського”, що М.Глинський прагнув створити “Руське князівство” із центром у Києві тощо³. Різниця була хіба що термінологічна: дефініція “руський” стосовно тогочасних реалій поступилася місцем визначенню “український”.

Ці конвенції поділяли й історики з діаспори. У надрукованій 1988 р. книзі Ореста Субтельного “Україна: Історія”, котра суттєво вплинула на становлення патріотичного дискурсу в українській пострадянській історіографії, також награвляємо на характеристику Свидригайла як виразника інтересів українства (ба, навіть, “українського православ'я”), а М.Глинський репрезентується як захисник “грецької віри” та борець за відновлення Київського князівства⁴. Ці погляди не піддавалися ревізії сучасними українськими науковцями, які прагнули підкріпити ними популярну в новітній історіографії тезу про “споконвічні національно-визвольні змагання українців”⁵. Не дивно, що навіть у працях зазвичай критично налаштованих дослідників можна зустріти згадки про Свидригайла та М.Глинського як про “лідерів руської (православної) партії” у ВКЛ або про повстання останнього як про “збройний символ руського опору в протистоянні Литви та Русі”⁶.

Консервації цих генерованих у XIX ст. уявлень значною мірою сприяв занепад литuanістичних студій, успадкований від радянської історіографії. Не секрет, що в ній панувала москвоцентрична схема історичної еволюції народів, які мешкали на території СРСР. Будь-яке відхилення від цієї умоглядної схеми розглядалося як тупикова історична модель. Цілком зрозуміло, що такий підхід не стимулював об'єктивний аналіз процесів, які відбувалися на території ВКЛ – поліетнічної та поліконфесійної держави, вільної від релігійної нетерпимості й будь-яких форм ортодоксії, з широкою регіональною автономією й гарантіями особистих та станових прав. Усупереч привабливості цієї моделі суспільного й державного устрою Москва та Вільно оголошувалися потенційно нерівнозначними центрами об'єднання східнослов'янських земель⁷; у протилежному випадку, стверджував В.Т.Пашуто, “ми муситимемо ототожнити по суті політику Дмитра Донського й Ольгерда. ... Однак джерела – проти такого ототожнення”⁸.

У світлі цього доволі симптоматично, що піонером у справі компаративного вивчення двох соціополітичних моделей, які розвинулися на східнослов'янській основі, став американський дослідник. Ідеться про Я.Пеленського, котрий у своїй праці, присвяченій порівнянню Російської й Литовсько-Польської держав у середині XV–XVI ст. (об'єктом порівняння стали, головним чином, статус монархічної влади й нобілітету) зробив слушний акцент на гіпертрофованих уявленнях про московську централізацію, котрі ствердились у радянській історіографії від середини 1950-х рр.: “Ця система розглядалась як ідеальна й найпрогресивніша з-поміж усіх існуючих соціополітичних систем. Уважалося, що Московська Русь підійшла дуже близько до ідеальної моделі, навіть у порівнянні з монархічними режимами Заходу. Натомість Польська держава не спромоглася досягти цієї ідеальної моделі, позаяк опинилася поза межами дії універсальних історичних законів, які полягали в переході до централізованої й абсолютистської монархії. Малося на увазі, що вона відхилилася від панівної європейської тенденції; тут постала доволі специфічна й водночас унікальна система шляхетської демократії, котра проіснувала з 1454 р. до кінця XVI ст. Ця система спричинила поступовий занепад Польсько-Литовської держави та її кінцевий крах”⁹.

Парадоксально, що в певному сенсі такі уявлення корелюють із московськими ідеологемами XVI ст., котрі також стали предметом дослідження Я.Пеленського. Для прикладу, досить навести написане від імені князя М.Воротинського послання Івана Грозного польському королеві й великому князеві литовському Сигізмунду-Августу, де стверджується, що “наших великих государей вольное царское самодержавство – не как ваше убогое королевство”¹⁰.

На жаль, праця Я.Пеленського залишилася непоміченою в радянському та пострадянському історіописанні. Між тим, у нього позначився більш зважений підхід до зазначеного комплексу питань. Були зроблені й перші спроби порівняння соціально-політичної еволюції Російської та Литовської держав у XV–XVI ст. Спочатку із цією ідеєю виступила М.Бичкова, яка у своїй книзі “Русское государство и Великое княжество Литовское с конца XV в. до 1569 г.: Опыт сравнительно-исторического изучения политического строя” (М., 1996) розглянула три аспекти проблеми: владні інститути, станову структуру панівної верхівки суспільства й ідеологічне оформлення влади.

Праця московської дослідниці здобула досить стримані оцінки фахівців. Так, М.М. Кром, резюмуючи, відзначив у своїй рецензії: “Ідея порівняння політичних систем двох сусідніх східноєвропейських країн має втілювати і заслуговує на цілковиту підтримку. Однак ця смілива спроба реалізувати такий амбітний проект навряд чи може бути розцінена як успішна”¹¹.

Однак, усупереч численним вадам праці (бідна джерельна база, ігнорування значної кількості фундаментальних досліджень, дотичних заявленої проблематики, бездоказовість низки принципових тверджень, неправомірне ототожнення литовських і польських політичних інститутів) і бракові ґрунтовних авторських спостережень (котрі, як визнає сама М.Бичкова, “не претендують на остаточне розв’язання проблем”, а “мають скоріше постановочний характер”), вона, поза сумнівом, виконала своє головне призначення – стимулювала подальші наукові дослідження.

Свідченням цього є надруковані останніми роками стаття М.Крома “Росія й Велике князівство Литовське: два шляхи в історії”¹² та дослідження І.Гралі “Дяки та писарі: апарат влади в Московській державі та Великому князівстві Литовському в ранньомодерні часи (XVI – початок XVII ст.)”¹³. Обидва автори прямо апелюють до книги М.Бичкової. Однак, якщо у першій із названих праць об’єктом дослідження стали “основні віхи у взаєминах двох сусідніх держав упродовж кількох століть”, то в другій компаративний аналіз здійснено на мікрорівні, – і на сучасному етапі розробки проблеми такий підхід видається дуже результативним: польський дослідник зробив низку цікавих спостережень стосовно соціального складу, суспільного статусу, кар’єрних перспектив та “культуротворчої ролі” приказних дяків і писарів литовської великокнязівської канцелярії.

Характерно, що одночасно із цим об’єктом порівняння стали явища культурного життя обох держав. Передусім слід згадати дослідження А.Турилова “Південнослов’янські пам’ятки в літературі й книжності Литовської та Московської Русі XV – першої половини XVI ст.: парадокси історії та географії культурних зв’язків”¹⁴. Автор піддав критичному аналізу уявлення про “південнослов’янський субстрат” як специфічну особливість західноруської книжності, котра відрізняє її від московської.

Дослідник продемонстрував, що в Московській Русі була відомою набагато більша кількість пам’яток південнослов’янського походження, ніж у Польсько-Литовській державі, попри територіальну наближеність останньої до Балкан. Причина цього парадоксу криється в характері книжково-літературних зв’язків східних і південних слов’ян у добу середньовіччя: “Їхня головна особливість полягає в тому, що вони не були наслідком і супутником політичних і церковних

зв'язків православних слов'янських держав між собою, а здійснювалися здебільшого через Константинополь та інтернаціональні православні чернечі центри (для XIV–XVI ст. це, передусім, Афон). При цьому вони мали неофіційний і напівофіційний характер, здійснювалися силами нижчого й середнього духовництва (переважно чорного), іноді за участі єпископату. За таких умов фактор географічної близькості того чи іншого східнослов'янського регіону до Балкан (чи, навпаки, віддаленості від них) не відіграє істотної ролі в інтенсивності цих зв'язків та в їхній продуктивності¹⁵.

Інші парадокси культурного життя ВКЛ ще чекають на своє пояснення. Здавалося б, культурний плюралізм, властивий Литовській державі¹⁶, мусив стимулювати розвиток східнослов'янської книжково-літературної традиції. Замість цього ми спостерігаємо виразний занепад духовної творчості: кількість оригінальних літературних пам'яток, котрі постали на теренах ВКЛ, не йде в порівняння з тим, скільки їх було створено на значно більш гомогенних у культурному відношенні великоруських землях. Крім того, як продемонстрував той же А.Турилов, дослідивши репертуар перекладів із латинської, польської та чеської мов, виконаних українсько-білоруськими книжниками у XV – на початку XVI ст.¹⁷, із того величезного культурного потенціалу, котрий містився в синхронній іншомовній літературі, затребуваним виявилось дуже небагато. Перекладалися, головним чином, апокрифічні та візіонерські твори – і, на думку автора, “католицька церковна ієрархія, поза сумнівом, не рекомендувала б такий набір текстів для першочергового перекладу. Це є виразним свідченням апатії в справі пропаганди унії в представників католицького духовництва Польщі та Великого князівства Литовського. Водночас перекладені пам'ятки так само не свідчать і про зустрічний інтерес освічених кіл православних до католицького віровчення, оскільки в них містяться в кращому випадку крихти відомостей щодо власне католицизму”¹⁸.

Цей історіографічний екскурс унаочнює, що саме час поширити компаративний метод на сферу міжконфесійних взаємин у ВКЛ і Російській державі. Він, без сумніву, продемонструє різну за інтенсивністю гостроту суспільної реакції на одні й ті ж самі “культурні подразники”. Чи не найкраще це ілюструє ставлення до спроб запровадження митрополитом Ісидором настанов Флорентійської унії, укладеної 1439 р. Свого часу, пишучи, що на неї однаково реагували як у Києві, так і в Москві¹⁹, В.Антонович користувався пізньою, XVII ст., версією подій, викладеною в Густинському літописі, згідно з яким “Исидор, митрополит киевский, пришед во одежде кардинальской в Киев, но оттуду изгнаша его”²⁰.

Насправді ж, коли в лютому 1441 р. по дорозі з Італії до Москви Ісидор завітав до Києва, місцевий князь Олелько повівся зовсім інакше, ніж його шурин, великий князь московський Василій II. Попри брак виразних уявлень про те, на яких засадах “сталось одиначество с латиною”, він офіційно підтвердив “господину и отцу своему Сидору, митрополиту киевскому [и] всея Руси” права, якими користувалися на території митрополичої єпархії його попередники²¹.

“Государь отчич киевский” разом зі своїми “князьми и с паны, и со всею полною своею радю”, декларувавши принцип недоторканності митрополичих маестностей, передав Ісидору те, що “издавна”, ще за часів його “великих прародителей” – “великих благоверных и благородных князей и княгинь” – належало митрополії. Він також підтвердив надання приватних осіб – те, що “великие господья бояре и боярыни, и все именитые народы ... давали ... у поминок себе и за спасение своей души и своему роду всему: села и волости с данями и со всеми доходы, также и земли, и воды, з бортями и со всеми пошлинами, с людьями и с озерами”.

Княжам воєводам і тиунам заборонялося “вступати” в “церковные земли и воды, и в люди, и во все доходы, и во все пошлыны”, що збиралися на користь

митрополита; до останніх Олелько додав “мыто коньское” (грошовий збір із продажу коней). За відсутності Ісидора (коли той “отъедет далее в свою митрополию, оправляя церковь Божию”) маєтності й доходи митрополичої кафедри переходили під контроль його намісника.

Робилися застереження щодо митрополичих людей: вони мали допомагати при будівництві міських укріплень (“коли будет надобе город делати, и митрополичьи люди софийские заделывают свое место, которое дельвали так же из старины и при первых митрополитах”); натомість їм “по старине” допомагали підводами. Якщо ж між ними та підданими князя виникали конфлікти, вони підлягали компетенції “смесного” суду, що його процедура також описана в Олельковій грамоті.

Митрополиту призначалась і половина “осмьничего”. Під цим можна розуміти як половину всіх грошових зборів князівського “осмьника” (урядника, котрий видав збором рибного мита, розбирав дрібні крадіжки й бійки тощо), так і лише ті, що були пов’язані зі злочинами проти моралі. На останнє припущення наштовхує норма, зафіксована в уставній грамоті великого князя Олександра київським міщанам (1499 р.): “Коли которого христианина купца або мещанина, або казака застанет осмьник непочестные речи делаючи с белыми головами (жінками – *О.Р.*), тогда на том наместнику митрополичему хоживала урочная вина (різновид штрафу – *О.Р.*)”²².

Факт видачі цієї грамоти митрополиту Ісидору (що про неї В.Антонович згадав, не назвавши її адресата), а також занесення його імені до пом’яника Києво-Печерського монастиря, відновленого після того, як попередній у 1482 р. “изгорел пленением киевским безбожнаго царя Менкирея и с погаными агаряны”²³, виразно засвідчують тенденційність як звістки Густинського літопису, так і даних інших джерел XVII–XVIII ст. щодо долі речника Флорентійської унії (котрий, зауважимо, мирно спочив 1462 р. в Італії). Так, у переліку київських митрополитів, котрий міститься у так званому “Збірнику Іллі Кошчаківського” – копіарії творів історичного змісту, створеного на початку XVIII ст. у київському Межигірському монастирі²⁴, Ісидор таврується як “еретик, римского костела поборник”, який “утек з Москвы и с Киева до Риму и з Риму зас пришол до Киева, и так кияне его за баламутню у Днепре утопили”²⁵.

Те саме стверджується й у “Пересторозі”²⁶; відтак, у XVII ст. долю Ісидора було переосмислено у відповідності до тогочасних реалій – згадаймо хоча б погрози Смотрицькому та його однодумцям, запідозреним у схильності до унії (“не один з вас Славути нап’ється”), або вбивство у 1618 р. намісника митрополита-уніата Антонія Грековича, якого козаки, за свідченням того ж “Збірника Кошчаківського”, “поймавши ... против Выдубицкого [монастыря] под люд [тут: лід] посадили воды пити”²⁷.

Відкритим залишається питання, чи є ця традиція “автономною”, чи на її появу вплинуло польське письменство XVI ст., в якому долю Ісидора було так само перекручено. Зокрема, у “Трактаті про дві Сарматії” краківського професора Матвія Меховського (1517 р.) ідеться про те, що “Ісидор, колишній київський митрополит, найвченіший грек із блискучою освітою, за часів папи Євгенія IV прибув ... на Флорентійський собор і, домігшись унії з Римською церквою, повернувся на Русь; але коли він почав там проповідувати підкорення Риму, московити позбавили його сану й скарали на смерть”²⁸. Видавці “Трактату” не змогли з’ясувати джерело цієї інформації²⁹; в іншого краків’янина – Яна Сакрана, автора памфлету “Роз’яснення помилок руського обряду” (1500 р.) – маємо тільки згадку про ув’язнення Ісидора киянами³⁰. Звістка М.Меховського, завдяки популярності його “Трактату”, потрапила до найрізноманітніших праць – навіть до щоденника Мартіна Груневега, котрий, перебуваючи в Києві восени 1584 р., занотував, що “святий мученик Ісидор був тут архієпископом”³¹, та “Універсальних реляцій” Джованні Ботеро³².

Незалежно від того, як саме відбувалась в українському письменстві XVII ст. філіація ідей стосовно долі Флорентійської унії на східнослов'янських теренах, доволі показово, що саме ними керувався В.Антонович, обстоюючи ідею про безперервність визвольного руху в Україні на проміжку від кінця XIV до середини XVII ст: “Борьбу [с польско-латинским влиянием] начинают обрусевшие князья литовско-русского происхождения, продолжают её представители церкви и завершают народные массы, сгруппировавшиеся под знаменем казачества. Во всех трех фазах борьбы Киев и его область составляют надёжную точку опоры для поборников русского народного начала”³³. Гадаємо, це добре унаочнює контрпродуктивність спроб розглядати литовську добу у відблисках Хмельниччини, з погляду суперечностей, продукованих суспільною практикою пізніших часів.

Із іншого боку, узасаднення продукованих В.Антоновичем ідей уможлилювали не тільки пізніші джерела (що до них слід віднести й “Хроніку” М.Стрийковського, на якій ми зупинимось трохи нижче), а й стан джерел литовської доби³⁴. Їхня фрагментарність і неповнота створюють ґрунт для всіляких маніпуляцій і недостатньо аргументованих узагальнень. До них слід, передусім, віднести уявлення про Свидригайла, як про захисника національних інтересів Литовської Русі, борця за її політичне самовизначення й творця “Великого князівства Руського”, що на них ми вже зупинилися раніше³⁵. Як переконує студіювання білорусько-литовських літописів, згадане “князівство”, що його інколи намагаються ув'язати з ідентичним за назвою політичним утворенням, яке пропонувалося створити за умовами Гадяцького трактату (1658 р.), існувало хіба що в уяві одного з літописців і до того ж охоплювало тільки північ Литовської Русі – землі навколо Смоленська та Полоцька. Зрозуміло, що цей регіон не може правити за “територіальний еквівалент” тієї руської національної ідеї, що її речником прийнято вважати Свидригайла.

Що ж до “киянина Скобейка”, чия участь у вбивстві його супротивника Сигізмунда Кейстутовича (1440 р.) розглядалась як утілення позиції Київщини в згаданому конфлікті³⁶, то цей персонаж є, скоріше за все, літературною фікцією. За нашими спостереженнями, оповідання “Хроніки Биховця” про змову проти Сигізмунда, де він фігурує, змодельовано на основі оповідання Іпатіївського літопису про смерть князя Андрія Боголюбського; тож, можливо, “киянин Скобейко” є тільки примарним двійником згаданого давньоруським літописцем “Кузьмищі-киянина”³⁷. Позицію ж київської верхівки куди адекватніше відбиває той факт, що сам Свидригайло вважав ініціатором спрямованого проти нього заколоту 1432 р. не слабохарактерного Сигізмунда Кейстутовича, а іншого князя зі свого оточення – “підступного й віроломного” Семена Гольшанського, котрий, мовляв, “підбурих і підучив” Сигізмунда. Оцінюючи цей факт, слід мати на увазі, що Гольшанські безперервно володіли Києвом наприкінці XIV – у першій третині XV ст.³⁸

Що стосується характеристики конфлікту між Свидригайлом і Сигізмундом як етноконфесійного за своєю природою, то В.Антонович і його послідовники повністю уникали згадок і про католицьке віросповідання Свидригайла, і про його кроки в бік церковної унії, і про такі дикі вчинки, як спалення ним у Вітебську митрополита Герасима.

Проунійними симпатіями відрізнявся й син київського князя Олелька Михайло, котрий в українській історіографії зажив слави борця з польсько-литовською експансією та католицизмом завдяки своїй участі в так званій “змові князів” (1481 р.). Її характер залишається й досі не проясненим, попри те, що впродовж останніх десятиліть уся сукупність дотичних фактів кількаразово переглядалася фахівцями, серед яких слід згадати передусім А.Крупську та М.Крома³⁹.

Змові передувало перетворення Київщини на воєводство. Так сталося з волі володаря ВКЛ Казимира, який на звістку про смерть місцевого князя Семена Олельковича прислав до Києва свого намісника – Мартіна Гаштольда, шваґра (брата дружини) покійного князя. Однак Семен мав прямих спадкоємців – сина Василя й брата Михайла, на той час намісника в Новгороді. Саме його кандидатура найбільше імпонувала киянам, котрі всіляко відмовлялися прийняти М.Гаштольда. За словами Яна Длуґоша, вони двічі не впускали його до міста, “кажучи, що або всі до одного накладуть головами, або (коли Казимир не поставить у них князем Михайла Олельковича – *О.Р.*) іншого собі князя добудуть”, якщо не “грецької, то латинської віри”⁴⁰. Ця завзятість красномовно свідчить про сталість традиції князівського правління на Київщині. Однак у 1471 р. їй було покладено край: кияни під загрозою воєнної виправи проти міста мусили визнати владу М.Гаштольда. Так Казимир домігся свого й “царственный град Киев и княжение его в воєводство перемени”⁴¹.

Такий перебіг подій не задовольняв нащадків Володимира Ольґердовича, переконаних у своїх правах на Київ. Недарма ж Семен Олелькович перед смертю “вінував” (тобто фактично забезпечив) свою дружину “киевскими пригородки и волостями”, що було б неможливо, якби він не почувався господарем у власному князівстві. Тож навряд чи відповідає дійсності версія Я.Длуґоша, згідно з якою в останні дні життя князь Семен, надіславши в дар Казимирові свого коня та лук (чим нагадував про власну звитягу в боротьбі з татарами), передав під його опіку свою родину й володіння, фактично зрікшись останніх на користь володаря Литви.

Адже й через три десятиліття після цих подій племінник Семена Олельковича, Семен Михайлович, позиваючись із його вдовою Марією за свій Копильсько-Слуцький уділ, дивувався, “которым обычаем Киев, удел князя твоего, после живота [смерті] его от тебе и от твоих детей отошел” і чому “король его милость граничную землю Киев на себе взял”, надавши в “хлебокормление” родині покійного князя Пінськ (із правом повернути його “опять к своей руде”)⁴².

Нащадки Володимира Ольґердовича не могли змиритись і з тим, що їх, попри високий родинний авторитет і знатність походження, фактично відсунуто від політичної влади. Свого часу як Олелько Володимирович, так і Семен Олелькович висувалися кандидатами на великокнязівський стіл, позаяк вони походили із старшої лінії Ольґердовичів і формально мали більше прав на престол, аніж нащадки Яґайла, сина Ольґерда від другого шлюбу.

Кривди, заподіяні київським князям, болісно переживали й далекі нащадки Володимира Ольґердовича. Один із них, князь Іван Бельський, у 1567 р., тобто майже через два століття після приходу до влади Яґайла, докоряв у листі з Московщини до Литви його правнукові, великому князеві литовському Сигізмунду-Авґусту: “Наша была отчизна Великое княжество Литовское, заньже [оскільки] прапрадед наш, князь Володимер – великого князя сын Олгердов, и как князь великий Олгерд понял [узяв за себе] другую жену, тверянку (Юліану, дочку князя Олександра Тверського. – *О.Р.*), и для тое другой своей жены прадеда нашего отставил, а дал тот столец, Великое княжество Литовское, другой своей жены детем, сыну Яґайлу”⁴³.

Втрата обох князівських “отчизн” – Києва й Вільна – вочевидь і спонукала нащадків Володимира Ольґердовича до згаданої змови, яка, без сумніву, мала династичний характер. Її організаторами стали онуки Володимира Ольґердовича – Михайло Олелькович і Федір Іванович Бельський, а також Іван Юрійович Гольшанський, правнук Володимира Ольґердовича по матері, Юліані Олельківні. Змову викрили (як гадають, не без допомоги київського воєводи Івана Ходкевича); Бельському пощастило втекти до Москви, а Михайло Олелькович та Іван Гольшанський наклали головами.

За браком відповідних даних годі судити про наміри організаторів змови. Очевидно, що й для більшості сучасників вони залишилися таємницею. Принаймні, на таке припущення настановує літописний запис 1481 р.: “Месяца августа 30 король польский и литовский Казимир повеле стяти [стратити] князя Михаила Олелковича а князя Ивана Юрьевича, вина их Богу единому сведущу”⁴⁴.

За свідченнями деяких джерел, змовники хотіли детронізувати (а можливо, і вбити) Казимира Ягайловича й посадити на великокнязівський стіл Михайла Олельковича. Для цього начебто передбачалося використати весілля Федора Бельського, на яке був запрошений Казимир. За іншою версією, убивство мало статися під час полювання – на князівських “ловах”. У будь-якому випадку лише щасливий збіг обставин нібито врятував Казимира від смерті.

Неясно, наскільки вірогідною є й літописна версія, за якою організатори змови намагалися відірвати від Литви землі по р. Березину й піддатися з ними Москві⁴⁵. Утім, не виключено, що змовники сподівалися на підтримку великого князя московського, з домом якого Олельковичів пов’язувала родинна традиція⁴⁶. На окремий розгляд заслуговує припущення М.Крома (похідне, як здається, від зауваги О.Преснякова⁴⁷), що згадка про р. Березину в контексті намірів заколотників постала через те, що володіння Гольшанських були на притоці Березини р. Ольшанці⁴⁸. Однак це припущення ігнорує той факт, що Березина у XV–XVI ст. уважалася традиційною межею між Литвою та Руссю⁴⁹.

У будь-якому випадку не витримує критики думка, уперше висловлена, здається, М.Любавським⁵⁰, що “змова князів” була прямим наслідком виданого Казимиром Ягеллончиком на прохання його сина Казимира (пізніше визнаного святым) наказу про заборону будівництва та відновлення православних храмів у ВКЛ (1481 р.). Як аргумент на користь цієї гіпотези висувалося твердження іншого сина Казимира, Олександра, про релігійне підґрунтя спрямованої проти його батька змови (1501 р.)⁵¹. Якщо, однак, цей аргумент був підважений ще М.Грушевським, котрий розцінив Олександрову заяву, зроблену в розпал релігійної за своїм ідеологічним оформленням московсько-литовської війни 1500–1503 рр., як “очевидне перенесення пізніших мотивів, пізнішого колориту на епізод 1481 р.”⁵², то питання про згаданий вище Казимирів наказ здобулося на зважену наукову оцінку дещо пізніше.

У 1920–1930-х рр. до цього питання неодноразово зверталися польські науковці⁵³, однак їхні висновки залишилися непоміченими в радянській історіографії. На початку 1970-х рр. А.Хорошкевич, досліджуючи грамоти кінця XV ст., які збереглися в складі Литовської метрики, потрактувала фактичний брак надань на користь православної церкви як реалізацію Казимирової заборони⁵⁴. Ця думка була спростована З.Войтковяком⁵⁵, котрий відзначив, що уявлення про заборону відновлення та будівництва церков у 1481 р. є лише відгук історіографічної легенди про діяльність Св. Казимира, давно відкинутої наукою⁵⁶. У документах XV ст. маємо тільки поодинокі посилання на якусь не окреслену чітко давню традицію “церквей греческого закону больше не прибавляти”; на неї покликався великий князь литовський Олександр, відмовляючись будувати для своєї дружини Олени, доньки Івана III, православному церкву у Вільно (1494–1495 рр.)⁵⁷. У документах XVI ст. є вказівка, що згадана заборона була ініційована Вітовтом; утім, на практиці вона майже не застосовувалася – хіба що на власне литовських теренах, де людність була суцільно католицькою.

Тож трактування “змови князів” як акції, спровокованої дискримінацією православ’я, є більш ніж проблематичним – особливо, коли взяти до уваги, що кількома роками раніше, у 1476 р., Михайло Олелькович і Федір Бельський декларували свою відданість принципам Флорентійської унії, підписавши звернення митрополита Мисаїла до папи Сікста IV⁵⁸. Принциповим є й те, що, як

показав М.Кром, не існувало зв'язку між утечею до Москви Федора Бельського та пізнішими переходами на службу до Івана III “українних” князів⁵⁹.

Із-поміж останніх найбільш помітними щодо наслідків стали події зламу 1499–1500 рр., коли під приводом “нужа о греческом законе” (переслідувань православних) із ВКЛ виїхав князь Семен Бельський, котрий уже у квітні 1500 р. опинився при дворі Івана III. Слідом за тим на бік Москви перейшли Мценськ і Серпейськ, а також князі Мосальські та Хотетівський.

Тоді ж, у квітні, за свідченням російських джерел, “прислали к великому князю Ивану Васильевичу, государю всея Руси, бити челом князь Семен, князь Иванов сын Андреевича Можайского, да князь Василей, князь Иванов сын Дмитриевича Шемякин, что на них пришла великая нужда о греческом законе, и государь бы их пожаловал, взял к себе и с вотчинами”⁶⁰.

Інакше викладено події в білорусько-литовській хроніці Биховця: Іван III, готуючись до війни з ВКЛ, таємно ввійшов у зносини з князями Семеном Бельським, Семеном Можайським, Василем Шем'ячичем, прагнучи, “иж бы они з города и волостями отступили от зятя его, великого князя Александра, и со всем с тым служили ему, а к тому еще обещал им многие города и волости свои. И на том змову и присягу межю собою вчинили”⁶¹.

Відповідно до цих двох версій розділилися й думки істориків. Перше, московське, тлумачення подій 1500 р. здобуло якнайширше визнання в російській історіографії XVIII – початку XX ст. (хоч паралельно висловлювалися поодинокі гадки, що в другій половині XV ст. православне населення ВКЛ практично не зазнавало переслідувань із боку держави та католицької церкви). У литовській і польській історіографії наявність утисків православних у ВКЛ заперечувалась уже в XIX ст. (Т.Нарбут, Й.Шуйський). У наш час ця контроверза набула ідеологічного забарвлення, оскільки йшлося, власне, про початки московського експансіонізму. Утім, і в радянській літературі знаходилося місце для тверджень про те, що на зламі XV–XVI ст. міжконфесійної конфронтації у ВКЛ не було.

Уникаючи докладного розгляду цього питання, розглянутого нами раніше⁶², зауважимо тільки, що в зазначений період ішлося хіба що про спроби проунійно налаштованого митрополита Йосифа Болгариновича налагодити контакти з Римом, а не про реальні кроки щодо запровадження унії католицизму та православ'я у ВКЛ – чи, принаймні, такі, які могли б спричинити невдоволення князів, котрі сиділи на Сіверщині. Не варто й доводити, що інвективи Івана III з приводу того, що в Литовській державі “жены от мужей и детей от отцов с животы (майном – *О.Р.*) отнимаючи, силою похвают в римской закон (обертають на католиків – *О.Р.*)”, були цілком голосливими. Відстань між реальними подіями зламу XV–XVI ст. та їх інтерпретацією московською стороною добре характеризують закиди Олександрю, нібито він “велел поставляти божниц[ы] римского закона в русских городах, в Полоцку и в иных местах”. Єдиною підставою для цих закидів, за спостереженням М.Крома, була поява бернардинського костелу в Полоцьку⁶³. Схильність Івана III до подібних гіпертрофованих “узагальнень” застерігає від спроб убачати в окремому факті типове явище й тим більше поширювати його на всі “руські міста” ВКЛ. Відтак, немає підстав для тверджень, що на зламі XV–XVI ст. міжконфесійне напруження на українських теренах переростало в суспільно-політичний конфлікт.

Те саме стосується й повстання Михайла Глинського – всесильного фаворита Олександра, несправедливо покривдженого його наступником Сигізмундом, – котрий, будучи католиком за віросповіданням, намагався копіювати події 1500 р. шляхом поширення чуток про насильне покатоличення руських земель (нібито незабаром “всех нас Русь маюот хрестити в лядскую веру, а хто бы не хотел пойти в лядскую веру, тых маюот стинати (карати на горло – *О.Р.*)”). Утім,

рух, очолений М.Глинським (1508 р.), швидко зазнав поразки, позаяк князь-бунтівник не був ані виразником настроїв місцевої православної шляхти, ані, тим більше, лідером “руської партії” у ВКЛ – радше, як показали спеціальні дослідження останнього десятиліття⁶⁴, талановитим авантюристом, котрий зумів перетворити епізод придворної боротьби на подію східноєвропейського масштабу.

Не витримує критики й думка, що М.Глинський прагнув поновити князівський стіл у Києві. Джерелом подібних уявлень є “Хроніка” М.Стрийковського, де стверджується, що брат Михайла, Василь Глинський, закликав мешканців київських “пригородків” приєднуватися до повстанців під гаслом перенесення столиці ВКЛ на Русь і відтворення “Київської монархії”, чим “збабив багатьох бояр київських, що з них деякі йому присягнули”⁶⁵. Водночас, за твердженням хроніста, сам Михайло Глинський нібито облягав Слуцьк, аби примусити одружитися з ним удову Семена Михайловича Слуцького, княгиню Анастасію, і таким чином отримати спадкові права на Київ.

Утім, аналіз синхронних повстанню джерел, здійснений М.Кромом⁶⁶, продемонстрував, що звістка М.Стрийковського про облогу Слуцька М.Глинським є легендарною (можливо, вона запозичена з родинних переказів Слуцьких, із якими був особисто знайомий хроніст). Водночас дослідник припустив, що у версії М.Стрийковського відбилися і реальні події – намагання кримського хана Менглі-Гірея залучити Глинських до себе на службу обіцянкою “посадити на Києве и на всех пригородках киевских и беречь их от короля”⁶⁷. У будь-якому разі оповідь “Хроніки” фіксує не факти, а київські ремінісценції її автора, котрі, з огляду на їх вплив на пізні українське літописання, становлять самостійний науковий інтерес. Не менш важливим є й інший аспект цього питання: “Хроніка”, як і праці, створені на її основі в XVII–XVIII ст., є невичерпним джерельним “ресурсом”, який уможлиблював і уможлиблює міфологізацію середньовічної української історії⁶⁸. Очевидно, що без ґрунтовного текстологічного опрацювання цих пам’яток, як і без критичного осмислення історіографічного доробку зламу XIX–XX ст., нині є неможливим наблизитися до реалій литовських часів, які залишаються “темними віками” навіть для більшості фахових істориків.

¹ Опубл.: Антонович В.Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. – К., 1885. – Т. 1. – С. 1–132, 221–264. Наголосимо також на тому впливові, який справила позиція В.Антоновича на тлумачення деяких принципових моментів татарської доби в пізнішій історіографії, починаючи від праць М.С.Грушевського. Докладніше про це див.: Русина О.В. Україна під татарами і Литвою. – К., 1998. – С.22–24.

² Антонович В.Б. Указ. соч. – С. 229–231. Див. також слушні зауваги М.Крома щодо впливу окреслених ідей на українську історіографію, зокрема, праці М.Дашкевича та М.Грушевського: Кром М.М. Меж Русью и Литвой: Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в. – М., 1995. – С.12.

³ История Киева. – К., 1982. – Т.1: Древний и средневековый Киев. – С.235–241. Зрозуміло, що ці сюжети зазнали певної марксистської обробки. Зокрема стверджувалося, що, очоливши визвольний рух, князі намагалися “використати незадоволення пригноблених мас у своїх вузькокласових інтересах, забезпечити собі необмежене панування над українським народом” (Там же. – С.241).

⁴ Субтельний О. Україна: Історія. – К., 1991. – С.75–77.

⁵ Брак виразніших проявів цих визвольних змагань за литовських часів іноді викликає й відверте роздратування в дослідників. Під цим кутом зору варте уваги те, як подеколи коментується в українській літературі літописний епізод, пов’язаний із отруєнням у Києві литовського князя Скиргайла (1394 р.). С.К.Росовецький, якого “дивує характеристика князя: “чюдный князь Скиргайло добрый”, з обуренням відзначає “свчинок місцевих “священиків”, що поклали заїжджого литовського князя “подле гроба святого Феодосия Печерского”, і бачить у цьому “ознаки глибокої деморалізації українських і білоруських книжників, котрі на той час і мріяти забули про якусь державність для своїх народів” (Грушевський М. Історія української літератури. – К., 1995. – Т.5. – Кн.1. – С.248).

- ⁶ Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К., 1997. – С.99, 104.
- ⁷ Виняток щодо цього становила хіба що позиція І.Б.Грекова. Див.: Греков И.Б. Очерки по истории международных отношений Восточной Европы XIV–XVI вв. – М., 1963. – С.38–41.
- ⁸ Пашуто В.Т. Возрождение Великороссии и судьбы восточных славян // Пашуто В.Т., Флоря Б.Н., Хорошкевич А.Л. Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства. – М., 1982. – С.28.
- ⁹ Pelenski J. Muscovite Russia and Poland-Lithuania, 1450–1600: State and Society – Some Comparisons in Socio-Political Developments // State and Society in Europe from the Fifteenth to the Eighteenth Century: Proceedings of the First Conference of Polish and American Historians (May 27–29, 1974). – Warsaw, 1985. – P.95–96.
- ¹⁰ Послания Ивана Грозного. – М.; Л., 1951. – С.259–260.
- ¹¹ Lithuanian Historical Studies. – 1998. – Vol. 3. – P.161.
- ¹² Кром М.М. Россия и Великое княжество Литовское: два пути в истории // Английская набережная, 4: Ежегодник Санкт-Петербургского научного общества историков и архивистов. 2000 г. – СПб., 2000. – С.73–100.
- ¹³ Grala H. Diacy i pisarze: wczesnonowojtny aparat w Państwie Moskiewskim i Wielkim Księstwie Litewskim (XVI – pocz. XVII w.) // Modernizacja struktur w adzy w warunkach oprócnienia. – Warszawa, 1999. – S.73–91.
- ¹⁴ Турилов А.А. Южнославянские памятники в литературе и книжности Литовской и Московской Руси XV – первой половины XVI в.: парадоксы истории и географии культурных связей // Славянский альманах. 2000. – М., 2001. – С.247–285.
- ¹⁵ Там же. – С.264.
- ¹⁶ Див. щодо цього: Баньонис Э. Литва XV в.: Ощущение многообразия окружающего мира // Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей. – Т.3. – С.127–130.
- ¹⁷ Турилов А.А. Переводы с латинского и западнославянских языков, выполненные украинско-белорусскими книжниками в XV – начале XVI вв. // Культурные связи России и Польши XI–XX вв. – М., 1998. – С.58–68.
- ¹⁸ Там же. – С.63–64.
- ¹⁹ Антонович В.Б. Указ. соч. – С.237.
- ²⁰ Густынская летопись // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – СПб., 2003. – Т.40. – С.135.
- ²¹ Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв. – М., 1976. – С.179–181.
- ²² Акты, относящиеся к истории Западной России (далі – Акты ЗР). – СПб., 1846. – Т.1. – №170. – С.194.
- ²³ Древний помянник Киево-Печерской лавры (конца XV и начала XVI столетия) / Сообщил С.Т.Голубев // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1892. – Кн.6. – Отд.3. – С.4 (згодом цей запис було знищено). Характерно, що видавець цього пом'яника С.Голубев наголошував: “Занесення наприкінці XV ст. до Києво-Печерського пом'яника ... митрополита Исидора, котрий, як відомо, зрадив православ'ю, прийняв на Флорентійському соборі унію й намагався запровадити її на Русі (й, передусім, Південно-Західній), – факт доволі цікавий для дослідника, який не можна оминати при розгляді питань про спроби запровадити в XV ст. унію в Південно-Західній Русі, про ставлення до цієї спроби південно-руського духівництва” (Там само. – С.ХІІІ).
- ²⁴ Див. щодо нього: Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. – К., 1888. – С.ХІІ–ХХІ, ХХVII–ХХVIII; Мыцык Ю.А. Украинские летописи XVII века. – Днепрпетровск, 1978. – С.35–39, 60–63. Докладніше про упорядника збірки див.: Мицько І. Єрм. Ілля (Кошцаковський) // Його ж. Статті... – Львів, 2000. – С. 19–21 (занотуємо тільки, що інформація автора про наявність у складі “Збірника Кошцаківського” апокрифічного листування між Сигізмундом III і Османом II є помилковою).
- ²⁵ Львівська наукова бібліотека НАНУ ім. В.Стефаника (далі – ЛНБ), ВР. – Ф. Оссол. – №2168. – С.123. Зауважимо, що тут-таки (с.85–86) міститься й ближча до істини версія подій, згідно з якою, опинившись у Москві, Исидор був пограбований та ув'язнений, “але утек, здорове свое в целости заховуючи”.
- ²⁶ Дзюба О.М. Невідомий уривок з “Перестороги” // Український археографічний щорічник. – К., 1999. – Вип.3/4. – С.441.
- ²⁷ ЛНБ, ВР. – Ф. Оссол. – №2168. – С.117; Сборник летописей... – С.85.

- ²⁸ Меховский М. Трактат о двух Сарматиях. – М.; Л., 1936. – С.97.
- ²⁹ Там же. – С.245.
- ³⁰ Див.: Монцак І. Florentine Ecumenism in the Kyivan Church. – Rome, 1987. – Р.244.
- ³¹ Ісаєвич Я.Д. Нове джерело про історичну топографію та архітектурні пам'ятки стародавнього Києва // Київська Русь: культура, традиції. – К., 1982. – С.124.
- ³² Див.: Мицик Ю.А. Історико-географічний опис України у творі італійського гуманіста XVI ст. Джованні Ботеро // Історичні дослідження: Вітчизняна історія. – К., 1982. – Вип.8. – С.33.
- ³³ Антонович В.Б. Указ. соч. – С.231.
- ³⁴ Там же. – С.223. Порівн. із пізнішими на століття заувагами О.Пріцака: Pritsak O. The Pre-Ashkenazic Jews of Eastern Europe in Relation to the Khazars, the Rus' and the Lithuanians // Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective. – Edmonton, 1988. – Р.14.
- ³⁵ Див.: Русина О.В. Проблеми політичної лояльності населення Великого князівства Литовського у XIV–XVI ст. // Укр. іст. журн. – 2003. – №6. – С.11–13. Ще ілюзорнішими є твердження про існування ідеї “великого князівства Руського” у XVI ст., оприлюднені нещодавно А.Хорошкевич (Choroszkiewicz A. O misji Izajasza do Moskwy – raz jeszcze // Aetas media aetas moderna. – Warszawa, 2000. – S.413–414). Її речником при цьому оголошується ієродиякон Ісає Кам'янчанин, котрий у 1561 р. вирушив до Москви з метою пошуку й друкування книг для “нашого народа християнского руского литовского да и руского московского” (докладніше див.: Словарь книжников и книжности Древней Руси. – Л., 1988. – Вып.2. – Ч.1. – С.444–448; Синицына Н.В. Исаия Каменец-Подольский и Максим Грек (Из истории русской культуры второй половины XVI в.) // Литература и искусство в системе культуры. – М., 1988. – С.195–208; Граля І. Иван Михайлов Висковатый: Карьера государственного деятеля в России XVI в. – М., 1994. – С.251–257, 341–342. Очевидно, що при всьому розмаїтті тлумачень місії Ісаї неможливо інтерпретувати його згадку про “наше государство християнского руское Великое князство Литовское” як передвістя ще неіснуючого “государства християнского Руского Великого”. Відповідно, немає підстав для гіпотези про циркулювання такої ідеї в середовищі інтелектуалів XVI ст.
- ³⁶ Див. щодо цього характерні зауваги: История Киева. – Т.1. – С.237.
- ³⁷ Див.: Русина О. Від Кузьмищі-княнина до княнина Скобейка (моделювання смерті в “Хроніці Биховця”) // Соціум. – Вип.1. – К., 2002. – С.37–53; Її ж. Студії з історії Києва та Київської землі. – К., 2005. – С.264–294.
- ³⁸ Докладніше див.: Русина О. Студії з історії Києва та Київської землі. – С.84–88.
- ³⁹ Див.: Крупська А. W sprawie genezy tzw. spisku ksiąąt litewskich w 1480–1481 roku: Przyczynek do dziejów walki o “dominium Russiae” // Roczniki Historyczne. – 1982. – S.121–146; Кром М.М. Меж Русью и Литвой. – С.72–77.
- ⁴⁰ Цит. за: Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли. – Одесса, 1912. – Т.1: Литовский период. – С.59.
- ⁴¹ Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – К., 1874. – Отд.1. – С.37.
- ⁴² Акты ЗР. – Т.1. – №163. – С.185–186.
- ⁴³ Сборник императорского Русского исторического общества. – Т.71. – С.501; Послания Ивана Грозного. – С.244–245.
- ⁴⁴ Волынская краткая летопись // ПСРЛ. – М., 1980. – Т.35: Летописи белорусско-литовские. – С.122.
- ⁴⁵ Софийская Вторая летопись // ПСРЛ. – СПб., 1853. – Т.6. – С.233.
- ⁴⁶ Приводом до активізації контактів із Москвою напередодні “змови князів” могли стати розпочаті 1480 р. переговори про укладення шлюбу між племінницею Михайла Олельковича Оленою (дочкою Євдокії Олельківни й Стефана Молдавського) та сином Івана III Іваном Молодим.
- ⁴⁷ Див.: Пресняков А.Е. Лекции по русской истории. – М., 1939. – Т.2. – Вып.1: Западная Русь и Литовско-Русское государство. – С.154.
- ⁴⁸ Кром М.М. Меж Русью и Литвой. – С.74–75.
- ⁴⁹ Див. щодо цього: Ochmański J. Litewska granica etniczna na wschodzie od epoki plemiennej do XVI wieku. – Poznań, 1981. – S.71–72. Порівн. також: Солов'єв С.М. Сочин-

нення. – М., 1989. – Кн.3. – С.604; *Мицик Ю.* Літопис Яна Бінвільського // Наукові записки НАУКМА. – К., 2002. – Т.20: Історичні науки. – Ч.2. – С.66.

⁵⁰ *Любавский М.К.* Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. – М., 1910. – С.189.

⁵¹ Акты ЗР. – Т.1. – №188. – С.222.

⁵² *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – К.; Львів, 1907. – Т.4. – С.272.

⁵³ Див., передусім: *Chodunicki K.* Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. – Warszawa, 1934. – S.78–81.

⁵⁴ *Хорошкевич А.Л.* Жалованные грамоты Литовской метрики конца XV века и их классификация // Источниковедческие проблемы истории народов Прибалтики. – Рига, 1970. – С.53–54, 64.

⁵⁵ *Wojtkowiak Z.* Dyplomatyka a polityka litewska w końcu XV wieku // Acta Baltico-Slavica. – 1976. – Т.9. – S.275–277.

⁵⁶ Див. щодо цього також: *Rabikauskas P.* Ūw. Kazimierz, patron Litwy. – Kraków, 1997. – S.51–53.

⁵⁷ Акты ЗР. – Т.1. – №116. – С.141.

⁵⁸ Докладніше про згадане звернення див.: *Русина О.* Мисаїлове послання Сіксту IV за Синодальним списком // Український археографічний щорічник. – К.; Нью-Йорк, 2002. – Вип.7. – С.281–296.

⁵⁹ *Кром М.М.* Меж Русью и Литвой. – С.76–77.

⁶⁰ Софийская Первая летопись // ПСРЛ. – Т.6. – С.44–45.

⁶¹ Хроника Быховца // ПСРЛ. – М., 1975. – Т.32. – С.166.

⁶² *Русина О.* Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К., 1998. – С.180–194.

⁶³ *Кром М.М.* Меж Русью и Литвой. – С.166–167.

⁶⁴ Там же. – С. 119–130; *Кром М.* Князь Михаил Львович Глинский: штрихи к портрету авантюриста // Київська старовина. – 2003. – №3. – С.147–158.

⁶⁵ *Strykowski M.* Kronika Polska, Litewska, Ýmódzka i wszystkiej Rusi. – Cz.2. – Warszawa, 1846. – S. 346–347.

⁶⁶ *Кром М.М.* Меж Русью и Литвой. – С.127.

⁶⁷ Акты ЗР. – СПб., 1848. – Т.2. – №33. – С.40.

⁶⁸ Див. щодо цього зауваги, пов'язані з міфологізацією Синьоводської битви: *Русина О.* Студії з історії Києва та Київської землі. – С.314–340.

The article explores the outdated stereotypes in treating sociopolitical conflicts in Ukraine in the 15th – early 16th century dating back to the times of Volodymyr Antonovych and his disciples. The author calls for their reassessment on the basis of authentic sources of the day.

О.М.Донік*

КУПЕЦТВО ЯК СТАН В УКРАЇНІ (XIX ст.)

У статті розглядається купецтво як окремий стан зі своїм правовим статусом, етнічною структурою, становою й професійною організацією, типовими заняттями. Проаналізовано джерела його формування, роль в економічному й громадському житті, соціокультурну активність.

В умовах розвитку в сучасній Україні ринкової економіки, формування господарської еліти, в історичній науці спостерігається значний інтерес до вітчизняного підприємництва, уособленням якого, за традицією, вважається купецтво. Історія цього стану є актуальною у зв'язку із визначенням його ролі та

---

* Донік Олександр Миколайович – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

місця в економічному й суспільному житті України XIX ст., особливо в пореформений період, коли розвиток економіки активізував підприємницьку діяльність, відбувався процес активного формування торгово-промислового прошарку, основу якого становило саме купецтво. Вплив цієї соціальної групи на суспільство багаторазово перевершував її питому вагу в складі населення.

У вітчизняній історіографії на сьогодні практично відсутні спеціальні праці з історії купецтва XIX ст., хоча існує певне коло літератури, в якій розглядалися окремі аспекти цієї проблеми. До 1920-х рр. цілеспрямоване вивчення діяльності купецтва не здійснювалося й праці, що торкалися даної проблематики, мали загальний характер¹. Утім, і в радянський час купецтво як окремий стан не стало об'єктом історичних досліджень, адже пріоритетними вважались суто економічні проблеми та процеси, пов'язані з ними. Воно розглядалося як складова буржуазії, виходячи з тези, що в XIX ст. відбувався розклад станів і формувалися класи капіталістичного суспільства. Водночас буржуазія вивчалася як антагоністичний пролетаріату клас, який мав із часом зійти з історичної арени. До початку 1990-х рр. з'явилася низка праць радянських істориків, в яких досліджувалися, зокрема, проблеми економічної діяльності буржуазії, її походження й склад, питома вага в соціальній структурі пореформеного суспільства, процес первісного нагромадження, торгово-промислова політика уряду, роль іноземного капіталу в економіці країни, суспільно-політична діяльність підприємницького класу тощо².

Українські історики І.О.Гуржій і Б.А.Кругляк висвітлювали купецтво переважно в контексті з'ясування основних етапів розвитку вітчизняної торгівлі й промисловості кінця XVIII – початку XX ст., однак питання про питому вагу та значення купецького підприємництва вони спеціально не розглядали, адже механічно ототожнювали купців із торгівельною та промисловою буржуазією³.

Вивчення історії купецтва Російської імперії як окремої соціальної верстви почалося тільки з середини 1980-х рр. Цей напрямок історичних досліджень в останнє десятиліття набув великого значення в працях російських науковців, які проаналізували різні аспекти історії купецтва досліджуваного періоду: особливості розвитку стану, основні напрямки діяльності, соціально-правовий статус, динаміку чисельності, соціальну мобільність, соціокультурну активність, побут, менталітет та ін. Дослідники зібрали й систематизували величезний фактичний матеріал, розробили нові методи та визначили підходи до вивчення цієї соціальної групи, звернулися до студіювання історії купецтва по окремих регіонах та на мікрорівні⁴. На тлі розрізнених студій з історії російського провінційного купецтва помітно виділяється західносибірська школа, що зародилася ще в радянський час⁵.

В Україні, незважаючи на інтерес до підприємництва, що виник в останні півтора десятиріччя, історія купецтва вивчається фрагментарно й непослідовно. До цього часу проблема залишається однією з найменш розроблених у вітчизняній історіографії. Так, деякі моменти стосовно участі купців у формуванні підприємницького прошарку України, їх ролі в розвитку промисловості й торгівлі в XIX ст. розглядалися в працях Т.І.Лазанської, В.В.Крутікова та ін.⁶ Окремих фрагментів стосовно умов існування купецтва в Україні на початку XIX ст. торкався О.І.Гуржій⁷.

У дисертаційній праці Ю.А.Белікова на прикладі важливого в соціально-економічному плані регіону України – Харківської губернії – подано цілісну картину діяльності цієї верстви в другій половині XIX – на початку XX ст., купецтво розглядається як специфічна соціальна група з типовими заняттями, побутовими традиціями, культурною орієнтацією й роллю в громадському житті. На прикладі Харкова автор зробив висновок про значну суспільну активність провінційного купецтва у вказаний період⁸.

В останні десятиріччя з'явилися наукові студії про окремих найбільш відомих в Україні підприємців і громадських діячів купецького походження – Терещенків, Харитоненків, Г.Г.Маразли та інших⁹, в яких зроблено наголос на їхній соціокультурній діяльності.

Таким чином, історія купецтва XIX ст. як у цілому підросійської України, так і окремих її регіонів (за винятком Харківської губернії) залишається малодослідженою. Особливо це стосується аналітичних досліджень із вказаної проблематики. Тому автор статті ставить завдання розглянути історію купецтва України XIX ст. як окремої соціальної групи зі своїм правовим статусом, етнічною структурою, станом та професійною організацією, типовими заняттями; проаналізувати джерела його формування, роль в економічному й громадському житті, соціокультурну активність.

Історія купецтва в Україні – стану, що в усі часи становив кістяк підприємництва, – своєрідна, навіть унікальна. У феодальній Європі купецтво стало головною рушійною силою економічного розвитку, було основним фактором зростання середньовічних міст. На українських землях на процес формування купецького стану протягом віків неабияк впливало перебування їх протягом тривалого часу в складі Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Російської імперії. Це зумовило відсутність у купецтва чіткої й сталої організації з яскраво вираженими етнічними ознаками, усунення від політичного керівництва в державі, неможливість перебувати на вищих і середніх адміністративних посадах. У Російській державі торгово-промислова діяльність купецтва вже із XVII ст. перебувала в полі зору влади, яка розуміла величезне значення торгівлі в економіці країни. Як писав американський історик Р.Пайпс: “Російський уряд уперше почав дбати про добробут свого ділового класу в середині XVII ст. й з тих пір безупинно заохочував приватне підприємництво й пестував місцеву буржуазію”¹⁰. В указах, статутах, положеннях та інших законодавчих актах, що видавалися урядом, червоною ниткою проходила теза, лаконічно висловлена російським письменником-публіцистом, ідеологом купецтва початку XVIII ст. І.Т.Посошковым у найбільш відомому його творі “Книга о скудости и богатстве”: “Купецтвом будь-яка держава збагачується, а без купецтва жодна й мала держава бути не може”¹¹. Він закликав уряд забезпечити розвиток купецької ініціативи, свободу торгівлі; при цьому наголошував на станому привілеї купецтва здійснювати торгівельні операції.

На українських землях, які ввійшли до складу Російської імперії, юридичне оформлення гільдійського купецтва як окремого стану відбулося наприкінці XVIII ст. В основу юридичного оформлення був покладений не спадковий, а майновий принцип. Згідно з маніфестом від 17 березня 1775 р. та сенатським указом від 25 травня того ж року, були чітко зафіксовані розміри купецьких капіталів, необхідних для зарахування до кожної з трьох гільдій. Подушний податок, що до цього виплачувався “на коло”, був замінений внеском до скарбниці платні в розмірі 1% з оголошеного капіталу. Належність до тієї чи іншої гільдії визначала й масштаб торгово-промислової діяльності купців. Усі торговці в містах із капіталом меншим ніж 500 руб., не зараховані до гільдій, називалися міщанами¹². “Жалувана грамота містам” від 21 квітня 1785 р.¹³, яка закріпила правовий статус населення міст незалежно від професійної діяльності, декларувала єдиний міщанський стан. Документ розподілив усе міське населення на шість категорій, серед яких записані в гільдії купці були віднесені до другої (майновий ценз було визначено: для 1-ї гільдії в межах 10–50 тис. руб., 2-ї – 5–10 тис., 3-ї – 1–5 тис. руб.). Представникам 1-ї гільдії надавалося право вести оптову й роздрібну зовнішню та внутрішню торгівлю, 2-ї – тільки внутрішню оптову та роздрібну торгівлю (перші й другі мали право володіти фабриками, заводами та морськими суднами). На долю ж купців 3-ї гільдії залишало-

ся здійснення оптової та роздрібною торгівлі в певному місті чи повіті, право мати промислові заклади ремісницького типу, невеликі річкові судна, трактири, постоялі двори¹⁴. Грамота уточнила й розширила станові права представників цього стану. Так, купці 1-ї та 2-ї гільдій звільнялися від тілесних покарань, що мало велике морально-психологічне значення. Особливо важливим було надання всьому гільдійському купецтву права звільнення від рекрутчини через внесення спеціального грошового збору.

Реалізація реформ 1775 і 1785 рр. створила інституційні й правові передумови для економічної та юридичної консолідації купецтва, яке здобуло гарантоване законом право на власність і особисту свободу, обмежене самоврядування, а також низку привілеїв за економічний успіх. Унаслідок цих реформ купецтво стало не тільки найбільш економічно спроможною частиною торгово-промислового населення, а й привілейованим після дворянства та духівництва станом¹⁵.

Із цього часу в Україні відбувався процес реорганізації купецтва відповідно до загальноросійського законодавства. Так, у царському указі від 23 лютого 1786 р. відзначалося, що ті піддані, які обрали купецький стан, не можуть проживати в селах і повинні перебраться до міст, продовжуючи займатися тією ж самою діяльністю¹⁶. Водночас переселення купців до українських губерній мало лише географічне поняття й не передбачало якоїсь особливої специфіки регіональної торгівлі.

Ідея посилення ролі купецтва в становій ієрархії була відбита в маніфесті від 1 січня 1807 р. “Про дарування купецтву нових вигод, відзнак, переваг і нових способів до розповсюдження й посилення торговельних підприємств”¹⁷, який значно посилив відповідні привілеї гільдійців, чисельність яких невпинно зростала (як збільшувалася й сума оголошених капіталів та відповідний податок). Низка переваг для купців, підданих Російської імперії, перед іноземними передбачалася в зовнішній і внутрішній торгівлі. Відчутно було піднято планку розміру гільдійських капіталів для 2-ї та 3-ї гільдій, що вказувало на прагнення влади відокремити заможних городян і об’єднати їх у гільдійське купецтво. Так, з 1775 по 1807 рр. мінімальний розмір капіталу купця 2-ї гільдії збільшився з 1 тис. руб. аж до 20 тис., а 1-ї – з 10 тис. руб. до 50 тис.¹⁸ Розмір оголошеного капіталу, яким володів комерсант, став основною ознакою належності до купецького стану. Утім, він був недостатньо стійким, адже в разі банкрутства купець змушений був переходити до нижчих станів, відповідно розбагатілі міщани й селяни записувалися в купці. Особливо нестійким був склад найчисельнішої 3-ї гільдії. Капітали її представників були незначними і не дозволяли здійснювати великих фінансових операцій. В умовах розвитку товарного виробництва й торгівлі купецький стан активно формувався чисельно й фінансово також і за рахунок представників вищого стану. Дворянам, які не перебували на державній службі, дозволявся запис у перші дві купецькі гільдії. Дворянин-купец не тільки зобов’язувався платити гільдійський збір, але й виконувати всі міські повинності.

Положення маніфесту 1807 р. були розвинуті в “Додатковій постанові про влаштування гільдій і про торгівлю інших станів” від 14 листопада 1824 р., яка зменшила повинності, що покладалися на купецтво. Представникам 3-ї гільдії в галузі фабрично-заводської промисловості дозволялося засновувати підприємства легкої промисловості з кількістю робітників до 32 осіб. Було підтверджено, що купці 1-ї гільдії, які вели тільки оптову чи закордонну торгівлю, називалися “першостатейними” або “негоціантами”. Тим, хто не менше 12 років перебував у 1-й гільдії, дозволялося отримувати звання “комерцій радника” чи “мануфактур-радника”. Проте, попри розширення прав гільдійського купецтва, реформа 1824 р. покінчила з домаганнями городян бути монополістами в торгівлі й промисловості в межах свого міста: тепер

торгівельних прав набували всі дрібні торговці, не записані в гільдії, у тому числі й селяни. До того ж, купці не могли селитися в селах на постійне місце проживання¹⁹.

Російський уряд намагався чітко визначити межі дозволеного в підприємстві. Право відкривати й утримувати мануфактури, фабрики та заводи закон надавав лише російським підданам, записаним у купецькій гільдії. Тож якщо фабрика чи завод переходили у власність або в оренду до особи, яка не мала звання купця, то слід було “негайно вступити у відповідну звання фабриканта гільдію або все підприємство продати в шестимісячний термін”²⁰.

У результаті законодавчої діяльності уряду в дореформений період в українських містах оформився міський прошарок, найбільш заможна частина котрого належала до купецтва. До середини XIX ст. чітко визначилася межа між купецтвом і міщанством, яка відділила одну верству від іншої – це, перш за все, статки й підприємницька діяльність. Загалом у першій половині XIX ст., попри постійні спроби уряду стабілізувати склад і правове становище купецтва, воно перебувало в стані безперервних змін, а в соціальному плані стало своєрідним перевалочним пунктом для всіх, хто рухався вгору чи вниз по соціальній драбині.

Скасування кріпацтва й суттєві перетворення в соціально-економічному житті суспільства неминуче спричинили зміни в торгово-промисловій політиці уряду та в правовому статусі купців. Законодавством 1860-х рр. було ліквідовано станові обмеження в торгово-промисловому підприємстві, позаекономічні перешкоди для вступу до купецького стану, формально об’єднано заняття майже всіма видами підприємницької діяльності з належністю до нього. Так, із 1 січня 1863 р. набуло чинності положення “Про збори за право торгівлі та інші види промислів”, а закон від 9 лютого 1865 р. вніс деякі уточнення²¹. Згідно з цими актами, права купців надавалися громадянам, які сплатили патентні й білетні торгово-промислові збори. Розбагатілий міщанин чи селянин майже автоматично ставав купцем. Відтепер встановлювалися тільки дві купецькі гільдії – 1-а та 2-а. Відкривати й утримувати торгові та промислові заклади можна було тільки після отримання гільдійського свідоцтва. Свідоцтво 1-ї гільдії давало право здійснювати оптову торгівлю російськими й іноземними товарами по всій імперії, засновувати фабрично-заводські підприємства й отримувати повсюдно підряди без обмеження суми. Купець 2-ї гільдії мав менші можливості: міг здійснювати роздрібну торгівлю тільки за місцем запису, утримувати промислові підприємства й отримувати підряди на суму до 15 тис. руб. Плата за свідоцтва 1-го й 2-го розрядів, які давали право на вступ до гільдій, знижувалася в понад два рази. Торгівельні свідоцтва для селян і міщан скасовувалися. Тепер для заняття дрібною торгівлею досить було “вибрати” свідоцтво 3-го розряду. Іноземці в праві заняття торгівлею зрівнювалися з російськими підданими. У становому купецькому свідоцтві вказувалися всі члени родини підприємця. При цьому ті з родичів, які були записані до свідоцтва, уважалися зарахованими до купецького стану й користувалися, таким чином, усіма його правами й привілеями. При досягненні повноліття купецькі діти могли відділитися, але при цьому повинні були брати гільдійське свідоцтво на своє ім’я або перейти в міщанство. В іншому разі вони продовжували називатися “купецькими синами” (незалежно від віку). Детальна регламентація складу купецької родини диктувалася фіскальними інтересами держави з метою обмеження кола осіб, які мали право торгувати нерозділеним капіталом, і відвернути, таким чином, можливість ухилення від сплати гільдійських зборів.

Скасування 3-ї гільдії (1863 р.) мало, перш за все, на меті зміцнити купецтво як стан, очистити його від сторонніх елементів. Особливо активно оновлювалися лави купецтва в Україні в останній третині XIX ст., що було пов’язано не тільки з реформами промислового обкладання, а й з переломними проце-

сами в соціально-економічному житті країни. Загалом, постійне поповнення лав гільдійського купецтва представниками нижчих верств населення й одночасно зворотній відтік гільдійців до міщанського та інших станів було характерним для всіх значних торгово-промислових центрів європейської частини Російської імперії²².

Значні зміни в правовому становищі купецтва відбулися після прийняття “Положення про державний промисловий податок” від 8 червня 1898 р., яке набуло чинності з 1 січня 1899 р.²³ Закон дозволяв займатися підприємництвом й без вибірки гільдійських свідоцтв. На відміну від попередніх податків, об’єктом обкладання ставав не підприємець, а підприємство. Тепер для заняття торгово-промисловою діяльністю не треба було бути купцем – право на неї надавали промислові свідоцтва. Податки бралися з кожного промислового й торгівельного підприємства, незалежно від їх кількості у власника. Державному промислового податку, який поділявся на основний і додатковий, підлягали всі види підприємств – промислові, торгівельні, транспортні, кредитні й страхові, а також приватна підприємницька діяльність. Таким чином, станові засади в сфері підприємництва ліквідувалися. Право на заняття відповідною діяльністю надавали промислові свідоцтва, які передбачали три групи документів: свідоцтва на торгівельні, промислові підприємства й особисті промислові заняття. Торгівельні свідоцтва поділялися на 4 розряди, промислові – на 8 (залежно від розмірів підприємств), а свідоцтва на особисті промислові заняття – на 7 (по одному на кожен вид діяльності). У підсумку законодавчої діяльності уряду в галузі промисловості й торгівлі спостерігалася тенденція до послаблення податкового тягаря наприкінці XIX ст. Л.Е.Шепелєв, який вивчав торгово-промислово політику царського уряду, наголошував, що “це робилося свідомо й було домінуючим аспектом урядової політики стосовно підприємництва в Росії в другій половині XIX ст.”²⁴

Гільдійські свідоцтва зберігалися й могли викуповуватися при одночасному придбанні відповідних промислових²⁵. Свідоцтва на торгівельні підприємства 2-го розряду й промислові 4–5-го надавали право на придбання свідоцтва 2-ї гільдії, а торгівельні й промислові вищих розрядів – 1-ї. Відтоді гільдійський збір із основного торгово-промислового податку перетворився на збір за належність до купецької верстви²⁶. Припинення подібного взаємозв’язку призвело до різкого скорочення кількості гільдійських купців. Придбання корпоративного свідоцтва стало справою добровільною, а при вступі до купецтва, як і раніше, не вимагалось згоди купецького товариства. Реорганізація оподаткування наприкінці 1890-х рр. зробила станові привілеї купецтва анахронізмом, хоча для підприємців із середовища нижчих станів – селян і міщан, а також представників національних меншин, деякі пільги, надані гільдійцям (звільнення від тілесних покарань, право на вільне пересування), продовжували відігравати істотну роль. Особливі переваги купецький статус надавав представникам єврейської національності, що сповідували іудаїзм, і які займалися підприємницькою діяльністю поза межами т. зв. “смуги осілости” (поза нею євреям було заборонено навіть тимчасове проживання). Так, за законом від 16 березня 1859 р. євреї-купці 1-ї гільдії після п’яти років проживання в смузі осілости отримували можливість записатися до відповідної гільдії переважної більшості міст країни, з усіма правами, “коренному руському купечеству по сей гильдии присвоенными”²⁷. Перебування купця-єврея протягом 10 років у цій гільдії поза смугою осілости надавало право проживання на загальних засадах. Тобто, він міг перейти в 2-у гільдію або взагалі вийти з купецького стану, без ризику виселення на колишнє місце проживання²⁸.

Купецький статус намагалися набути ті з громадян, чиї предки традиційно, на протязі кількох поколінь, були гільдійцями. Також викуповувалися ку-

пецькі свідоцтва “для звання”, що пояснюється соціальною психологією заможних прошарків, які формувалися в умовах ієрархічної структури суспільства²⁹.

Ідучи назустріч розширенню прав і пільг купецтва, які змінювали його соціальне становище в суспільстві протягом XIX ст., уряд до певної межі зближував купецьку верхівку з дворянством через надання різних звань, привілеїв, нагородження чинами, орденами. Так, навесні 1800 р. було затверджено указ про встановлення для купців звання “комерції радника”, а згодом – і “мануфактур-радника”, які прирівнювалися до VIII класу статської (цивільної) служби³⁰. Купці, які їх отримували, за певних умов могли купувати села з кріпаками (проте це право належало тільки їм особисто й не поширювалося на нащадків). За заслуги їх нагороджували орденами, вони могли клопотатися про зарахування своїх дітей на цивільну службу, а в училища й університети – без увільнення з товариства.

Маніфест 1807 р. скасував так зване “іменне громадянство”, передбачене “Жалуваною грамотою містам”. Замість нього запроваджувалося престижне “першостатейне” купецтво, до якого належали представники 1-ї гільдії, котрі провадили тільки оптову торгівлю, судновласники й банкіри. Вони отримували право приїздити до царського двору (але тільки особисто, без членів родини), їздити в кареті парою й четвіркою, їм дозволялося носити шпагу, записуватися в так звану “оксамитову книгу” знатних купецьких родів (за прикладом дворянської).

В указі від 10 квітня 1832 р. замість “першостатейного” купецтва запроваджувалося почесне громадянство, яке за прикладом дворянського звання, поділялося на спадкове й особисте³¹. Перше дарувалося купцям, які отримали звання комерції й мануфактур-радника, або тим, які були нагороджені орденом, 10 років перебували в 1-й гільдії чи 20 років – у 2-й. Члени цього спадкового й особисто неподатного стану звільнялися від подушного податку, рекрутчини, тілесних покарань. Звання почесного громадянина, яке присвоювалося імператорським указом, давало право брати участь у муніципальних виборах того міста, де знаходилася їхня власність, та бути обраними на громадські посади.

Хоча з останньої третини XIX ст. звання почесного громадянина вже не давало відчутних переваг (стало доступним представникам нижчих станів, у тому числі й жінкам), усе ж для заможних купців-неросіян воно було надзвичайно привабливим. У пореформену добу десятки представників купецьких родин в Україні внаслідок ділової активності їх засновників здобули престижне звання спадкового почесного громадянина. Для прикладу, 17 травня 1872 р. Сенат розглянув затверджене імператором прохання сумського 1-ї гільдії купця І.Г.Харитоненка про надання йому разом із родиною спадкового почесного громадянства. У справі було зазначено, що І.Г.Харитоненку 31 грудня 1871 р. було пожалувано орден св. Анни 3-го ступеня (“...з тими по ордену правами, які надаються особам купецького звання... Беручи до уваги, що згідно зі ст.204 купцям, пожалуванним орденами після 10 квітня 1832 р., надається спадкове почесне громадянство, і знаходячи, що купець Харитоненко, як пожалуваний 1871 р. орденом св. Анни 3 ступеня, має право зі своєю родиною на це звання”)³². Звання спадкового почесного громадянина отримали чимало купців єврейської національності (насамперед, слід згадати відомих комерсантів і промисловців Лазаря та Лева Бродських)³³.

Перед заможними купцями, які намагалися набути дворянство, існувала міцна перепона у вигляді почесного громадянства. Законодавство Росії, ідучи шляхом збереження чистоти дворянства, звужувало можливості проникнення до вищого прошарку через ті канали, які були найбільш доступні купецтву. Водночас при нестійкості купецького звання почесне громадянство до певної міри сприяло перетворенню купецької верхівки на стан у західноєвропейському

розумінні. Адже права, закріплені за особами, які отримували почесне громадянство, не залежали більше від перебування в гільдії³⁴.

Процес усвідомлення заможним купецтвом власної значущості особливо посилився в пореформений період, коли розорення дворянства стало незворотнім, а можливість збагатитися для представників інших станів незмірно зросла. Хоча на першому місці були гроші, усе ж соціальні атрибути й надалі визначали статус людини в суспільстві. Зокрема, чини й ордени, поряд із почесними званнями, не тільки підвищували респектабельність, але й дозволяли змінити соціальний стан. Для того, щоб підкреслити особливе становище купецтва, у законодавстві неодноразово підтверджувалося право купців-християн бути нагородженими поза порядком державної служби чинами, орденами й іншими відзнаками³⁵.

І хоча це практикувалося протягом усього XIX ст., усе ж найбільше спостерігалося наприкінці століття, у період бурхливого розвитку капіталізму. Як підсумок, на початку XX ст. понад 60% нагород припадало на тих, хто отримав їх за неслужбову, а, насамперед, за добродійну діяльність. Причому на долю підприємців, серед яких переважали купці, припадало не менше 40%³⁶. Наприклад, за широку благодійну діяльність та успіхи в підприємстві сумський купець 1-ї гільдії П.І.Харитоненко був нагороджений срібною й золотою медалями з написом на станіславській стрічці “За усердие” (відповідно у 1876 і 1879 рр.), орденами св. Станіслава 3-го ступеня (1883 р.), св. Анни 3-го ступеня (1886 р.), св. Станіслава 2-го ступеня (1889 р.), св. Анни 2-го ступеня (1892 р.), св. Володимира 4-го ступеня (1895 р.)³⁷.

Проте професійна діяльність окремого купця до системи надання чинів прямого відношення не мала, а успіхи в підприємстві не були пов’язані з положеннями зводів законів про цивільну службу. До того ж, наявність чинів і звань жодного конкретного зиску професійній діяльності не давала. Купці, які отримували чини, у тому числі й вищі, беручи участь у діяльності різних станово-представницьких, громадських та добродійних організацій, або в інших неслужбових справах, не мали “казенного жалування” чи не користувалися ним³⁸.

Усе ж найвищим бажанням купця було отримати звання спадкового дворянина. Якщо “Табель про ранги” Петра I дозволяв практично будь-кому через військову або цивільну службу добитися дворянства, то починаючи з правління Катерини II запроваджуються різні обмеження при отриманні дворянства. Уряд Миколи I указом від 14 жовтня 1827 р. обмежив доступ на цивільну службу осіб, які належали до неродовитого дворянства, у тому числі й представників заможного купецтва³⁹. Указом 1856 р. спадкове дворянство набувалося на військовій службі чином підполковника, а на цивільній – чином дійсного статського радника, що згідно з “Табелем про ранги” відповідало на військовій службі VII-му класу, а на цивільній – IV-му⁴⁰.

У пореформений період в Україні це звання отримали лише декілька розбагатілих вихідців із купецького стану за особливі заслуги перед державою й суспільством, не по порядку служби, а за повелінням імператора. Зокрема, першим його отримав у березні 1870 р. глухівський 1-ї гільдії купець, спадковий почесний громадянин А.Я.Терещенко. У доповідній записці міністра державних маєтностей на ім’я міністра юстиції з цього приводу зазначалося: “Київський, подільський і волинський губернатор від 16 лютого повідомив мені, що ... купець Артемій Терещенко одним із перших вирішив спрямувати свої значні капітали на придбання в Південно-Західному краї земельної власності. Не зупиняючись перед значними грошовими пожертвами, Терещенко добився припинення дії контрактів, завдяки яким євреї утримували в оренді більшу частину куплених ним маєтків, викликав прикажчиків, техніків і робітників із великоросійських губерній і розпочав будівництво двох цукрових заводів. Таким чи-

ном, придбані спадковим почесним громадянином А.Терещенком маєтки стрімко набувають зовсім іншого вигляду: єврейський жаргон і польська мова замінюються російською, як між робітниками, так і управителями маєтків, розорені маєтки облаштовуються, промисловість пожвавлено розумно й уміло вкладеними капіталами, у навколишніх населених пунктах поширюється благоустрій і повага до нового корисного російського діяча... Виходячи з цього та беручи до уваги, що такий значний землевласник, як Терещенко, не повинен, по справедливості, бути позбавлений у середовищі місцевих поміщиків тих прав, якими користуються навіть дрібні польські землевласники, і які будуть надані дворянам-поміщикам при запровадженні в краї земських установ. Надаючи великого значення як в економічному, так і в політичному плані, залученню в Західний край таких як Терещенко російських покупців маєтків, котрі, розвиваючи своєю діяльністю й своїми капіталами землеробство та фабричну промисловість, водночас привносять у місцеве життя російську мову, звичаї й усю обстановку, подібну російським областям, кн. Дондуков-Корсаков просить мене подати на розгляд государя імператора його клопотання про пожалування Терещенка з синами й онуками званням спадкового дворянства”⁴¹. Ще один відомий український купець-цукрозаводчик П.І.Харитоненко здобув таке звання в 1899 р. за видатні успіхи на ниві підприємництва та благодійності⁴².

Таким чином, законодавчо порівняно пізно оформлене в окремий стан купецтво в Російській імперії виявилось досить своєрідною соціальною верствою. Поєднання сплати торгово-промислових податків і одержання станових прав призвело до того, що воно протягом XIX ст. залишалось досить розмитим соціальним прошарком. Реформа 1898 р. хоча й ліквідувала майже всі правові привілеї купецтва, створила умови для “кристалізації” цього стану, статус якого в усі часи вказував на високе становище в станово-ієрархічній системі Російської імперії.

Умови формування й діяльності купецтва підросійської України в XIX ст. деякою мірою відрізнялися, скажімо, від європейської частини Росії, мали свою специфіку в економічному, регіональному й етнічному планах. На початку XVIII ст. Україна була ще здатною до всебічного розвитку на власній (“природній”) економічній основі, коли мала активні позиції в міжнародній торгівлі. Згодом змушена була зійти з цього історичного шляху під тиском колоніальної політики російського уряду, перетворившись на “національну область”, що мала обслуговувати інтереси метрополії. Протягом першої половини XIX ст. царизм провадив активну політику, спрямовану на “збереження” українських земель як сільськогосподарського регіону, як джерело сировини для російського ринку. Утім, розклад кріпосницько-поміщицької системи господарювання в цей період нерозривно був пов’язаний із розвитком капіталістичних ринкових відносин, із чисельним зростанням і структурними змінами в складі міського населення, серед якого виділялися фінансово спроможні купці. Чимало міст усе більше відривалися від землеробства, поступово перетворюючись на торгівельно-промислові осередки.

Протягом першої половини XIX ст. найбільшими торгово-промисловими центрами України стають Харків, Київ, Бердичів і, особливо, Одеса. Виробництво та товарообмін між містом і селом, зв’язки з місцевими й віддаленими ринками здійснювалися насамперед завдяки активній участі в цьому процесі представників купецької верстви. Вони активно провадили первісне нагромадження капіталу через торгівлю, збільшували кількість торговельних закладів, вкладали кошти в промисловість. Уже на стадії формування мануфактурного виробництва серед промислової буржуазії своєю активністю виділялися купці. Так, у “Списку фабрикантам і заводчикам Російської імперії 1832 р.” значилося 645 представників 9-ти губерній підросійської України, які були власника-

ми промислових підприємств. Серед них купці посідали друге місце (27,8%) після поміщиків (40,5%). А вже потім розташувалися міщани (23,3%), “обивателі” (5%), селяни (2,3%) та інтелігенція й священники (1%)⁴³.

Загальна кількість купців в Україні протягом першої половини XIX ст. неухильно збільшувалася. За підрахунками І.О.Гуржія, протягом 1816–1859 рр. вона зросла в понад 5 разів: з 18,2 тис. до 104,4 тис. осіб. Як правило, купці губернського міста становили найбільшу групу, що посідала провідне місце в торгівлі всієї губернії. Зокрема, 1861 р. у таких губернських центрах, як Харків, налічувалося 2596 купців, Житомирі – 1690, Києві – 1388⁴⁴. Найбільша кількість представників купецького стану в середині XIX ст. була зосереджена в Одесі, яка входила до складу Херсонської губернії. Цей торгово-промисловий і портовий центр України став південними воротами експортно-імпоротної торгівлі країни. Уже в другій чверті XIX ст. місто стало найбільшим на узбережжі Чорного моря центром хлібного експорту. Розширенню експортно-імпорتنних операцій сприяло запровадження протягом 1819–1859 рр. правил “порто-франко”⁴⁵. Економічні умови в цьому місті сприяли тому, що сюди потяглися купці з багатьох регіонів Російської імперії та з-за кордону. Якщо 1797 р. в Одесі налічувалося 134 купці, то в 1857 р. їх було вже 5676⁴⁶. Серед одеського багатонаціонального комерційного світу сприятливими обставинами для підприємництва найбільш вдало скористалися заможні іноземні купці-негоціанти, які мали значні капітали й великий досвід у комерційній справі. На оптовій торгівлі сільськогосподарською продукцією вони за короткий час нажили багатомільйонні статки. Серед найзаможніших одеських купців середини XIX ст. слід назвати греків Родоконакі, Маразлі, Раллі, Маврокордато, Папудова, Зариффі, італійця Порро, німця Мааса та інших, котрі становили місцеву торговельну аристократію. Купці-росіяни, яких була меншість, суттєво поступалися їм не тільки капіталами, а й загальною культурою⁴⁷.

Водночас із зростанням кількості купців збільшувалися суми їхніх капіталів. Так, у Подільській губернії з 1808 по 1825 рр. купецький капітал зріс з 200 тис. руб. до 432 тис. руб. У Харкові 1851 р. було оголошено купецьких капіталів на 1 млн. 192,5 тис. руб. У Катеринославській і Херсонській губерніях 1854 р. цей показник становив разом 8 млн. 373 тис. руб.⁴⁸

Таким чином, хоча протягом першої половини XIX ст. міцні позиції в підприємстві утримували дворяни, які користувалися всебічною підтримкою з боку уряду, та деякою мірою іноземний капітал, який із кожним десятиліттям набував усе більшого значення в економіці краю (особливо це стосувалося південних його регіонів), до промислового підприємництва активно залучалися купці, які мали у своєму розпорядженні чималі кошти. Так, уже 1861 р. міські підприємства в Україні, якими володіли гільдійці, становили 72% від їх загальної кількості (1575 з 2201)⁴⁹. Отже, під час розкладу феодально-кріпосницької системи в Україні купецький стан структурувався, набув юридичного оформлення та зріс чисельно, активно залучився до промислового виробництва, становлячи значну економічну силу в господарстві краю.

У пореформений час гільдійське купецтво в Україні становило основну за чисельністю й значенням в бізнесі частину підприємців. Водночас природним наслідком скасування в 1863 р. 3-ї гільдії стало скорочення його кількості. Поряд із такою тенденцією в окремі періоди спостерігалось і його зростання, зокрема в економічно успішних 1890-х рр. Тенденція скорочення в останній третині XIX – на початку XX ст. чисельності купецтва, особливо після реформи 1898 р., що припинила безпосередній зв'язок між підприємницькою діяльністю й належністю до купецького стану, була характерна не тільки для українських губерній, а й для інших регіонів Російської імперії⁵⁰. Але й напередодні Першої світової війни представники купецького стану становили ядро підприємництва України.

Матеріали I-го загальноросійського перепису населення 1897 р. дають можливість детально розглянути чисельність та етнічний склад купецтва 9-ти українських губерній, який урахував усіх членів купецьких родин⁵¹. Усього тут було зафіксовано 67 709 таких осіб. Найбільш значні групи представників купецького стану проживали (в порядку зменшення кількості) у наступних українських містах: Києві – 5064 особи, Одесі – 4965, Харкові – 3585, Катеринославі – 2364, Кременчуці – 1527, Бердичеві – 1446, Миколаєві – 1424, Полтаві – 1192, Єлисаветграді – 1047, Сімферополі – 1063, Житомирі – 888, Херсоні – 886, Севастополі – 802, Феодосії – 683, Ромнах – 645, Сумах – 598, Павлограді – 561, Керчі – 556, Маріуполі – 513 чол. У 14-ти містах кількість купців становила від 500 до 300 осіб. Від 300 до 200 представників купецького стану мали ще 19 українських міст. У решті їх було менше 200 осіб. Загалом, за переписом 1897 р. відсоток купецтва (разом із родинами) в складі міського населення України (3 млн. 85 тис. осіб) становив 2,19% і перевищував загальноросійський показник – 1,3% (всього купців у межах країни налічувалося 225,6 тис. осіб)⁵². До середнього відсотку наближалася кількість купців у Києві, який становив 2,04%, Харкові – 2,06%, Катеринославі – 2,1%, Сімферополі й Сумах – 2,17%; більшою вона була в Полтаві – 2,22%; Кременчуці – 2,42%, Ромнах – 2,68%, Бердичеві – 2,7%, Феодосії – 2,83%, Павлограді – 3,57%. Водночас у частині великих і значних торгових міст відсоток купців був меншим за загальноукраїнський показник: в Одесі він становив 1,23%, Житомирі – 1,35%, Херсоні й Севастополі – по 1,5%, Миколаєві – 1,55%, Маріуполі – 1,65%, Керчі – 1,68%, Єлисаветграді – 1,7%. Таким чином, чисельність купецтва в тому чи іншому місті досить точно відображала його значущість в економічному житті, особливо у внутрішній торгівлі. Незалежно від місця приписки, купці концентрувалися навколо економічних центрів. Як правило, купецтво губерньського центра значно перевершувало загальну повітову кількість представників цього стану не тільки за чисельністю, але й за впливом в економічному, суспільно-політичному та культурно-освітньому житті губернії.

Перепис 1897 р. дозволяє розглянути й такий важливий показник, як національний склад представників купецького стану (на основі даних про рідну мову). Зокрема, в Україні найбільше купців разом із членами родин належало до таких етносів: 37 863 єврея (55,9% від загальної кількості), 19 626 росіян, до яких також належала частина зросійщених українців (30%), 4672 українця (6,9%), 1971 німець, 1457 татар, 663 вірменина, 494 поляка, 424 грека.

Як видно з наведених вище даних, за національним складом купецтво України було досить неоднорідним. Завдяки урядовим заходам, серед його загалу своїми капіталами переважали представники російського етносу, за чисельністю ж – єврейського. Український етнос, задіяний переважно в рільництві, мав набагато слабші позиції в торгово-промисловій діяльності. Немалим виявився прошарок гільдійців і серед представників інших етносів, які населяли край, – німецького, татарського, польського та грецького.

Кількісна перевага єврейського купецтва не тільки на Правобережній Україні, яка тоді мала офіційну назву “Південно-Західний край”, а й (за даними того ж перепису) у Південній та на більшій частині Лівобережної України була викликана насамперед проляганням смуги осілості євреїв на значній частині українських земель та їхніми традиційними формами господарської активності – торгівлею, орендою, відкупам, лихварством. Саме представники єврейської національності, попри низку дискримінаційних заходів уряду Російської імперії, виявилися найбільш підприємливими, мали могутній природний потяг до посередницької діяльності. Так, за переписом 1897 р. в Київській губернії купці-євреї становили 70,4% (8403 особи від усього загалу представників цього стану), у Волинській – 86,6% (відповідно 3883), Подільській – 84,7% (3637),

Полтавській – 69,9% (5433), Катеринославській – 59,6% (4710), Чернігівській – 61,9% (6364), Херсонській – 43,7% (5377), Таврійській – 36,8% (2849). Найбільший відсоток купців-євреїв був у Бердичеві (91,8%), де всього їх налічувалося 1328 осіб. Протягом першої половини XIX ст. це місто було одним із найбільших центрів оптової торгівлі в Україні, пік розвитку якого припав на 1860-ті рр., коли щорічний торговий обіг становив до 40 млн. руб.⁵³ Тільки в Харківській губернії купці-росіяни й українці за чисельним складом переважали представників цього етносу – відповідно 3965 росіян (64,2%) і 1126 українців (18,2%) проти 748 євреїв (12,1%). Купці-українці переважали представників інших етносів за чисельністю (у межах усіх 9-ти губерній) лише в кількох повітових центрах саме Харківської губернії, зокрема в таких, як Охтирка, Богдохів, Лебедин, Ізюм, Вовчанськ та ще кількох. У найбільших містах цієї губернії – Харкові й Сумах – панівне становище мали купці-росіяни. За словами дослідника середини XIX ст. І.Аксакова, ці міста були витвором саме російського купецтва⁵⁴. Так, у губернському центрі проживало 2451 його представник, тоді як євреїв – 678, а українців – усього 199. Якщо брати до уваги інші найбільші українські торгово-промислові міста, то в Києві росіян і євреїв із гільдійськими свідоцтвами було майже порівну – відповідно 2307 і 2238 осіб (і тільки 152 українця); в Одесі переважали купці-росіяни – 2756 осіб (55,5% від загальної кількості), євреїв налічувалося 1550 осіб (31,2%); у Катеринославі переважали вже останні – 1376 проти 816 росіян.

У середині XIX ст. В.Павлович про купців Катеринославської губернії писав: “Стан купецький у губернії має дещо відмінний характер від великоросійського за своєю різноплемінністю й рівнем освіти. Тут є купці великоросіяни, малоросіяни, греки, вірмени та євреї. Незважаючи на однаковий спосіб занять, кожне із цих племен має особливості, що помітно відрізняють їх між собою. Купців-великоросіян тут більше як у губернському, так і в повітових містах, аніж малоросіян, хоча в народонаселенні малоросійське плем’я переважає. Це доводить, що в характері малоросіян мало потягу до промислових починань. Спосіб життя купців-великоросіян зовсім схожий зі способом життя людей того ж стану й етносу в інших губерніях імперії; тільки в освіті, здається, вони ще дещо відстали”⁵⁵.

Уже на початку XIX ст. російські купці, що приїжджали в українські землі з центральних великоросійських губерній, особливо “текстильних” (Володимирська, Костромська, Московська, Тверська) (спочатку тимчасово, на ярмарки) починають тут осідати, не наражаючись на відчутну конкуренцію з боку місцевого населення. До них приєднувалися в ще більшій кількості міщани та підприємливі селяни, відпущені на оброк. Із часом вони, розбагатівши, склали основний контингент купецького населення міст Слобожанщини, Півдня України та, деякою мірою, Лівобережжя. Активна експансія підприємливих росіян підкріплювалася русифікаторською й деполонізаційною політикою уряду на українських землях. Адже від середини 1830-х рр. купцям-переселенцям із Великої Росії гарантувалися значні пріоритети та пільги. Так, після скасування в Києві указом від 23 грудня 1834 р. маґдебурзького права⁵⁶, яким місто користувалося з кінця XV ст., за указом імператора Миколи I від 8 березня 1835 р. “Про пільги купецтву міста Києва” заохочувалося “для умноження населення и ободрення промышленности” переселення до міста купців із великоросійських губерній, котрі одразу потіснили менш заможних єврейських, українських і польських комерсантів. Документ дозволяв купцям, які побудують або придбають у Києві будинок, записатися в одну із гільдій (залежно від вартості придбаної нерухомості) без сплати гільдійського збору протягом трьох років, з 1836 р. А в наступні два – сплачувати її половину. Ті ж, хто відкривав протягом пільгових років фабрику, звільнялися від гільдійських повинностей на п’ять років із

часу її заснування. Тим же документом із метою підтримки представників 3-ї гільдії у Волинській, Київській, Подільській, Катеринославській та Херсонській губерніях (окрім записаних у губернських і портових містах) надавалися пільги в сплаті гільдійського збору строком на 10 років – 1,5% замість 2,5% з оголошеного капіталу⁵⁷.

У грудні 1841 р. новим указом надавалися великі пільги тим комерсантам, які бажали переселитися в Київську, Волинську й Подільську губернії й записатися в купецький стан. Вони звільнялися на 15 років від усіх державних податків і зборів. Причому купці 3-ї гільдії користувалися правами купців 2-ї гільдії, а 2-ї – правами купців 1-ї гільдії⁵⁸.

Так, до Києва в цей час перебралися родини Дегтерьових, Бухтєєвих, Дитятиних, Ходунових, Ф.Д.Попов, Г.С.Чернов, П.П.Єлисеєв та інші, найвідоміші згодом київські купці російського походження. Посівши панівне становище серед місцевого купецтва, вони здійснювали великі торгівельні операції з металевими виробами, долучились до промислового виробництва та прибрали до рук міський магістрат⁵⁹. Українських купців влада переселяла з центру, яким тоді вважався густозаселений Поділ, на околиці. Тільки єврейські комерсанти, завдяки своїй чисельності, успішно конкурували в Києві з купецькими династіями російського походження.

Схожа картина спостерігалася в Харкові, куди ще раніше, ніж у Київ, у 1820-х рр., почали перебиратися російські комерсанти. Торгуючи на відомих в усій імперії харківських ярмарках, вони записувалися до місцевого купецтва, не обмежуючись лише торгівельними справами. У другій чверті XIX ст. купці-росіяни стали засновниками найбільших промислових підприємств у цьому місті. У підсумку заможний прошарок харківського купецтва напередодні реформи 1861 р. майже весь складався з росіян, які самі або їхні батьки переселилися переважно з Калузької, Тульської й Московської губерній⁶⁰. Із цього приводу І.Аксаков писав: “Якщо простежити походження всіх будь-яких значних комерсантів українських міст, то виявиться, що всі вони родом з Калуґи, Єльця, Тули та інших суто великоросійських місцевостей”⁶¹. Так, російські купці заснували більшість підприємств Чернігівщини, у тому числі й промисловий посад Клинці. В Одесі першу канатну мануфактуру в 1803 р. відкрили брянські купці І.Новиков та І.Макеєв⁶².

Посівши панівне становище, більш заможні російські купці вже з другої третини XIX ст. почали відтіснити єврейських і українських у торгово-промисловому й громадському житті багатьох міст. У пореформений період у українських землях, коли з’являлося все більше можливостей для розгортання підприємницької діяльності, саме купці-великоросіяни за сприяння держави найбільш вдало ними скористалися.

Слабка участь українців у торгово-промисловому підприємстві була викликана не тільки їхньою сконцентрованою на рільництві, а й особливостями історичного розвитку краю. Політична залежність від Польщі й Росії, проходження тут смуги єврейської осілості, насадження царським урядом своєї опори в особі російського чиновництва, поміщиків і купців, досить тривале існування в краї кріпосного права – усе це негативно впливало на розвиток підприємницької ініціативи українців та нагромадження ними капіталів, що призвело до панування неукраїнського елемента в торгівлі й промисловості.

Особливої ваги торговельний капітал набув у перші пореформені десятиліття, коли багато збанкрутілих поміщицьких підприємств переходило у власність представників купецького стану завдяки їх економічній могутності, що передбачало наявність вільних капіталів, підприємницького хисту, практичного ставлення до справи. Купці не тільки активно скуповували та модернізували старі поміщицькі підприємства, а й засновували все більше нових. У пер-

шу чергу це стосувалося прибуткової харчової промисловості. Водночас із кожним пореформеним десятиліттям набирали поступальних обертів вугільна, залізорудна, металургійна й машинобудівна галузі, формувалася банківська система, в які також активно вкладалися нагромаджені переважно завдяки успішній комерційній діяльності купецькі капітали.

Торгівля в усі часи вважалася основним заняттям купецтва. Протягом XIX ст. в Україні продовжували еволюціонувати її форми та характер. Співіснування різних форм торгівлі (від найбільш сучасних до ярмаркової й розносної) відбивало багатокладність української економіки. Велику роль, не зважаючи на розвиток у пореформений період стаціонарної торгівлі, збільшення її товарообігу й зростання асортименту товарів, в їх розподілі продовжували відігравати й періодичні форми товарообміну – ярмарки, на яких центральною була постать купця-оптовика. У 1880–1890-х рр. в Україні сформувалося кілька значних центрів ярмаркової торгівлі, серед яких слід насамперед виділити Харків (найбільші – Хрещенський, Покровський і Троїцький ярмарки) і Київ (Контрактний)⁶³. Розвиток ярмаркової торгівлі сприяв її спеціалізації на збуті сировини й промислових товарів, які після закупки розвозилися по Україні й продавалися на невеликих ярмарках, кількість яких постійно зростала. В економічно слабко розвинених районах усе більшого значення набувала лавочна торгівля купців-оптовиків, котрі монополізували збут цілого району.

З останньої третини XIX ст. купецьке підприємництво охоплювало всі відомі форми: від одноосібного бізнесу до керівництва великими корпоративними й акціонерними підприємствами. При цьому багато купців, що займалися підприємництвом одноосібно, одночасно володіли акціями (паями), перебували на посадах в асоційованих підприємствах. У пореформений період усе більшої ролі набували торгові дома (товариства повні й на вірі, або командитні), пайові товариства й акціонерні компанії, що дозволяло акумулювати великі капітали. Зокрема, товариства повні були переважно закладами сімейного підприємництва, які об'єднували невеличке коло близьких людей⁶⁴.

Серед засновників торговельних домів купецтво продовжувало залишатися основним елементом. Зокрема на початку 1890-х рр. з 353 їх власників 56% були гільдійськими купцями й спадковими почесними громадянами. Невелика група найпотужніших торговельних фірм монополізувала ринки збуту товарів, поширивши свою діяльність на великі регіони. Серед найбільших торгових домів на 1911 р. в Україні слід назвати товариство “Нащадки Л.Є.Кеніґа” з капіталом 21 млн. руб. (хоча фірма була зареєстрована в Петербурзі, але об'єднувала конгломерат підприємств та маєтків у Харківській губернії), торговельний дім “І.Г.Харитоненко із сином” на тій же Харківщині (капітал 4 млн. 630 тис. руб.), “Товариство Стодольської сукняної фабрики Д.В.Баришнікова із синами” на Чернігівщині (3,5 млн. руб.), торговельні дома “Г.А.Нібург і К” і “Абрагам Якович Кон” у Катеринославі (кожен – по 2 млн. руб.), товариство М.Ашкеназі в Одесі (1,5 млн. руб.)⁶⁵.

Не меншу роль представники купецького стану відігравали й у створенні акціонерно-пайових компаній. Більше того, один купець міг займатися відразу кількома видами підприємницької діяльності. Купецтво, як найбільш підготовлена до ринкових відносин суспільна верства, не мало традиційних пріоритетів у діловій активності й керувалося винятково прибутковістю того або іншого напрямку підприємницької діяльності. З індустріальним розвитком України воно освоювало все більш складні форми організації підприємницької діяльності.

Проте й на початку XX ст. мало місце ведення купцями справ в одиночку, особливо в торгівлі, де лєвова частка всіх прибутків належала великим комерсантам. Дрібні підприємці перебували в повній залежності від оптовиків, відіграючи фактично роль їхніх агентів. Зокрема, у Харкові 1917 р. з 230 са-

мостійних харківських купців, що займалися підприємницькою діяльністю, 172 (74,8%) мали станові гільдійські свідоцтва на торгівельні підприємства⁶⁶.

Питома вага купецької промисловості по окремих регіонах залежала від їх економічного розвитку в цілому та галузевої спеціалізації. Так, на Правобережній і частково Лівобережній Україні після скасування кріпацтва гільдійці вкладали свої капітали насамперед у такі прибуткові й рентабельні ділянки бізнесу, як цукроваріння, гуральництво, борошномельна промисловість. Тогочасний економіст Ю.Янсон, подорожуючи наприкінці 1860-х рр. українськими губерніями, так описував проникнення торгівельного капіталу в цукрову промисловість: “Опинившись без дармових рук та без капіталу, поміщики за незначним винятком залишали свої заводи. Вони перейшли або у власність, або в оренду інших осіб, яким, можна сказати, доводиться починати тут усі справи заново. Особи ці – або місцеві купці, що перед тим торгували цукром, або компанії... На їхньому боці, порівнюючи з попередніми заводчиками, три великі переваги: знання, енергія й капітал”⁶⁷. Уже в 1880-х рр. на всю країну заявили про себе нові цукрові магнати купецького походження – Микола та Федір Терещенки, Іван Харитоненко, Лазар Бродський, Микола Хряков, Карл Фішман, Іона Зайцев, Маркус Закс та ін.

Так, Артемій Терещенко та його сини, сколотивши капітал на посередницькій торгівлі зерном, деревиною, державних підрядах, почали орендувати, а з 1860-х рр. скуповувати й переобладнувати та засновувати нові цукрозаводи. Уже в 1870 р. Микола та Федір створили “Товариство цукрозаводів братів Терещенків” (до нього ввійшло 5 підприємств, а решта – 6 заводів – залишилися в особистій власності братів) із початковим капіталом у 3 млн. руб., який до 1900 р. досяг уже 8 млн. руб. Крім головної контори в Києві, воно мало 14 представництв у найбільших містах Російської імперії, які здійснювали збут готової продукції всередині країни та за кордоном. У тому ж таки 1900 р. товарообіг товариства становив 12 млн. руб., а його заводи виробили близько 2,5 млн. пудів цукрового піску та рафінаду. За розмірами виробленої продукції й основним капіталом “Товариство цукрозаводів братів Терещенків” наприкінці XIX ст. було найбільшим у цукровій галузі країни⁶⁸.

Із кінця 1860-х рр. починається поступовий приплив купецьких капіталів, в основному за рахунок місцевих елементів, у вугільну промисловість Донецького кряжу, яка була на той час в ембріональному стані. В умовах швидкого розвитку капіталістичних відносин у наступне десятиріччя сюди проникають купці з інших регіонів, у тому числі й російських. Особливо гільдійське купецтво Харкова, що розташовувався в безпосередній близькості до Донецького кряжу, намагаючись скористатися сприятливою господарською кон'юнктурою, спрямовувало свій погляд у цей район. Уже в роботі I-го з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії (згодом – найбільша представницька організація крупного капіталу в імперії, що мала регіонально-галузевий характер, знаходилася в Харкові) у 1874 р. разом із власниками шахт із дворян, представниками акціонерних товариств, брали участь купці, насамперед харківські. Проте відсутність технічних знань, достатньої підтримки з боку фінансово-кредитних установ, а також правові обмеження значної частини купецтва в придбанні у власність земель і в оренді родовищ негативно впливали на зростання купецьких вуглерозробок. Тому чимало вуглепромисловців із купців незабаром збанкрутувало, і тільки небагатьом із них вдалося стати великими підприємцями (всього, за підрахунками В.Крутикова, 1900 р. серед 316 гірничопромисловців Півдня України 63 були купцями, почесними громадянами й торговими козаками)⁶⁹.

Серед таких підприємців найбільших успіхів досяг харківський 1-ї гільдії купець О.К.Алчевський, який вугленосні землі в Катеринославській губернії почав активно скуповувати в 1870-х рр. Заснувавши Олексіївське гірничопромис-

лове товариство (1879 р.) і Донецько-Юр'ївське металургійне товариство разом із Товариством Петербурзьких залізопрокатного й дротового заводів (1895 р.), Південне гірничопромислове товариство (1899 р.), він наприкінці XIX ст. очолив гірничо-металургійний концерн, що здійснював замкнуте коло виробництва від сировини до готової продукції. Крім того, О.К.Алчевський брав участь у металургійному товаристві “Російський Провіданс” – дочірньому підприємстві бельгійської компанії “Провіданс” та інших компаніях⁷⁰.

У пореформений період купецтво успішно освоювало й інші галузі економіки. Так, уже в 1860–1870-х рр. його представники активно скуповували дворянські маєтки. З одного боку, це було надійне вкладення капіталу в земельну власність, а з іншого – виробництво сировини для власних підприємств, для потреб ринку. Не менш активно купці вкладали кошти в нерухомість (насамперед будували й здавали в оренду т. зв. “прибуткові будинки”), у сферу послуг, особливо в готельний і розважальний бізнес.

Зростання підприємницької активності в післяреформений період створило умови для розвитку кредитно-фінансової діяльності, яка охоплювала всі види таких установ: від позичкових кас до спеціалізованих контор і великих банків. До 1860-х рр. купецький банківський капітал концентрувався в основному з двох центрів – Одесі й Бердичеві – у вигляді банкірських домів⁷¹. Затвердження 6 лютого 1862 р. “Положення про міські громадські банки”⁷² значно полегшило створення муніципальних банків у багатьох українських містах, які виникали здебільшого з ініціативи купецтва. До складу правлінь, що контролювалися міськими думами, обиралися переважно купці або почесні громадяни з цього стану. Зокрема, у Харкові міський банк було відкрито 1866 р. (з 1871 р. отримав назву Купецький) з ініціативи міського голови купця О.О.Скринникова та на добровільні пожертви купців (статутний фонд становив 15 000 руб.)⁷³. У вересні 1868 р. в цьому ж місті завдяки зусиллям О.К.Алчевського розпочав роботу Торговий банк, який був третім, після двох столичних, акціонерним банком у країні. Відповідно до статуту, членами його правління могли бути лише особи, записані до купецтва⁷⁴.

Таким чином, провідну роль у господарському житті українських земель пореформеного періоду, їх освоєнні, відігравали не “герої” первісного накопичення, а представники все зростаючої цивілізованої буржуазії, ядро котрої становило гільдійське купецтво. Аналіз біографій окремих купців і родин показує, що успіху добивалися ті з них, які розглядали свою діяльність як особливу місію й відповідно серйозно ставилися до справи – з великим сумлінням, енергією, працелюбством. Із часом все більшого значення набував освітній рівень і загальна ерудиція підприємців, в їх середовищі формувалося принципово нове світорозуміння, засноване на поєднанні традиційного, патріархального та сучасного, прогресивного. Тому ті негативні стереотипи, створені багатьма російськими письменниками другої половини XIX – початку XX ст. стосовно образу вітчизняного купця, не завжди відповідали дійсності. Загальний дух художніх творів про купецтво підкреслював яскраво виражену антибуржуазність російської інтелігенції, її бажання сприймати ділків, підприємців не інакше, як носіїв зла⁷⁵.

Якщо в першій половині XIX ст. освіта дітей з купецького середовища обмежувалася здебільшого елементарною грамотністю, то до кінця XIX ст. багато гільдійців намагалися дати своїм дітям освіту, у тому числі й вищу (остання давала можливість вийти з купецького стану й займатися іншою діяльністю). Більш грамотні купці-промисловці були, як правило, ініціаторами переобладнання своїх підприємств, застосування новінок техніки, вони більш цивілізовано вели й торгові справи. Зокрема, багато таких підприємців уже в першій половині 1890-х рр., коли в більшості міст України ще не було електричного освітлення, електрифікували свої цукрові й борошномельні підприємства,

гуральні (вони намагалися убезпечити їх також і від пожеж), що, до речі, вимагало великих коштів. Купці були приборниками технічних новинок і в побуті, насамперед у застосуванні тієї ж електроенергії й телефону.

Серед таких приборників технічного прогресу були насамперед Симиренки. Зокрема, Платон Федорович після навчання за кордоном на власних рафінадному й машинобудівному заводах у с. Млієві на Черкащині ще в 1840-х рр. запровадив багато новинок техніки, найкращі європейські досягнення в цукроварінні. За будовою приміщень, технічним оснащенням цукроварня Симиренків у середині XIX ст. посідала перше місце в імперії, їй було мало рівних і в Європі⁷⁶.

На користь освіченості купецтва з часом запрацювала й сімейна традиція. Комерсанти відчували, що освіта може відчутно поліпшити соціальний статус їхніх дітей, однак тільки з кінця XIX ст. перевага почала надаватися не класичній освіті – гімназіям і університетам, а професійній, насамперед комерційній. Можна навести багато прикладів, коли з кожним наступним поколінням у купецькій родині рівень освіченості невинно підвищувався. Так, І.Г.Харитоненко закінчив лише церковнопарафіяльну школу, але завдяки унікальним здібностям, наполегливості й самоосвіті він став неперевершеним організатором цукроваріння, у похилому віці оволодів французькою мовою. Його син Павло, який закінчив Московський університет, був відомим цінителем і колекціонером творів мистецтва, меценатом, спілкувався з найвідомішими діячами культури Російської імперії та підтримував їх⁷⁷.

Зміна поколінь у підприємницькому середовищі, що відбулася на межі XIX–XX ст. – період капіталістичного нагромадження, супроводжувалася появою підприємців нового типу. Чимало представників молоді буржуазії, вихідці з купецького стану, відзначалися достатньо високим рівнем освіти, відповідною професійною підготовкою, необхідними організаційними навичками. Усе ж навіть напередодні 1917 р. соціокультурна характеристика купецтва тільки починала набувати виразних рис. Цивілізованість та достатньо високий духовно-освітній рівень були притаманні переважно представникам стабільного елітного ядра.

Таким чином, в останній третині XIX ст. купецьке підприємництво охоплювало широкий спектр занять, від торгівлі до найсучасніших галузей промисловості. Окремим комерсантам вдавалося створювати гігантські (за капіталами й прибутками, територіальним охопленням, кількістю найманих службовців і робітників) компанії в торгівлі, промисловості, фінансово-кредитній справі. І така діяльність купецтва України мала важливе економічне значення не тільки в межах українських губерній, а й у масштабах усєї Російської імперії.

У другій половині XIX ст. зростає роль купецтва й у громадському житті України. Адже ця соціальна група, суспільне становище якої визначалося не тільки законодавчими нормами, а й суто економічними чинниками, не тільки зберегла за собою значення самостійної сили в нових соціально-економічних умовах, а й посилила її. Зрозуміло, не всі представники купецького стану хотіли чи були здатні прилучитися до громадських справ. У багатьох для цього не вистачало кругозору й елементарної грамотності, ставала на заваді сконцентрованість на отриманні прибутку. У середині XIX ст., за словами одного із сучасників, “серед купецтва тоді ще твердо трималася думка, що громадськими справами займається тільки той, у кого погано йдуть власні”⁷⁸.

Після запровадження міської реформи 1870 р., з посиленням ролі місцевого самоврядування, купецтво стало важливою його складовою, як гласні всестанових дум і члени їх виконавчих органів – управ. Коло виборців визначав відповідний майновий ценз, тому серед гласних переважали заможні городяни. Частка купців у складі органів міського самоврядування найбільш відчутною була

у великих торгових центрах, де вони становили найзаможнішу й найвпливовішу соціальну групу. Так, відсоток купців і почесних громадян із купецького стану (з правом особистого голосу й за дорученням) у складі дум на 4-те чотириріччя (1883–1886 рр.) становила в середньому по 7-ми великих, в основному губернських, містах України 48,2%⁷⁹.

Місто	Число гласних/ відсоток	Дворян, духівництва, різночинців/ відсоток	Купців, почесних громадян із купецького стану/ відсоток	Міщан, ремісників, селян/ відсоток
Одеса	72/100	34/47,2	34/47,2	4/5,6
Харків	72/100	29/40,3	39/54,1	4/5,6
Херсон	72/100	21/29,2	37/51,4	14/19,4
Миколаїв	72/100	32/44,4	31/43,1	9/12,5
Катеринослав	72/100	26/36,1	38/52,8	8/11,1
Полтава	72/100	24/33,3	35/48,6	13/18,1
Сімферополь	72/100	28/38,9	40/55,6	4/5,5
Чернігів	60/100	35/58,3	18/30,0	7/11,7
Усього	564/100	229/40,6	272/48,2	63/11,2

Таким чином, тільки у двох зазначених у таблиці міських думах – Чернігівській і Миколаївській – купецтво поступалося представникам першої групи, у решті – мало більшість місць. Із посиленням на початку 1880-х рр. державного контролю над міським самоврядуванням, в освічених верств населення зменшився інтерес до участі в ньому. Купці ж, за традицією, продовжували ставитися до міських дум, як до своїх станових установ. До того ж, їхній великий підприємницький досвід, енергія й працелюбство були незамінними в повсякденній роботі органів міського самоврядування.

Усе ж представництво купців і почесних громадян у міських думах у цілому, якщо брати в межах окремих регіонів України, за підрахунками Л.Ф.Писарькової, напередодні реформи 1892 р. було набагато меншим у порівнянні з найбільшими міськими торгово-промисловими центрами. Наприклад, на Лівобережжі воно становило 30,8%, а в Південно-Західному краї – всього 14,4%⁸⁰. Така різниця в складі гласних була обумовлена особливостями історичного й економічного розвитку українських земель, де міське управління хоча й перебувало здебільшого в руках торгового прошарку, проте дрібних торговців, які переважали чисельністю всіх інших виборців (так, гласні – міщани, ремісники й селяни, по вищезазначеним двом регіонам становили відповідно 45,6% і 58,2%)⁸¹.

З останньої третини XIX ст. великого значення набула діяльність корпоративних організацій купецтва – купецьких товариств із правами станового самоврядування. У дореформений період станове управління купецтва було складовою частиною громадського врядування міст, а самі купці повністю контролювали думи (крім самостійних купців, у міських зборах могли брати участь купецькі сини, брати тощо). Міцні економічні позиції цього стану, високий майновий ценз сприяли його керівній ролі в міському житті в порівнянні з рештою “міських” станів. Хоча в чинному законодавстві передбачалися окремі збори купецьких громад для вирішення станових питань, функції голови тут (як і на зборах міщан) виконував міський голова⁸².

Із запровадженням реформи 1870 р. було створено нову систему міського громадського управління. Всестанові вибори кардинально змінили порядок формування й статус органів міського самоврядування, що відкрило шлях для формування самостійного управління купецького стану⁸³. Закон від 28 червня 1879 р. остаточно затвердив організаційну структуру корпоративного купецького спрощеного самоврядування: збори купецької громади, її виборчий і розпорядчий органи, виконавчі посади купецького старости і його заступника. По-

вна система купецького самоврядування з дільничними виборчими зборами, зборами виборних купецького стану, купецькою управою й становим старшиною (він же – голова управи та зборів виборних) існували в Україні тільки в Одесі⁸⁴.

Збори купецьких товариств мали скликатися один раз на рік і проходити під головуванням купецьких старост, які безпосередньо розпоряджалися коштами корпоративної організації. По закінченні господарського року вони виносили на затвердження громади звіт про свою фінансову діяльність. Крім того, до їхніх обов'язків входило одержання й доведення до купців розпоряджень, іншої інформації від різних установ і організацій, збір відомостей про представників купецького стану, видача посвідчень про належність до нього тощо⁸⁵.

Купецькі товариства як корпоративні організації після міської реформи 1870 р., в умовах розкладу станового ладу, стали найважливішим соціальним інститутом цього стану. Участь у його роботі поступово перетворилася на головний привілей і визначальний фактор належності до купецтва. Поступово модернізуючись, ці організації були не тільки важливим елементом самоідентифікації купецтва, його впливу на суспільство (насамперед через доброчинність), а й здебільшого в значних економічних центрах ставали базою для створення загальних підприємницьких представницьких об'єднань, брали на себе піклування про інтереси всього місцевого прошарку підприємців, розпоряджалися значними коштами. Так, у 1909 р. річний бюджет Київського купецького зібрання становив 100 тис. руб.⁸⁶

Крім купецьких товариств, до установ, через які купці мали відчутний вплив на суспільні справи, належали біржові організації. Адже їхні функції не обмежувалися керівництвом біржею та біржовою торгівлею. Починаючи з останньої третини XIX ст., коли з'являлися нові товарні біржі (1865 р. – у Києві, 1868 р. – у Харкові, 1885 р. – у Миколаєві, 1900 р. – в Єлисаветграді)⁸⁷, такі установи в Російській імперії перетворювалися на представницькі об'єднання підприємців, що відстоювали їхні ділові інтереси на рівні окремого великого регіону. Їх повноправними членами з правом голосу на загальних зборах могли бути тільки постійні або тимчасові купці, які сплатили щорічний членський внесок⁸⁸. Збори біржової громади обирали старшин (звичайних членів) і голову біржового комітету – виконавчого органу біржової організації. Термін їх повноважень встановлювався на три роки, проте більшість із них переобиралися на цю посаду десятиліттями. О.К.Алчевський, багаторічний голова харківського біржового комітету, наприкінці XIX ст. на засіданні урядової комісії дав таку лаконічну оцінку ввіреній йому біржі: “Її цілі й завдання – бути блюстителем торгівлі й промисловості цілого краю та об'єднувати розрізнене купецтво”⁸⁹.

Крім участі в роботі станово-представницьких і професійних організацій, купці об'єднувалися в різні клуби за професійно-становою ознакою з метою проведення разом із родинами вільного часу. Уже в середині XIX ст. в найбільших українських містах, на противагу дворянським зібранням, почали виникати комерційні клуби⁹⁰. Згодом поряд із підприємцями їх відвідувачами були чиновники та дворяни, які не мали права брати участь у керуванні справами таких установ. Наприкінці XIX ст. виникають спеціальні купецькі будинки, повноправними членами яких могли бути тільки постійні й тимчасові купці та прикажчики⁹¹. Тут улаштовувалися бали, маскаради, театральні вистави, танцювальні, музичні, літературні вечори й наукові лекції, організовувалися бібліотеки. Поряд із цим великою популярністю серед відвідувачів користувалися азартні ігри й більярд. Неформальна обстановка клубів дозволяла обговорювати й вирішувати важливі питання, які стосувалися господарських і громадських справ. Будинки купецьких зібрань відігравали роль осередку культурного життя великих міст.

Глибокі зміни в суспільстві, започатковані реформами 1860–1870-х рр., суттєво розширили соціальну базу для розвитку доброчинності, що позначилося на її масштабах, формах та напрямках. Із чогось особливого, ознаки представників вищих прошарків суспільства, вона стала нормою життя чималої кількості підданих імперії, у тому числі й купців, які добре розумілися на методах найбільш ефективного використання доброчинних капіталів. До того ж, для більшості з них це був основний спосіб виявлення громадської активності. Ділові кола, зосередивши у своїх руках чималі кошти, були тим соціальним прошарком, який потенційно забезпечував матеріальні передумови для зростання благодійності. Досить виразно така практика спостерігалася наприкінці XIX – на початку XX ст., у період бурхливого розвитку капіталізму й поглиблення соціальних суперечностей, коли купецька доброчинність набула значних розмірів, а її вплив був відчутний у багатьох сферах життя українського суспільства⁹².

Незважаючи на те, що прямим обов'язком купецьких громад був соціальний захист своїх членів, піклування про незаможних і недієздатних членів купецьких родин, корпоративна благодійність гільдійців виходила далеко за межі суто станових інтересів, не обмежувалася регіоном проживання. Станово-представницькі й професійні організації купецтва, окремі його представники заснували власним коштом лікарні, притулки, гімназії та училища, споруджували церкви, фінансували культурно-мистецькі заклади, жертвували кошти на потреби різних доброчинних організацій, які об'єднували ліберальну інтелігенцію й соціально орієнтованих підприємців та були найбільш доступним видом громадської діяльності, особисто брали участь у роботі благодійних і культурно-освітніх закладів, ставали відомими громадськими й культурними діячами.

Із середини XIX ст. участь купців у доброчинній діяльності набула форм престижної соціальної поведінки. Така діяльність демонструвала чималі громадські потенції купецтва, які яскраво розкривалися в роботі його представників в органах міського самоврядування. Із переходом до сфери їх компетенції багатьох лікарень, установ громадської опіки й навчальних закладів протягом останньої чверті XIX ст. практика купецької благодійності набула нових стимулів для розвитку. Спектр її мотивів розширювався за рахунок появи нового, що його російська дослідниця Г.М.Ульянова назвала “мотив довіри до громадського самоврядування”⁹³. Ця практика значною мірою трималася на участі самих купців у муніципальній діяльності.

Ілюстрацією глибокого розуміння ними необхідності дбати про громадські інтереси можуть бути слова київського купця 1-ї гільдії Ізраїля Бродського, який при кожному доброчинному пожертвуванні зазначав: “Я даю не тому, що мені хочеться давати, а тому, що я розумію, що треба й необхідно давати”⁹⁴.

Свої благодійні акції купці провадили як на релігійно-моральних, так і на прагматичних засадах. Зокрема, релігійний чинник відіграв важливу роль у мотивації їхніх добродійних учинків. Серед купецтва побутувала думка, що Бог за багатство загадає відповіді. Тому філантропія розглядалася як особлива місія, як виконання визначеного Всевишнім обов'язку. Цей чинник також впливав на те, що благодійна діяльність ставала родинною традицією та передавалася з покоління в покоління⁹⁵. Не дивно, що багато представників купецького стану, як люди глибоко віруючі, у першу чергу жертвували на користь церкви, брали активну участь в організації церковних служб і господарської діяльності храмів. Водночас звернення гільдійців до доброчинності мотивувалося й суто прагматичними підходами. Індивідуальні пожертви, заснування власного благодійного закладу, членство в таких організаціях були засобом досягнення офіційного й суспільного визнання, підвищення авторитету власного імені та родини, важливим інструментом впливу на оточуючих, увічнення власного імені.

До того ж влада завжди високо цінувала зусилля благодійників як додаткове джерело фінансування державних завдань, стимулюючи цей процес відповідними атрибутами. Як було вище зазначено, за суттєві пожертвування вони отримували звання, чини, посади, нагороджувалися орденами, входили до штату Імператорського людинолюбного товариства, Відомства установ імператриці Марії та інших об'єднань, які перебували під опікою царської родини, набували статусу державних службовців. Так, при затвердженні статуту Харківського комерційного училища (засноване 1893 р.) особливу зацікавленість купецтва викликав пункт про надання всім членам опікунської ради чину стаського радника (V клас) і державної пенсії⁹⁶.

Насамперед гільдійці піклувалися про добробут земляків, розвиток закладів соціальної та освітньої сфери в тих регіонах, де вони народилися або проживали й де зосереджувалися їхні ділові інтереси. Яскравим прикладом у цьому плані була діяльність Терещенків і Харитоненків, які жертвували на потреби суспільства мільйони рублів. Насамперед це стосувалося міст, в яких вони зросли як підприємці, – відповідно Глухова та Сум. На початку ХХ ст. завдяки піклуванню цих добродійників останні перетворилися на впорядковані, з сучасною інфраструктурою центри⁹⁷.

У Києві найбільше одноразове пожертвування приватної особи за весь час існування міста зробив 1898 р. купець М.П.Дегтерьов разом із дружиною, заповівши свої капітали й нерухомість у сумі 2,5 млн. руб. Через чотири роки на частину цих грошей було зведено комплекс благодійних закладів – 13 капітальних будівель, які перебували у віданні міської управи та утримувалися на відсотки з решти пожертвованих коштів⁹⁸. Найбільшими київськими благодійниками були ті ж Терещенки, купці Лазар і Лев Бродські, Григорій Гладнюк та ін.

Найбільшим пожертвуванням в історії Катеринослава став капітал (понад 750 тис. руб.) купця й гласного міської думи І.М.Алексеевца. 1912 р. на ці кошти були споруджені дитяча лікарня, амбулаторія, богадільня для жінок похилого віку, які утримувалися на відсотки з решти пожертвування⁹⁹.

Об'єктивна потреба суспільства в освічених громадянах, у забезпеченні постійно зростаючої економіки фахівцями й грамотними робітниками, недостатня увага уряду до просвітництва народу обумовили той факт, що освітня галузь стала пріоритетним об'єктом добродійності купецтва на межі ХІХ–ХХ ст. Громадська ініціатива й благодійні капітали особливо сприяли заснуванню професійних навчальних закладів усіх рівнів, віддаючи перевагу розвитку комерційної освіти. Спрямовуючи пожертви в сферу освіти, купецтво не тільки керувалося престижем, а й розглядало це як форму довготривалого вкладення капіталу в умовах розвитку ринкових відносин. Спеціальна освіта в підприємницькому середовищі стала визнаватися як фактор, що сприяв якісним змінам в управлінні торгівельними закладами й промисловими підприємствами¹⁰⁰.

Так, з кінця 1890-х рр. почали засновуватися товариства розповсюдження комерційної освіти, які стали тією організаційною формою, за допомогою якої купецтво фінансувало цей вид освіти. Завдяки організаційним і фінансовим зусиллям переважно купецьких та інших аналогічних об'єднань у багатьох українських містах до 1917 р. функціонувала мережа комерційних училищ та торговельних шкіл, декілька вищих спеціальних навчальних закладів¹⁰¹. Як правило, найбільш заможні купці ставали "почесними попечителями", членами опікунських рад у таких закладах, матеріально забезпечували навчальний процес. Іншим напрямом купецької благодійності в підтримці освітньої сфери було надання фінансової допомоги викладачам, опікування незаможними учнями й студентами, яке передбачало внесення плати за навчання, створення стипендія-

льних фондів, будівництво гуртожитків і їдалень, надання грошової допомоги, підтримку в скрутних випадках¹⁰².

Доброчинність (меценатство) купецтва із останньої третини XIX ст. активно поширилися й на культурну сферу, коли громадська ініціатива та приватні кошти сприяли розвиткові культури, мистецтва, літератури, музики, стимулювали творчу активність митців. Представники купецтва або вихідці із цього стану Терещенки, Харитоненки, Симиренки, Алчевські, Г.Г.Маразли та інші своєю меценатською діяльністю, і, особливо, колекціонуванням творів мистецтва, об'єктивно сприяли збереженню для наступних поколінь здобутків української, російської й зарубіжної культур, створили власні музеї, галереї й бібліотеки, що вже за їхнього життя або пізніше стали загальним надбанням, підтримували матеріально й стимулювали подальшу творчу діяльність художників, літераторів, музикантів.

Таким чином, лише наприкінці XVIII ст. в Україні був законодавчо оформлений купецький стан, представники якого залежно від майнового цензу належали до однієї з трьох гільдій, купецьке звання не було довічним і не передавалося в спадщину. Практичне розширення прав і привілеїв купецтва протягом першої половини XIX ст. було реакцією на фактичне зростання його економічного впливу в країні. Адже право на заняття торгово-промисловою діяльністю й одержання прибутку з найдавніших часів було головним його привілеєм. Через нагородження різними званнями, чинами й орденами уряд сприяв піднесенню соціального статусу заможних купців, посилював престиж успішного заняття торгово-промисловою діяльністю. Водночас із другої третини XIX ст. було вжито заходів для обмеження переходу їх до дворянства, що виявилось, зокрема, у запровадженні звання почесного громадянина.

Законодавство 1860-х рр. формально ліквідувало станові обмеження в торгово-промисловому підприємстві, надавши представникам усіх суспільних прошарків рівні можливості в цій сфері діяльності. У пореформений час купецтво, як найбільш фінансово спроможний прошарок, активно залучається до промислової діяльності, вкладає свої капітали в найприбутковіші галузі вітчизняної економіки, успішно їх розвиває. Із виданням "Положення про державний промисловий податок" у 1898 р. поняття "купець" і "підприємець" перестали бути ідентичними. До цього часу право на заняття комерційною діяльністю формально вважалося прерогативою купецького стану, і всі більш значні комерсанти та промисловці з інших соціальних прошарків мали офіційно перейти до постійного чи тимчасового купецтва. Після 1898 р. розпочався процес "кристалізації" й перетворення купецтва на нову соціальну структуру, коли належність до нього перестала бути обов'язковою для заняття підприємницькою діяльністю. Тим самим купецьке звання стало анахронізмом, яке вказувало лише на стану, а не на професійну належність. За його отримання підприємці повинні були сплачувати додатковий гільдійський збір. До переходу в постійне купецтво прагнули, у першу чергу, представники "податних" станів, таким чином істотно підвищуючи свій соціальний статус. Водночас належність до купецтва зберігали особи, що одержали почесне громадянство.

Купецтво України, чисельність якого була відносно невеликою (разом із членами родин у складі міського населення наприкінці XIX ст. становила в середньому приблизно 2%), зосереджувалося насамперед в економічно розвинутих міських центрах. За етнічним складом домінували євреї та росіяни (останні активно підтримувалися спеціальними заходами уряду), українці ж становили набагато менший відсоток. Євреям купецьке звання давало значні привілеї й, насамперед, право проживання поза "смугою осілості".

Реформи 1860–1870-х рр. значно розширили участь купців у громадському житті на українських землях, які брали активну участь у роботі органів місько-

го самоврядування, купецьких корпорацій і біржових організацій. Купецькі товариства, які функціонували в економічно значних містах, у нових пореформених умовах стали ядром, навколо якого об'єднувався весь підприємницький прошарок (те ж саме стосувалося біржових організацій, створених за професійно-становою ознакою, які також можна визначити як переважно купецькі об'єднання). Із переходом від традиційного укладу до індустріального купецька станова організація з елементу системи місцевого управління почала трансформуватися в інститут громадянського суспільства.

Досить важливим видом громадської діяльності купецтва була благодійність. З останньої третини ХІХ ст. поряд із індивідуальною значного розвитку набула корпоративна доброчинність купецтва, особливо це стосувалося соціального захисту малозабезпечених (у першу чергу представників свого стану) і освітньої галузі. За масштабами такої діяльності провідними купецькими корпораціями на українських землях були київська, харківська й одеська, діяльність яких нерідко виходила не тільки за станові та класові, але й регіональні межі. Внесок купців у розвиток економіки, громадського життя, добробуту й культури тогочасної України був досить вагомим і потребує подальших досліджень.

¹ Напр.: *Багалеї Д.И., Миллер Д.П.* История города Харькова за 250 лет его существования. 1655–1905 (репринт. изд.). – Т.1. – Х., 1993. – 568 с.; Т.2. – Х., 1993. – 974 с.

² *Берлин П.* Русская буржуазия в прошлом и настоящем. – М., 1922. – 308 с.; *Гиндин И.Ф.* Русская буржуазия в период капитализма: Её развитие и особенности // История СССР. – 1963. – №2. – С.57–80; №3. – С.37–60; *Лаврычев В.Я.* Крупная буржуазия в пореформенной России: 1861–1900. – М., 1974. – 252 с.; *Писарькова Л.Ф.* Социальный состав гласных накануне контрреформы 1892 года // История СССР. – 1989. – №6. – С.152–160; *Рындзюнский П.Г.* Утверждение капитализма в России: 1850–1880 гг. – М., 1978. – 295 с.; *Шепелев Л.Е.* Царизм и буржуазия во второй половине XIX века: Проблемы торгово-промышленной политики. – Л., 1981. – 276 с.; *Боханов А.Н.* Торговые дома в России в конце XIX – начале XX века (численность, структура, состав владельцев) // История СССР. – 1990. – №4. – С.88–101; *Бровер Г.М.* Україна на переломі до промислового капіталізму. Соціально-економічні нариси й матеріали. – Одеса, 1931. – Т.1. – 175 с.; *Несторенко О.О.* Розвиток промисловості на Україні. – Ч.1 – К., 1959. – 495 с.; Ч.2. – К., 1962. – 580 с.; *Мельник Л.Г.* Технічний переворот на Україні у ХІХ ст. – К., 1972. – 240 с. та ін.

³ *Гуржій І.О.* Розклад феодално-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. – К., 1954. – 449 с.; *Його ж.* Соціально-економічні зміни та розвиток постійної торгівлі в містах України кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. // Укр. іст. журн. – 1959. – №5. – С.36–52; *Його ж.* Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця ХVІІІ ст. до 1861 року). – К., 1962. – 205 с.; *Його ж.* Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х рр. ХІХ ст. – К., 1968. – 189 с.; *Кругляк Б.А.* Внутренняя торговля в России в конце XIX – начале XX века: На материалах Украины. – Самара, 1992. – 191 с.; *Його ж.* Ярмаркова торгівля на Україні в період капіталізму // Укр. іст. журнал. – 1974. – №3. – С.36–43; *Його ж.* Торговельна буржуазія в Україні (60-ті роки ХІХ ст. – 1914 р.) // Там само. – 1994. – №6. – С.72–81.

⁴ *Боханов А.Н.* Российское купечество в конце XIX – начале XX века // История СССР. – 1985. – №4. – С.106–118; 1000 лет русского предпринимательства. Из истории купеческих родов: Сб. очерков и воспоминаний. – М., 1995. – 478 с.; Предпринимательство и предприниматели России от истоков до начала XX века: Сб. – М., 1997. – 343 с.; *Адаменко С.В.* Купечество в социально-культурном развитии России: исторический аспект // Духовно-культурные процессы в современной России: Сб. статей. – М., 1998. – С.119–131; *Мионов Б.Н.* Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. – Т.1. – СПб., 1999. – 548 с.; Т.2. – СПб., 1999. – 566 с.; История предпринимательства в России. XVI – начало XX вв.: В 2-х кн. – Кн.2: Вторая пол. XIX – нач. XX века / В.И.Бовыкин, М.Л.Гавлин, Л.М.Епифанова и др. – М., 1999. – 575 с.; *Улья-*

нова Г.Н. Благотворительность московских предпринимателей: 1860–1914. – М., 1999. – 512 с.; *Брянцев М.В.* Культура русского купечества: Воспитание и образование. – Брянск, 1999. – 201 с.; *Его же.* Религиозно-этические основы предпринимательства в России (XIX в.). – М., 2000. – 96 с.; *Левандовская А.А., Левандовский А.А.* “Тёмное царство”: купец-предприниматель и его литературные образы // Отечественная история. – 2002. – №1 – С.146–158 та ін.

⁵ *Гончаров Ю.М.* Купеческая семья второй половины XIX – начала XX вв.: По материалам компьютерной базы данных купеческих семей Западной Сибири. – М., 1999. – 240 с.; *Мешалкин П.Н.* Меценатство и благотворительность сибирских купцов-предпринимателей: вторая половина XIX – начало XX вв. – Красноярск, 1995. – 157 с.; *Беспалова Ю.М.* Ценностные ориентации предпринимательства России: На материалах западносибирского предпринимательства второй половины XIX – начала XX вв. – СПб., 1999. – 248 с.; *Скубневский В.А., Старцев А.В., Гончаров Ю.М.* Купечество Алтая второй половины XIX – начала XX вв. – Барнаул, 2001. – 240 с. та ін.

⁶ *Крутиков В.В.* Основные этапы формирования горнопромышленной буржуазии Юга России // Из истории буржуазии в России. – Томск, 1982. – С.47–63; *Його ж.* Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період. – Дніпропетровськ, 1992. – 171 с.; *Лазанська Т.І.* Соціальне походження промислової буржуазії України в XIX ст. // Укр. іст. журн. – 1996. – №2. – С.65–73; *Її ж.* Історія підприємництва в Україні: На матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст. – К., 1999. – 281 с.; *Її ж.* Торговельні дома України на рубежі двох століть (1892–1914 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Вип. II. – К., 2001. – С.24–41; *Ігнат'єва Т.В.* Купецтво Правобережної України в кінці XVIII – першій половині XIX століття: соціально-етнічний аспект // Наук. праці Кам'янець-Подільського педагогічного ун-ту. Іст. науки. – Кам'янець-Подільський, 2003. – Т.11. – С.172–179.

⁷ *Гуржій О.І.* Деякі проблеми становлення купецького стану в Україні. – К., 2004. – 80 с.

⁸ *Беліков Ю.А.* Купецтво Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.): Дис. ... канд. іст. наук. – Х., 2003. – 280 с.

⁹ *Коваленків В.В.* Меценаты Киева. – 2-е изд., доп. – К., 1998. – 528 с.; *Донік О.М.* Родина Терещенків в історії доброчинності. – К., 2004. – 314 с.; *Шудрик І.О., Даниленко Л.А.* Династія Харитоненків. – Суми, 2003. – 192 с.; *Григорій Григор'євич Маразли:* меценат и коллекционер: Сб. ст. – Одесса, 1995. – 288 с. та ін.

¹⁰ *Пайнс Р.* Россия при старом режиме. – М., 1993. – С.274.

¹¹ *Посошков И.Т.* Книга о скудности и богатстве и другие сочинения / Ред. и коммент. Б.Б.Кафенгауза. – М., 1951. – С.17.

¹² Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ РИ). – Собр. 1-е. – Т.20. – №14275; №14327.

¹³ Грамота на права и выгоды городам Российской империи // Российское законодательство X–XX веков: В 9-ти т. – Т.5. – М., 1987. – С.68–128.

¹⁴ Там же. – С.94.

¹⁵ *Рындзюнский П.Г.* Сословно-податная реформа 1775 г. и городское население // Общество и государство феодальной России. – М., 1975. – С.87.

¹⁶ Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф.204. – Оп.5. – Спр.1530. – Арк.7.

¹⁷ ПСЗ РИ. – Собр. 1-е. – Т.29. – №22418.

¹⁸ *Гуржій І.О.* Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні. – С.140.

¹⁹ ПСЗ РИ. – Собр. 1-е. – Т.39. – №30115; *Рындзюнский П.Г.* Гильдейская реформа Канкринна 1824 года // Исторические записки. – М., 1952. – Т.40. – С.111, 138.

²⁰ ПСЗ РИ. – Собр. 1-е. – Т.29. – №22418.

²¹ ПСЗ РИ. – Собр. 2-е. – Т.38. – №39118; Т.40. – №41779.

²² *Лаврычев В.Я.* Указ. соч. – С.66–67.

²³ ПСЗ РИ. – Собр. 3-е. – Т.18. – №15601.

²⁴ *Шепелев Л.Е.* Указ. соч. – С.95.

²⁵ Свод законов Российской империи. – СПб., 1899. – Т.9: Законы о состояниях. – Ст.532.

²⁶ *Боханов А.Н.* Вопрос о подоходном налоге в России и крупная буржуазия (конец XIX – начало XX в.) // Исторические записки. – 1986. – Т.114. – С.278.

- ²⁷ ПСЗ РИ. – Собр. 2-е. – Т.34. – №34248.
- ²⁸ *Вольтке Г.* Купцы-евреи по русскому законодательству // Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем – Т.9. – СПб., б.г. – Стб.919–920.
- ²⁹ *Боханов А.Н.* Крупная буржуазия России (конец XIX в. – 1914 г.). – С.31.
- ³⁰ ПСЗ РИ. – Собр. 1-е – Т.26. – №19347; №19554.
- ³¹ ПСЗ РИ. – Собр. 2-е. – Т.7. – №5286.
- ³² Російський державний історичний архів (далі – РДІА). – Ф.1343. – Оп.39. – Спр.5164. – Арк.13–13 зв.
- ³³ РДІА. – Ф.40. – Оп.1. – Спр.48. – Арк.208 зв.; Спр.49. – Арк.136 зв.
- ³⁴ *Рындзюнский П.Г.* Городское гражданство дореформенной России. – М., 1958. – С.171.
- ³⁵ Свод законов Российской империи. – Т.9: Законы о состояниях. – Ст.551.
- ³⁶ *Боханов А.Н.* Крупная буржуазия России (конец XIX в. – 1914 г.). – С.61–63.
- ³⁷ *Шудрик І.О., Даниленко Л.А.* Вказ. праця. – С.185.
- ³⁸ *Донік О.М.* Родина Терещенків в історії доброчинності. – С.45–46.
- ³⁹ *Яблочков М.* История дворянского сословия в России. – СПб., 1876. – С.657.
- ⁴⁰ ПСЗ РИ. – Собр. 2-е. – Т.31. – №31236.
- ⁴¹ РДІА. – Ф.1343. – Оп.30. – Спр.930. – Арк.27–28 зв.
- ⁴² Там же. – Ф.560. – Оп.38. – Спр.179. – Арк.21–22.
- ⁴³ *Лазанська Т.І.* Історія підприємництва в Україні. – С.74.
- ⁴⁴ *Гуржій І.О.* Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні. – С.143, 135–136.
- ⁴⁵ *Лазанська Т.І.* Торговельні дома України на рубежі двох століть (1892–1914 рр.). – С.26.
- ⁴⁶ *Бернштейн С.* Одесса. Исторический и торгово-экономический очерк Одессы в связи с Новороссийским краем. – Одесса, 1881. – С.26; Одесса. 1794–1894. – Одесса, 1895. – С.188.
- ⁴⁷ *Скальковский К.* Воспоминания молодости: 1843–1869. – СПб., 1906. – С.19.
- ⁴⁸ *Гуржій І.О.* Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні. – С.144.
- ⁴⁹ *Бровер І.М.* Вказ. праця. – С.82.
- ⁵⁰ *Боханов А.Н.* Российское купечество в конце XIX – начале XX века. – С.107.
- ⁵¹ Автор опрацював відповідні дані за такими джерелами: Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. – Т.8, 13, 16, 32, 33, 41, 46, 47, 48. – М., 1904.
- ⁵² *Рашин А.Г.* Население России за 100 лет (1811–1913 гг.). Статистические очерки. – М., 1956. – С.122.
- ⁵³ *Субботин А.П.* В черте еврейской оседлости. Отрывки из экономических исследований в западной и юго-западной России за лето 1887 г. – Вып.2. – СПб., 1890. – С.113.
- ⁵⁴ *Аксаков И.* Исследования о торговле на украинских ярмарках. – СПб., 1858. – С.6.
- ⁵⁵ *Павлович В.* Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба: Екатеринославская губерния. – СПб., 1862. – С.260.
- ⁵⁶ ПСЗ РИ. – Собр. 2-е. – Т.9. – №7694-а.
- ⁵⁷ Там же. – Т.10. – №7931.
- ⁵⁸ Там же. – Т.16. – №15145.
- ⁵⁹ *Ковалинский В.* Указ. соч. – С.175.
- ⁶⁰ *Аксаков И.* Указ. соч. – С.55; *Багaley Д.И., Миллер Д.П.* Указ. соч. – Т.2. – С.131.
- ⁶¹ *Аксаков И.* Указ. соч. – С.6.
- ⁶² *Бровер І.М.* Вказ. праця. – С.86; Історія Одеси / Під ред. В.Н.Станка. – Одеса, 2002. – С.96.
- ⁶³ *Кругляк Б.А.* Ярмаркова торгівля на Україні в період капіталізму. – С.40–41.
- ⁶⁴ *Боханов А.Н.* Торговые дома в России в конце XIX – начале XX в. – С.88–89.
- ⁶⁵ *Лазанська Т.І.* Торговельні дома України на рубежі двох століть (1892–1914 рр.). – С.30, 36, 37.
- ⁶⁶ *Беліков Ю.А.* Вказ. праця. – С.94–95.
- ⁶⁷ *Янсон Ю.* Из путевых заметок о свекловичном хозяйстве Малороссийских и Юго-Западных губерний (1867–1868 гг.) – СПб., 1869. – С.5.
- ⁶⁸ *Донік О.М.* Родина Терещенків в історії доброчинності. – С.23–26, 29.
- ⁶⁹ *Крутіков В.В.* Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформенний період. – С.30, 31, 38.

- ⁷⁰ Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні. – С.230, 231.
- ⁷¹ Бровер І.М. Вказ. праця. – С.116.
- ⁷² ПСЗ РИ. – Собр. 2-е. – Т.37. – №37950.
- ⁷³ Багалеї Д.И., Миллер Д.П. Указ. соч. – Т.2. – С.265–266.
- ⁷⁴ Устав Харьковского Торгового банка. – Х., 1868. – С.1–2.
- ⁷⁵ Левандовская А.А., Левандовский А.А. “Тёмное царство”: Купец-предприниматель и его литературные образы. – С.157.
- ⁷⁶ РДІА. – Ф.571. – Оп.9. – Спр.805. – Арк.119–129.
- ⁷⁷ Марелл К.Б. Сахарные короли // Огонёк. – 1991. – №50. – С.23–25.
- ⁷⁸ Скальковский К. Указ. соч. – С.293.
- ⁷⁹ Табл. складено за: Нардова В.А. Городское самоуправление в России в 60-х – начале 90-х годов XIX в. Правительственная политика. – Л., 1984. – С.70.
- ⁸⁰ Писарькова Л.Ф. Социальный состав гласных накануне контрреформы 1892 года. – С.153–154.
- ⁸¹ Там же. – С.154.
- ⁸² Беліков Ю.А. Вказ. праця. – С.52.
- ⁸³ Городовое положение с законодательными мотивами, разъяснениями и дополнительными указаниями / Сост. С.Г.Щегловитов. – СПб., 1892. – С.282.
- ⁸⁴ Свод законов Российской империи. – Т.9: Законы о состояниях. – Ст.590, 614. – С.119–120, 124.
- ⁸⁵ Там же. – Ст.595, 596. – С.120.
- ⁸⁶ Галайба В. Хроніка старого Києва. – К., 2003. – С.154.
- ⁸⁷ Кругляк Б.А. Ярмаркова торгівля на Україні в період капіталізму. – С.42.
- ⁸⁸ Устав Киевской биржи. – К., 1881 – С.5, 10.
- ⁸⁹ Невзоров А. Русские биржи. – Юрьев, 1898. – Вып.1. – С.173.
- ⁹⁰ Напр.: Правила Харьковского коммерческого клуба. – Х., 1864. – 11 с.
- ⁹¹ Беліков Ю.А. Вказ. праця. – С.67–68.
- ⁹² Донік О.М. Благодійність в Україні (XIX – початок XX ст.) // Укр. іст. журн. – 2005. – №4. – С.169.
- ⁹³ Ульянова Г.Н. Благотворительность московских предпринимателей: 1860–1914 гг. – С.249.
- ⁹⁴ Ковалинский В. Указ. соч. – С.223.
- ⁹⁵ Донік О.М. Родина Терещенків в історії доброчинності. – С.107.
- ⁹⁶ Державний архів Харківської області. – Ф.45. – Оп.1. – Спр.1461. – Арк.98–100.
- ⁹⁷ Донік О.М. Родина Терещенків в історії доброчинності. – С.54–55; Скибицька Т. Харитоненки // Пам’ятки України. – 1992. – №2–3. – С.39–40, 117–118.
- ⁹⁸ Благотворительные учреждения М.П.Дегтерева и приют Е.И.Дегтеревой за десятилетие 1902–1912 г. – К., 1913. – С.6–8; Державний архів м. Києва. – Ф.163. – Оп.35. – Спр.12. – Арк.21.
- ⁹⁹ Болсуновський С.М. Катеринослав–Дніпропетровськ 225. Видатні особистості та обличчя міста. – Дніпропетровськ, 2001. – С.24.
- ¹⁰⁰ Разманова Н.А. Общественная инициатива торгово-промышленных кругов России и материальное обеспечение коммерческих училищ // Отечественная история. – 2004. – №2. – С.78.
- ¹⁰¹ Ніколаєва Т.М. Роль підприємців України в розвитку професійної освіти (остання третина XIX – початок XX ст.) // Укр. іст. журн. – 2005. – №1. – С.88–91.
- ¹⁰² Ступак Ф.Я. Благодійні товариства Києва (сер. XIX – поч. XX ст.). – К., 1998. – С.82.

The merchants in Ukraine in the XIX th century are examined in the article as a separate class with its own legal status, ethnic structure, class and professional structure organization, typical occupation. The sources of its formation, its role in economical and social life, its social and cultural activity are analyzed.

О.О.Франко*

НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ФЕДОРА ВОВКА

Стаття присвячена дослідженню ролі й місця етнологів, істориків, археологів, антропологів Ф.Вовка в розвитку української й світової наукової думки, встановленню ним міжнародних наукових зв'язків. Наукова праця вченого тісно пов'язана з його суспільно-політичною діяльністю й розглядається в контексті історії України кінця ХІХ – початку ХХ ст.

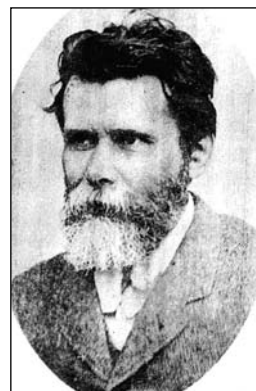
Видатний український етнолог, антрополог, історик, археолог, музеєзнавець та суспільно-політичний діяч Федір Кіндратович Вовк (Волков, Theodore Volkov) (1847–1918) залишив по собі величезну спадщину, серед якої значна кількість концептуальних досліджень, що були виконані на високому науковому рівні. Європейську наукову методичку він застосував на українському ґрунті, зокрема в дослідженнях етнологічного осередку Наукового товариства імені Шевченка у Львові, Українського наукового товариства в Києві та етнографічного відділу Російського музею ім. Олександра III в Петербурзі, де вчений зібрав величезні українські колекції.

Однак найголовнішим, на нашу думку, здобутком була репрезентація України та її наукових досягнень в Європі і світі та встановлення міжнародних наукових зв'язків. Перебуваючи за межами Батьківщини понад 40 років, учений усе своє життя присвятив саме Україні. Наукові концепції Ф.Вовка довели актуальну досі фізичну, мовну, побутову й духовну спорідненість роз'єданого на той час українського народу від Карпат до Слобожанщини й від Полісся до Кубані.

Ф.Вовк був доктором природничих наук (docteur des sciences) Паризького університету (1905)¹, доктором honoris causae Петроградського університету (1917)², лауреатом премій Годара (Prix Godart, 1901), академіка Карла Бера (1906), кавалером бронзових медалей Пауля Брока й Паризької виставки 1900 р.³ та великої золотої медалі ім. П.Семенова-Тян-Шанського (1915)⁴. Окрім цього, Ф.Вовк був відзначений найвищою нагородою Франції – орденом Почесного легіону (1916)⁵.

Учений очолював антропологічне товариство при Петербурзькому університеті (1911–1918), був головою (1905–1909) і заступником голови (1898–1905) етнографічної комісії Наукового товариства імені Шевченка у Львові та заступником директора історично-філософської секції НТШ (1904–1909), членом Товариства народних переказів, анатомічного “Товариства розтинів”, історичного, антропологічного та доісторичного товариств у Франції, географічного та археологічного імператорських товариств у Росії, заступником голови товариства рільництва, членом Українського наукового товариства в Києві, Наукового товариства в Празі, польського етнографічного товариства та інших наукових осередків.

У Петербурзі Ф.Вовк був діяльним членом Комісії по вивченню племінного складу Росії, багатьох археологічних та архівних комісій. Учений очолював (офіційно вважався заступником голови) “Общество им. Т.Г.Шевченко для

Ф.Вовк. Париж,
1901 р.

* Франко Оксана Омелянівна – д-р іст. наук, професор кафедри етнології Львівського національного університету ім. І.Франка.

вспомоществования нуждающимся уроженцам Южной России, учащимся в высших учебных заведениях С.-Петербурга". Из молодих років був одним із керівників київської Громади, а з переїздом до Петербурґа став членом місцевого осередку Громади та організатором Українського політичного клубу.

Спадщина Ф.Вовка (з урахуванням публіцистичних статей) нараховує 628 праць⁶, виданих переважно іноземними мовами в різних країнах світу, які давно стали бібліографічними раритетами. Учений здобув прижиттєве міжнародне визнання⁷.

На його працях позначився вплив біологічного напрямку європейських етнографічних шкіл, упровадження природничо-наукових методів. Людина стала в центрі уваги й досліджувалась комплексно з використанням методів різних наук – природничих і суспільних. Іноді закони розвитку природи автоматично переносилися на розвиток людського суспільства. Будучи еволюціоністом, Ф.Вовк деякою мірою дотримувався "дифузійної школи" в етнології, яка по суті заперечувала еволюційний, поступовий розвиток культури, визначаючи лише її переміщення з однієї області в іншу, реконструюючи шляхи її поширення в просторі й часі. На працях Ф.Вовка позначився вплив німецького вченого Ф.Ратцеля (1844–1904), який рух явищ культури ставив у залежність від природно-географічних умов та від пересування етносів (завоювання, торгівля, шляхи сполучення). Ф.Ратцель був родоначальником учення про так звані "культурні кола". Дотримуючись його, Ф.Вовк також уважав, що зміни господарського побуту в Україні йдуть із півдня на північ.

Обмеженість дифузійної школи полягала в тому, що вона надавала перевагу зовнішнім впливам і применшувала, ба навіть заперечувала, власний розвиток етносу та явищ культури. Однак послідовники дифузійної школи дослідили шляхи поширення культурних явищ, і в цьому їх велика заслуга. Ф.Вовку належить ініціатива уніфікації методів досліджень, застосування комплексних студій, надання великого значення суто етнографічним пам'яткам, а не тільки фольклорним, як це практикувалось до нього. Ф.Вовк дуже цінував порівняльну етнографію. Будь-яку етнографічну річ чи явище він порівнював із аналогами в інших культурах.

У своїх дослідженнях Ф.Вовк намагався охопити загальнослов'янський, європейський і навіть світовий етнографічний матеріал: робив спостереження, порівнював, аналізував і доходив відповідних висновків. У широкому контексті розглядався ним і величезний український матеріал, якому вчений приділяв найбільше уваги. У цьому йому допомагали міжнародні наукові зв'язки. Простежується три періоди в його міжнародній діяльності: перший (1871–1887) із центрами Київ – Львів – Відень – Женева – Бухарест. Ці контакти скоріше готували ґрунт для встановлення майбутніх наукових зв'язків (археологічний з'їзд у Києві 1874 р., знайомство з музеями багатьох міст Європи, публікація праць у різних країнах); другий – паризький період (1887–1905) – характеризується встановленням широких міжнародних наукових зв'язків і третій – із центром у Петербурзі (1906–1918), де він створив школу своїх послідовників, які розширили й зміцнили ці зв'язки.

Простежимо науковий шлях Ф.Вовка, впливи на становлення його світогляду та спробуємо оцінити його внесок у розвиток міжнародних наукових зв'язків. Перше серйозне знайомство з науковцями відбулось, очевидно, у період підготовки III Археологічного з'їзду, що проходив у Києві в серпні–вересні 1874 р., хоч і до цього завдяки В.Антоновичу він знався з багатьма вченими. У процесі підготовки з'їзду на нього – молодого ентузіаста, члена-засновника Південно-Західного відділення Російського географічного товариства, були покладені різні обов'язки (допомога у влаштуванні виставки, листування з учасниками, екскурсії та інше).

На з'їзді Ф.Вовк мав можливість познайомитись із визначними вітчизняними світилами – О.Уваровим, П.Лощкарьовим, Д.Гловайським, М.Костомаровим, а також з іноземними вченими – А.Рамбо (Нансі), Ф.Ромаром (Пешт), М. і О.Колларами (Чехія), сербом С.Новаковичем, поляком Дзизялковським, румуном Д.А.Попазолгу, французьким ученим Л.Леже⁸.

У Румунії (1879–1882) Ф.Вовк збирав фольклорні та історичні матеріали про Кирила й Мефодія, боротьбу з турками й татарами, народні пісні й перекази про переселення запорожців за Дунай. Фольклорними матеріалами, зібраними Ф.Вовком в Добруджі, користувався також М.Драгоманов. Тут Ф.Вовк написав ґрунтовні етнографічні нариси “Задунайская сечь (по местным воспоминаниям и рассказам)”, “Русские колонии в Добрудже...” та “Экономические заметки о Болгарии”. Перші два опубліковані в “Киевской старине”(1883, 1889). А останній в “Русской мысли” (1884).

У перших нарисах Ф.Вовк поєднав критичну науковість, широку документалістику з різноманітністю методичних підходів. Вони мали неабияку історіографічну вартість, бо вперше висвітлювали життя задунайських козаків від зруйнування Січі (1775) аж до початку 1880-х рр. Аналітичне осмислення німецьких, польських та румунських праць з історії заселення Добруджі та використання спогадів, оповідань, документів дозволило Ф.Вовку показати більш-менш правдиву картину життя січовиків за Дунаєм. Подорожуючи по Добруджі, Ф.Вовк занотовував найрізноманітніші етнографічні, історичні, статистичні відомості, робив замальовки.

Сім років (1876–1878 і 1883–1887) Ф.Вовк жив і працював поряд і під керівництвом М.Драгоманова. Завдяки зусиллям М.Драгоманова, Ф.Вовка, А.Ляхоцького, С.Подолінського, М.Павлика та ін. вийшли 5 збірників “Громади” та 2 журнали під такою ж назвою. Це була перша вільна українська преса, навколо якої об'єднувались прогресивні сили. У румунський та женецький періоди життя Ф.Вовк, проявивши свої організаторські здібності, зробив чимало для видання й поширення нелегальної громадівської та народницької літератури.

До Парижа Ф.Вовк приїхав 1887 р. спеціально з науковою метою. Докторська дисертація була готова 1901 р. і надрукована у 1903 р., за здобутки в антропологічних дослідженнях він отримав річну премію Годара, але не будучи громадянином Франції захистив дисертацію тільки в 1905 р., після того, як одержав прохання-рекомендацію Російського музею із Санкт-Петербурга. Тут, у Парижі, Ф.Вовк пройшов школу західноєвропейських учених-еволюціоністів Л.Манувріє, А. і Г.Мортільє, Е.Тейлора, Е.Амі й став їхнім послідовником.

Незважаючи на складні матеріальні обставини, Ф.Вовк ще 1887 р. береться за студіювання антропології в Сорбонні. Сорокарічний студент зустрічається з уже досить відомим на той час земляком, ученим-антропологом Й.Денікером, що проводив дослідження в антропологічному товаристві при Сорбонні. За його рекомендацією він відвідував лекції знаменитих П.Топінара, Г.Мортільє, Ш.Летурно та ін.

У перші роки перебування Ф.Вовка в Парижі, судячи з бібліографії, він опублікував небагато статей. Не все, очевидно, увійшло до списку його праць із тих дописів, про які Ф.Вовк згадував у листах до І.Франка як співробітник історичного й географічного бюлетенів у Парижі (вів українську тематику). Відомо, що Ф.Вовк був у дружніх стосунках із французьким географом Е.Реклю. На початку 1908 р. нами виявлено 42 статті Ф.Вовка, які не увійшли до його бібліографії. Усі вони присвячені Україні, її діячам, героям та визначним місцям⁹.

Саме в цей період за рекомендацією І.Франка Ф.Вовк став автором багатьох статей про Україну до чеської енциклопедії “Ottov slovník naučný”. 15 березня 1888 р. у листі до редактора І.Франка дуже високо оцінив Ф.Вовка як визначного українського письменника, етнографа, знавця наддунайських країн.

“Якщо б Ви бажали ширше представити літературу, історію й етнографію русько-українського (малоруського) народу, – писав він до видавця, – то я міг би zorganizувати для цієї мети праці, залучаючи до них коло знайомих мені українських істориків, етнографів, лінгвістів і літераторів (маю на думці передусім п.п. Антоновича, Драгоманова, Науменка, Житецького, Волкова, Павлика, Терлецького, Олесницького, Кобринську)”¹⁰. 16 квітня 1888 р. І.Франко пише Ф.Вовку листа, де вказує конкретно назви статей: “Коли б ласка Ваша була писати туди, то я просив би Вас у конкретному часі (до місяця абощо) ось про які статті: Акти, Антонович, Андрусівський трактат, Антоній Печерський, Антропологія України, Ахтирка”¹¹. Притому І.Франко просив писати українською мовою, а він, переклавши, сам висилатиме до Праги. В особистому архіві І.Франка в Києві нами виявлені автографи цих статей Ф.Вовка¹², у тому числі досить розлога про свого вчителя В.Антоновича¹³.

Уже 29 травня І.Франко вислав переклад дописів до Праги, супроводжуючи їх листом: “Посилаю до Словника декілька наступних статей моїх і п. Волкова з Парижа й прошу Вас вислати п. Волкову зшитки “Словника”, які вже досі вийшли. Пан Волков – це визначний український письменник, етнограф і знавець наддунайських країн (Румунії, Болгарії). Добре було б, коли б Ви листовно запросили його до себе для дальшої співпраці в українських, румунських і болгарських справах”¹⁴. Співпраця вченого в “Словнику”, очевидно, тривала. До списку праць, який був поданий Ф.Вовком у 1918 р. на конкурс Київського університету на заняття ним посади завідувача кафедри географії та етнографії, енциклопедичні статті не ввійшли. Про них він лише згадує в кінці списку. У бібліографії, складеній Г.Вовк, числяться тільки три із них: “Андрусово”, “Антоній Печерський” та “Антонович”¹⁵. Ф.Вовк просив І.Франка прислати йому виписки про стриження, про давніх слов’ян, про прийняття християнства в Прикарпатській Русі¹⁶ і вислав письменнику легенди про грим і блискавки¹⁷. В інших листах дослідник просив І.Франка дістати літературу про весілля, яке було основною темою його дослідження. Особливо його цікавили сороміцькі весільні неопубліковані пісні, які потрібні були як для загальної роботи про весілля, так і для спеціальної статті для французького журналу “Revue traditions populaires” (“Народні традиції”).

Як бачимо, Ф.Вовк посилено й серйозно працював. В одному з листів він запитував І.Франка, чи можна у Львові опублікувати статтю про розвиток української антропології, згадав, що має статтю про шлюб і сім’ю¹⁸.

Основний час поглинало навчання в École d’Antropologie, École des Hautes та дослідження в Museum d’Histoire Naturelle і Musee de Trocadero. Тут Ф.Вовк провадив багаторічні антропологічні дослідження скелета ноги, зокрема стопи. Ці дослідження принесуть йому світове визнання. А поки що навчання й перші досліді під керівництвом Г. Де Мортільє, Л.Манувріє, П.Брока, У.Т.Амі, П.Топінара, Ш.Летурно. 13 листопада 1891 р. Ф.Вовк прочитав першу свою лекцію в антропологічному товаристві в Парижі. Він зацікавився економікою, студював твори Г.Спенсера, Ш.Летурно, М.Зібера, вивчав історію Київської Русі й особливо Києва, історію виникнення українського шляхетства й духівництва, накопичив матеріал про печенігів і половців та з історії Стародавньої Греції й Риму¹⁹.

У червні 1889 р. в “Елизаветградском вестнике” Ф.Вовк опублікував статтю “Малороссийские песни”, в якій дав відгук на працю Каро, що була опублікована в чеському журналі “Часопис королівського чеського музею”. Каро присвятив своє дослідження українським пісням, давши до нього ноту популярних пісень і їх музичну побудову. Він порівнював Україну з величезним хором, підкреслював, що кожна дитина від народження чує пісню, співає з дитинства й ось вам – співак! Така стаття не могла не зворушити Ф.Вовка, і він дав відгук на неї²⁰. Ця публікація вченого теж не ввійшла до бібліографії його праць.

Уже в 1890 р. завдяки Ф.Вовку починають налагоджуватися наукові зв'язки між Україною й Францією. Обмін літературою, публікації Ф.Вовка у Львові й Парижі, запрошення українських учених для виступів у Сорбонні – такі були початки наукових зв'язків.

Ф.Вовк рекомендував І.Франкові двох паризьких студенток, які хотіли познакомиться зі Львовом та українським віденським товариством “Січ”. У червні 1891 р. за ініціативою Ф.Вовка в Сорбонні на курсах професора М.Дюбуа відбувся звіт галичанина Г.Величка про географію Галичини й Буковини. Г.Величко подав геологічну характеристику, кліматичний опис, флору й населення цих земель. Звернув увагу на те, що статистика не може мати великої наукової ваги, бо допускаються спеціально великі натяжки з боку поляків. Лектор підкреслив, що сіль і нафта – це основні природні багатства Галичини, які перевищують вартість усіх добутоків корисних копалин Австрії. Виступ Г.Величка був на той час першою ластівкою наукових взаємин між Францією й Україною²¹.

До Парижа частіше навідувались знайомі й родина Ф.Вовка. Улітку 1891 р. приїжджали В.Антонович та його дочка Ірина, через яку Ф.Вовк зробив передачу для І.Франка²².

Із серпня по жовтень 1891 р. упродовж трьох місяців Ф.Вовк жив в Іспанії, про що він згадував у листуванні з І.Франком²³ – тут він зібрав матеріали про давнє населення Іспанії (басків).

У квітні 1891 р. в паризькому журналі “Melusine” (т.5, №8) Ф.Вовк опублікував велику статтю про побратимство “La Fraternisation en Ukraine”. “Горілчані брати”, “Названі браття”, “Добре братство – краще багатства”, “При добрій годині – усі побратими, а при лихій – нема і родини” та інші приказки, взяті зі збірника Номиса, були написані українською мовою в латинській транслітерації²⁴. Переклад цієї статті був опублікований і у Львові²⁵. У 1890-х рр. Ф.Вовк не тільки слухав лекції в Сорбонні, але й посилено працював над дослідженням весільних обрядів народів світу. Він збирав публікації, робив записи, багато матеріалу йому пропонували друзі, знайомі, учні.

У 1890–1891 рр. в Болгарії за допомогою М.Драгоманова вийшла праця Ф.Вовка “Сводбарските обреди на славянските народи”²⁶, а в 1891–1892 рр. учений обнародував в журналі “L’Anthropologie” цю працю французькою мовою²⁷, акцентуючи увагу на українському матеріалі.

В.Вовк-Карачевський звернувся до Ф.Вовка з проханням дозволити перекласти дві останні праці про побратимство та про українське весілля, щоб надрукувати в Україні²⁸. Друга праця побачила світ українською тільки в 1927 р. в Празі (в Україні перевидана щойно 1995 р.²⁹).

У 1892 р. Ф.Вовк опублікував некролог на смерть визначного українського мовознавця О.О.Потебні³⁰, який зумів у жорстокі часи переслідувань українського слова захистити його.

1893 р. в Парижі вийшла книга Ле-Браза про французькі легенди. Ф.Вовк високо оцінив її й опублікував рецензію. Він охарактеризував її як повний збірник бретонських легенд, вірувань і звичаїв, що описують смерть, поховання, потойбічне життя.

Федір Кіндратович допомагав іншим дослідникам друкувати твори фольклору та їх дослідження в Парижі. Дочка М.Драгоманова – Ліда – вивчила болгарську мову й перекладала болгарські легенди французькою. Пізніше вона вислала переклади Ф.Вовку, який друкував їх у Парижі³¹. Таким чином, український учений сприяв розвитку болгарської фольклористики. Ф.Вовк довгий час був співредактором європейського видання “Криптадія”, де часто друкував матеріали на фольклорну тематику. І.Франко та В.Гнатюк вислали в Париж сороміцькі анекдоти та пісні, а Ф.Вовк робив коректуру, щоб прискорити видання.

У журналі “Матеріали до українсько-руської етнології” (Львів) Ф.Вовк опублікував сороміцькі весільні пісні, які були зібрані М.О.Максимовичем в Україні³². Цими піснями вчений користувався при написанні праці “Шлюбний ритуал та обряди на Україні”.

Ф.Вовк узяв безпосередню участь у роботі конгресу фольклористів, який відбувся у вересні 1900 р. в Парижі, де було прочитано також реферат І.Франка про фольклорні дослідження в Галичині³³. Ф.Вовк, як делегат Наукового товариства імені Шевченка, виступив із рефератом про народні знання взагалі, і в Україні зокрема (“Наука неписьменних на Україні”). Про діяльність конгресу фольклористів і свою участь у ньому Ф.Вовк написав невелике повідомлення, яке було надруковане у Львові³⁴.

Із 1894 р. починається жваве листування Ф.Вовка з Б.Грінченком³⁵, що жив тоді в Чернігові. Цензурні утиски в Україні спонукали письменника взятись за переклади творів А.Данте, Ф.Петрарки, Д.Боккаччо. Знаючи, що немає можливості опублікувати ані свої власні праці, ані переклади, Б.Грінченко тим не менше плідно працював. І йому вдалося якось пройти цензуру й дещо надрукувати, зокрема з етнографії Чернігівщини. У зв'язку з тим, що в Україні посилювались утиски, українська Громада змушена була шукати виходу й у Петербурзі створила “Товариство імені Шевченка”, яке поставило за мету заснування шкіл та видавництва.

Із 1894 р. починається листування Ф.Вовка з О.Покровським, яке тривало 17 років. Під впливом Ф.Вовка розвивались його наукові зацікавлення, за рекомендаціями вченого він відвідував лекції в університетах багатьох європейських міст, працював у музеях Відня, Флоренції, Венеції, Парижа. Через Ф.Вовка вчений встановив наукові зв'язки з антропологічними та етнографічними товариствами, одержав потрібну літературу, інструменти, муляжі. Спілкування було корисним і для Ф.Вовка. Через О.Покровського, який жив у Києві, потім у Харкові та Петербурзі, він дізнавався про всі наукові новини, розкопки В.Хвойки в Україні, організацію з'їздів. О.Покровський вислав Ф.Вовкові книги, фотографії, малюнки, робив для нього виписки, збирав етнографічні матеріали. 1894 р. О.Покровський побував у Мілані, Турині, Венеції, Болоньї, Флоренції, де за рекомендаціями Ф.Вовка встановив зв'язки в музеях і наукових товариствах. Наскільки О.Покровський прислухався до порад свого вчителя, видно хоч би з того, що він відвідував ті ж музеї, звертав увагу на ті ж самі музейні експонати, знайомився з тими ж працівниками музеїв і товариств, що й свого часу Ф.Вовк. Про все це докладно описував у листах³⁶.

Ф.Вовк не поривав зв'язків із М.Драгомановим. Умови життя Драгоманових після одруження дочки Лідії з професором Софійського університету І.Шишмановим значно поліпшилися. Михайло Петрович із сім'єю переїхав до Софії, де одержав місце в університеті. Розуміючи, що тут можуть проявити свої здібності Ф.Вовк та І.Франко, М.Драгоманов запросив їх до університету. Але життя склалося так, що цьому не вдалось здійснитися. Кидати роботу над дисертацією не хотілось. Іти на викладацьку роботу без докторського звання було неprestижно. У І.Франка теж склалися несприятливі умови для переїзду до Софії.

1895 р. Ф.Вовк опублікував некролог на смерть М.Драгоманова, що помер того року. Уже після смерті Михайла Петровича Ф.Вовк вислав свої документи до міністерства освіти Болгарії на завідування університетською кафедрою загальної етнографії, яка мала відкритись. Але з цього заміру нічого не вийшло. Міністерство не побажало відкрити кафедру, і Ф.Вовк змушений був забрати документи назад, незважаючи на прекрасну рекомендацію чеського вченого Л.Нідерле. Із листів ми дізнаємося, що праці Ф.Вовка друкувалися в Болгарії й що сім'я Шишманових приїжджала до Парижа на всесвітню виставку в 1900 р., де у болгарському павільйоні виставлялась колекція вишивок Лідії Михайлівни³⁷.

Із 1890 р. починається період визнання авторитету Ф.Вовка. Цьому сприяла виставка в Парижі, на якій учений проявив свої наукові й організаторські здібності. Хоч вона переслідувала індустріальну, економічну та торгівельну мету, її учасники намагались показати свої народи й з етнографічного боку. Зважаючи на міжнародний характер Паризької виставки, до її роботи були приурочені міжнародний конгрес доісторичної археології та археологічної антропології (серпень) і конгрес фольклористів (вересень). Організації цих з'їздів сприяв Ф.Вовк³⁸. У цей час він був у розквіті наукових сил, маючи за плечима великий досвід.

У секції Паризького антропологічного товариства він організував етнографічну й археологічну виставки. Тут було представлено карту України Г.Величка, серію світлин із новими знахідками В.Хвойки в Трипіллі та інших місцях і надзвичайно багато етнографічних знімків із життя й побуту українського народу, особливо селян.

Під час Всесвітньої виставки функціонував міжнародний університет, у процесі роботи якого читались звіти про експонати й давались відповіді на запитання, що стосувались виставки. Ф.Вовк був постійним лектором цього університету, який мав чотири секції: французьку (до якої належали бельгійці, швейцарці, італійці, іспанці), англійську, німецьку (разом із голландцями та скандинавами) й російську. Російську секцію очолював І.Мечников, але фактичним керівником був виходець із України проф. М.Ковалевський. У ній окрім росіян брали участь українці, поляки, чехи та народи Кавказу. Звіти читались упродовж трьох місяців – із середини липня до середини жовтня. У цьому міжнародному університеті у великому переповненому залі 7 серпня Ф.Вовк виступив із доповіддю на тему “Передісторична Франція”. За місяць, 7 вересня, проф. А. де Мортільє прочитав доповідь про доісторичну Росію. Доцент Харківського університету О.Покровський виступив із повідомленням про взаємини між археологією та етнографією, М.Ковалевський прочитав звіти етнографічного змісту про кавказькі народи, д-р Клепала – про чеський фольклор, д-р Сошовський – про переселенців Сибіру, зокрема про українські поселення; читались доповіді про музику в Росії (згадувались твори українських композиторів М.Лисенка, П.Ніщинського та народна музика). На завершення роботи міжнародного університету Ф.Вовк виступив із рефератом про українську етнографію та про підготовку до етнографічної виставки, що мала відкритись 1902 р. в процесі роботи археологічного з'їзду в Харкові.

У серпні 1900 р. відбувся міжнародний конгрес доісторичної археології й археологічної антропології. Тут Ф.К.Вовк прочитав реферат “Індустрія в неолітичних знахідках на Україні” та звіт М.Грушевського про передісторичне гробовище біля с.Чехи. Він узяв участь і в роботі конгресу фольклористів, що відбувся у вересні 1900 р. Цікавим явищем було прослуховування записаних за допомогою фонографа численних співців світу, у тому числі українських. Французький учений Себільот подав дуже цінну карту фольклорних дослідів у Франції. А.Мортільє реферував серію давніх і сучасних амулетів. Від слов'ян виступив д-р В.Вулетич-Вукалович із цікавим рефератом про сербські жіночі прикраси; були прочитані повідомлення В.Охрімовича про залишки первісного комунізму в Галичині, реферат І.Франка про фольклорні дослідження в Галичині. Усі ці заходи сприяли розвиткові міжнародних наукових зв'язків. Організатором їх був безпосередньо Ф.Вовк. За заслуги в організації конгресів та виставок в 1900 р. від Паризького антропологічного товариства вчений отримав бронзову медаль із написом “Французька республіка”. Статті про виставки й конгреси були опубліковані в “Матеріалах до українсько-руської етнології” та французьких журналах³⁹, доповіді вийшли в окремих виданнях⁴⁰.

Виявивши неабиякі організаторські й наукові здібності в період Всесвітньої виставки 1900 р., Ф.Вовк був запрошений І.Мечниковим та М.Ковалевським

викладати етнографію, археологію та антропологію в створеній ними Вищій російській школі суспільних наук у Парижі при Сорбонні. У школі викладались як цілі курси, так і читались окремі лекції. Слухачами й викладачами школи були не тільки емігранти з України та Росії, але й учені різних країн. Серед слухачів був відомий французький географ Е.Реклю, серед викладачів – М.Нордау, Л.Манувріє, А.Мортільє, В.Анрі, Л.Лагоур, К.Ширмахер, К.Валішевський, Е-де-Роберті, Г.Юлос, Н.Ляґарделле, видатні вчені І.Мечников, М.Ковалевський, Ю.Гамбаров, О.Лур'є. У 1903 р. тут прочитав п'ять лекцій В.Ульянов (Ленін) на тему “Марксистські погляди на аграрне питання в Західній Європі і в Росії”⁴¹. На запрошення Ф.Вовка та адміністрації школи курс лекцій з історії України (“Очерк истории украинского народа”) від найдавніших часів до знищення гетьманства у квітні–травні 1903 р. прочитав М.Грушевський⁴². Дві лекції з юриспруденції прочитав син етнографа П.Чубинського – Микола. У Вищій школі Ф.Вовк викладав такі курси, як еволюція економічної культури (1902), порівняльна етнографія (1902, 1903), основи антропології (1901–1903), етнографія слов'ян, антропологічні особливості слов'янського населення Європейської Росії (1905)⁴³, основну увагу зосереджуючи на українцях.

У Вищій школі Ф.Вовк не тільки майже безплатно викладав упродовж п'яти років (1901–1905), а й провадив роботу для її функціонування, адже вона існувала на громадських засадах. У період студентських заворушень у Києві та Львові організував підтримку з боку студентів Вищої школи (листи, адреси солідарності).

У 1901 р. від Паризького антропологічного товариства Ф.К.Вовк одержав велику медаль П.Брока й річну премію Годара.

У вересні 1902 р. Ф.Вовк за рекомендацією І.Ляцького та Д.Клеменца познайомився з міністром освіти Росії графом Д.Толстим, який приїжджав до Парижа, щоб оглянути етнографічні колекції Франції⁴⁴. Очевидно, він допомагав Д.Толстому вирізнити найцікавіші із них і давав ґрунтовну наукову характеристику предметам різних колекцій. У віданні Д.Толстого був Російський імператорський музей ім. Олександра III в Петербурзі, в якому створювався відділ етнографії. Знайомство з Д.Толстим допомогло Ф.Вовку стати позаштатним співробітником цього музею ще в часи перебування його в Парижі. Тривала й співпраця з НТШ у Львові.

У квітні 1903 р. завдяки Ф.Вовку М.Грушевський був запрошений до Вищої російської школи суспільних наук в Парижі прочитати курс лекцій. “Щойно написав я Щукіну лист, – повідомляв історик Федорові Кіндратовичу, – що читати хочу 18 почавши, три рази на тиждень по 2 години від 10 до 12. Курс назвав “Очерк истории украинского (малорусского) народа”⁴⁵. І.Щукін на той час був генеральним секретарем школи і через нього йшла домовленість. У цьому ж листі М.Грушевський просив Ф.Вовка знайти йому тихе й недороге помешкання без харчування. У зв'язку з хворобою дочки, історик трохи спізнився з викладанням. В архіві Ф.Вовка збереглася частина розкладу лекцій, де значиться, що 1, 2, 8, 15 травня М.Грушевський читав лекції з історії України з 12-ї год. до 13.30. Уперше розклад опублікований у нашому дослідженні “Федір Вовк” та монографії “Федір Вовк – учений і громадський діяч”⁴⁶.

Очевидно, за рекомендацією Ф.Вовка з Парижа М.Грушевський поїхав ще до Лондона й Берліна. У Берліні домовився про видання історії України німецькою мовою. Якраз у цей час він закінчив роботу над історією українського народу російською мовою й невдовзі дістав дозвіл на її видання.

Упродовж чотирьох років (1903–1906) у літній час за завданням Паризького антропологічного товариства, Російського музею в Петербурзі, Австрійського етнографічного товариства та Наукового товариства імені Шевченка у Львові, Ф.Вовк досліджував в історичному, антропологічному та етнографічному аспектах українське населення Галичини, Буковини й Угорщини. Російський музей

ім. Олександра III виділяв асигнування на збір колекцій серед українського населення Галичини. Ці колекції й донині знаходяться в Російському етнографічному музеї в Санкт-Петербурзі⁴⁷.

У зимовий час Ф.Вовк продовжував дослідження в Антропологічному товаристві в Парижі, працював над своєю докторською дисертацією та викладав у Вищій школі суспільних наук. В Антропологічному товаристві він двічі звітувався про свої дослідження в Галичині. Так, 28 квітня 1904 р. у Парижі Ф.Вовк зробив двогодинний звіт “Про карпатських русинів-гуцулів”⁴⁸.

Улітку 1904 р. у Львові було влаштовано українські наукові курси для українців із Росії, які приїхали до Галичини на канікули. Таких бажаючих набралось 135 осіб. Лекції читали І.Франко, М.Грушевський, Ф.Вовк, С.Томашівський, І.Брик, І. Та М.Труші, В.Гнатюк, І.Раковський. Серед наддніпрянців слухачами курсів були Сергій та Вікторія Єфремови, Ганна й Левко Чикаленки. Лекції відбувались з 10 червня по 9 липня у великій залі готелю “Бель-В’ю”. Ці курси на протигагу відмови уряду заснувати український університет у Львові, за який боролися вже впродовж 10 років, організувало “Товариство прихильників української літератури, науки й штуки”. На відкритті виступив професор М.Грушевський, який охарактеризував історію розвитку освіти в Україні від Київської Русі до сучасності, підкресливши велике прагнення народу мати національну вищу школу. Після цього виступив І.Франко з лекцією про історію української літератури з найдавніших часів до кінця XIX ст. Цей курс (18 год.) І.Франко читав упродовж місяця. Ф.Вовк викладав курс антропології (6 год.) і української етнографії (16 год.). Особливо користувалися популярністю лекції Ф.Вовка з української етнографії, які були ілюстровані його численними світлинами й малюнками з музею Дідушицьких та збірок НТШ. Подавши загальний огляд сучасного стану етнографії в західноєвропейській науці, Росії та Україні, учений у наступних лекціях зупинився на найголовніших сторонах матеріального побуту українців: від здобування й уживання вогню до одягу й будівлі в порівнянні з іншими народами⁴⁹. Це була готова етнографія України, треба було тільки її записати. На жаль, Ф.Вовк майже не користувався конспектами, усі його записи мають анотований характер, або виписані тільки окремі вислови й цитати.

Отримавши документи на право помірів у 1903 р., він виїхав до Перемишля. Далі його шлях лежав до Коломиї, Косова, Кут, Довгополя. Подорож 1904 р. відбувалася разом із І.Франком, З.Кузелею та ін. і почалася із с. Мшанця. Звідти долинами річки Стрий вони поїхали на Тарнаву, Соколики, Турочки, Бориню, Висічки, Камарчики, Матків, Сморгче, Тухольку, Халне до Лавочного. А звідти залізницею на Славсько, Тухлю, Гребенів, Сколе, Синеvidсько, Корчин. Усюди робилися поміри, фотографії й етнографічні дослідження. Цю експедицію І.Франко прекрасно описав в австрійському журналі “*Zeitschrift für österreichische Volkskunde*” (1905 р. №1–2, 3–4) під назвою “*Eine ethnologische Expedition in das Wojkenland*”, а Ф.Вовк у статті, що підсумовувала дослідження за 1903–1906 рр.⁵⁰

1905 р. свої дослідження Ф.Вовк присвятив бойкам в Східній Галичині й Угорщині. Він відвідав Загреб, лемківські оселі в Бачці. На цьому дослідженні не закінчились, він продовжив їх 1906 р. після переїзду до Петербурга. Усюди він не тільки встановлював наукові зв’язки, а й постійно підтримував їх, про що свідчить 5,5 тис. листів у його архіві.

Маючи тверді наміри виїхати на Батьківщину, Ф.Вовк частіше, ніж до того, читав лекції у Вищій школі суспільних наук. Зберігся розклад лекцій із 15 по 30 січня та з 16 по 30 березня. Учений викладав курс “Антропологічні особливості слов’янського населення Європейської Росії” 16, 19, 23, 26, 30 січня та 16, 20, 22, 23, 27 і 30 березня⁵¹. М.М.Ковалевський у той час чи-

тав курс “Сучасні питання державного права”. І.Мечников, щоб підтримати престиж школи, улаштував в її аудиторіях публічні читання не тільки для студентів, а й для всіх бажаючих. Упродовж п’яти років Ф.Вовк підтримував із М.Ковалевським, І.Мечниковим, Л.Пастером, О.Лур’є та іншими викладачами тісні наукові зв’язки.

Склавши магістерський іспит і захистивши 1905 р. докторську дисертацію “Скелетні видозміни ступні у приматів і людських расах”, Ф.Вовк здобув звання доктора природничих наук (*docteur des sciences*) Паризького університету. Перед ученим відкривалась перспектива працювати в Паризькому університеті, але він повернувся на Батьківщину. Після проголошення царського маніфесту в жовтні 1905 р. Ф.Вовк наприкінці року виїхав до Росії. Раніше його б одразу заарештували на кордоні, адже діяли циркуляри поліції 1879 р. та 1884 р. про арешт.

Багата бібліотека й архів вимагали величезних зусиль для їх перевезення. Збережено було кожну книжку, кожен лист. У Петербурзі відкрилися широкі можливості для знайомства з інститутами, музеями й архівами, адже тут він був тільки тимчасово в 1875 р., коли приїжджав до О.Русова для поповнення “Кобзаря” позацензурними творами Т.Шевченка. Тепер О.Русов постійно проживав у Петербурзі й брав активну участь у Громаді, яка на той час легалізувала свою діяльність і зросла до 250 осіб. Ф.Вовк поєднував громадську роботу з науковою. 1906 р. в журналі “Былое” разом із О.Русовим опублікував матеріал про “українофільство”⁵². У лютому 1906 р. учений прочитав лекцію “Карпатські русини – гуцули”, а 3 березня виступив із доповіддю “Карпатські українці – бойки”⁵³.

У червні 1906 р. учений поїхав до Галичини, щоб продовжити за завданням Російського музею та НТШ експедиційні збори польових матеріалів⁵⁴.

Незважаючи на переїзд Ф.Вовка до Росії, Наукове товариство імені Шевченка у Львові обрало його в 1905 р. головою етнографічної комісії. Разом із І.Франком він продовжував видавати “Матеріали до українсько-руської етнології” та побував в етнографічній експедиції. Тут, у Львові, під давнім псевдонімом “Ф.Сірко” вийшла окремою книжечкою його праця “Тарас Шевченко і його думки про громадське життя” (1906), що була колись надрукована в женецькій “Громаді” (1879).

Саме в паризький період остаточно формується науковий світогляд Ф.Вовка. Він став прихильником еволюційної школи, до якої належали Е.Тейлор в Англії, А.Сміт в Америці, П.Брока, Л.Манувріє, А.і.Г.Мортільє у Франції, Д.Анучин і М.Ковалевський у Росії. Завдяки дослідженням у ділянці загальної антропології Ф.Вовк став в один ряд із прославленими вченими.

На працях Ф.Вовка позначився також вплив соціологічної думки, зокрема структурного функціоналізму Е.Дюркгайма, праці якого він не тільки читав, але й знав ученого особисто, часто консультуючись із ним із різних наукових питань. Суть теорії полягала в тому, що соціальні явища (напр. злочинність, кризи) залежать від середовища, тому необхідно досліджувати причини цих явищ і зв’язки фактів і явищ або функцій. Звідси походить і назва “функціоналізм”.

1907 р. ознаменувався для Ф.Вовка визнанням його наукових заслуг. Від початку року його затверджують приват-доцентом Петербурзького університету⁵⁵, викладачем Вільної вищої школи П.Лесгафта та приймають у штат етнографічного відділу Російського музею⁵⁶. Але закордонний докторат не визнавався в Росії, тому вченому довелося ще довго перебувати на низькооплачуваних посадах. 26 січня 1907 р. на засіданні деканату фізико-математичного факультету для одержання звання приват-доцента Ф.Вовк прочитав дві пробні лекції. Маючи великі знання та прекрасні педагогічні здібності, він блискуче витримав іспит і був допущений до викладання. Важливо було те, що університет давав великі можливості для наукової роботи, при ньому функціонувало антропо-

логічне товариство, лабораторії, архіви. Та й саме оточення – професори М.Введенський, В.Палладін, М.Римський-Корсаков та ін. – сприяло науковим дослідженням. Ф.Вовк був одним із засновників Вільної вищої школи. 10 січня 1907 р. відбулося організаційне засідання ради – було складено план викладання та розклад занять на навчальний рік. Ф.Вовк викладав на соціальному та педагогічному відділеннях, де зібралися кращі наукові сили Петербурга: Є.Тарле, М.Ковалевський, М.Туган-Барановський та ін.

Учений підтримував зв'язки з Францією. Разом із С.Руденком Ф.Вовк побував на конгресі французької асоціації наук у Діжоні та на VII конгресі доісторичної антропології Франції в Німі. Повернувшись до Петербурга, вони виголовили доповіді про роботу цих зібрань. 10 листопада 1907 р. перед науковою громадськістю Петербурга Ф.Вовк виступив із повідомленням “Про виявлення нового палеолітичного скелету у Франції”.

Із географічним товариством ученого пов'язували давні наукові контакти ще з київського періоду. Удалося, нарешті, відновити роботу українського відділення товариства, яке було закрито ще 1876 р. 23 вересня 1911 р. на засіданні етнографічного відділу Російського географічного товариства Ф.Вовк зробив повідомлення про книгу М.Ф.Висоцького “Очерки нашей народной медицины”⁵⁷. Цим він продовжив свої студії в ділянці народної медицини, які почав ще студентом.

1911 р. в журналі “Живая старина” Ф.Вовк опублікував програму збирання весільних обрядів⁵⁸, підготовлену ним за завданням Російського музею. Питальник складався з 43 питань і стосувався здебільшого “іногородців” (включав такі питання, як узяття нареченим калиму, запрошення на весілля ворожбита, право першої ночі, левірат (обов'язок брата одружитися з удовою померлого) та ін.). Варто зауважити, що Ф.Вовк дуже цікавився народами Сибіру та Далекого Сходу, збирав колекції та листувався з ученими, які займалися цією тематикою.

Як член антропологічного товариства, редактор “L'Anthropologie” і кореспондент багатьох наукових журналів, зокрема “Revue des Traditions populaires” (“Народні традиції”), “Revue internationale de Sociologie” (“Міжнародний соціологічний журнал”), як один із організаторів паризької виставки 1900 р., лектор міжнародного університету при ній, викладач Вищої російської школи суспільних наук, член багатьох наукових товариств, учасник десятків наукових конференцій, рецензент сотень праць іноземних учених, Ф.Вовк мав безпосередні контакти з більшістю наукових центрів Європи й світу. Найціннішим, на нашу думку, був зворотній вплив Ф.Вовка на міжнародну наукову аудиторію через її знайомство з досягненнями вітчизняної науки в галузях етнографії, палеоетнології, археології тощо (публікації, конференції, етнографічна виставка, міжнародний університет).

Щодо самого Ф.Вовка, то першою після його антропологічних досягнень, можна поставити ґрунтовну працю “Шлюбний ритуал і обряди на Україні”, яка вийшла французькою мовою в журналі “L'Anthropologie” в 1891–1892 рр. (перевидана українською 1927 р. Педагогічним інститутом ім. М.Драгоманова в Празі; в Україні ця праця вийшла тільки в 1995 р.).

У цій фундаментальній монографії автор висвітлив основні етапи українського весільного церемоніалу, склад його учасників, обряди та звичаї, народну весільну поетичну творчість, народну символіку, регіональні особливості. Одночасно в порівняльному плані він дослідив весільну обрядовість не лише східних слов'ян, але й народів Франції, Німеччини, Ірландії, Іспанії, Італії, Туреччини, Індії, Японії, Америки. У його архіві зберігається величезна колекція опублікованих і рукописних матеріалів весільної обрядовості багатьох народів світу⁵⁹.

Весільна обрядовість українців і слов'янських народів проходить “червоною ниткою” в наукових дослідженнях Ф.Вовка. 1890 р. в Софії вчений опублікував велику працю “Свадбарските обреди на славянските народы”, у 1891 р. в

Парижі – “Шлюбний ритуал та обряди на Україні”, у 1895 р. в Петербурзі – “Свадебные обряды в Болгарии”, а в 1911 р. учений видав “Программу для собиранія сведеній о свадебных обрядах у великоруссов и инородцев Восточной Сибири”. Шлюбна обрядовість займає великий підрозділ у його підсумковій праці “Етнографічні особливості українського народу”.

Займаючись питанням весільної обрядовості, у вступі до праці “Шлюбний ритуал та обряди на Україні”, Ф.Вовк ставив завдання “полегшити пізнання цих фактів ученим колам Західної Європи”⁶⁰. Уже з цього виразу стають зрозумілими принципи вченого – він уважав за необхідне ввести дані щодо української та слов’янської весільної обрядовості в європейський науковий обіг із тим, щоб вони прислужилися для подальших досліджень у контексті європейської етнографічної науки. Ф.Вовк подав досить повний огляд шлюбного ритуалу в Україні. Відчувається особливе авторське бачення історичних коренів та походження тієї чи іншої дії, яку він розглядав у світовому просторі із найдавніших часів. Автор праці часто звертався до польових матеріалів, які він нагромадив за допомогою своїх досліджень та кореспондентів із України, слов’янських та інших країн світу. Та найбільше відомостей він черпав із збірників П.Чубинського. Учений виділяв три найголовніші акти весільного церемоніалу: сватання, заручини та весілля. Описуючи весільну драму, Ф.Вовк звертав особливу увагу на пережитки стародавніх форм шлюбу та еволюцію українських шлюбних ритуалів.

Третій період міжнародних зв’язків із центром в Петербурзі (1906–1918) характеризується створенням наукової школи, яка розвинула концепції свого вчителя й поглибила міжнародні зв’язки. Серед його учнів – видатні учені П.Єфименко, С.Руденко, І.Раковський, А.Носів, О.Алешо, Л.Чикаленко, О.Шульгин, Б.Крижановський. Перші три за рекомендацією Ф.Вовка пройшли стажування в Парижі, Монако, Діжоні. Майбутній академік П.Єфименко, здобувши міжнародну премію Кана, здійснив кругосвітню наукову подорож, згодом Антропологічне королівське товариство в Англії обрало його своїм членом. С.Руденко відвідав європейські країни і побував у Єгипті. Сам Ф.Вовк майже щороку виїжджав на міжнародні наукові конференції. Численні міжнародні нагороди, участь у різних наукових товариствах Франції, Росії, Австро-Угорщини та інших країн, величезне листування (5,5 тис. листів) свідчать про світове визнання наукових заслуг ученого і його широкі європейські зв’язки, що встановлювались ним із метою вивести Україну у світ “культурників”.

Високий професійний рівень народознавчим студіям Ф.Вовка забезпечили впроваджені ним програми збирання етнографічних матеріалів та їх систематизації. За цими програмами проводилися дослідження не тільки в Російській імперії, але й за її межами.

Підсумком його багаторічних студій із етнографії була ґрунтовна праця “Етнографічні особливості українського народу” (1916), значення якої важко переоцінити. Автор із позицій сучасної йому народознавчої науки подав усебічний систематизований нарис українського народу. Розглянуто найрізноманітніші види господарської діяльності (мисливство, рибальство, скотарство, рільництво, промисли та ремесла), знаряддя праці, засоби пересування, типи поселень, народне будівництво, одяг, харчування, особливості громадського та сімейного побуту, вірування, звичаї й обряди. Ця праця, поза сумнівом, визначала місце й роль українців у колі європейських народів, сприяла піднесенню національної свідомості, була чи не єдиним джерелом українознавства. У діаспорі ця праця служила підручником в українських школах.

Використовуючи різноманітні джерела, від археологічних до сучасних йому теоретичних праць, Ф.Вовк уперше в українській етнографії так докладно й аналітично описав матеріальну й духовну культуру українського народу. Учений дійшов висновку, що український народ “являє собою одну етнографічну

цілість”⁶¹ і є найбільш подібним до південних слов’ян. В етнографії Ф.Вовк знайшов багато спільного з румунами. У найдавніших формах, уважав учений, етнографічні риси українців дуже близькі до білорусів та росіян.

Специфіка й унікальність діяльності Ф.Вовка в Санкт-Петербурзі полягала в тому, що в столиці Російської імперії вчений створив ще один центр української етнології: 1) в Російському музеї ім. Олександра III, де він був фундатором етнографічного відділу і де створив величезні українські колекції; 2) в Петербурзькому університеті, в якому очолював антропологічне товариство й де виховав наукову школу своїх послідовників, які розвинули концепції про єдність українського народу, матеріальної й духовної культури; 3) у Російському географічному товаристві, де він очолив відділ України в “Комиссии по племенному составу России” та був одним із авторів “Географического очерка России”.

Підсумовуючи, можемо сказати, що Ф.Вовк одним із перших у вітчизняній етнографічній науці застосував науковий метод дослідження. Учений увійшов в етнографію як один із перших дослідників весільних звичаїв та обрядовості в Україні, подав усеосяжну характеристику матеріальної й духовної культури українського народу, створив у Петербурзі центр із вивчення слов’янської етнографії, чимало зробивши для встановлення міжнародних наукових зв’язків.

¹ Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України (далі – НАІА НАНУ). – Ф.1. – Оп.1. – Спр.429. – Арк.4.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Науковий архів Російського географічного товариства (далі – НА РГТ) – Ф.110. – Оп.1. – Спр.231.

⁵ Legion d’Honneur Paris Le President de la Republique Française De’crete 8 sept.1916; Речь (Петроград). – №329. – 29.11.1916.

⁶ Вовк Г. Бібліографія праць Хведора Вовка (1847–1918) // ВУАН. Бібліографічна комісія. – Вип. 3. – К., 1919; Передрук з моїми та доповненнями редактора в кн.: Федір Кіндратович Вовк (1847–1918). Дослідження, спогади, бібліографія. До 150-ліття з дня народження вченого / Ред. Марко Антонович // Джерела до новітньої історії України. – Т.4 – Нью-Йорк, 1997. – С.291–361.

⁷ *D-r Adachi B.* Die Tuosknochen des Lapaner. – Tokijo, 1905. – VI. В. der Mitteil d Med. Facult. Köiserl Inpon. Universität zu Tokijo; *W.Durchwarth.* Morphologu and Antropologu. – Cambridje, 1904. – С.326; *Круп’якевич І.* Історично-філософська секція НТШ під керівництвом Михайла Грушевського у 1894–1913 рр. // ЗНТШ. – Львів, 1991. – Т.222. – С.393, 397, 405, 410; Центральний державний історичний архів України у м.Львові (далі – ЦДІАУЛ). – Ф.309. – Оп 1. – Спр.42. – Арк.25; НАІА НАНУ. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.2088 л. – Арк.1, 2; Спр.429.

⁸ Труды III Археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 г. – К., 1878; Франко О.О. Огляд фонду “Музей старожитностей при Київському університеті” // Археологія. – 1991. – №1. – С.145–147 [Матеріали III Археологічного з’їзду].

⁹ [Volkov Th.] Bouillet. Dictionnaire universel d’Histoire et de Géographie, 30-me. – Paris, 1893.

¹⁰ Зв’язки Івана Франка з чехами та словаками / Упорядкували М.Мольнар та М.Мундяк. – Брно, 1957. – С.492 [художнє оформлення Юрія Вовка (1899–1961) – онука Федора Вовка по першому сину Володимирі (1874 – не ран. 1928)]; Франко І. Зібрання творів в 50 т. – Т.49. – К.,1986. – С.147.

¹¹ Там само. – Т.48. – С.155.

¹² Відділ рукописів та текстології Інституту літератури ім. Т.Шевченка Національної академії наук України – Ф.3. – Спр.1607. – Ч.244. – Арк.351.

¹³ Франко О. Іван Франко і Володимир Антонович / Іван Франко – письменник, мислитель, громадянин. – Львів, 1998.– С.834–839.

¹⁴ Франко І. Зібрання творів. – Т.49. – С.162, 163.

¹⁵ Вовк Г. Бібліографія... – С.309.

¹⁶ “Краткое историческое известие о введении христианства в Прикарпатских странах во времена св. Кирила и Мефодия, их же учениками и проповедниками. Сочинил А.С.Петрушевич”. – Львів, 1882 [І.Франко вислав цю книжку Ф.Вовкові – О.Ф.]

¹⁷ [Вовк Хв.] Звідки взявся вогонь у кремені? (В містечку Острополі Новоград-Волинського повіту записала А.Верещинська) // Жите і слово. – Львів, 1895. – Т.3. – Ч.29. – С.217–218; Його ж. Про грім і блискавку // Там само. Ч.30. – С.218, 219; Його ж. Про грім і блискавку. // Там само. – С.372.

¹⁸ Відділ рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаника Національної академії наук України (далі – ВР ЛНБ НАНУ). – Ф.29. – Спр.629.

¹⁹ НАІА НАНУ. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.307. – Арк.72–80.

²⁰ Там само.

²¹ В[овк] Хв. Письмо з Парижа // Діло (Львів). – Ч.131.

²² Антонович М. Епістолярна спадщина Володимира Антоновича. Неопубліковані листи В.Б.Антоновича до Ф.К.Вовка (з архіву УВАН) // Український історик. – 1989. – №1–3. – Т.26. – С.102.

²³ ВР ЛНБ НАНУ. – Ф.29. – Оп.1. – Спр.629.

²⁴ НАІА НАНУ. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.239. – Арк.1–5.

²⁵ Вовк Т. Братання на Україні (переклад В.Сави) // Правда. (Львів). – 1891. – Т.ІІІ. – Вип.7. – С.27–29; Вип.8. – С.86–94.

²⁶ Волков Ф.К. Сводбарските обреди на славянските народи // Сборник за народны умотворения, наука и книжнина. – София, 1890. – Кн.ІІІ. – С.137–178; 1891. – Кн.ІV. – С.194–230; Кн.V. – С.204–232; 1892. – Кн.VІІІ. – С.216–256; Кн.XІ. – С.472–510.

²⁷ Volkov Th. Rites et usages nuptiaux en Ukraine // L'Anthropologie. – Paris, 1891 – Т.2/м pp.160–184; 408–437; 537–587; 1892, Т.3, pp. 541–588.

²⁸ НАІА НАНУ. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.1403 л.

²⁹ Вовк Х. Студії з української... – С.219–233.

³⁰ Volkov Th. А.А.Potebnia. Nicroloque // Revue des Traditions Populaires. – Paris, 1892. – Т.VІІ. – Р.59, 60.

³¹ Франко О. Федір Вовк // Джерела до новітньої історії України – Т.4. Українська вільна академія наук у США. – Нью-Йорк, 1997. – С.215.

³² Вовк Хв. Сороміцькі пісні, записані М.О.Максимовичем // Матеріали до українсько-руської етнології (далі – МУРЕ) – 1899. – Т.1. – С.157–168.

³³ Цвенгрош Г. Невідоме Франкове повідомлення на Паризькому міжнародному конгресі // Українське літературознавство. – Вип.58. – 1993. – С.3–9.

³⁴ Вовк Хв. Конгрес фольклористів у Парижі у вересні 1900 р. // МУРЕ. – 1900. – Т.ІІІ. – С.181.

³⁵ Наулко В. Листування Федора Вовка з Борисом Грінченком. – К., 1999.

³⁶ НАІА НАНУ. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.3392 а.

³⁷ НАІА НАНУ. – Ф.1 – Оп.1. – Спр.4594 л – 4598л.

³⁸ Вовк Хв. Паризька виставка 1900 р.: Міжнародна школа на виставці 1900 р. в Парижі. Міжнародний археологічно-антропологічний конгрес у Парижі у серпні 1900 р. Конгрес фольклористів (Gongres des Traditions Populaires) у Парижі у вересні 1900 р. // МУРЕ. – 1900. – Т.ІІІ. – С.175–181.

³⁹ Volkov Th. Ethnographie (L') dans les sections russes de L'exposition Universelle de 1900 Paris. V Giard et E.Brière. 15p; Те ж same. – Bulletions et Memoires de la Sosiété d'Anthropologie de Paris. – Paris, 1901. – Т.2. – р.264.

⁴⁰ Volkov Th. Industrie (L') prémycénienne dans les stations neolithiques de l'Ukraine (Résumé de la communication). – Congrès International d'Anthropologie et d'Archeologie prehistoriques. Compte rendu de la 12-me Sèssion, Paris, 1900. – Paris, 1902. – Р.401–404; Volkov Th. Science (La) des illettrès en Ukraine et les études générales dans cette direction. – Congrès International des Traditions Populaires (10–12 Sept. 1900). – Paris, 1902. – Р.132–134.

⁴¹ НАІА НАНУ. – Ф.1. – Оп. – Спр.408.

⁴² Там само. – Спр.1926 л.

⁴³ Там само. – Спр.177.

⁴⁴ Центральний державний історичний архів Росії (Санкт-Петербург). – Ф.696. – Оп.1 – Спр.180. – Арк.1.

⁴⁵ НАІА НАНУ. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.1931. – Арк.1.

- ⁴⁶ Франко О. Федір Вовк. – С.153; *Йї ж.* Федір Вовк – вчений і громадський діяч. – К., 2001. – С.130.
- ⁴⁷ Украинцы: каталог-указатель этнографических коллекций Государственного музея этнографии народов СССР. – Л., 1983.
- ⁴⁸ НАІА НАНУ. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.408 б; *Volkov Th.* Rapport sur les vouages en Galicie Orientale et en Bukovine en 1903 et 1904 // *Bulletins et Mémoires de la Sosite et Anthropologie de Paris.* – Paris, 1905. – P.244–289.
- ⁴⁹ Літературно-науковий вісник. – 1904. – Т.27. – Кн.6. – С.107–110.
- ⁵⁰ Франко І. Етнографічна експедиція на Бойківщину // Зібрання творів у 50 т. – Т.36. – К., 1982. – С.68–99; Вовк Ф. Антропометричні досліді українського населення Галичини, Буковини й Угорщини // МУРЕ. – Т.10. – 1908. – С.1–39. Або: Етногенез та етнічна історія населення українських Карпат. – Т.1. – Львів, 1999. – С.535–574.
- ⁵¹ НАІА НАНУ. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.177.
- ⁵² Волков Ф., Русов А. Примечания к части “Свода показаний, данных некоторыми из арестованных по делам о государственных преступлениях, касающихся “сообщества украинофилов” // *Былое.* – 1907. – VI. – С.153–160.
- ⁵³ НАІА НАНУ. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.219.
- ⁵⁴ Там само. – Спр.1669.
- ⁵⁵ Там само. – Спр.414.
- ⁵⁶ Украинцы: каталог-указатель этнографических коллекций Государственного музея этнографии народов СССР. – С.5.
- ⁵⁷ НАІА НАНУ. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.361.
- ⁵⁸ Волков Ф. Программа для собирания сведений о свадебных обрядах у великорусов и инородцев Восточной Сибири // *Живая старина* (СПб.). – 1911. – Вып.1. – С.27–30.
- ⁵⁹ НАІА НАНУ. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.106, 123, 143, 148, 151–157, 167.
- ⁶⁰ Вовк Хв. Шлюбний ритуал та обряди на Україні // *Студії з української етнографії та антропології.* – К., 1995. – С.220.
- ⁶¹ Вовк Хв. Етнографічні особливості українського народу // Там само. – С.39–218.

The article “Fedir Vovk’s International scholarly contacts: a century later” researches the role and place of great ethnologist, historian, archeologist and anthropologist F.Vovk (1847–1918) in the development of Ukrainian and world scholarly thought as well as his establishing international scholarly contacts. F.Vovk’s scholarly activities are closely connected with his socio-political activities (the article discusses this issue in the context of Ukraine’s history of XIX – beginning of XX centuries).

В.О.Пащенко, Т.В.Нагорна*

Л.М.ТОЛСТОЙ І ДУХОБОРИ: ОСНОВНІ ЕТАПИ ВЗАЄМИН НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті розглядається маловідомий аспект громадської діяльності російського письменника Л.М.Толстого на рубежі ХІХ–ХХ ст., пов’язаний із його тісною співпрацею з послідовниками релігійної громади духоборів. Як явище суспільного життя духоборство вперше в Російській імперії виникло в українських губерніях у другій половині ХVІІІ ст.

Постать Лева Миколайовича Толстого навряд чи потребує особливих коментарів: відомий російський письменник, громадський діяч, людина, котра займала активну життєву позицію в імперській Росії. Проте недостатньо

* Пащенко Володимир Олександрович – д-р іст. наук, професор, академік АПН, ректор Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г.Короленка; Нагорна Тамара Віталіївна – аспірантка кафедри історії України ПДПУ.

висвітленими залишаються окремі аспекти його громадської діяльності. Адже не є загальновідомими дані про те, що Л.Толстой відмовився від Нобелівської премії миру в 1897 р. на користь послідовників релігійної громади духоборів. Не досить поширено інформацію, що виручені за роман “Воскресенє” кошти в розмірі 32 тис. 360 руб. він перерахував у комітет переселення духовних християн за межі Російської імперії. І тим більше пересічному читачеві невідомо про ідеалізацію Л.Толстим соціальної практики віруючих, їхнього способу життя, специфіки побуту, ставлення до низки різноманітних проблем, а високий рівень суспільної організації духоборських громад дозволив йому назвати їх “людьми XXV століття”. Адже такі міркування виглядали занадто прогресивними для того часу: ідеї рівності, пріоритету духовних цінностей, ненасилля були запозичені Л.Толстим завдяки спілкуванню з прихильниками духоборства. Зважаючи на це, особливу увагу привертають його взаємини з послідовниками релігійного напрямку духовних християн, громади яких упродовж XVIII–XX ст. були поширені на теренах України. Більше того, духобори вперше в Російській імперії з’явилися саме на українській території. Зокрема є дані про їхню появу й поширення в Харківській та Катеринославській губерніях, починаючи з другої половини XVIII ст.¹

Термін “духовні християни” для позначення цього релігійного напрямку неоднозначно тлумачать сучасні дослідники. У даній статті його використано на позначення релігійних громад духоборів, молокан, христовірів, скопців. Послідовники зазначених напрямків спілкувалися з Л.Толстим та його однодумцями впродовж другої половини XIX – початку XX ст.

Духоборство в Російській імперії в період нового часу не залишило байдужим Л.Толстого. У своїх статтях із закликами про допомогу духоборам упродовж 1895–1896 рр. він називав їх “явищем надзвичайної важливості” та порівнював за силою впливу з появою Христа. Звісно, така ідеалізація не є виправданою на сучасному етапі. Однак у письменника, зважаючи на його життєві позиції, були певні ідеологічні передумови для цього.

У статті зроблено спробу простежити основні етапи взаємин Л.Толстого з віруючими духоборами (у тому числі українськими) на основі аналізу епістолярної спадщини письменника, свідчень його сучасників, опрацювання літератури XIX – початку XX ст., опублікованих критичних матеріалів.

Дане питання є вкрай малодослідженим. Проте наявні деякі видання й матеріали, на основі яких можна реконструювати такі стосунки. Уперше листування Л.Толстого з духовними християнами було опубліковане П.Бирюковим у праці “Духоборцы. Сборник статей, воспоминаний и других материалов”. У своїй монографії “Биография Л.Толстого” йому вдалося висвітлити питання тісної співпраці духовних християн з письменником і його однодумцями².

Деякі аспекти діяльності Л.Толстого в даному напрямку та особливості релігійної громади толстовців висвітлено в статтях К.Григор’єва, І.Кронштадського, Л.Тихомирова, у тому числі й опублікованих у релігійних православних виданнях XIX – початку XX ст.³ Звісно, негативне зображення відокремлених від Російської православної церкви (РПЦ) релігійних громад є характерним для таких публікацій. Тенденційність у висвітленні стосунків толстовців із духоборами проілюстрували священнослужителі та місіонери XIX ст. Зокрема в брошурах Є.Боброва, о. Никанора знаходимо досить критичні зауваження про таку співпрацю⁴. Основною їх метою було спростування поглядів Л.Толстого й показ його негативного впливу на послідовників духовного християнства. Позитивне ставлення до духоборів продемонстрував Л.Сулержицький у своєму монографічному дослідженні, розглянувши основні проблеми переселення віруючих за межі імперії⁵. Ця праця є цінною для з’ясування динаміки чисельності духовних християн, починаючи з другої половини XVIII ст., основних етапів їх

розвитку. Дослідження Л.Сулержицького фактично є витягами з його записника, де в описовій формі подано основні етапи життя духоборів в Америці. Художній стиль викладу матеріалу не передбачає глибоких теоретичних висновків, але сприяє нагромадженню значної кількості фактичних даних із цікавими подробицями їх побуту за кордоном.

Поодинокі дослідження даного аспекту проблеми здійснювалися науковцями новітньої доби. Значний внесок у його висвітлення зробив В.Бонч-Бруєвич, простеживши основні етапи переселення духоборів на Кіпр та в Канаду, а також позитивно охарактеризувавши роль Л.Толстого і його однодумців у цих подіях⁶. О.Ярославський зробив спробу простежити ставлення послідовників толстовства до перетворень радянського періоду й традиційно для представника радянської історіографії виступив із критикою цього релігійного явища⁷.

Серед сучасних досліджень становить інтерес опубліковане російськими науковцями М.Зибаровим і П.Планидіним листування лідера духовних християн П.Веригіна з Л.Толстим⁸. Ці матеріали довгий час залишалися невідомими любителям та знавцям творчості письменника. На сьогодні оригінали 22 листів духоборів зберігаються у відділі рукописних фондів Державного музею Л.Толстого.

Дослідження даного питання є надзвичайно важливим з огляду на історію розвитку духовних християн і як один із напрямів діяльності Л.Толстого. Одним із відомих громадських діячів Російської імперії був В.Г.Чертков, близький друг Л.Толстого. Їхнє знайомство розпочалося 1883 р. Проте вже 1884 р. за виступи на захист релігійних громад його було вислано з Росії. Проживаючи у Великобританії, окрім видавничої діяльності (поширення заборонених цензурою творів Л.Толстого, газети "Свободное слово", збірника "Листки "Свободного слова"), він активно допомагав духоборам переселятися в Канаду⁹. Іншим сподвижником і надійним другом Л.Толстого був П.І.Бирюков, співпраця з яким розпочалася з 1884 р. Він брав активну участь у підготовці переселення духовних християн у Канаду. Проте також поплатився за це, а тому з 1898 р. з перервами жив за кордоном¹⁰.

Допомога віруючим наприкінці XIX ст. була вкрай необхідною. Це пояснюється перш за все особливостями імперського законодавства в релігійній сфері. Згідно з чинними нормативно-правовими актами, простежується зміна політики держави щодо представників зазначених релігійних громад. Видані з другої чверті XIX ст. нормативні акти передбачали виселення їх у віддалені куточки Російської імперії та за її межі¹¹.

Перед детальним розглядом листування Л.Толстого з духоборами, звісно, не можна оминати окремий аспект, пов'язаний з основними етапами розвитку громади. Відзначимо, що динаміка чисельності, особливості розвитку духоборів значною мірою залежали від зовнішніх факторів: імперської нормативно-правової бази, місіонерської роботи, заходів впливу з боку РПЦ. За свідченням П.Бирюкова, початком взаємовідносин держави з духоборами є 1792 р., коли катеринославський губернатор писав у Петербург, що все "...пов'язане з іконоборством, не заслуговує людинолюбства"¹². Ішлося про духоборів і молокан, які тоді заявили про себе на Катеринославщині. У монографічному дослідженні О.Новицького 1799 р. визначено як час, коли влада звертає увагу на духовних християн, які здавна "у Росії впливають на розум і серця"¹³. В останній третині 90-х рр. XVIII ст. у Херсонській губернії були засуджені представники духоборів. Аналогічні судові процеси розпочалися над маріупольськими й катеринославськими прихильниками даного вчення в Херсонському губернському управлінні. Їх звинуватили в тому, що вони поширювали своє вчення на вулицях у супроводі натовпів людей.

Основою релігійної політики імператора Олександра I були спроби знизити активність духоборів не шляхом запровадження додаткових покарань, урізно-

манітнення засобів боротьби, а зверненням належної уваги на них, наданням їм певних пільг і поступок. Виданий 1801 р. височайший рескрипт передбачав повернення на батьківщину (в Харківську, Катеринославську, Херсонську губернії) із Закавказзя та Сибіру значної кількості виселених туди в попередній період духоборів. Фактом, що є підтвердженням зазначеної політики царизму щодо релігійних об'єднань, є закриття справи духовних християн в Ізюмському суді, яка набула широкого розголосу завдяки сприянню місцевої влади.

Після цього духобори подали офіційне прохання виділити їм окреме поселення. Якщо О.Новицький та П.Бирюков уважали це добровільним кроком, то О.Титов відзначав, що згоду на переселення вони дали після тривалої настановної бесіди¹⁴. 1802 р. було видано імператорський указ, який передбачав надання в розпорядження духоборів місцевості по р. Молочній (Молочні Води) в Мелітопольському повіті Таврійської губернії. Обов'язковою умовою стало переселення туди в першу чергу жителів Слобідської України, де напередодні релігійну ситуацію вивчала відповідна комісія в складі царських чиновників. Кожному з переселенців відводилося по 15 десятин землі, надавалися гроші в сумі 100 руб. (у формі кредиту із зобов'язаннями повернути його впродовж 10 років) і право на звільнення від сплати податків на 5 років. За таких умов відбулося переселення духоборів із Харківської, Катеринославської губерній, тобто пріоритет надавали жителям українських, а вже потім власне російських губерній.

Відзначимо, що масове переселення релігійних громад до вищевказаної губернії тривало до 1817 р. У 1820 р. було дано офіційний дозвіл на виділення для них у цій місцевості додатково 5,236 десятин землі. Того ж року переселення було повністю заборонене, хоча фактично тривало до 1824 р. Точна чисельність переселених духоборів невідома. Знаходимо дані, що до 1827 р. їх нараховували близько 800 сімей, 3985 осіб¹⁵. Хоча про переселення духовних християн на Кавказ Олександром І даних немає, але 1821 р. 2300 осіб проживали в Ахалкалакському повіті Тифліської губернії¹⁶. Точно невідомо, який відсоток у загальній кількості останніх становили українські духобори. Знаємо лише, що переселяли їх у першу чергу. Пізніше туди прибули віруючі з Воронежської, Тамбовської, Саратовської губерній, Азова, Катеринбурга, Сибіру та навіть Фінляндії.

Серед переселенців були й інші представники духовного християнства, зокрема молокани. Це пов'язано з низкою нормативно-правових актів, спрямованих на врегулювання їхніх стосунків із представниками інших течій православного походження. Після здійсненого переселення на Катеринославщині залишилося ще 59 молокан, але згідно з додатковим приписом міністерства внутрішніх справ, вони також були переселені на Молочні Води.

Отже, в першій чверті XIX ст. місцевість по р. Молочній (Молочні Води) була основним регіоном поширення духовних християн в Україні. Тут проживали переселені за власним бажанням упродовж 1802–1820 рр. духобори. Їхня загальна кількість становила 5 тис., а вихідців з України – близько 3 тис. Поряд із ними на цій території існували молокани, які засновували власні населені пункти в Таврійській губернії. Іншим центром локалізації духовного християнства з українських земель став Закавказький край, куди з 1819 р. було переселено значну частину молокан із Катеринославщини.

Відмітною рисою духоборів у першій чверті XIX ст. була висока активність у стосунках із органами державної влади. Про це свідчить значна кількість прохань до імператора щодо поліпшення соціально-економічних умов життя. Такі звернення до Олександра І надходили впродовж першої чверті XIX ст. через уповноважених осіб. На кожне з них цар реагував відповідним чином, задовольнивши переважну кількість прохань. Однак ці поступки не були принциповими.

Нововведення в релігійній політиці Російської імперії з'явилися після приходу до влади імператора Миколи І. Він започаткував своєрідну авторитарну

модель взаємовідносин, а політика в ставленні до представників духовного християнства характеризувалася як значно жорсткіша в порівнянні із заходами Олександра І. Про це свідчить зменшення прав віруючих, позбавлення духоборів і молокан деяких пільг, якими вони користувалися раніше. За ініціативою імператора створюються духовно-цензурні комітети, спеціальні комісії для розгляду скоєних ними злочинів.

Причиною такого “оходження” стосунків стали різка зміна внутрішньої політики в країні, що знайшло своє відображення й у сфері релігійного життя, та розгляд монархом послідовників цього напрямку як особливо небезпечних для спокою країни. Про це свідчить запровадження цензурного нагляду, оприлюднення керівних правил для духоборів, жорсткість у ставленні до вірних при розгляді їхніх судових справ, розширення можливої географії виселення (з украй несприятливими умовами для життя), заборона добровільних переселень тощо. Тобто, якщо в перші роки правління Миколи І переважаючими були все ж елементи поміркованого протистояння з послідовниками окремих релігійних громад, то надалі розгорнулася відкрита боротьба з ними й формування відповідної законодавчої бази¹⁷.

У другій чверті XIX ст. тривало вироблення нормативно-правових актів антирелігійного змісту, але цей процес був обернено пропорційним розширенню прав представників духовного християнства, які втрачали цілу низку отриманих у попередній період пільг. Проте він став важливим для розвитку зазначених релігійних об'єднань, оскільки сприяв активізації їх діяльності, збільшенню чисельності, обережності й поміркованості в ставленні до владних структур та посиленню впливу духовних християн у суспільно-політичному житті Російської імперії XIX ст. Наслідком цього стало подальше переслідування органами державної влади людей за належність до релігійних громад, звуження їхніх прав. Політику російських імператорів повністю підтримувала РПЦ. Адже вона мала досить міцні позиції на українських землях, справляючи помітний вплив на життя населення Російської імперії.

Для подальшого розвитку громади важливим став указ від 20 жовтня 1830 р. Духобори називалися однією з найнебезпечніших громад, а їхня проповідь переслідувалася в судовому порядку. Основним покаранням було виселення в Закавказький край, а для чоловіків – зарахування до Кавказького військового корпусу¹⁸. Даний акт передбачав заборону переселення віруючих у Таврійську губернію й недопустимість для духоборів займати будь-які громадські посади. Тобто почався процес поступової ліквідації здобутих у попередній період духовними християнами прав та перші кроки Миколи І до юридичного оголошення їх діяльності поза законом¹⁹. Наступним актом у цьому напрямку стало прийняття керівних правил 1830 р., основні положення яких закріплювали суть виданих до того нормативно-правових актів і не свідчили про поліпшення ставлення держави до віруючих.

Отже, політика держави щодо духовних християн за Миколи І в другій чверті XIX ст. змінилася в несприятливому для них напрямку. У 1835 р. було створено спеціальну комісію для розкриття вчинених духоборами злочинів. А 17 лютого 1835 р. прийняте “височайше повеління” з метою переселення духовних християн із місцевості по р. Молочній (Молочні Води) в Закавказзя за винятком тих, хто визнав свої помилки й повернувся в лоно православ'я. Якщо 1835 р. було передбачене переселення духоборів із Мелітопольського повіту в цей край, то черговими документами 1839 р. чітко вказувалися його умови. По-перше, у Закавказзі вони отримували такий за розміром наділ землі, яким користувалися на Молочних Водах. По-друге, ніхто не звільнявся від військової служби. По-третє, вони отримували право на продаж рухомого майна (чи могли взяти його із собою) та відшкодування збитків за нерухоме, згідно з оцінкою

відповідної комісії²⁰. В історичній літературі знаходимо відомості про три основні хвилі переселень із України й, що важливо, про кількість переселенців: 1841 р. – 800 осіб; 1842 р. – 800 осіб; 1843 р. – 900 осіб²¹.

Від переселених на Кавказ духовних християн отримала назву місцевість Духобор'я. Це прикордонна з Туреччиною південна частина Ахалкалакського повіту Тифліської губернії Грузії. Тут духобори заснували 8 сіл на березі р. Топоровань: Гореловка, Богданівка, Орловка, Єфремівка, Спасівка, Троїцьке, Родіонівка, Тамбовка. Очевидно, переселенці з України жили разом із російськими. Про це, за Ф.Путинцевим, свідчать назви поселень, а також чисельність населення – 5 тис. чол., з яких українських віруючих було близько 3 тис. Дана місцевість мала також іншу назву – “Мокрі гори”, оскільки мала нестійкий клімат і значно гірші в порівнянні з Таврійською губернією умови для життя. Позитивним було лише невтручання держави в справи духовних християн. У 1842 р. було видане чергове “височайше повеління”, за яким однодворцям з духоборів та молокан заборонялося купувати селян. Якщо ж вони вже ними володіли, то останні могли бути переданими в казенне відомство з подальшою виплатою за них винагороди. Цікавим є положення, що дозволило всім віруючим переселятися до багатоземельних губерній на власний вибір за винятком тих, які сповідують ідеологію найбільш небезпечних у розумінні держави громад. А такими в ХІХ ст. вважалися христовіри, скопці, духобори й молокани. Тобто духовні християни такою пільгою скористатися не могли.

У 1842 р. видано спеціальний документ, який мав на меті регулювати стосунки держави та релігійних громад. Спочатку як найбільш небезпечні були визначені скопці, жидовствуючі, духобори, молокани, тобто духовні християни. “Жидовствуючими” називали один із напрямків молокан – суботників. Згідно з “Правилами для переселення розкольників шкідливих ересей”, основним видом покарання, як і в попередній період, уважалося виселення в Закавказький край після розгляду кожної справи в судовому порядку²². Унаслідок ухвалення цієї пропозиції імператором було вироблено “Правила початкового навчання дітей поселенських, особливо розкольників”²³. Наглядати за учнями було доручено парафіяльному духівництву. Ті, хто пройшов курс навчання, складали іспити місцевому священику. Було заведено навіть спеціальний журнал, де ця процедура скріплювалася підписом присутніх осіб, а результати подавалися єпархіальному архієреєві. Але відзначалося, що впровадження в життя положень даного документа повинно здійснюватися помірковано та обережно. Тому й передбачалося спочатку навчання дітей православних із поступовим залученням їх із релігійних громад. Відповідним актом 1843 р. духоборам заборонялося приймати у свою сім'ю під будь-яким приводом дітей православного віросповідання. Навіть у такий спосіб влада намагалася убезпечитися від зростання кількості віруючих²⁴.

Таким чином, до кінця ХІХ ст. основним центром територіальної локалізації духовних християн залишався Закавказький край. Проте події останнього десятиліття кардинально змінили подальшу історію релігійної громади. 1895 р. П.Веригін закликав до спалення зброї у всіх духоборських поселеннях. Не виключено, що на формування таких поглядів безпосередньо вплинуло спілкування з Л.Толстим. У той час ті духобори, які під тиском місцевої влади насильно відбували військову повинність, відмовилися служити в армії та брати до рук зброю. Організована акція привселюдного її спалення та антивоєнного протесту духоборів не пройшла непоміченою. А тому відразу близько 5 тис. їх були розселені без майна й землі на значній території Кавказу. Результатом таких заходів став факт високої смертності в духоборському середовищі (близько 2 тис. віруючих поплавилися за це своїм життям). Із духоборів-солдат створили дисциплінарний батальйон, а П.Веригін був відправлений на заслання в

Ободорськ. У 1897 р. П.Трегубов та П.Бирюков після своєї поїздки в Грузію повідомили про дану ситуацію Л.Толстому. Такий складний період життя духоборів, безумовно, був пов'язаний із фінансовими проблемами. Матеріальні питання, нестача елементарних речей для проживання, уповільнений процес переселення зумовили матеріальну скруту в середовищі переселенців. За різними даними, упродовж другої половини XIX ст. відбувалася значна кількість міграцій духоборів у межах Російської імперії. До того ж більше 20 тис. віруючих виїхали за межі країни (з них від 3 до 8 тис. – з території сучасної України)²⁵.

У 90-х рр. XIX ст. листування Л.Толстого та його прихильників і друзів із лідером духоборів П.Веригіним, іншими віруючими було систематичним. Варто детальніше розглянути ці листи, щоб визначити рівень взаємовпливу письменника й віруючих. У тих, що були надіслані наприкінці 1896 р., П.Веригін багато розмірковував про добро й зло. Л.Толстого він називав “доброю людиною”. А таке шире спілкування з ним можливе, на його думку, лише за умов душевного ставлення до останнього. “Якщо ж вірити в силу освіченості та паперу, то можна помилятися”, – так зазначав духоборець²⁶. Як бачимо, ключове для цього віровчення поняття “дух” знаходить своє подальше тлумачення у лідера громади. У наступних листах він розвиває цю думку й доходить висновку, що “...потрібним є лише одне: зберегти своє серце від зла. Де б людина не була, у церкві, чи йдучи за плугом, це єдина умова”²⁷.

Існують також листи інших духовних християн до Л.Толстого й П.Бирюкова. Як правило, основними темами їх були побутові проблеми, умови життя переселенців. Більше того, вони містили багато інформації про лідерів громади, основні віхи їхньої біографії, на підставі чого та завдяки безпосередньому спілкуванню з віруючими вдалося видати ряд монографій про це явище релігійного життя Російської імперії²⁸.

Актуальними для духоборів, які перебували на теренах Російської імперії, були питання виконання різноманітних повинностей, у першу чергу військової. Ця проблема стала ключовою для обговорення в листах. Причому дуже цікавими є аргументи П.Веригіна на захист віруючих. Спочатку він писав про відому вже на той час ідею ненасилля, яку пропагували духовні християни, а далі розвинув думку про право вибору кожної людини, неможливість примусу проти волі. “Головна ж основа в нашому переконанні не в тому, щоб не коритися, а в тому, щоб не розпоряджатися людьми в будь-якій формі – а особливо там, де треба застосовувати насилля”²⁹. У той час багато духоборів відмовилися працювати в органах місцевого самоврядування. Це пояснюється наступним: “Старшини й десяцькі, відмовившись виконувати свої обов'язки, висловили цим, що не можуть керувати волостями, тобто людьми, собі подібними, а не коритися старшим. На наше переконання, старшим коритися треба, але самим не можна бути старшими”³⁰. Важливими є заклики Л.Толстого не відмовлятися від державної служби, виконання повинностей, які існували на той час. Він апелював до духоборів із проханням не чинити опір чиновникам, оскільки від цього страждатимуть у першу чергу їхні дружини й діти³¹. Ці дані спростовують поширену в літературі XIX – початку XX ст. думку про визначальний вплив письменника в питаннях ненасилля, відмови духовних християн від виконання військової повинності.

Після повернення П.Бирюкова та П.Трегубова з Кавказу до них надійшли листи Л.Толстого. Зокрема 1897 р. він звертався до переселенців: “Любі брати, що страждають за вчення Христа”, називав їх першопрохідцями в справі служіння вірі, дякував за духовну підтримку й “допомогу в тому, що ви вперше покажете приклад ходіння по шляху Христовому, останнім легше, ніж першим. Ви йдете першими й багато хто вдячний вам за це”³². У відповідь духобори писали про значну кількість переселень їх однодумців до Сибіру, в Єлизаветопольсь-

ку, Бакинську, Єреванську губернії. Багато інформації містять їхні листи щодо жахливих умов проживання, несприятливого клімату, матеріальних проблем. У цих документах з'являлися нові ідеї про необхідність переселення віруючих за межі Російської імперії. Зрештою, складна ситуація змусила лідера духоборів П.Веригіна звернутися до імператриці Олександри Федорівни з проханням дати дозвіл на виселення³³. Для переконливості він наводив різні аргументи. По-перше, звернувши увагу на сфальсифіковане чиновниками та духівництвом тлумачення назви їхньої релігійної громади. Адже "духоборець" означає, що вони "...в душі, душевно сповідують Бога", зробив посилання на євангельські тексти. По-друге, нагальну необхідність щодо виселення він пояснював значними проблемами громади: "Там (у засланні – *Авт.*) зараз страждають жінки й діти; сотні чоловіків і батьків ув'язнені, тисячі сімей розселені по гірських аулах, де влада спонукає місцевих жителів грубо з ними обходитися". Він зазначав, що останнім часом розпочалися арешти жінок-духоборок, виправдовував вегетаріанство* а також пояснював, що вони виконують всі державні повинності, за винятком військової, оскільки це суперечить їхньому віровченню. П.Веригін уважав за можливе виселення віруючих до однієї з європейських країн, наприклад, до Британії, хоча вказував, що, можливо, найбільш сприятливі умови для їх життя були б в Америці, де вже проживало багато їхніх однодумців³⁴.

Такі прохання не залишилися поза увагою імператора, що зумовило отримання духоборами дозволу на переселення. Спочатку переговори планувалося розпочати з Британією. Туди було направлено делегацію в складі В.Черткова, І.Івіна, П.Махортова. Саме перший згрупував навколо себе всіх небайдужих людей, які включилися в організацію підготовки переселення. Проте незважаючи на звернення до громадськості й надані кошти, цього було недостатньо. Духовні християни звернулися до квакерів, які створили в Лондоні організацію "Комітет друзів" ("Committee of Friends") для збору коштів. Планувалося першу партію в кількості 3200 чол. виселити за межі імперії, але ситуація ускладнювалася. Англійці запропонували для цієї мети острів Кіпр. Такий поспіх пояснювався прагненням самих духовних християн якнайшвидше залишити Російську імперію. Тому першу партію віруючих, яка нараховувала 1128 чол., переселили на Кіпр, де завдяки піклуванню квакерів їм були надані певні території. Менша за чисельністю кількість переселених віруючих пов'язана з несподіваними вимогами англійського уряду надати гарантії в розмірі 250 руб. за кожного дорослого духобора. Завдяки зусиллям В.Черткова й фінансовій підтримці квакерів удалося зібрати суму, якої вистачило лише на 1128 чол. Вони в серпні 1898 р. від'їхали до Ларнаки (Кіпр). Проте кліматичні умови, малярія, лихоманка та інші хвороби вплинули на швидке переселення цієї партії духоборів до Канади навесні 1899 р.

На ці події відреагував Л.Толстой, який звернувся до громадськості. У листі від 19 березня 1898 р. він запропонував свою допомогу як посередника між духоборами й тими, хто намагався вступити з ними в переговори³⁵. Письменник дипломатично уникнув питання про те, хто має рацію в цій ситуації – "...влада, яка визнає сумісність християнства з в'язницями, стратами, а, головне, з війнами чи приготуваннями до них, чи духобори, що визнають обов'язковим для себе християнський закон, котрий заперечує будь-яке насилля й тим більше вбивство, а тому відмовляються від військової служби – не можна не бачити, що ця суперечність не вирішується"³⁶.

Л.Толстой навів жахливі дані про зловживання держави в ставленні до духоборів. Йому вдалося структурувати основні заходи впливу на віруючих. Зок-

* Вегетаріанство та активний опір виконанню військової повинності характерні для постників – одного з напрямків духоборства, що виник наприкінці XIX ст.

рема першим видом покарань розглядалися альтернативні можливості несення військової служби, які на практиці виявляються більш жорстокими, але котрі не суперечать релігійним переконанням. Інший, більш радикальний, захід полягав в ув'язненні духоборів на строк їхньої військової служби. Як відзначав письменник, ці заходи є традиційними для будь-якої країни в ставленні до релігійно неприйнятних громад. Проте в Російській імперії існує ще один вид покарань, який полягає в тому, що влада піддає суворим випробуванням батьків, матерів, дітей тих чоловіків, які відмовляються від виконання військової повинності, з метою впливу на них таким негуманним шляхом. Якщо пригадати, скільки сімей було розлучено шляхом виселення членів родин на Кавказ, в інші місцевості Російської імперії, ситуація постає вкрай трагічною. Проте не можна погодитися з письменником щодо такого ж ставлення до духоборів, які продовжували проживати на теренах України. Як свідчать архівні дані, деяким із них дозволялося переселення разом із сім'ями, хоча на практиці позитивні рішення приймалися в основному на користь сімей із дітьми.

Умови проживання виселених духоборів були ще більш жахливими. Надто болісно все це сприймав Л.Толстой, про що свідчать його слова про заборону залишати місця свого проживання, ув'язнення за невиконання вимог місцевих чиновників, починаючи від санкцій за вживання назви своєї громади й закінчуючи зустріччю членів сім'ї, поїздкою до млина, збором дров у лісі тощо. Слід оцінити дипломатичні здібності письменника. Адже далі він зробив спробу виправдати владу необізнаністю з цими справами, хоча делікатно зазначив про можливе небажання вищого керівництва бути в їх курсі. Л.Толстой навів сумну статистику про високий рівень смертності в середовищі виселених до Кавказу духоборів, де із 400 сімей близько чверті померло впродовж 3-х років їх перебування на цій території. Помітний іронічний стиль викладу офіційної довідки про умови переселення духоборів за кордон. Умовами його є, в першу чергу, отримання духовними християнами закордонного паспорта в установленому законом порядку, виїзд виключно за власний рахунок, надання підписки про неповернення до імперії.

“Мені випадково відомі деталі гонінь та страждань цих людей, я знаходжуся з ними в постійному спілкуванні...”, – писав Л.Толстой. – ...Тому вважаю за необхідне звернутися до всіх добрих людей як російського, так і європейського співтовариства, звертаючись з проханням про допомогу духоборам у такій скрутній ситуації”³⁷. Причому він закликав всіх небайдужих допомогти не лише заочно, шляхом фінансової допомоги, а й реально долучитися до процесу підготовки та безпосереднього здійснення переселення, оскільки духовні християни не знають іноземних мов, не мають досвіду виїзду за межі країни.

У ході підготовки переселення першої партії духоборів паралельно готували виселення їх наступної партії. Із необхідних 88 тис. 780 руб. вони розраховували лише на 45 тис. руб. Про це також стало відомо письменнику. Він повідомляв про знайдений ним вихід із ситуації В.Черткову: “У мене є незакінчені твори: “Воскресеньє” й інші... Так от, я хотів би продати їх на найбільш вигідних умовах в англійські чи американські газети. І тому думаю, що добре, продавши їх якомога дорожче, надрукувати їх тепер, не чекаючи моєї смерті та передати гроші в комітет для переселення духоборів”³⁸. За даними В.Бонч-Бруєвича, за роман “Воскресеньє” Л.Толстой передав віруючим кошти в розмірі 32 тис. 360 руб.

Кількість духовних християн другої партії становила 2200 осіб, переселилися вони в жовтні 1898 р. Третю партію супроводжував син Л.Толстого – Сергій Львович узимку 1898–1899 рр. До цих переселенців приєдналися ще 1700 духоборів. Паралельно відбувся переїзд їх і з Кіпру (1020 чол.) у супроводі Л.Сулержицького, а також організовано виселення четвертої партії духовних християн –

2318 чол. Їх супроводжував В.Бонч-Бруєвич. Зважаючи на чотири хвили переселень духоборів із Російської імперії, до серпня 1899 р. в Канаді їх проживало 7160 чол. Пізніше ще декілька десятків віруючих наважилися на переїзд. 5800 осіб осіли в провінції Ассінібоя між містами Йорктон та Сван-Рівер, менша частина (близько 1400 чол.) оселилася в Принс-Альбертівському окрузі. Тобто в Канаді існувало два центри локалізації духоборських громад (дві великі комуні): у провінціях Саскачеван і Британська Колумбія.

У той складний період П.Веригін написав псалом “Декларація братського життя”. Він вважається одним із головних та найбільш шанованих духоборами творів. Його основні положення: члени громади поважають і люблять Бога, бо вважають його початком усього існуючого; вони поважають честь та гідність людини як у самих себе, так і собі подібних; члени громади все живе сприймають із любов’ю й захопленням; у цьому напрямку намагаються виховувати й своїх дітей; під словом “Бог” члени громади розуміють силу любові й життя, яка є основою для існування; світ складається з руху, усе прагне до досконалості; усе у світі є перехідним ступенем до неї; знищувати, руйнувати не можна; у кожному окремому предметі є життя; позбавити людину життя є неприпустимим; члени громади у своїх переконаннях допускають повну свободу; будь-яка організація, встановлена насильно, вважається незаконною; основа існування людини – енергія, думки, розум; її речовою основою є повітря, вода, фрукти та овочі; допускається общинне життя, підґрунтям для якого мають бути моральні переконання: чого не хочу собі, не побажаю іншому³⁹.

Основні ідеї, викладені П.Веригіним у цьому псалмі, були спрямовані на піднесення духу віруючих, моральну підтримку. Він став особливо популярним під час переселень. До того ж його ідеї були й основною темою листування з Л.Толстим.

Упродовж періоду життя в діаспорі духоборам вдалося зберегти свою культуру. Проте зміни торкнулися і громади. У 1902 р. до Канади із заслання прибув П.Веригін, який, до речі, не залишав надії повернутися на батьківщину. Відома його поїздка в Росію й зустріч із П.Столипініним у 1906 р. з цього приводу не увінчалася успіхом. У 1924 р. в результаті вибуху в потязі П.Веригін загинув. Радикальна фракція “Сини свободи”, яка утворилася після цих подій, у другій половині ХХ ст. нараховувала в Канаді близько 3 тис. віруючих, які не хотіли піддаватися впливам місцевого населення та втрачати свої особливості. Такі настрої сприяли появі ідей про можливість їх переселення до СРСР. У 1939 р. на ім’я Й.Сталіна надійшов лист від канадських духоборів із таким проханням. Причини відмови донині невідомі. З 1943 р. в Канаді видавався духоборський журнал “Іскра”⁴⁰, на шпальтах якого порушувалося багато проблем розвитку громади. Так, багатьох віруючих непокоїли змішані шлюби, втрата зв’язків із батьківщиною.

Загальна чисельність духовних християн наприкінці ХХ ст. становила близько 100 тис. чол. У 1991 р. грузинські духобори розпочали переселення в Тульську область. Нині там їх проживає близько тисячі. Цікавий факт, що навіть сьогодні в них не прийнято зачиняти будинки. Ті, що залишилися в Джавахетії (с. Гореловка), живуть у складних умовах. 1991 р. російські духовні християни провели з’їзд в м. Целіна Ростовської області, де створили організацію “Союз духоборців Росії”. Частина віруючих у 1999 р. переселилася в Брянську область. Нині вони лояльно ставляться до РПЦ: у Грузії, наприклад, допомагали Свято-Ольгинському монастирю й надсилали продукти православним у Тбілісі. У 2001 р. центр “Витоки” випустив 2 компакт-диски із записами ансамблю духоборів. У 2002 р. духовні християни й ансамбль “Витоки” взяли участь у міжнародному фестивалі “Балтика – 2002” у Вільнюсі (Литва). На початку ХХІ ст. духоборство поширене в багатьох регіонах Росії (Ростовська,

Тулської, Брянської області), Азербайджані, Грузії, Середній Азії, Україні, Канаді та США.

Щодо канадських духоборів, то загальна чисельність їхніх нащадків сьогодні перевищує 30 тис. осіб. Проте значний період проживання за межами країни, змішані шлюби, спілкування з представниками інших релігій вплинули відповідно й на їхню культуру. Проте нащадки духовних християн цікавляться як специфікою власної релігійної громади, її історією, так і зв'язками з батьківщиною. Відомо, що вони тісно співпрацюють із віруючими Тульської області Росії. Усе це стало можливим завдяки допомозі російської інтелігенції наприкінці XIX ст. Саме за її сприяння під час переселення вдалося зберегти таке явище релігійного життя, як духоборство.

Окремим аспектом у контексті проблеми є питання про рівень взаємовпливів толстовства та духоборства. Зокрема беззаперечним є факт значної кількості спільних рис у віровченні. Місіонери й священнослужителі розглядали диференціацію в духоборницькому середовищі як результат впливу толстовства⁴¹, результатом якого була, наприклад, поява постників, що визнавали владу царя. Особливістю подальших контактів стала поява послідовників толстовства і в Україні. Зокрема в с. Валках Харківської губернії набула поширення релігійна течія, що мала толстовське забарвлення⁴². Такі дані є й щодо Сумського повіту тієї ж губернії, де у 80-х рр. XIX ст. також поширилося схоже віровчення. Аргументами для підтвердження значної кількості запозичених ідей послідовниками толстовства в духоборів виступає, по-перше, час виникнення духоборства (друга половина XVIII ст.; тоді, як толстовство – друга половина XIX ст.); по-друге, значний інтерес Л.Толстого до їхніх ідей щодо пріоритету загальнолюдських цінностей, ненасилля, поваги до людини та перенесення їх до ідеології толстовства. Але це питання є предметом подальших наукових пошуків.

Отже, взаємини Л.Толстого з послідовниками духовних християн розпочалися з часу їх міграцій у середині країни й переселень за межі Російської імперії впродовж другої половини XIX ст. Початковий етап стосунків письменника і його однодумців П.Бирюкова, Л.Сулержицького, В.Черткова характеризувався великим інтересом до особливостей віровчення, соціальної практики духоборів, їх суспільної організації, взаєминами в середовищі громади тощо. Наступний період (1890-ті рр.) пов'язаний зі зверненням уваги громадськості до проблем віруючих, наданням їм значної моральної та особливо фінансової підтримки під час переселення. Третій етап (початок XX ст.) відзначено взаємним листуванням і підготовкою до друку ряду монографій про історію релігійної громади духоборів⁴³. При цьому особливу увагу було звернено на стан розвитку громади на Кіпрі й у Канаді. Це пов'язане з тим, що в релігійних православних виданнях наприкінці XIX – на початку XX ст. з'явився ряд публікацій, що дискредитували спосіб життя духоборів за кордоном. Відповіддю на це стала поява праць про діаспорний період їх життя. Звісно, важливу роль відіграли публікації Л.Толстого, зокрема його статті у вигляді післямов до праць П.Бирюкова "Гонення на християн" та "Помогите!", виданих у 1895–1896 рр. Відмовившись від слави нобелівського лауреата, письменник звернувся з відкритим листом до редакції газети "Stockholm Tagblatt" з пропозицією віддати премію духоборам. Незважаючи на те, що лист опублікували, її вони так і не отримали⁴⁴. Відомо про ще один відкритий лист Л.Толстого у шведській пресі – "З приводу заповіту Нобеля". Письменник запропонував усі кошти, які залишив цей підприємець, використати для переселення духоборів у будь-яку країну⁴⁵. Реакція громадськості на це була млявою, а практичних пропозицій щодо вирішення питання не надійшло.

Таким чином, допомога Л.Толстого та його однодумців стала важливою для подальшого розвитку духоборської громади. Адже лише завдяки переселенню за

межі Російської імперії було збережено унікальну культуру. Незважаючи на значні матеріальні труднощі, фінансові проблеми, жахливі побутові умови в Канаді, духобори продовжували пропагувати свої ідеї, засновані на загальнолюдських цінностях, прищеплювали своїм дітям найкращі людські риси, виховували їх у душі поваги до старших, добра, ненасилля тощо.

Перспективними напрямками подальших наукових пошуків є: розгляд духоборства як суспільного явища на українських теренах у період нової доби; вивчення сучасного етапу розвитку духоборської діаспори, її чисельності, побуту, традицій і звичаїв, системи виховання тощо; характеристика основних напрямків співпраці сучасних духоборів із росіянами й українцями в культурній, просвітницькій та іншій сферах.

¹ Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф.134. – Оп.1. – Спр.521. – Арк.19; Ф.6465. – Оп.2. – Спр.4. – Арк.266; Державний архів Харківської області. – Ф.3. – Оп.10. – Спр.78. – Арк.6, 12–13.

² *Бирюков П.* Духоборцы. Сб. статей, воспоминаний, писем и других документов. – М., 1908. – 286 с.

³ *Григорьев К.* Отношение христианства к государству по воззрениям графа Л.Н.Толстого // Миссионерское обозрение (далі – МО). – 1902. – №1–6. – С.33–39; *Иоанн Кронштадский (Сергиев)*. О графе Толстом и толстовцах // Екатеринославские епархиальные ведомости. – 1897. – №3. – С.61–62; *Пругавин А.* Предполагавшееся заточение Л.Н.Толстого в монастырь. – М., 1908. – 22 с.; *Тихомиров Л.* Новые плоды учения графа Л.Толстого // МО. – 1897. – №1–3. – Кн.1. – С.46–60.

⁴ *Бобров Е.* Этические воззрения графа Л.Н.Толстого и их критика. – Юрьев, 1897. – 100 с.; Церковь и государство. Против графа Л.Толстого. Беседа преосвященного Никанора, архиепископа херсонского и одесского. – Одесса, 1902. – 40 с.

⁵ *Сулержицкий Л.* В Америку с духоборами (Очерки из записной книжки). – М., 1905. – 332 с.

⁶ *Бонч-Бруевич В.* Духоборцы в канадских прериях. – Часть I. – М., 1918. – 256 с.

⁷ *Ярославский Е.* Л.Н.Толстой и толстовцы. – М., 1938 – 38 с.

⁸ *Зибаров Н., Планидин П.* Лев Толстой – Пётр Веригин. Переписка. – М., 2004. – 237 с.

⁹ *Муратов М.* Л.Толстой и В.Чертков по их переписке. – М., 1934; БСЭ. – Т.29. – М., 1978. – С.114.

¹⁰ *Толстой Л.* Полное собрание сочинений. – Т.63. – М.; Л., 1934. – С.227–230; БСЭ. – Т.3. – М., 1970. – С.395.

¹¹ Законы о раскольниках и сектантах. Изд. 2-е. – М., 1903. – 228 с.

¹² *Бирюков П.* Указ. соч. – С.48.

¹³ *Новицкий О.* Духоборцы. Их история и вероучение. – К., 1882. – С.24.

¹⁴ *Титов О.* Секта духоборцев // МО. – 1897. – №2. – С.247.

¹⁵ *Богораз В. (Тан).* Духоборцы в Канаде. Очерки. – М., 1906. – С.75.

¹⁶ *Путинцев Ф.* Указ. соч. – С.45.

¹⁷ *Нагорна Т.* Поміркване протистояння чи відкрита боротьба: про політику Миколи I щодо духовних християн в Україні (друга чверть XIX ст.) // Історична пам'ять. – 2004. – №1. – С.118–127; *Її ж.* Правові засади діяльності православних сект у XIX ст. // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2002. – Вип.2. – С.12–16.

¹⁸ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАУК). – Ф.442. – Оп.1. – Спр.1802 б. – Арк.85.

¹⁹ Полное собрание законов Российской империи. – Т.VI, VII, IX. – Собрание 2, отделение 2. 1830–1834. – СПб, 1835; Собрание постановлений по части раскола. – СПб, 1858 – 274 с.

²⁰ *Богораз В. (Тан).* Указ. соч. – С. 75.

²¹ Там же. – С.76.

²² Правила о переселении раскольников вредных ересей в Закавказский край. Высочайшее утверждение 14 декабря 1842 года // Труды Полтавской учёной архивной комиссии. – Вып.7. – С.170–171.

- ²³ О школах для раскольников детей // Там же. – С.172–174.
- ²⁴ ЦДІАУК. – Ф.442. – Оп.1. – Стр.1802 б. – Арк.31.
- ²⁵ Богораз В. (Тан). Указ. соч. – С.78.
- ²⁶ Зибаров Н., Планидин П. Указ. соч. – С.6.
- ²⁷ Там же. – С.29.
- ²⁸ Из письма духоворца Васи Обедкова // Бирюков П. Указ. соч. – С.84–86; Письмо духовора В.А.Потапова // Бирюков П. Указ. соч. – С.83–84; Письмо духоворца Василия Потапова к П.И.Бирюкову // Материалы к изучению русского сектантства и раскола. – Вып. I. – СПб, 1908. – С.158–159.
- ²⁹ Там же. – С.18.
- ³⁰ Там же. – С.20.
- ³¹ Письма Л.Н.Толстого к кавказским духоворам в 1897 г. // Бирюков П. Указ. соч. – С.66.
- ³² Там же. – С.67.
- ³³ Прошение Петра Веригина на имя императрицы Александры Фёдоровны // Бирюков П. Указ. соч. – С.74.
- ³⁴ Там же. – С.75.
- ³⁵ Там же. – С.82.
- ³⁶ Там же. – С.76.
- ³⁷ Там же.
- ³⁸ Бонч-Бруевич В. Указ. соч. – С.11–12.
- ³⁹ Бирюков П. Указ. соч. – С.79.
- ⁴⁰ Чернышов В. Меч обоюдоострый. – К., 1998. – С.48.
- ⁴¹ Духоборы и толстовцы // Терлецкий В. Очерки, исследования и статьи по сектантству. – Вып. I. – Полтава, 1913. – С.33.
- ⁴² Тихомиров Л. Новые плоды учения графа Л.Толстого // МО. – 1897. – №1–3. – Кн. I. – С.25.
- ⁴³ Сулержицкий Л. Указ. соч.
- ⁴⁴ Зибаров Н., Планидин П. Указ. соч. – С.4.
- ⁴⁵ Чернышов В. Указ. соч. – С.49.

This article deals with the little known aspect of the prominent Russian writer Tolstoy L.N. and his work during the end of the XIXth and the beginning of the XXth centuries. It reveals his close collaboration with the followers of the religious community “Dukhobory” who first appeared in Russia and then in Ukrainian regions in the second part of XVIII century.

Р.Я.Пиріг*

ЗЕМЕЛЬНА РЕФОРМА ГЕТЬМАНА ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО: СПРОБИ ПРОВЕДЕННЯ ТА ПРИЧИНИ НЕВДАЧІ

Стаття присвячена дослідженню одного з масштабних проєктів гетьманату П.Скоропадського – земельної реформи. З'ясовано соціально-економічні та політичні підстави проведення, процес підготовки законодавчих актів, ставлення різних суспільних верств і головні причини невдачі.

Земельне питання – фундаментальний чинник суспільних відносин. Намагання вирішити його впродовж тисячоліть породжувало міжусобиці, війни, реформи. Не була винятком і доба Української революції 1917–1921 рр. Нерозв'язаність аграрної проблеми визначальним чином відбилася не тільки на долі українського селянства, а й на долі самої революції.

---

* Пиріг Руслан Якович – д-р іст. наук, проф., гол. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

У даному контексті вивчення аграрної політики гетьманату П.Скоропадського 1918 р. має не лише історико-пізнавальний сенс, а може розглядатися й у площині практично-політичній з огляду на складні процеси реформування земельних відносин у сучасній Україні.

У надзвичайно розлогій і жанрово розмаїтій історіографії Української Держави 1918 р. її аграрна політика оцінюється неоднозначно, а часом і з діаметрально протилежних позицій. Природно, що в міжвоєнну добу ставлення до земельної реформи П.Скоропадського здебільшого визначалося належністю до табору прихильників чи супротивників гетьмана. Представники консервативно-державницького напрямку української історіографії – Д.Дорошенко, В.Липинський, Н.Полонська-Василенко та ін. загалом позитивно оцінювали принципові положення земельної реформи. Одночасно вони намагалися пояснити об'єктивні причини її невдач “гарячою атмосферою розбурханих революцією соціальних пристрастей”, “агітацією соціалістичних партій”, “законодавством Центральної Ради”¹. Зокрема Н.Полонська-Василенко покладає вину на попередній уряд за шкідливу соціалізацію землі, німецьку окупацію та за каральні загони. “Але вся відповідальність за них спадала на гетьманат”, – наголошує дослідниця².

І серед прибічників П.Скоропадського висловлювалися критичні оцінки не стільки сутності земельної реформи, скільки методів її проведення. Так, В.Липинський уважав, що стратегічним прорахунком гетьмана було створення правових підстав повернення земель поміщикам³. Ще більш критичні оцінки пролунали з вуст іншого теоретика українського консерватизму – В.Кучабського⁴. Правда, це сталося вже після його ідейного розриву з П.Скоропадським.

Ставлення до аграрної політики гетьманату представників республікансько-демократичного табору – В.Винниченка, І.Мазепи, М.Шаповала, П.Христюка, П.Феденка та ін. було цілком детерміноване політичним неприйняттям Української Держави. На їхню думку, це була соціально-політична реакція, поміщицька, антиселянська реформа. Поряд із досить огульними звинуваченнями вони вказували й на суттєві гальмівні чинники реформи: реставрацію великого землеволодіння, небажання “скривдити” поміщиків, нездатність змусити їх продавати землю тощо⁵.

Переважно негативна оцінка аграрної політики гетьманату простежується в новітній українській зарубіжній історіографії. Відомі дослідники О.Субтельний, А.Жуковський, Т.Гунчак закидають гетьманові тісний зв'язок “з маєтними класами”, каральні експедиції поміщиків за допомогою німецьких військ, нездатність упровадити аграрне законодавство⁶. Деяко іншу позицію займає І.Нагаєвський. У книзі “Історія української держави двадцятого століття” він демонструє явну антипатію до “соціалістичних доктринерів і романтиків” із Центральної Ради й досить повно висвітлює добу Української Держави. Проте зовсім обходить питання про причини невдач реалізації земельної реформи. Прикметно, що вказуючи на винуватців поразки визвольних змагань – М.Грушевського, В.Винниченка, С.Петлюру, автор серед них не називає П.Скоропадського⁷.

Радянська історіографія оцінювала гетьманат П.Скоропадського, виходячи з фундаментальних принципів марксистсько-ленінської методології, як реакційний поміщицько-буржуазний режим, спертий на німецько-австрійські багнети. Особливо наголошувалося на керівній ролі більшовицьких організацій у розгромі гетьманщини. Проте, на наш погляд, розглядати наукову спадщину радянської доби з цієї проблеми лише в негативному плані буде не зовсім правильним. Це стосується як монографічних праць М.Рубача, М.Супруненка, Є.Склярєнка, В.Тичини та ін., так і колективних праць з історії революції та громадянської війни⁸. Незважаючи на певну селективність при відборі джерел та односторонню інтерпретацію історичних фактів, радянські учені ввели в науковий обіг

значний масив раніше невідомих архівних документів. З огляду на нерозвиненість археографічної бази цієї теми, вони можуть бути використані сучасними дослідниками за умови відповідного джерелознавчого осмислення.

За роки незалежності вивчення історії Української революції набуло системного характеру й сьогодні новітня вітчизняна історіографія гетьманату П.Скоропадського налічує вже сотні праць⁹. Природно, що сучасні дослідники зазнали на собі певного впливу історіографічної традиції й умовно можуть бути віднесені до адептів Української Держави 1918 р. та її критиків. Однак ці розходження найбільше стосуються визначення сутності гетьманату як форми української державності та постаті П.Скоропадського. Що ж до земельної реформи, то ці відмінності менш рельєфні. Перші цілком позитивно оцінюють наміри П.Скоропадського провести реформу на користь малоземельних селян і таким чином створити потужну соціальну базу режиму¹⁰. Другі наголошують, що реальна аграрна політика призвела до реставрації поміщицького землеволодіння, репресій проти селянства, зростання масового невдоволення владою гетьмана та іноземних окупантів¹¹. Уперше у вітчизняній історіографії й біографістиці О.Реєнт створив узагальнюючий нарис про життя Павла Скоропадського. Цілком природно, лівова частка книги присвячена його діяльності на чолі Української Держави 1918 р. У спеціальному розділі автор висвітлює спроби гетьмана провести земельну реформу, аналізує об'єктивні та суб'єктивні причини її невдач. Цілком слушно він наголошує на інерції мислення колишніх латифундистів, які пов'язували з гетьманом можливість соціального реваншу¹².

Відрадним явищем в українській історіографії є поява праць молодшої генерації дослідників, здатних абстрагуватися від стереотипних оцінок Української Держави, гетьмана П.Скоропадського. Важливо, що земельна реформа дістала спеціальне висвітлення на дисертаційному рівні. Так, праця Г.Терели "Аграрна політика Української Держави П.Скоропадського"¹³ є першим комплексним дослідженням цієї важливої й складної наукової проблеми. На ґрунтовному фактичному матеріалі автор показала суттєвий розрив між задекларованими намірами гетьмана здійснити радикальну реформу земельних відносин в Україні й практикою її втілення, яка фактично призвела до реставрації дореволюційних відносин в українському селі. Детально проаналізувавши позиції провідних соціально-політичних сил, дисертантка дійшла висновку, що такі впливові кола, як Всеукраїнський союз земельних власників, Всеукраїнська спілка представників промислу, торгу, фінансів, сільського господарства (Протофіс), партія кадетів, за якими стояли польські та російські поміщики, були головними гальмівними чинниками аграрних перетворень в Україні.

Спеціальне дослідження політики Німеччини й Австро-Угорщини щодо України в аграрній та продовольчій сфері здійснив Б.Малиновський¹⁴. Він відзначає певний збіг у розумінні окупаційним командуванням і гетьманом основних напрямів та змісту земельної реформи. Проте прагматичні інтереси союзників будь-якою ціною отримати хліб і сировину суттєво стримували підготовчі заходи реформи, обумовили прийняття українським урядом таких непопулярних заходів, як хлібна монополія. Автор обґрунтовано звертає увагу й на каральні функції іноземних військ у забезпеченні хлібозаготівельних операцій, протиселянських акцій поміщиків тощо.

Певним внеском у розробку цієї проблеми є праця Н.Ковальнової, присвячена аграрній політиці українських урядів 1917–1921 рр.¹⁵ Шляхом порівняльного аналізу вона доводить, що з теоретичного погляду проект земельної реформи гетьманського уряду загалом відповідав тогочасним завданням утвердження державної самостійності, розвитку ринкових відносин на селі, забезпеченню ладу та спокою в Україні. Проте наміри влади значно розходилися з реаліями земельних відносин.

С.Корновенко зробив, поза сумнівом, назрілу спробу розглянути аграрну політику гетьманату в теоретичному аспекті. Однак авторові суттєво просунути-ся в цьому складному питанні не вдалося, оскільки він обмежився викладом загальновідомих засадничих принципів аграрних платформ Української демократично-хліборобської партії (УДХП) та Української народної громади (УНГ)¹⁶. Щодо останньої, то вона розроблялася за участю П.Скоропадського.

На нашу думку, насамперед слід було б розкрити гносеологічні корені нового бачення частиною української ліберально-консервативної еліти шляхів розв'язання земельної проблеми. Очевидно, ці концептуальні підходи слід розглядати в контексті конструкцій нової державної споруди. Необхідно також з'ясувати вплив столипінської реформи на еволюцію цих поглядів, зокрема й ключової постаті, великого землевласника П.Скоропадського. Не обійтися при цьому й без глибокого аналізу тодішньої розстановки класово-політичних сил та адекватності земельної реформи їх соціальним інтересам.

Деякі аспекти аграрної реформи П.Скоропадського розглядаються також у працях С.М'якоти та Ф.Проданюка, присвячених дослідженню внутрішньої політики Української Держави¹⁷.

Незаперечною позитивною рисою новітніх досліджень цієї теми є широке залучення й осмислення історичних джерел, насамперед архівних документів. Однак слід погодитися з думкою С.Кульчицького про те, що більшість аспірантських праць побачили світ у регіональних збірниках, виданнях малого накладу й відомі лише вузькому колу спеціалістів. Тому говорити про введення виявленого нового архівного матеріалу в повноцінний науковий обіг не можна¹⁸.

Загалом археографічний сегмент джерельної бази з історії Української Держави репрезентований незадовільно. Особливо, якщо порівняти з фундаментальними публікаціями документів про Центральну Раду та Директорію УНР. У центральних і регіональних архівосховищах України зосереджено значний масив документів з історії гетьманату П.Скоропадського, задовільно збереглися й тогочасні періодичні видання, особливо таке важливе джерело, як "Державний вістник". Цілком очевидно, що підготовка такого документального видання не-виправдано затягується.

Тим більше, що на вітчизняному історико-дослідницькому полі Української Держави як наукової проблеми вже понад десятиліття діє таке потужне джерело, як "Спогади" Павла Скоропадського¹⁹. Зрозуміло, що їх використовують усі дослідники цієї теми. Частина їх не тільки залишається в руслі гетьманської інтерпретації подій, а стає його беззастережними апологетами. Таким прикладом може служити аматорська книга журналіста Л.Осавуленка й інженера В.Засєкіна "Гетьман України Павло Скоропадський". З огляду на публіцистичний жанр і кваліфікацію авторів, її можна було б і не відносити до історіографічного ряду теми, коли б не одна абсолютна антинаукова риса творчого інструментарію цього тандему. Це намагання ґлорифікувати "свого" героя за рахунок брутального приниження інших визначних постатей українського історичного процесу. З особливою ненавистю автори ставляться до М.Грушевського, який намагався "загасити національні прагнення українців", "плазував і загравав перед Тимчасовим урядом", "затятий теоретик і доктринер соціалістичних догматів" не зумів організувати "дієвої оборони держави" тощо. М.Грушевському справді є що ставити на карб. Як, між іншим, і П.Скоропадському. Проте, на думку авторів, перший "не зумів", "не зміг", "не зробив", а другому – "Бог не дав сили"²⁰.

Справдилися слова П.Скоропадського про те, що його спогади знадобляться майбутнім історикам. Автор розумів неминучість їх певного суб'єктивізму: "Так, як мені бачилось на даний час, а чи правильно я думав чи неправильно – у цьому допоможе розібратися майбутнє"²¹. Сьогодні це майбутнє настало. На

жаль, глибокого джерелознавчого аналізу “Спогадів” не проведено. Це вимагає копіткої роботи в справі порівняння різних джерел. Проте інколи й блискуче знання архівної спадщини не вберігає від розходжень з історичною дійсністю.

Найбільший знавець джерельної бази роду Скоропадських і дослідник життєвого шляху останнього українського гетьмана Г.Папакін виступає і найвідвертішим його адептом, нерідко всупереч історичним фактам. Відстежуючи еволюцію поглядів П.Скоропадського на земельне питання, він цілком слушно наголошує, що в 1905–1907 рр. майбутній гетьман не сприймав самої ідеї ліквідації великого землеволодіння, а в 1917 р. – уже виступив за продаж поміщицьких земель селянам. Автор робить висновок, що після цього говорити про гетьмана як реставратора великої земельної власності вже неможливо²². Із цим погодитися можна лише апріорно, вірячи в добрі наміри П.Скоропадського. Однак практика реалізації аграрної політики переконливо довела, що гетьман і Рада Міністрів не проявили достатньої політичної волі, не здійснили ефективних механізмів позбавлення поміщиків землі. Водночас грамота гетьмана від 29 квітня 1918 р. про відновлення приватної власності та деякі законодавчі акти інспірували широку й тривалу кампанію повернення землі власникам та відшкодування збитків репресивними методами.

Отже, наявність різних поглядів в оцінці земельної реформи П.Скоропадського свідчить про необхідність подальшої поглибленої розробки цієї важливої наукової проблеми. Виходячи з цього, автор публікації ставить такі дослідницькі завдання: з’ясувати концептуальні засади земельної реформи; показати закладення правових підвалин реформування земельних відносин в Україні; висвітлити процес її реалізації в контексті аграрної й продовольчої політики; розкрити гальмівні чинники реформи: політичні, соціальні, організаційні; визначити головні причини невдач земельної реформи П.Скоропадського.

Принципові засади аграрної політики були сформульовані вже в згаданій грамоті гетьмана. Право приватної власності “як фундаменту культури й цивілізації” відновлювалося повною мірою, а всі розпорядження українського й тимчасового урядів скасовувалися. Зрозуміло, що скасовувався й закон Центральної Ради про соціалізацію землі. Перший гетьманський акт дозволяв вільний продаж-купівлю землі. У ньому містилося й концептуальне положення майбутньої земельної реформи про “відчуження земель по дійсній їх вартості від великих власників для наділення земельними ділянками малоземельних хліборобів”²³.

Погляди П.Скоропадського щодо основних принципів земельної реформи формувалися й утверджувалися під впливом цілої низки факторів. По-перше, це столипінська реформа, палким прибічником якої він був. Вірогідно, саме під її враженням погляди великого землевласника еволюціонували в бік доцільності фермерського господарювання. Пізніше він стверджував: “Я також прибічник дрібних господарств, особливо на Україні, і неодноразово казав, що мій кінцевий ідеал був – бачити Україну, вкриту одними лише дрібними, високопродуктивними, приватними господарствами...”²⁴. Є також підстави стверджувати, що ідеологи реформи були обізнані з американським та європейським досвідом ведення фермерського господарства.

По-друге, це програмна платформа Української народної громади, до розробки якої долучився лідер цієї організації П.Скоропадський. Саме в цьому документі кристалізовано ліберально-консервативне бачення шляхів розв’язання земельного питання. Не випадково, що такі фундаментальні положення програми УНГ, як право приватної власності, купівлі-продажу землі, відчуження земель від великих власників для наділення хліборобів майже дослівно ввійшли до грамоти гетьмана від 29 квітня²⁵.

По-третє, це позиція Української демократично-хліборобської партії, котра також відстоювала ліквідацію великого землеволодіння та наділення селян зем-

лею за викуп. П.Скоропадський розглядав УДХП як “надзвичайно корисну” не тільки через тотожність поглядів на земельну реформу, але й противагу Союзу земельних власників, який твердо обстоював непорушність поміщицького землеволодіння²⁶.

По-четверте, гетьман мав враховувати позицію окупаційного командування. Вирішення земельного питання німці вбачали у відновленні приватної власності та сплаті селянами вартості отриманої землі. Крім того, вони вважали за можливе залишити більші земельні господарства для збереження продуктивності сільського господарства. Як бачимо, ці положення в основному збігалися з реформаторськими намірами гетьмана²⁷.

По-п’яте, такий важливий складник майбутньої реформи, як поміщицтво не без підстав уявлявся П.Скоропадському знекровленим і заляканим стихією селянських експропріацій, ладним хоч на якийсь викуп, щоб не втратити все. Це відкривало перспективи безпроблемного позбавлення великих власників землі державою за помірну ціну.

По-шосте, творці реформи також були переконані, що середнє та малоземельне селянство ментально налаштоване на приватне володіння землею, має не лише потребу, а й кошти на її придбання. Саме вдячні власники приватних господарств мали скласти широку соціально-політичну й військову опору гетьманського режиму.

По-сьоме, такий суб’єкт реформи, як безземельне селянство, чії анархічні, руйнівницькі інстинкти так рельєфно проявились у ході революції. П.Скоропадський цілком усвідомлював, що обмеженість земельних ресурсів не дозволить наділити землею всіх селян. Тому верства безземельних розглядалася як потужний ресурс найманої робочої сили, задіяної переважно в приватних господарствах.

І, нарешті, позицією українських соціалістичних партій можна було знехтувати, оскільки над ними ще тяжіла важка спадщина невдалого експерименту соціалізації. А їхня неучасть в уряді віщувала відносно безконфліктний шлях ухвали актів нового земельного законодавства.

П.Скоропадський добре розумів, що земельна реформа – це не тільки стрижень аграрної політики, а й домінуючий чинник стабільності державного ладу, спокою в краї, відносин із німецьким командуванням. Реформу він кваліфікував як “корінне питання нашої політики”. Хоча вже пізніше, аналізуючи причини власних невдач, висловився з цього приводу більш емоційно: “Це прокляте земельне питання”²⁸.

Підготовка й проведення земельної реформи покладалися на Міністерство земельних справ. Постать міністра була ключовою в здійсненні цього надзвичайно важливого й масштабного проекту. Первісний варіант цього проекту намагався скласти перший голова уряду М.Устимович. На посаду міністра спочатку розглядався представник Української народної громади Г.Кияницин. Потім гетьман запропонував портфель А.Зноско-Боровському – керуючому справами Союзу хліборобів. Однак з’ясувалося, що його погляди діаметрально протилежні гетьманському баченню шляхів розв’язання земельного питання.

П.Скоропадський у спогадах наголошував, що призначення міністра земельних справ було особистим вибором голови Ради Міністрів – Ф.Лизогуба. На цю посаду він рекомендував В.Колокольцева – ученого агронома, харківського земського діяча, людину чудової репутації. Гетьман відзначав, що він не мав глибоких українських переконань, не володів державною мовою, але був твердим у намірах провести розумну аграрну реформу²⁹.

В.Колокольцев був затверджений на посаді міністра 10 травня 1918 р.³⁰ Апарат міністерства, в якому переважали українські есери, зустрів нового керівника активною обструкцією. Конфліктна ситуація набула розголосу, страйк службовців мінземсправ підтримали працівники деяких міністерств.

Проти В.Колокольцева розгорнули кампанію українські соціалістичні газети. Зокрема “Нова Рада” назвала його “харківським обрусителем самостійником”³¹. Становище в міністерстві стало предметом розгляду в Раді Міністрів. 29 травня уряд підтримав пропозицію міністра про звільнення всіх страйкарів без вихідної допомоги й права повернення до міністерства³².

Становище в міністерстві негативно позначилося на початковому стані розробки законодавчої бази земельної реформи. За свідченнями П.Скоропадського, для обґрунтування законопроектів із земельного питання потрібні були відповідні статистичні дані, а міністерство їх не могло дати, що спричинило зволікання з реформою³³.

10 травня була оприлюднена урядова декларація, покликана дати відповідь на хвилю звинувачень нової влади в державному перевороті, встановленні авторитарного режиму, обмеженні прав і свобод. Серед інших уряд змушений був спростовувати й закиди в служінні інтересам великих землевласників та ігноруванні потреб селянства. У заяві відзначалося, що Рада Міністрів уже приступила до розробки земельної реформи, яка мала забезпечити землею мало- та безземельних селян: “Уряд не зупиниться ні перед якими жертвами аби утворити на Україні селянство здорове, забезпечене землею, здатне піднести до найвищої міри її добробут”. Документ містив запевнення, що землі власників будуть викуплені державою та передані “по необтяжливій ціні потребуючим хліборобам”³⁴. Слід відзначити, що заява Ради Міністрів дисонувала з грамотою до всього українського народу. Гетьман зовсім не збирався забезпечувати землею безземельних, тобто сільську голоту. Проте це була політична, агітаційно-пропагандистська декларація, яка не мала правових наслідків. Попри складнощі початкового періоду діяльності Міністерства земельних справ, воно стало базою функціонування урядової комісії з вироблення проектів земельної реформи. До складу комісії входили урядовці, учені-аграрії, представники політичних партій, очолив її В.Колокольцев. Координація цієї складної роботи покладалася на заступника міністра В.Брунста. Одночасно велася розробка низки законодавчих актів, які мали скласти правову базу кардинальних перетворень у сфері земельних відносин.

Готуючи земельну реформу, Рада Міністрів змушена була узгоджувати її з невідкладними заходами сільськогосподарської практики, обумовленої докорінною зміною приватновласницьких відносин, продовольчими зобов’язаннями перед союзниками, поміщицько-селянським антагонізмом тощо. Насамперед треба було реагувати на виданий ще 6 квітня наказ фельдмаршала Г.Ейхгорна про проведення весняних польових робіт, за яким урожай із засіяних площ мав належати сівачеві. Спеціальна комісія розробила законопроект про право на врожай 1918 р.³⁵ У кінці травня він був винесений на розгляд уряду, де викликав жваву дискусію. Гостро реагували на проект цього закону й власники землі.

Зокрема з’їзд хліборобів-власників висунув до уряду вимогу, щоб жоден із законопроектів щодо землеволодіння й землекористування не розглядався без їхньої участі. Попереджуючи, що в іншому випадку це потягне “за собою найнебезпечніші наслідки”³⁶. Наказ Г.Ейхгорна вони тлумачили як такий, що стосується винятково земель, засіяних на підставі постанов земельних комітетів. З’їзд також вимагав відкласти публікацію закону на кілька днів для врахування його поправок. Уряд відхилив цю вимогу й 27 травня закон, схвалений Радою Міністрів, був затверджений гетьманом. Він дістав назву “Про право на врожай 1918 року на території Української Держави”. Цим актом визначалося, що право на врожай озимини, посіяної восени 1917 р. землевласниками, належить їм, а посіяної на орендованих землях – орендарям. Щодо врожаю яровини, посіяної весною 1918 р., то він належить засівачам (як і передбачалося наказом Г.Ейхгорна). Однак останні ставилися в досить жорсткі умови: повернути влас-

никам земель усі господарські витрати, зроблені після жнив 1918 р., а також сплатити всі державні, земські податки та інші платежі. Щодо цукрових буряків, то при неякісній сівбі, проведеній невласниками земель, останні повинні були пересіяти й урожай повернути хазяям земель. Законом передбачалося, що всі спірні питання розглядатимуться окремими комісіями, призначеними міністром земельних справ. Цілком зрозуміло, що спрямованість цього документа визначалася такими фундаментальними чинниками, як пріоритет приватної власності, зобов'язання перед союзниками, тиск із боку землевласників тощо.

Рада Міністрів у травні почала розгляд надзвичайно важливого в контексті земельної реформи тимчасового закону про порядок набування та позбавлення земель на території Української Держави³⁷. Кожному власникові земель надавалося право їх продажу, а Державний земельний банк міг купувати землю без обмеження. Цей закон визначився в такому принциповому питанні, як норма земельного наділу. Кожна фізична й юридична особа могла купити не більше 25 дес. землі. Придбані понад цю норму площі безоплатно відчужувалися на користь скарбниці. Перевищення цього обсягу землі дозволялося лише мінземсправ для громадських, промислових, культурних цілей. Це ж стосувалося й лісних угідь. Контроль у справі купівлі-продажу землі покладався на губернські та повітові земельні комісії. Законопроект пройшов тривалий шлях доопрацювання й був затверджений 14 червня 1918 р. під назвою "Про право продажу та купівлі землі поза міськими оселями"³⁸.

Даний закон визначив лише одну, хоча винятково важливу позицію майбутньої реформи – норму землеволодіння до 25 десятин. Сам собою цей акт виявився функціонально недієздатним, оскільки ще не були вироблені механізми його реалізації. Залишалися нерегульованими способи переходу землі від власників до Державного земельного банку, ступінь імперативності відчуження землі, максимальні розміри так званих культурних господарств (цукрових, насінневих, конезаводів, вівчарських та ін.). Не були вирішені й такі суттєві проблеми, як ціни на землю, процедура торгів, їх публічність, підконтрольність тощо. Рада Міністрів намагалася розв'язати й питання про належність удільних земель. Ф.Лизогуб запропонував передати їх у державну власність, але уряд його не підтримав. Як тимчасовий компромісний варіант ухвалили підпорядкувати колишнє управління удільним округом Міністерству земельних справ³⁹.

Від темпів підготовки та якості комплексу цих законопроектів залежала доля земельної реформи. Хоч із самого початку її розробка гальмувалася різновекторними устремліннями головних її творців та опонентів: гетьмансько-урядового блоку; Союзу земельних власників і Протофісу; німецького командування; українських політичних партій; селянського спротиву. Усі вони закладали живильне середовище гострого конфлікту інтересів, які так і не вдалося гармонізувати до падіння гетьманату.

Намагання прискорити ухвалу аграрного законодавства, пристосувати його до поточних потреб негативно відбивалося на якості прийнятих актів. Наприклад, у законі про право на врожай 1918 р. не було врегульоване питання щодо сировини для цукрових заводів. Рада Міністрів змушена була ухвалити окремий закон, який однозначно визначив, що врожай буряків, вирощених на землях заводів чи орендованих, незалежно від умов посіву, є власністю заводу. Засівачі зобов'язувалися передати врожай заводі чи зібрати й поставити буряки за певну оплату⁴⁰. Як бачимо, закон був цілком на боці цукрозаводчиків. Його положення обумовлювалися необхідністю отримати сировину, виробити цукор, виконати поставки до Німеччини, забезпечити власні потреби держави, підтримати традиційний експорт. До того ж це відповідало намірам гетьмана забезпечити в структурі аграрного сектора статус цукрових заводів як культурних господарств.

Прийняття закону від 14 червня про право на врожай показало не тільки необхідність цілої низки суміжних правових актів, але й гостру потребу створення розгалуженої управлінської вертикалі, яка б змогла забезпечити на всіх рівнях реалізацію земельної реформи. 24 червня Міністерство земельних справ внесло до Ради Міністрів законопроект про утворення губернських і повітових земельно-ліквідаційних комісій⁴¹. Але він був визнаний недосконалим і відправлений на доопрацювання. У кінцевій редакції закон був ухвалений урядом 6 липня. Фактично цей акт надавав поміщикам правове підґрунтя на відшкодування збитків, завданих селянами. Установлювався піврічний термін задоволення вимог землевласників, а головне, дозволялися приблизні підрахунки їхніх втрат. Ця норма закону фактично унеможлиблювала в 1918 р. ведення операцій із продажу землі поміщикам, а відтак і відсувала реалізацію аграрної реформи.

Одночасно велася розробка й законопроекту про губернські та повітові земельні комісії. 15 липня закон “Про утворення земельних комісій та відновлення чинності “Положення про землеустрій (1912 р.)” був затверджений гетьманом⁴². Голову губернської земкомісії затверджував міністр земельних справ. Крім того, до кожної комісії міністерство делегувало двох своїх представників. Керівник повітової земкомісії також затверджувався міністром. У той час були розроблені положення про землеустрій, про селянське землеволодіння та землекористування.

Низка законів з аграрних питань мала надзвичайний характер. Усвідомлюючи можливі наслідки від недоотримання врожаю для внутрішнього становища держави й для взаємин із німцями, Рада Міністрів у середині липня ухвалила закон “Про передачу хліба врожаю 1918 року в розпорядження держави”. У засідки держави мав надійти весь тогорічний урожай, за винятком харчування й господарських потреб, які мало визначити міністерство продовольства. Передбачалося, що в тих, хто ухилятиметься від передачі врожаю державі, збіжжя буде реквізовано із 30% знижкою в ціні⁴³.

Надзвичайно важко вирішувалося таке стрижневе питання, як встановлення твердих цін на хліб. Із цього приводу гостра полеміка велася в міністерствах та в самому уряді. Врешті було ухвалено запровадження хлібної монополії, мінпрод отримав право реквізиції хліба. На період із 1 серпня по 1 грудня встановлювалися тверді ціни на зерно та хлібовироби з подальшим зниженням на 25%. Такі абсолютно неринкові підходи викликали неприйняття з боку деяких міністрів. Зокрема, І.Кістяковський і Б.Бутенко подали свої міркування з цього приводу. Їхніми зусиллями із законопроекту було вилучено положення про хлібну повинність⁴⁴.

П.Скоропадський наголошував, що закон про хлібну монополію був прийнятий винятково під тиском німецьких представників в Україні. Він уважав це однією з корінних помилок німців у їх прагненні будь-якою ціною отримати 60 млн. пудів хліба. Урешті-решт, німці більше хліба не отримали, але “надзвичайно налаштували проти себе селянство й весь поміщицький клас”⁴⁵. З іншого боку, це яскраве свідчення високого ступеня залежності гетьманського уряду від волі вищого німецького командування.

Якщо абстрагуватися від утілення в життя ухвалюваних законів, то діяльність урядової комісії з підготовки земельної реформи під керівництвом міністра В.Колокольцева можна вважати досить активною й плідною. Міністерство було явним рекордсменом щодо кількості поданих законопроектів. Його зусиллями поволі заповнювалися лакуни в правовому полі майбутньої земельної реформи. Зокрема в серпні на розгляд уряду були внесені законопроекти про врегулювання відносин між власниками й орендарями за угодами на заміське нерухоме майно сільськогосподарського призначення, про принципи укладення договорів найму цього майна в разі продажу його Державному земельному банку тощо.

Аналіз тогочасної ситуації в аграрній сфері Української Держави переконливо доводить, що окремі законодавчі напрацювання суттєво не впливали на зміну земельних відносин у руслі запланованої реформи. Концептуальне положення про примат права приватної власності, проголошене гетьманом, набуло у сфері земельних відносин потужного прискорення й вилилося в динамічні процеси реставрації поміщицької власності. Більше того, частина законопроектів об'єктивно слугувала поглибленню цих процесів, мала антиселянський характер. Зокрема земельно-ліквідаційні комісії, що задумувалися як арбітражні структури в суперечках між землевласниками й селянами, фактично перетворилися в руках губернських і повітових старост, місцевих поміщиків на інструмент прикриття репресивних методів “відшкодувальних” акцій місцевих землевласників.

Протягом травня–червня ця антиселянська практика з боку поміщицтва набула широких масштабів та інспірувала зворотну реакцію українського селянства, що вилилася в масовий опір, активний повстансько-партизанський рух, спрямований не тільки проти поміщиків, німецько-австрійських окупантів, але й державної влади, уособлюваної гетьманом.

Здійснивши державний переворот під гаслами припинення в країні анархії, наведення ладу й спокою, гетьман та уряд у перші місяці свого правління виявилися неспроможними подолати як поміщицьку вакханалію, так і селянські виступи навіть при сприянні німецьких та австрійських військ. Адже ті стали додатковим подразником селянського опору.

4 липня Рада Міністрів змушена була ухвалити закон “Про тимчасові заходи боротьби з дезорганізацією сільського господарства”. Цей документ був спробою обмежити каральні заходи місцевої адміністрації щодо селянства. За порушення постанов губернських земельних комісій встановлювався штраф до 50 крб. або 6 місяців ув'язнення. Навмисне псування посівів або зерна не могло каратися більше, ніж одним роком тюрми чи примусових робіт⁴⁶. Як бачимо, уряд намагався стримувати губернських старост і земельні комісії в їх намаганні взяти реванш над селянством. Проте дія цього закону була малоефективною, репресивні заходи проти селянства тривали. У серпні міністр внутрішніх справ І.Кістяковський надіслав губернським старостам обіжник, спрямований на припинення каральних акцій поміщиків із метою повернення збитків, завданих селянськими грабунками доби Центральної Ради та тимчасового більшовицького правління. У документі зазначалося: “У багатьох місцевостях усе ще й досі проводять свою діяльність удержувані на приватні кошти карательні загони, які чинять гвалтовні речі. Вважаю за необхідне спинити таку діяльність карательних загонів, бо вони без потреби тільки драгують людність”⁴⁷.

Аналізуючи причини падіння Української Держави, П.Скоропадський самокритично визнавав ці прорахунки у внутрішній політиці. Він наголошував, що поміщики “хотіли не тільки до копійки отримати за все, що було у них взято або знищено під час аграрних безпорядків, але, на жаль, серед них були і нерідко випадки, коли вони суми своїх збитків дуже перебільшували”⁴⁸. Шкода, що гетьман у своїх розмірковуваннях не дійшов до визнання, створеної саме урядом правової бази тих неконтрольованих відшкодувань та їх ролі у підриві ще нетривкого державного ладу.

На наш погляд, із запізненням і неефективно був задіяний такий ключовий інструмент перерозподілу землі, як Державний земельний банк. Лише 26 липня на засіданні Ради Міністрів почалося обговорення його статуту. Розгляд вівся постатейно й супроводжувався жвавою дискусією. Особливої гостроти набуло питання про спостережну раду банку. Її склад свідчить про суттєву перевагу поміщицьких сил. Союз земельних власників мав 3 мандати, а мінземсправ – лише два⁴⁹. Прикметно, що було ухвалене рішення не включати до ради банку представника місцевих земств. Доопрацювання статуту затяглося, і він був за-

тверджений лише через місяць – 23 серпня, а опублікований у “Державному вістнику” 14 вересня⁵⁰.

Для розгортання діяльності банку з державної скарбниці асигнували досить скромну суму, як для таких потреб – 50 млн. крб. Для порівняння зазначимо, що на обслуговування цукрової монополії в липні уряд виділив 278 млн. крб. До банку переходило рухоме й нерухоме майно київських відділень всеросійських дворянського й селянського поземельного банків. На жаль, Державний земельний банк успадкував їх чималі боргові зобов’язання. До його коштів входили й суми від реалізації свідоцтв, надання кредитів, позик тощо. Головне статутне завдання банку цілком збігалося із цілями земельної реформи – “утворення тривалих, дрібних господарств та піднесення сільського господарства”. Головою спостережної ради був затверджений М.Антонов, а керуючим банком – Р.Будберг⁵¹.

Повільна підготовка земельної реформи викликала занепокоєння й у колах ліберальної інтелігенції, яка поділяла думку про доцільність її проведення. Зокрема наприкінці серпня відомий український громадський діяч, знавець аграрної справи Є.Чикаленко виступив у газеті “Нова Рада” зі статтею “До земельного питання”⁵². Він позитивно оцінив законодавче обмеження норми земельного володіння 25 десятинами, що унеможливило появу нових латифундистів. Одночасно він із тривогою констатував, що уряд “не робить ніяких заходів, щоб існуючі вже великоземельні маєтки швидко розпродувалися й переходили в руки хліборобів”. Одну з причин такого становища автор статті вбачав у саботажі “впливових людей”. Розуміючи, що гетьман не піде на непопулярні заходи щодо великих землевласників, Є.Чикаленко пропонував активно задіяти економічні механізми: збільшити норму земельного володіння, диференціювавши її в межах 50–150 дес. для центральних губерній і в степовій зоні до 250 дес. Решту ж земель області жорстким податком, стимулюючи власників до продажу земель.

На наш погляд, улітку 1918 р. гетьман недооцінював силу впливу Союзу земельних власників та Протофісу на членів Ради Міністрів, у тому числі й з питань підготовки земельної реформи. На відміну від Є.Чикаленка, він не вважав їх “впливовими людьми”. У “Спогадах” П.Скоропадський зауважує, що вони були далеко не такою серйозною силою, щоб примусити гетьмана вести їхню політику⁵³.

Стурбованість відсутністю реального просування земельної реформи висловлювали й інші українські діячі. Зокрема один із лідерів Української демократично-хліборобської партії В.Шемет переконував П.Скоропадського в необхідності якнайшвидшого передавання великоземельних маєтків від російських і польських поміщиків до рук українських селян, що зміцнить прошарок дрібної української буржуазії й становитиме соціальну базу гетьманського уряду. П.Скоропадський погоджувався з доказами В.Шемета й навіть розпорядився включити його до складу урядової комісії з розробки проекту земельної реформи, але того так і не запросили на її засідання⁵⁴.

Реформування сільського господарства в Україні перебувало постійно в полі зору німецького командування. Насамперед ішлося про реальні можливості вивозу продовольства та сировини. Важливо це також і з огляду на врегулювання становища в українському селі. Адже окупаційним військам доводилося все більше втягуватися в місцеві конфлікти, як правило, на боці земельних власників, виносити вирoki військово-польових судів щодо українських селян.

Німецькі фахівці з українських справ – Гетш, Рорбах, Оксборн та ін. вміщували в німецькій пресі спеціальні статті, присвячені аналізові помилок Центральної Ради в аграрному питанні, намірів гетьмана провести розумну земельну реформу, про становище українського селянства. Окремі з німецьких експертів навіть відвідали Україну. Зокрема до Києва приїздив проф. М.Зерінг, людина доволі впливова в урядових колах Німеччини.

Деякі газети досить відверто писали про політику Німеччини щодо України. Так, "Berliner Lokal Anzeiger" наводила слова віце-канцлера Паєра з приводу перевероту в Україні: "Головним завданням німецького уряду є закріпити порядок в Україні, а також зробити можливим виконання договору щодо поставок збіжжя для Німеччини й союзних з нею держав"⁵⁵. Газета "Berliner Tageblatt" цитувала відверті визнання підсекретаря уряду Брауна: "Пружиною всіх дій в Україні є німецький інтерес, а решта – річ другорядна"⁵⁶. Він уважав, що конфлікт із Центральною Радою був неминучим. І це впливало вже з факту самої окупації України та з кінцевої цілі німців – видобути з краю якнайбільше хліба.

Німецькі газети опублікували розмову кореспондента "Reichs-Post" із гетьманом на початку червня, виклавши його погляди на розв'язання земельного питання: перехід великих маєтностей у руки селян за державну ціну через посередництво держави, котра дасть відшкодування земельним власникам. Ціллю цих перетворень гетьман вважав заснування здорового, консервативного селянського стану⁵⁷.

Берлінський професор Гетш у "Neue Freie Presse" констатував, що й у середині серпня 1918 р. гетьманському урядові не вдалося зрушити аграрну реформу й це є найглибшою основою опозиції гетьманові, яку не можна недооцінювати⁵⁸. Газета "Ukrainische Blatter" передову статтю цілком присвятила становищу українського селянства на Поділлі та Волині. "Інакше як пеклом не можна назвати такі факти, що польські поміщики, щоб відшкодувати збитки, заподіяні більшовиками, спираючись на військову силу, накладають на селян контрибуцію в 250 тис. крб. за шкоду в 10 тис. крб.", – наголошував автор статті⁵⁹. До речі, вона вийшла після офіційного візиту гетьмана до Німеччини.

Пізніше П.Скоропадський згадував, що під час зустрічі з імператором Вільгельмом той шкодував, що в Росії не були проведені реформи, особливо аграрна. На що гетьман відповів: "У нас, на Україні, повним ходом ведеться розробка аграрної реформи"⁶⁰. Оптимістично оцінював хід земельної реформи в Україні й голова Ради Міністрів Ф.Лизогуб під час поїздки до Німеччини в серпні. Міністр внутрішніх справ І.Кістяковський на нараді з губернськими старостами також запевняв, що реформа ведеться цілком планово й упевнено. Хоч він був добре проінформований про справжнє становище в українському селі.

Водночас головний промотор земельної реформи В.Колокольцев висловлювався більш обережно щодо її перспектив. Він розумів, що ніхто не наважиться на примусове відібрання землі в поміщиків, а відтак і швидке її завершення не можливе. Восени стало очевидним, що й сам міністр уже є гальмом реформи. Його погляди на перспективи її проведення не відповідали ані поглядам гетьмана, ані сподіванням німецького командування. Відчуваючи тиск Всеукраїнського союзу земельних власників та Протофісу, він був нездатним на рішучі дії й стверджував, що земельні відносини врегулюються через вільний продаж землі⁶¹.

Після відставки В.Колокольцева з посади міністра ліва преса звинуватила його в стримуванні земельної реформи, намаганні "захистити права великих земельних власників, а селянам віддати клинці, одрізки поміщицьких земель"⁶². На наш погляд, це були не зовсім обґрунтовані закиди. В.Колокольцев при відсутності рельєфного українського патріотизму все ж був добрим фахівцем і послідовно відстоював основні засади земельної реформи. Керована ним урядова комісія встигла чимало зробити в справі її підготовки. Проте на якомусь етапі міністр, не бачачи політичної волі гетьмана та уряду зламати опір великих землевласників, і сам зневірився в можливостях динамічного проведення аграрних перетворень в Україні. П.Скоропадський уважав, що заради справедливості справжнім автором проекту земельної реформи слід уважати В.Колокольцева, а не В.Леонтовича, хоча тому й довелося представляти документ на розгляд уряду⁶³.

Восени 1918 р. стало очевидним, що земельні власники за умов вільного продажу землі позбуватися її не мали наміру. Усе більшого розмаху набувала здача землі в оренду. У період жовтневої урядової кризи директор Українського телеграфного агентства Д.Донцов занотував у щоденнику: “Із земельних банків нічого не виходить. Ніхто нічого не продає й не купує. А коли й продають, то великі власники великим. Форма продажу – закладна”⁶⁴.

Документальні матеріали й спогади П.Скоропадського дозволяють зробити висновок, що гетьман лише в жовтні, після відставки уряду, усвідомив усю небезпеку подальшого затягування земельної реформи. Він активно почав займатися питаннями її розробки, провів ряд зустрічей із представниками політичних партій. Міністерство земельних справ підготувало порівняльні статистичні дані про кількість землі на душу населення в Україні, Росії та інших країнах. Цифрові викладки ще більше ствердили його в думці про обмеженість земельних ресурсів в Україні й можливість забезпечення землею лише малоземельних селян. При цьому він наголошував, що “треба мати на меті – державу, а не жалюгідну сентиментальність”⁶⁵.

Гетьман розпорядився сформувати представницьку комісію з питань земельної реформи під його керівництвом. 11 листопада новий міністр земельних справ В.Леонтович вніс на розгляд уряду проект положення про особливу нараду з питань земельної реформи⁶⁶. Склад комісії був досить численним і розмаїтим. До неї входили представники гетьмана, уряду, міністерств і відомств, спілок, учені, аграрії-практики. Зокрема, гетьмана представляли Ф.Лизогуб та В.Подпалев. До комісії входило близько 50 учених. Її склад постійно поновлювався. Майже на кожному засіданні Ради Міністрів ішлося про формування особливої наради⁶⁷. Після проголошення гетьманом федеративної грамоти зі складу комісії вийшла група В.Шемета, який заявив, що проведення реформи можливо лише в незалежній Україні.

18 листопада один із членів попередньої урядової комісії, заступник міністра земельних справ В.Брунст запропонував розглянути результати роботи комісії на засіданні Ради Міністрів. Однак ця пропозиція була відхилена з огляду на вимоги гетьмана сформувати нову особливу нараду з питань земельної реформи⁶⁸.

Перше її засідання було призначено на суботу 23 листопада. Проте стрімкий перебіг внутрішньополітичних подій, невизначеність міжнародного становища України не сприяли налагодженню роботи комісії. Формування її складу так і не було завершено. Делегати українських організацій виходили з її складу. Представники поміщиків у комісії фактично саботували роботу, сподіваючись на швидкий прихід військ Антанти, які похваляють ідею самої реформи.

Розвиток подій не дозволив гетьманові приділити роботі комісії достатньо уваги. Її засідання перетворювалися на некерований дискусійний клуб. З огляду на це, П.Скоропадський наказав В.Леонтовичу підготувати пакет законопроектів на розгляд уряду. Фактично це були напрацювання комісії В.Колокольцева.

Рада Міністрів в основному схвалила проект земельної реформи, проте визнала за необхідне продовжити роботу створеної гетьманом комісії. В.Леонтович у спогадах приписує лише собі авторство закону: “За цей час я склав підписаний гетьманом та виголошений, але ніколи не здеталізований і не переведений у життя план проведення кабінетом міністрів аграрної реформи”⁶⁹.

Оцінюючи спроби впровадження земельної реформи в добу Української Держави, П.Скоропадський стверджував: “Ніколи ще аграрне питання не було так близько до свого розумного вирішення, як у листопаді 1918 року на Україні”⁷⁰. Відомий український фінансист і урядовець Х.Лебідь-Юрчик також уважав цей законопроект найбільш прогресивним на той час, порівнюючи його з новозеландським⁷¹.

Ці висновки й оцінки, неодноразово також повторені в працях сучасних прихильників останнього українського гетьмана, слід сприймати лише *a priori*. Якщо перефразувати слова П.Скоропадського, то Господь не дав йому сили й часу здійснити задумане, у тому числі й земельну реформу.

Проте сьогодні більш актуальним є з'ясування об'єктивних і суб'єктивних причин невдалої спроби еволюційного розв'язання проблеми земельних відносин в Українській Державі.

На наш погляд, найголовніші з них зводяться до наступного:

1. Вірне з теоретичного погляду положення про непорушність права приватної власності в конкретно-історичних умовах тогочасної України створило суттєві бар'єри на шляху реалізації іманентно прогресивної аграрної реформи. Закони Української Держави дали поміщицтву юридичні підстави для відновлення своєї земельно-майнової власності, необмеженого відшкодування заподіяних збитків. До цих акцій залучалися німецько-австрійські війська та місцеві озброєні загони. Психологічний шок, отриманий ними взимку – навесні 1917–1918 рр. унаслідок селянського “чорного переділу”, був подоланий. Сподівання влади, що поміщики з переляку почнуть розпродаж землі, не справилися.

2. Внутрішньополітична ситуація в Українській Державі також виступала стримуючим фактором проведення земельної реформи. Поміщицькі “реставраційні” дії, тривала нездатність їх приборкання центральною владою викликали масове невдоволення та збройний опір селянства. Водночас ліва українська соціалістична опозиція вела цілеспрямовану роботу по підризу політики гетьманату, підживлюючи селянський повстанський рух і партизанську війну.

3. Фактична окупація українських земель породжувала багатопланову залежність гетьманського уряду від економічних та політичних інтересів держав Четвертого союзу. Вони підтримували ідеологію проведення земельної реформи в Україні. Проте не могли допустити докорінних змін в аграрному секторі, які б поставили під загрозу швидше отримання обумовлених угодами збіжжя та сировини. Тому наміри гетьмана щодо реалізації головної ланки земельної реформи – ліквідації латифундистських володінь – стримувалися усвідомленням необхідності дотримання взятих економічних зобов'язань перед союзниками. Він був змушений відкласти ці елементи реформи до завершення збирання врожаю, суттєво затягуючи процес аграрних перетворень. Навіть при найсприятливішому перебігу подій запровадження основних положень земельної реформи могло статися лише ранньої весни 1919 р.

4. Уряд Української Держави виявився не готовим до здійснення повномасштабного фінансового та технологічного забезпечення земельної реформи. Спеціально створений Земельний банк так і не став реалізатором головних положень реформи. Крім тривалої відсутності законодавчих підстав, зокрема твердих цін на землю, недостатніми були і його валютні резерви. Банк не розпочав активних операцій не тільки щодо поміщицьких земель, але й стосовно власного земельного фонду в 142 тис. десятин. У розпорядженні влади не було необхідної кількості геодезичних та землевимірювальних інструментів, які довелося замовляти в Німеччині. Бракувало й відповідних фахівців. Лише в останній день своєї діяльності уряд ухвалив рішення про відкриття землемірської школи.

5. П.Скоропадський і уряд піддавалися могутньому тиску протидії земельній реформі з боку таких впливових організацій, як Всеукраїнський союз земельних власників та Протофіс. У жовтні–листопаді 1918 р. їх представники фактично заблокували роботу очолюваної гетьманом великої земельної комісії. У питаннях аграрної реформи гетьман не мав підтримки й політичних партій – ані лівих, ані правих. Перші не сприймали гетьманат ідейно й готувалися до його повалення, другі стояли на сторожі інтересів великих землевласників.

6. Українське селянство під впливом безоплатної “соціалізації” землі не виявляло готовності беззастережно викладати за неї свої кровні кошти. До того ж апокрифічність гетьманського режиму, підтримуваного окупаційними військами, потенційно таїла можливість нових владних змін, а відтак і експропріації куплених селянами земель. Усе це продукувало дисбаланс між суб’єктами земельної реформи, фактично унеможливаючи досягнення соціального компромісу як неодмінної умови втілення її в життя.

І насамкінець слід вказати на вирішальний вплив фактора часу. Очевидно, що як у загальному підсумку, так і в сфері трансформації земельних відносин, він не зіграв на руку гетьманату. Такий масштабний проект навіть за найсприятливіших умов майже неможливо здійснити за якихось 7 місяців.

¹ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – К., 2002. – Т. 2. – С. 197.

² Полонська-Василенко Н. Історія України. – К., 1992. – Т. 2. – С. 515.

³ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. – К.; Філадельфія, 1995. – С. 10.

⁴ Kutschabski W. Die Westukraine im Kampfe mit Polen und dem Bolschewismus in den Jahren 1918–1923. – Berlin, 1934. – S. 100–101.

⁵ Винниченко В. Відродження нації. – Київ; Відень, 1920. – Ч. III. – С. 26; Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. – Відень, 1921. – Т. 3. – С. 52–54; Мазепа І. Україна в огні і бурі революції 1917–1921. – К., 2003. – С. 61.

⁶ Субтельний О. Україна. Історія. – К., 1993. – С. 440; Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. – Львів, 1991. – С. 148; Гунчак Т. Україна: Перша половина ХХ ст.: Нариси політичної історії. – К., 1993. – С. 141–154.

⁷ Нагаєвський І. Історія Української держави ХХ століття. – К., 1993. – С. 406–408.

⁸ Рубач М.А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине. – К., 1957; Супруненко Н.И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918–1920). – М., 1966; Склярченко Є. Боротьба трудящих України проти німецько-австрійських окупантів і гетьманщини в 1918 р. – К., 1960; Тичина В. Боротьба проти німецьких окупантів і внутрішньої контрреволюції на Україні у 1918 р. – Х., 1969; Рубач М. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине. – К., 1956; Українська РСР в період громадянської війни 1917–1920 рр.: У 3-х т. – К., 1967–1970; Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917–1920). – К., 1977.

⁹ Українська революція і державність (1917–1920 рр.). Науково-бібліографічне видання. – К., 2001. – С. 399–466.

¹⁰ Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917–1919 рр. Історико-генетичний аналіз. – К., 1995; Білодід О., Панченко В. Павло Скоропадський і Україна. – К., 1997; Папакін Г. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. Історико-архівні нариси. – К., 2003; Терещенко Ю. Гетьманат Павла Скоропадського // Гетьманський альманах. – 2003. – №2.

¹¹ Солдатенко В. Українська революція. Історичний нарис. – К., 1999; Литвин С. Скоропадський і Петлюра: спроба спростування міфів в історіографії Української Держави 1918 року // Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року. – К., 1998; Верстюк В. Гетьманська держава 1918 р. у контексті української революції // Український історик. – 1999. – №2–4; Політична історія України. ХХ століття: У 6-ти т. – К., 2003. – Т.2; Литвин В. Україна: доба війни і революції (1914–1920). – К., 2003.

¹² Реєнт О. Павло Скоропадський. – К., 2003.

¹³ Терела Г. Аграрна політика Української Держави П.Скоропадського. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1998.

¹⁴ Малиновський Б. Аграрна політика Австро-Угорщини та Німеччини в Україні 1918 р. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2002.

¹⁵ Ковальова Н. Аграрна політика українських урядів (1917–1921 рр.). Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1999.

¹⁶ Корновенко С. Аграрна політика Гетьманату: теоретичний аспект // Український селянин. Зб. наук. праць. – Черкаси, 2004. – Вип.8.

- ¹⁷ *Мякота С.* Економічна політика уряду Української Держави (травень–грудень 1918 р.). Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1997; *Проданюк Ф.* Внутрішня політика Української Держави (29 квітня – 14 грудня 1918 р.). Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1997.
- ¹⁸ *Кульчицький С.* Місце гетьманської держави в українському державотворчому процесі 1917–1920 рр. // Гетьман Павло Скоропадський та Українська Державна Республіка 1918 року. – К., 1998. – С. 4–5.
- ¹⁹ *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 р. – К.; Філадельфія, 1995.
- ²⁰ *Осауленко Л., Засєкін В.* Гетьман України Павло Скоропадський. 29 квітня – 14 грудня 1918 р. – Луцьк, 2003. – Кн.1. – С.539–541.
- ²¹ *Скоропадський П.* Спогади... – С. 47.
- ²² *Папакін Г.* Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. – К., 2003. – С. 233.
- ²³ Державний вістник. – 1918. – 16 травня.
- ²⁴ *Скоропадський П.* Спогади... – С.137.
- ²⁵ *Герасценко Т.* Українська народна громада // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. – 2000. – Вип. 4. – С. 209–210.
- ²⁶ *Скоропадський П.* Спогади... – С. 137.
- ²⁷ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. – Т. 2. – С. 24.
- ²⁸ *Скоропадський П.* Спогади... – С. 202, 283.
- ²⁹ Там само. – С. 150, 162, 170.
- ³⁰ Державний вістник. – 1918. – 16 травня.
- ³¹ Нова Рада. – 1918. – 28 травня.
- ³² Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО). – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 25 зв.
- ³³ *Скоропадський П.* Спогади... – С. 202.
- ³⁴ Державний вістник. – 1918. – 16 травня.
- ³⁵ ЦДАВО. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 22–24.
- ³⁶ Там само. – Спр.6. – Арк. 17–17 зв.
- ³⁷ Там само. – Арк. 13.
- ³⁸ Державний вістник. – 1918. – 16 червня.
- ³⁹ ЦДАВО. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 35–35 зв.
- ⁴⁰ Державний вістник. – 1918. – 16 червня.
- ⁴¹ ЦДАВО. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 61.
- ⁴² Державний вістник. – 1918. – 19 липня.
- ⁴³ Там само.
- ⁴⁴ ЦДАВО. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 140–142 зв.
- ⁴⁵ *Скоропадський П.* Спогади... – С. 290.
- ⁴⁶ ЦДАВО. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 84.
- ⁴⁷ Нова Рада. – 1918. – 14 серпня.
- ⁴⁸ *Скоропадський П.* Спогади... – С. 183.
- ⁴⁹ ЦДАВО. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 113 зв.
- ⁵⁰ Державний вістник. – 1918. – 14 вересня.
- ⁵¹ Там само. – 21 вересня.
- ⁵² Нова Рада. – 1918. – 27 серпня; *Чикаленко Є.* Щоденник. – Т. 2. – 1918–1919. – К., 2004. – С. 110.
- ⁵³ *Скоропадський П.* Спогади... – С. 208–209.
- ⁵⁴ *Чикаленко Є.* Щоденник. – С. 109.
- ⁵⁵ Berliner Lokal Anzeiger. – 1918. – 5 травня.
- ⁵⁶ Berliner Tageblatt. – 1918. – 16 травня.
- ⁵⁷ Kölnische Zeitung. – 1918. – 7 червня.
- ⁵⁸ Українське слово. – 1918. – 16 серпня.
- ⁵⁹ Ukrainische Blatter. – 1918. – 25 вересня.
- ⁶⁰ *Скоропадський П.* Спогади... – С.276.
- ⁶¹ Нова Рада. – 1918. – 6 вересня.
- ⁶² Там само. – 16 жовтня.
- ⁶³ *Скоропадський П.* Спогади... – С.282–283.

⁶⁴ Донцов Д. Рік 1918, Київ. – К., 2002. – С. 111.

⁶⁵ Скоропадський П. Спогади... – С. 285–286.

⁶⁶ ЦДАВО. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 38 зв., 51, 53, 62.

⁶⁷ Там само. – Арк. 53–62.

⁶⁸ Там само. – Арк. 51.

⁶⁹ Леонтович В. Зібрання творів. – К., 2005. – Т.3. – С.76.

⁷⁰ Скоропадський П. Спогади... – С.287.

⁷¹ Лебідь-Юрчик Х. Бюджетове право. – Львів, 1927. – С. 135–136; Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Т. 2. – С. 202.

The article is devoted to the researching of one of the greatest projects of Hetmanate of P.Skoropads'ky – to the land reform. Social, economical and political causes of its carrying out, preparation of legislative acts, creation of different levels of population and main reasons of failure of its realization are elucidated.

В.В.Соловйова*

КОНСУЛЬСЬКА СЛУЖБА УНР У ЦЕНТРАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКОМУ РЕГІОНІ

У статті розглядається процес становлення, діяльність, завдання української консульської служби за доби національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. Аналізується процес створення нормативно-правової бази для впровадження системи консульських представництв. Автор підкреслює залежність діяльності консульств від міжнародно-правового статусу України. Робиться висновок, що консульські установи відігравали важливу роль у налагодженні міжнародних стосунків України.

Консульська служба, яка забезпечує права й законні інтереси громадян за кордоном, є важливою складовою зовнішньої політики держави. Перші кроки по її створенню були зроблені Українською Центральною Радою, яка 22 грудня 1917 р. прийняла закон про створення Генерального секретарства міжнародних справ. Нарівні із міждержавними зносинами відомство мало охороняти інтереси українських громадян поза межами України, а також чужоземних громадян в Україні¹. У дусі закону секретарство розробило законопроект “Про установи для охорони інтересів українських підданих за межами УНР”, згідно з яким до обов’язків консульських установ відносилось оформлення відповідних документів для виїзду за кордон і повернення в Україну, надання матеріальної та правової допомоги громадянам, які перебувають за межами УНР тощо².

У процесі міжнародного визнання Української Народної Республіки робота по створенню консульських установ за кордоном набувала практичного характеру. Реальні умови для існування українських консульств у країнах Центральної Європи з’явилися після підписання Берестейського договору. У статті IV цього документу відзначалося: “дипломатичні та консульські зносини між сторонами, що заключають договір, почнуться зараз по ратифікації мирного договору. Для можливого найбільшого допущення консулів обох сторін застерігаються окремі умови”³. Навесні 1918 р. в складі Міністерства закордонних справ розпочав роботу консульський відділ на чолі з досвідченим урядовцем О.Суховерським⁴.

За доби Української Держави процес створення законодавчої бази для охорони інтересів українських громадян за кордоном набув подальшого розвитку,

* Соловйова Вікторія Вікторівна – канд. іст. наук, доцент, проректор із наукової роботи Бердянського інституту підприємництва.

що диктувалося нагальною потребою впорядкування системи консульського представництва. Юридичний відділ Міністерства закордонних справ протягом липня–жовтня 1918 р. розробив низку законопроектів стосовно консульських установ. Міжвідомча комісія, створена за наказом міністра закордонних справ Д.Дорошенка й очолювана радником міністерства І.Красковським, винесла їх на затвердження Ради Міністрів. Законопроекти були спрямовані на впорядкування вже існуючої системи консульської служби й стосувались основних засад її діяльності: розробки консульських штатів; визначення місцевостей, де мають бути консульські представництва; вироблення консульського діловодства й тарифу. Крім цього, юридичний відділ підготував законопроект про державну іспитову комісію, яка мала здійснювати апробацію кандидатів на консульські посади. “Такі заходи юридичного відділу, – підкреслював часопис “Відродження”, – дають надію, що в недалекому часі організація консульських представництв Української Держави набуде сталих форм, що поліпшать надзвичайно важкі сучасні умови праці українським консульським працівникам, бо вони матимуть точні вказівки, а також знатимуть певний круг обов’язків, а це, у свою чергу, відіб’ється корисно на судьбі тих горожан української держави, що привлені жити за кордоном”⁵.

4 липня 1918 р. Рада Міністрів ухвалила закон “Про заклад генеральних консульств і консульських агентів за кордоном”, який запроваджував організаційну класифікацію консульських установ (генеральне консульство, консульські агентства I й II розрядів). Процес реорганізації консульської служби вимагав більш досконалої системи диференціації консульств. 6 листопада 1918 р. Рада Міністрів ухвалила закон, що встановлював нові штати та місця дислокації консульств України за кордоном, а також чотири види консульських установ: генеральне консульство, віце-консульство, консульство й консульське агентство⁶.

Орієнтація зовнішньополітичного й зовнішньоекономічного курсу Української Держави на країни Четверного союзу, насамперед Німеччину й Австро-Угорщину, визначила плани щодо розгортання широкої мережі консульських установ у цих країнах. Там, а також у Болгарії та Туреччині, планувалося відкрити 24 консульства. Як перший крок до встановлення дипломатичних стосунків із країнами Антанти Міністерство закордонних справ планувало розмістити 8 консульств у нейтральних європейських країнах.

За доби Української Держави в Центральній Європі були створені генеральне консульство в Берліні, консульство в Мюнхені (Королівство Баварія – Вільна Держава Баварії), Данцигу (Німеччина), Женеві й Цюріху (Конфедерація Швейцарії). З 1918 р. при українському посольстві в Австро-Угорщині й дипломатичній місії у Швейцарії працювали консульські відділи⁷, діяльність яких важко переоцінити, адже саме вони підготували ґрунт до більш широких дипломатичних стосунків України з європейськими країнами.

Головним завданням консульських установ була правова охорона громадян України, які з тих чи інших причин опинилися за кордоном, надання їм фінансово-матеріальної допомоги. Спеціальними постановами Ради Міністрів Української Держави міністерствам фінансів і внутрішніх справ виділялися фонди для надання одноразової й періодичної допомоги (як грошима, так і харчами) для українців, які звертались по субсидії до консульських установ. Надзвичайне навантаження припадало на консульські установи в країнах, де перебували українські військовополонені. Подекуди при відсутності дипломатичних представництв їх функції виконували консульства.

Із відновленням УНР й переорієнтацією зовнішньої політики на країни Антанти, а також нав’язанням міжнародних зв’язків із країнами, що утворилися внаслідок розпаду Австро-Угорської імперії, мережа українських консульських установ значно розширилася. У Чехословаччині в 1919 р. були відкриті кон-

сульство в Празі й консульська агенція в Кошице; в Угорщині, Італії при українських надзвичайних місіях були відкриті консульські відділи. У 1920 р. в Польщі розгорнули роботу консульства у Варшаві та Гданську⁸.

Створення широкої мережі дипломатичної й консульської служби вимагало спеціально підготовлених кадрів. Уже 20 квітня 1918 р. при Українському товаристві економістів було засновано консульські курси. Державна адміністрація гетьмана П.Скоропадського підтримала цю ініціативу матеріально⁹. Як уже відзначалося, рівень професійної підготовки працівників консульської служби мала визначати державна іспитова комісія. За доби Директорії, в умовах погіршення внутрішньої ситуації та ескалації міжпартійної боротьби в проводі республіки, процес підготовки працівників консульської служби набув політичного характеру – більшість фахових спеціалістів, які були призначені гетьманським урядом, звільнялися зі своїх посад, а їхні місця займали недосвідчені співробітники – члени українських соціалістичних партій, що мали вплив у проводі УНР. В.Чехівський – голова уряду й міністр закордонних справ, за словами О.Шульгіна, прагнув послати за кордон “якомога більше представників української інтелігенції, щоб урятувати її від страшного лихоліття”¹⁰.

Д.Дорошенко, міністр закордонних справ Української Держави, був свідком цього “масового” виїзду українців за кордон. “До численних місій, делегацій, комісій, які лаштувалися до виїзду за кордон – дипломатичних, військових, торговельних і всяких інших, – згадував він, – старалися вписатися трохи не всі свідомі українці з дітьми й онуками, з усією своєю ріднею до сьомого коліна. Міністерство закордонних справ обернулось ніби в якесь еміграційне чи транспортне бюро: властиво те тільки й робило, що виставляло паспорти, добувало валюту, клопоталося за вагони. Цим способом справді вивезено було з Києва сотні, коли не тисячі української інтелігенції”¹¹. Проте, у більшості українських консульських установ продовжували працювати досвідчені фахівці. Зокрема, головою консульства в Мюнхені було призначено віце-директора департаменту чужоземних зносин Міністерства закордонних справ УНР В.Оренчука¹². У консульському відділі українського посольства в Берліні працювали досвідчені співробітники Г.Фрік, В.Павлов, В.Левицький, А.Коваленко, В.Котко; у Цюріху – О.Дем’яненко; у Берні – Д.Андрієвський та ін.¹³

Діяльність консульств у центральноевропейських країнах залежала від міжнародно-правового статусу, який мали українські дипломатичні представництва в тій чи іншій країні. Якщо Українська держава була визнана *de jure* (Німеччиною, Австро-Угорщиною), то консульства й консульські відділи при посольствах мали чітко окреслені функції на території країни представництва. Зокрема, у консульському відділі українського посольства в Німеччині протягом 1919 р. 1143 громадянина УНР одержали посвідчення на перебування в цій країні й перехідні свідоцтва, 6181 – українські паспорти, а 1369 українцям, які виїжджали до Америки через Німеччину, були завізовані українські паспорти, що значно полегшило одержання дозволу на виїзд. Варто відзначити, що прибутки консульського відділу становили значну частину доходів українського посольства в Німеччині. Так, протягом 1919 р. прибуток відділу дорівнював 399 955 німецьких марок¹⁴.

Українське посольство в Австрії, за словами Д.Дорошенка, у зв’язку з розгортанням мережі дипломатичних представництв УНР в Європі, стало “осередковим пунктом, куди з’їздили всі місії, щоб звідси, добувши візи, чимчикувати далі на всі сторони світу”¹⁵. Консульський відділ посольства очолював старший секретар В.Поветика, секретарем було призначено відомого українського журналіста М.Троцького¹⁶.

У державах, які визнавали УНР *de facto*, консульські установи мали протягом кількох місяців добиватися права присутності, а це значно ускладнювало

процес вільного пересування громадян України в інші держави, візування їхніх паспортів дипломатичними представництвами країн, до яких вони виїжджали. Зокрема, голова дипломатичної місії УНР в Угорщині М.Галаган 7 листопада 1919 р. писав міністрові закордонних справ, що польський дипломатичний представник у Будапешті “відмовляється виставляти візи на наших паспортах на тій підставі, що наша держава не визнана незалежною, а місія не може вважатись офіційним представництвом”¹⁷. Доречно згадати ситуацію в Італії, де тривалий час не визнавалися українські паспорти¹⁸.

У деяких країнах, які хоч і не визнали УНР (Швейцарія, Чехословаччина), прихильне ставлення до України їх державного проводу давало консульським установам можливість діяти вільно й безперешкодно. Швейцарія, подібно до Австрії, була центром дипломатичного життя Європи. У Берні, Цюріху й Женеві українські консульські установи діяли без обмежень, вирішуючи справи виїзду дипломатичних представників УНР у країни призначення в повному порозумінні з дипломатичними представництвами інших держав у Швейцарії.

Автор дослідження з історії української консульської служби В.Трембіцький, розкриваючи головні функції консульств УНР, наголошує, що вони не обмежувались охороною прав українських громадян і наданням їм фінансової допомоги – вони також вели торгівельно-економічні справи з країнами, з якими Україна мала відповідні угоди; опрацьовували програми можливих економічних взаємин; здійснювали роботу з повернення на Батьківщину українських військовополонених тощо¹⁹.

Процес ліквідації консульських установ розпочався 1921 р. Одними з перших у Центральній Європі були закриті консульства в Польщі (після підписання Ризького договору між Польщею та РСФРР). Наприкінці 1924 р. були зліквідовані консульські установи в Німеччині та Угорщині²⁰.

Поряд з українськими дипломатичними представництвами в Центральній Європі консульські установи УНР відіграли важливу роль у налагодженні міждержавних стосунків України. Попри брак коштів і кваліфікованих працівників, вони провели велику роботу, перш за все із захисту прав громадян України за кордоном. В умовах визнання консульські установи ставали головною сполучною ланкою між Українською Народною Республікою та європейською спільнотою.

¹ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали у двох томах. – К., 1997. – Т.2. – С.62.

² Вєденєєв Д. На захисті прав українства (З історії консульської служби України) // Розбудова держави. – 1994. – №4. – С.34.

³ Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923. – Ужгород, 1923 – Т.1. – С.424.

⁴ Вєденєєв Д. Вказ. праця. – С.33.

⁵ Відродження. – 1918. – 2 жовтня.

⁶ Вєденєєв Д. Вказ. праця. – С.36–37.

⁷ Трембіцький В. Українська консульська служба, 1918–1924 роки // Літературна Україна. – 1990. – 16 серпня.

⁸ Там само.

⁹ Вєденєєв Д. Вказ. праця. – С.37.

¹⁰ Шульгин О. Без території. – К., 1998. – С.171.

¹¹ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. – Л., 1923. – Ч.IV. – С.4.

¹² Відродження. – 1918. – 13 листопада.

¹³ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВОВУ). – Ф.4455. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.1.

¹⁴ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАУЛ). – Ф.3619. – Оп.1. – Спр.12. – Арк.36–37.

¹⁵ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. – Ч.IV. – С.49.

¹⁶ ЦДІАУЛ. – Ф.581. – Оп.1. – Спр.21. – Арк.1.

¹⁷ ЦДАВОВУ. – Ф.3518. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.115.

¹⁸ Трембіцький В. Вказ. праця.

¹⁹ Там само.

²⁰ Шевченко І. Біля витоків // Політика і час. – 1995. – №9. – С.79.

The process of formation, activity, programme of Ukrainian consular service during the period of national liberation contest of 1917s – 1920s is examined in the article. The process of creation of normative-lawful basis for introduction of the system of consular representatives is analyzed. The author emphasizes on the dependence of the representatives' activity on the international legal status of Ukraine. The conclusion is made that consular institutions played a huge role in the establishment of international relations of Ukraine.

С.М.Свистович*

ГРОМАДСЬКІ ОБ'ЄДНАННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН УКРАЇНИ В ПЕРІОД НЕПУ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ПИТАННЯ

У статті на основі архівних матеріалів розглядається механізм державно-правового регулювання діяльності громадських об'єднань національних меншин в Українській СРР у 20-х рр. ХХ ст.

Вивчення вітчизняної історії ХХ ст. передбачає аналіз проблем взаємодії влади й суспільства. На різних етапах новітньої історії ця взаємодія мала характер конфронтації, прямого насильства, демагогічного загравання, співробітництва й т.д.

У сучасній історичній науці закономірне прагнення відійти від політико-економічного аспекту вивчення історії, що превалював протягом усіх радянських десятиліть як данина спрощеному матеріалізму. У зв'язку із цим зростає інтерес до питань соціальної історії, історії національних меншин та їх громадських організацій. Пріоритетом кінця ХХ ст. стають проблеми історії громадянського суспільства та його інституцій.

Перші праці, що висвітлювали проблеми радянізації національних меншин України в 20–30-х рр. ХХ ст. почали з'являтися наприкінці 1980-х рр. Це були статті, виступи та розвідки учасників перших конференцій про життя національних меншин України. Автори прагнули окреслити проблеми та зробити перші кроки в зборі фактичного матеріалу. Дослідження першої половини 1990-х рр. українських істориків позбавлені стереотипів минулого в питаннях життя різних національних груп України, зокрема німців, поляків, євреїв. Змістовні дослідження почали публікуватися переважно із середини 1990-х рр. Слід відзначити праці Б.В.Чирка, М.А.Журби, О.В.Обидьонової¹. У них досить детально висвітлені такі теми, як розвиток громадської ініціативи різних національних груп, демографія та регіональні особливості проживання, культурно-просвітницька робота, діяльність закордонних благодійних організацій та їх роль в економічному відродженні національних меншин України. Але в жодній праці не висвітлюється політико-правовий статус громадських організацій національних меншин, особливості взаємодії компартійних органів та добровільних товариств. Дана стаття присвячена одному із малодосліджених питань історії суспільства Української СРР 1920-х рр. – взаємодії партійних ор-

* Свистович Степан Михайлович – канд. іст. наук, докторант Національного педагогічного університету і.м. М.П.Драгоманова.

ганів влади й громадських організацій національних меншин. Основним завданням статті є аналіз особливостей державно-правового регулювання діяльності громадських організацій національних меншин, що здійснювався компартійними органами в зазначений історичний період.

Перехід від війни до миру став для радянської країни етапом вибору стратегічного курсу й прийняття найважливіших політичних рішень. Політика комуністичної партії розвивається в напрямку побудови нової політичної системи, що базувалася на засадах диктатури пролетаріату. Побудова даної системи передбачала зміцнення завойованої в період революції політичної влади, реалізацію на практиці своїх концептуальних ідейно-теоретичних уявлень щодо розбудови диктатури партії.

На початку побудови нової держави правляча партія, не маючи в руках сильної влади, проводила політику, спрямовану на розширення співробітництва із непролетарськими верствами суспільства й одночасно втілювала в життя курс на розвиток класової боротьби, на зміцнення політико-ідеологічної монополії більшовизму. Реалізуючи прагнення монополії на владу, партія охоче застосовувала антидемократичні методи та прийоми. Зокрема, класова боротьба продовжувала залишатися домінантою політики, що повною мірою належало соціально-культурній сфері, що розглядалася винятково як арена класової боротьби. Для реалізації задекларованих ідей компартійний режим мав спиратися на систему одержавлених громадських організацій, союзів та різного роду об'єднань пролетарського спрямування. На початку 1920-х рр. на території України компартійний режим вибудовував систему громадських об'єднань, які мали стати продовженням державного механізму й мали підпорядковуватись законам побудови більшовицького апарату влади та управління. У новоствореній системі громадських об'єднань законодавчими актами виділялись в окрему групу добровільні товариства та союзи, які не мали на меті отримання прибутку. З серпня 1922 р. ВЦВК і РНК РСФРР прийняли постанову "Про порядок затвердження й реєстрації організацій і спілок, що не переслідують мети отримання прибутку, і про порядок нагляду за ними"². У постанові визначались коло громадських організацій, що належали до категорії добровільних, та режим їх діяльності на території всіх радянських республік. Так, у постанові громадські організації умовно розподілялись за змістом (родом) діяльності, за інтересами, за правовим статусом (легальні й нелегальні), масовістю (складом членства), масштабами й сферою суспільного впливу та іншими типологічними характеристиками. Їх можна поділити на три основні групи: а) організації, що підконтрольні партії (профспілки, комсомол, піонерія); б) українські організації та об'єднання національних меншин ("Просвіти", УКРІОС, РСДСРМ, Бапсомол, релігійні католицькі гуртки, Євкомсомол, скаутські організації); в) добровільні товариства за інтересами, поява яких була зумовлена внутрішніми та зовнішніми потребами функціонування радянської політичної системи певного періоду (товариство "Геть неписьменність!", "Товариство культурного єднання із селом", "Спілка безвірників", "Друзі дітей", товариство друзів повітряного флоту "Авіахім", товариство друзів радіо, товариство друзів радянської кінематографії, товариство "Сільбуд"). В окремий блок можна виділити розгалужену мережу кооперації та т. зв. класові організації, спеціально створені на селі – товариства взаємодопомоги та комітети незаможних селян. На початку 1920-х рр. продовжували існувати антибільшовицькі національні об'єднання: Спілка голландських вихідців, Менонітський союз, єврейські та польські організації.

Для управління системою громадських організацій в Українській СРР було створено особливий державно-правовий режим регламентації діяльності різного роду громадських об'єднань. Здійснення нагляду й контролю за будь-якими організаційними формами вияву громадської самодіяльності національних мен-

шин в Україні покладалося на різні органи державно-владної вертикалі, зокрема на відділ національних меншин НКВС України, Центральну міжвідомчу комісію в справах союзів та громад, що входила до складу адміністративно-організаційного управління НКВС (МЕКОСО), ДПУ, Наркомюст, Всеукраїнську надзвичайну комісію боротьби з контрреволюцією, Центральну комісію національних меншин при ВУЦВК та Головнокооперком при РНК УСРР, які протягом 1920-х рр. регламентували діяльність громадських організацій національних меншин, що відкривали власну діяльність у регіональному масштабі. На підставі постанови ВУЦВК від 1 листопада 1922 р. та інструкції НКВС УСРР, НКВС та відділи управлінь місцевих виконавчих органів пролетарської влади отримали право нагляду за діяльністю осередків товариств на місцях. В інструкції зазначалось, що обов'язок нагляду за діяльністю добровільних товариств і спілок здійснював НКВС шляхом передачі відділам управління виконавчих комітетів прав здійснювати усі необхідні розслідування щодо діяльності громадських організацій та залучати окремих співробітників НКВС до комісій із обстеження діяльності того або іншого об'єднання³.

Серед державно-адміністративних органів виділявся створений у жовтні 1922 р. при НКВС України відділ національних меншин. Його універсальні функції, поряд із розвитком класової свідомості й залучення до господарських і політичних форм радянського будівництва різнонаціонального селянства, передбачали "боротьбу з антирадянськими й контрреволюційними проявами в середовищі нацменшин". Одним із специфічних напрямів діяльності відділу був адміністративний контроль за етноконфесійними громадами, національними кооперативними товариствами та громадсько-політичними об'єднаннями нацменшин⁴.

У цей період НКВС та його місцеві адміністративні органи системно узгоджували свою політику з відповідних питань із РНК УСРР та її місцевими представництвами. Разом із НК землеробства України НКВС здійснював заходи з організаційного керування кооперативами національних меншин, надавав загальні й конкретні (щодо певних господарських організацій національних меншин) виписки, що давали або анулювали дозволи для початку РНК УСРР процедури реєстрації товариств і спілок національних меншин, сферою діяльності яких було сільське господарство. Так, 23 грудня 1922 р. відділ національних меншин НКВС УСРР із приводу реєстрації статутів господарських об'єднань німців-колоністів направив за запитом РНК України юридичні висновки, що мали інструктивно-регламентуючий характер. У них встановлювалось, що громадські об'єднання в німецьких громадах повинні бути зорганізовані виключно за виробничими й територіальними принципами й інтегровані в мережу існуючих районних кооперативних спілок. У виняткових випадках, щодо застосування іноземних кредитів, спеціальних культур, агрономічних технологій та техніки, можливо також утворювати спілки німецьких кооперативних організацій у тому ж районі, де діє відповідна регіональна кооперативна спілка, не структурована за національною ознакою, за умови подальшого включення кооперативних організацій нацменшин до звичайних спілок сільськогосподарської кооперації. За правилами, що були репрезентовані НКВС, кожна німецька громада в Україні, що бажала об'єднатись у сільськогосподарське або іншого типу товариство, мала право утворення окремих сільськогосподарських кооперативних спілок, що діяли в Українській СРР⁵.

Факт застосування інструктивного матеріалу, надісланого НКВС на адресу міжвідомчого колегіального органу державного управління для регламентації роботи профільних громадських організацій, які за своїм статусом не підпорядковувались НКВС, свідчив про способи НКВС одноосібно на відомчому рівні регулювати питання громадсько-господарської організаційної активності меншин.

29 квітня 1924 р. для більш ефективного проведення законодавчої та організаційно-практичної роботи серед національних груп створюється Центральна комісія національних меншин (ЦКНМ) при ВУЦВК. Вона перебрала на себе в значно розширеному вигляді функції відділу нацменшин Наркомату внутрішніх справ, що так чи інакше стосувались діяльності національних громадських об'єднань. Новоутворений орган мав сприяти мирному будівництву та братерському співробітництву всіх національностей, їх матеріальному та культурному розвитку. Його компетенція включала законодавчу ініціативу щодо життя національних меншин, а також "право опротестовувати перед ВУЦВК та раднаркомом постанови центральних та місцевих органів, що суперечили інтересам нацменшин". При губернських і територіальних виконкомах рад організовуються місцеві комісії й бюро ЦКНМ, головним завданням яких було погодження роботи адміністративних господарських, культурно-освітніх установ, різних громадських організацій із забезпечення інтересів національних меншин. 29 лютого 1928 р. ВУЦВК затвердив нове положення про ЦКНМ та її місцеві органи. Функції комісії значно розширилися й конкретизувалися. Їй надавалося право сприяти діяльності кооперативних та інших громадських об'єднань у національних округах і районах⁶.

Адміністративно-організаційний нагляд за будь-якими громадськими об'єднаннями національних меншин покладалася на міжвідомчу комісію з розгляду справ товариств і спілок при НКВС України. Згідно з постановою ВУЦВК від 1 листопада 1922 р. "Про порядок реєстрації товариств і спілок, що не мають на меті отримання прибутків, і про порядок нагляду за ними" міжвідомча комісія отримала повноваження здійснювати реєстрацію добровільних товариств та контроль за їх діяльністю. Постанова регламентувала порядок реєстрації будь-якого добровільного товариства й давала дозвіл для створення його філій у межах Української СРР. У постанові зазначалось, що всі громадські об'єднання, які створюються на терені УСРР незалежно від роду діяльності, мають змогу відкривати свої осередки не раніше затвердження їх статутів органами державної реєстрації. Для розгляду справ із затвердження статутів 1922 р. і створювалася Центральна комісія при НКВС та губернські комісії – при відділах управлінь губернських виконавчих комітетів рад. Центральна комісія діяла в складі представників НКВС (голова комісії) та Південного бюро ВЦРПС. Аналогічні за складом були й губернські комісії⁷. МЕКОСО здійснював свій вплив на громадські організації національних меншин під час проходження процедури реєстрації, здійснення адміністративного нагляду, припинення функціонування об'єднань у порядку зовнішньої ліквідації. Ефективність адміністративно-правової регламентації окрім іншого забезпечувалася фактором структурної розгалуженості відділень МЕКОСО й суто відомчих підрозділів НКВС, його органів на місцевому та регіональному рівнях. Інтегрованість МЕКОСО в структуру НКВС спровокувала використання адміністративного апарату органів внутрішніх справ у центрі й на місцях із метою вдосконалення нагляду за роботою громадських організацій національних меншин. Це створило державно-правові передумови для розгортання реєстрації кооперативних організацій за змістом діяльності як добровільних об'єднань національних меншин, нагляд за якими повністю концентрувався в руках НКВС УСРР.

Зокрема, МЕКОСО зареєструвало статут Товариства із землеоблаштування трудящих євреїв у СРСР, попередньо затверджений РНК СРСР (оскільки загальносоюзного НКВС не існувало до початку 1930-х рр., то в реєстраційній практиці затвердження об'єднань, що не мали на меті отримання прибутку, було надано РНК СРСР) 22 грудня 1924 р.⁸ Статут визначав за мету діяльності товариства сприяння переходу трудящих євреїв у СРСР до сільськогосподарської праці (без отримання прибутків для членів товариства) 24 травня 1928 р.

статут ТЗЕТ було змінено постановою РНК СРСР, новий статут знову ж таки реєструвався в МЕКОСО УСРР⁹. Затвердження РНК СРСР статуту ТЗЕТ відбулось у правовому полі, що почало формуватися в загальносоюзному масштабі із виходом 9 травня 1924 р. постанови ЦВК і РНК СРСР “Про порядок затвердження статутів і реєстрації товариств і спілок, що не мають на меті отримання прибутку й поширюють свою діяльність на територію всього Союзу РСР, і про нагляд за ними”¹⁰. За постановою проекти статутів громадських об’єднань подавалися засновниками на затвердження РНК СРСР разом із реєстраційною заявою та необхідними документами. У постанові відзначалося, що для відкриття осередків зареєстрованих у загальносоюзному масштабі товариств на терені союзних республік, статuti цих товариств підлягають додатковій реєстрації в органах союзних республік, які видають реєстрацією товариств та спілок, що не мають на меті отримання прибутку. В УСРР ці функції покладалися на згадане вище МЕКОСО при НКВС УСРР. Нагляд та контроль за діяльністю подвійно зареєстрованих товариств і спілок покладалася узаконенням на НКВС союзних республік. РНК союзних республік у разі виявлення порушень законодавства в діяльності добровільних товариств зобов’язувалися припинити їх діяльність у республіканському масштабі, повідомляючи про це РНК Союзу РСР. У відповідності з цією постановою 3 квітня 1925 р. Центральна комісія при НКВС УСРР зареєструвала проект статуту Всеукраїнського товариства із землеоблаштування трудящих євреїв ТЗЕТ України на підставі статуту всесоюзного ТЗЕТ, затвердженого 22 грудня 1924 р. РНК СРСР, а НКВС України розіслав обіжник місцевим адміністративним відділам виконавчих комітетів за №51 від 11 квітня 1925 р., в якому пропонував не чинити перешкод створенню мережі осередків товариства в Україні, губернських, окружних та районних представництв¹¹.

Отже, законодавчими актами в УСРР встановлювався новий державно-правовий режим регулювання діяльності громадських об’єднань УСРР, як “організації, що не має на меті отримання прибутку”. У 1923–1932 рр. до цієї групи було віднесено й добровільні товариства та творчі спілки.

Централізоване створення громадського об’єднання за механізмом – центр, республіка, республіканські органи, місцеві представництва й у формі добровільного товариства дозволило НКВС посилити адміністративний контроль над громадською активністю, що виявлялася національними меншинами в Україні, оскільки за статутною нормою членами будь-якої громадської організації національних меншин могли бути особи будь-якої національності. Створення централізованих добровільних товариств використовувалось компартійним режимом як важіль протидії поширення самодіяльності національних меншин України. Уміло використовуючи громадські настрої різних національних груп, керівні партійні органи свідомо маніпулювали інтересами меншин, використовуючи громадські об’єднання для реалізації програм соціалістичних перетворень. Крім того, влада постійно використовувала контролюючі органи та існуюче законодавство для боротьби з автохтонними антирадянськими громадськими організаціями національних меншин.

Протягом 1922–1926 рр. МЕКОСО на підставі негативних висновків Наркомзему й РНК УСРР відмовило в реєстрації статутів цілому ряду єврейських громадських організацій, зокрема “Маккабі”, “Техолуц” та ін. Неодноразові спроби засновників єврейських громадських об’єднань подолати міжвідомчий бар’єр реєстрації їх організацій не мали успіху, оскільки влада не потребувала альтернативних провладним громадських організацій.

4 листопада 1925 р. члени ініціативної групи організації “Техолуц” звернулися до НКВС із заявою про реєстрацію об’єднання та доповідною запискою, в якій намагалися вмотивувати необхідність реєстрації запропонованого проекту

статуту¹². У відповіді НКВС зазначалося, що на терені УСРР фактично діяв цілий ряд сільськогосподарських товариств і організацій, що реалізували завдання, подібні до мети й завдання організації “Гехолуц”, тому потреби в реєстрації немає. Ініціативна група звернулася знову до НКВС із проханням “покласти край ненормальному становищу в Україні єврейських громадських організацій” та прирівняти “Гехолуц” УСРР до однойменної організації, що вже функціонувала у РСФРР.

Українські “гехолуціанці” в переважній більшості до кінця 1922 р. були учасниками єдиної організаційної мережі, представництва якої функціонували як у Росії, так і в Україні. Товариство займалося створенням кооперативних навчально-виробничих підприємств, готувало висококваліфікованих спеціалістів для емігрантських сільськогосподарських колоній. Більшовицький режим убачав в осередках товариства загрозу для новостворених кооперативних та сільськогосподарських організацій у середовищі українського селянства. Тому вже з 1922 р. починається наступ на неблагонадійне товариство. Владні органи ліквідувають місцеві осередки “Гехолуцу”, протягом 1923–1924 рр. відбуваються арешти активних учасників товариства. Тому отримана заява із проханням про реєстрацію викликала негативну реакцію серед партійних чиновників. 10 листопада 1925 р. МЕКОСО ухвалило вмотивоване рішення про відмову в реєстрації українського “Гехолуцу”, мотивуючи своє рішення постановою ЦК КП(б)У від 24 жовтня 1925 р., де зазначалось, що утворення “Гехолуц” за межами кооперативної системи є недоцільним, на підставі чого відмовити засновникам у реєстрації статуту. Комісія в тексті ухвали навела правові, організаційно-правові й відомчо-організаційні підстави, на основі яких було прийнято негативне рішення по запропонованому проекту статуту. У відмові йшлося про те, що “Гехолуц” є складовою сіоністської організації, яка прагне під прикриттям легалізованого “Гехолуцу” створити відкриту базу для своєї діяльності¹³. Проект статуту розглядався МЕКОСО ще 30 квітня 1924 р. і також не був зареєстрованим, що призвело до відмови відкриття філій організації в Україні. Рішення 1924 р. було правовою підставою для повторної відмови в реєстрації в листопаді 1925 р., оскільки керівництво “Гехолуц” не пішло на принципові зміни в основних положеннях статуту. В ухвалі засідання МЕКОСО відзначалось, що “Гехолуц” ставить собі завдання, які в сучасних умовах цілком належать до компетенції та завдань державних закладів, установ, підприємств та до сфери діяльності сільськогосподарської й кустарно-промислової кооперації, що поряд із іншими факторами викликало негативне ставлення НКВС та РНК УСРР до утворення даної організації в межах республіки¹⁴. Сукупність викладених мотивів та несприятливі політико-правові умови організаційного розвитку кооперації національних меншин в УСРР зумовили відомче блокування легалізації об'єднання “Гехолуц”.

Аналогічна ситуація із процесом та результатами реєстрації єврейських громадських об'єднань складалася й стосовно Єврейської землеробської робітничої асоціації (ЄЗРА) та Всеукраїнської спілки працюючих євреїв (Укрєвтруд), яким у тому ж році було відмовлено в реєстрації. Правовими підставами для ухвалення рішення МЕКОСО про відмову в реєстрації статутів цих об'єднань перш за все слугували висновки НКВС України, РНК УСРР та ЦКНМ при ВУЦВК, де вмотивовувалась небажаність реєстрації статутів існуванням подібних за родом діяльності громадських організацій та кооперативів. У висновках Наркомзему УСРР від 6 квітня 1925 р. з проекту статуту ЄЗРА повідомлялось, що Наркомзем вважає реєстрацію статуту ЄЗРА небажаною на підставі наступних юридичних колізій тексту проекту статуту. Зокрема, ЄЗРА намагається створити нездорову альтернативу й конкуренцію в сфері сільськогосподарського громадського руху єврейської національної меншини. Для надання допомоги трудящому

еврейству при переході до хліборобства вже існує добровільне товариство Всеукраїнський ТЗЕТ, зареєстрований НКВС УСРР трьома днями раніше. Крім того, ЄЗРА поставила собі завдання орендувати та придбати земельні ділянки, що суперечить принципам влаштування трудового єврейського землеробства, які реалізуються урядом, оскільки землі для євреїв-поселенців у порядку законодавчого забезпечення Земельним кодексом надаються в користування на безкоштовній основі. Даний висновок став однією причиною у відмові в реєстрації товариства НКВС УСРР. Крім того, у провину новоствореному товариству ставилось створення власних підприємств, що нібито перешкоджало розвитку єврейського землеробства¹⁵.

ЦКНМ при ВУЦВК у зверненні до НКВС України на підставі протокольної постанови від 29 березня 1925 р. також указував на існування Всеукраїнського ТЗЕТ, хоча філії товариства в УСРР ще не було створено, і рекомендував НКВС відмовити в реєстрації Єврейській землеробській робітничій асоціації. У протокольній постанові ВУЦВК від 20 березня 1925 р., надісланій до НКВС УСРР з приводу реєстрації ЄЗРА, пропонувалось на основі загальносоюзного законодавства про порядок затвердження статутів і реєстрації добровільних товариств, спочатку статут товариства зареєструвати республіканськими кооперативними органами, а вже потім його розглянути в НКВС УСРР¹⁶.

30 листопада 1929 р. на засіданні МЕКОСО при НКВС України розглядалось питання про реєстрацію проекту статуту Всеукраїнської спілки працюючих євреїв (Укрєвтруд)¹⁷. В ухвалі зазначалось, що з огляду на існування такого становища, за якого переведення трудящих євреїв до загальнокорисної праці є одним із завдань радянської держави, яке виконується за допомогою окремого структурованого Комітету по землеоблаштуванню євреїв (КОМЗЕТ) та громадської організації ТЗЕТ УСРР, створення в Україні товариства Укрєвтруд, що має на меті подібні завдання, що й ТЗЕТ, створити умови для паралельного існування цих об'єднань із перехрещенням їх функцій на об'єктах діяльності, що негативно відіб'ється на роботі державних органів (КОМЗЕТ при ЦВК СРСР та КОМЗЕТ Української СРР). Використовуючи таку політико-правову аргументацію, МЕКОСО на підставі частини постанови ВУЦВК і РНК УСРР від 7 жовтня 1925 р. "Про порядок реєстрації товариств і спілок, що не мають на меті одержання прибутку, та про порядок догляду за ними" відмовила спілці Укрєвтруд у реєстрації¹⁸.

Отже, у першій половині 1920-х рр. була створена система законодавчого й адміністративно-політичного контролю за громадськими організаціями, у тому числі добровільними об'єднаннями національних меншин. Вона збереглася в основних своїх рисах протягом декількох наступних десятиліть, довівши свою стійкість та дієвість. Із погляду партійно-державного керівництва вона забезпечувала можливість керування суб'єктивно-активними силами соціально-культурної сфери й опосередкованого впливу на ненадійні чи пасивні прошарки населення. Паралельно зі становленням і зміцненням цієї системи, і спираючись на неї, було розпочато перетворення товариств на складові елементи радянської суспільної структури, що слухняно виконували партійні рішення.

¹ Чирко Б.В. Національні меншини в Україні. – К., 1995; Журба М.А. Громадські об'єднання радянського села і національні меншини України (20–30-ті рр. ХХ ст.). – К., 2002; Обидьєнова О.В. Національні меншини Донбасу в 20–30-ті роки ХХ ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2000.

² Власть Советов. – 1922. – №1–2.

³ Российский центр хранения исторических документов новейшей истории. – Ф.17. – Оп.68. – Спр.423. – Арк.19.

⁴ Центральний державний архів громадських організацій України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1519. – Арк.26.

⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.1. – Оп.3. – Спр.1807. – Арк.4.

⁶ Журба М.А. Громадські об'єднання радянського села і національні меншини України (20–30-ті рр. XX ст.). – К., 2002. – С.111, 112.

⁷ ЦДАГО України. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.1816. – Арк.43.

⁸ СЗ ССРСР. 1925. – №73. – Ст.190.

⁹ СЗ ССРСР. 1928. – Отд.2. – №37. – Ст.151.

¹⁰ Вісник ЦВК, РНК, РПО Союзу РСР. – 1924. – №5. – Ст.107.

¹¹ Бюллетень НКВД УССР. – 1925. – №7(22). – Ст.60.

¹² ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.2. – Спр.1197. – Арк.1–9.

¹³ Російський державний архів соціально-політичної історії. – Ф.445. – Оп.1. – Спр.152. – Арк.47.

¹⁴ ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.2. – Спр.1197. – Арк.2–3.

¹⁵ Там само. – Арк.79.

¹⁶ Там само. – Арк.78.

¹⁷ ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.2. – Спр.1193. – Арк.37.

¹⁸ Там само. – Арк.37.

The mechanism of state-legal regulation of national minority group's civil societies' activity in the Ukrainian SSR in the 20s of the XX century is examined in the article on basis of archival documents.

О.О.Сухобокова*

НИКИФОР ГРИГОРІЙВ ПРО УКРАЇНУ В СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН НАПЕРЕДОДНІ ТА ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті аналізуються погляди Н.Я.Григорієва, відомого діяча української революції і одного з лідерів української міжвоєнної еміграції, на розвиток міжнародної політичної ситуації напередодні та під час Другої світової війни. Розглядається його концепція ролі і місця України у цій війні, окреслені ним завдання українського демократичного руху. Автор статті вводить до наукового обігу значний масив нових джерел.

Никифор Якович Григорійв (1883–1953) – визначний український політичний і громадський діяч, учений, публіцист, педагог. У суспільно-політичне життя він увійшов у період революції 1905–1907 рр. як учасник і фундатор українських громадських організацій на Поділлі. Згодом Н.Григорійв – один із керівників подільських “Просвіти” і Товариства українських поступовців (ТУП). У часи Української революції 1917–1920 рр. він був членом Центральної Ради, її Малої Ради; двічі – міністром освіти УНР; входив до Центрального комітету Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР). Із 1921 р., перебуваючи у Чехословаччині, став заступником голови Українського громадського комітету, одним із засновників та керівників Українського соціологічного інституту в Празі, ряду інших наукових і культурницьких фондаций української еміграції у цій країні. Активно займався політикою, входячи до керівництва Празької групи УПСР, а 1932 р. очоливши Головний політичний комітет УПСР за кордоном. У 1938 р. емігрував до США, де провадив антифашистську діяльність, працював над згуртуванням українських сил. Від 1949 р.

* Сухобокова Ольга Олегівна – аспірантка історичного факультету Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

і до своєї смерті очолював український відділ радіо “Голос Америки” і продовжував науково-суспільствознавчу працю.

Н.Я.Григорієв проявив себе і як креативний публіцист, дослідник-суспільствознавець, популяризатор наукових знань. Більшість його праць присвячені проблемам історії України, будівництва української незалежної держави, національному питанню, соціологічному вивченню суспільства та розробці теоретичних засад соціалізму. Серед найголовніших його робіт “Мораль” (Природа, зміст, історія та норми її) (СПб, 1912), “Народна влада на Україні” (Б.М., 1922), “Спогади “руїнника” про те, як ми руйнували тюрму народів, а як будували свою хату” (Львів, 1937), “Соціалізм та національна справа” (Скрентон, 1938), “Підстави української незалежної політики” (Детройт; Мічиган, 1939), “Основи націознання” (Вінніпег, 1940), “Війна і українська демократія” (Торонто, 1945) та ін.

Через табування заідеологізованою радянською історіографією імені та діяльності Н.Я.Григорієва донедавна вони були маловідомими навіть у наукових колах України. Нині склалися сприятливі умови для ретельного вивчення його біографії та наукової спадщини. Цій історичній постаті присвячено роботи деяких сучасних істориків, найбільш помітними серед яких є монографії Т.А.Бевз¹. Увагу в них зосереджено переважно на розгляді наукової спадщини Н.Григорієва, його теоретичних розробок у галузях соціології та політології. Однак, проблеми, розглянуті у даній статті, навіть побіжно не знайшли відображення у жодному з опублікованих раніше досліджень, присвячених Н.Я.Григорієву.

Поряд із різноманітною організаторською, науковою, політичною роботою в еміграції Н.Григорієв велику увагу приділяв і національно-політичним проблемам українського народу. Як і багато інших політичних емігрантів, він вважав основною метою свого життя всіляко сприяти усамостійненню України та її демократизації, а тому пильно стежив за розвитком подій як у СРСР, так і у світі, сподіваючись знайти можливість використати ситуацію задля користі української нації.

Як досвідчений політик, він добре орієнтувався у міжнародній політичній грі, і водночас, як історик і соціолог, намагався дослідити витoki існуючих конфліктів на фундаментальному рівні. Причому деякі його праці з даної тематики могли б стати навіть посібниками для вивчення історії міжнародних відносин у міжвоєнний період², оскільки автор досить ґрунтовно виклав її, подавши багатий фактичний матеріал, а розставлені ним акценти синхронного розвитку тогочасної політичної ситуації збігаються із висновками новітніх історико-політичних досліджень передумов Другої світової війни.

Так, Н.Григорієв вважав, що найбільш серйозні підстави для поглиблення міжнародних протиріч і, як наслідок цього – ймовірний початок Другої світової війни, виникли із підписанням низки мирних договорів 1918–1920 рр., що не усунули головних проблем, а лише посилили напругу у стосунках між європейськими державами. “Головною хвилюючою мікропроблемою мирних умов та статуту Ліги Націй було те, – наголошував він, – що вони захищали інтереси тільки переможців. Про переможених зовсім не дбали. Через те попередні антагонізми не ліквідувалися, а тільки приховувалися, заганялися вглиб і загострювалися”³.

На його думку, після Першої світової війни світ фактично розділився на два ворогуючі табори – 1) задоволених і пасивних, що прагнуть зберегти своє панівне становище (Велика Британія, Франція) та 2) невдоволених і активних (Німеччина, Італія та Японія)⁴.

У другій групі він закономірно найнебезпечнішою вважав Німеччину. Агресивну діяльність гітлерівської дипломатії український політик, на відміну від переважної більшості західноєвропейських політичних і державних діячів, пояснював не лише несправедливими і принизливими для Німеччини умовами

Версальського мирного договору 1919 р. Основна причина, був переконаний він, крилася у бажанні німецьких керманців зробити свою державу гегемоном Європи і світу, відтіснивши і перевершивши Англію як свого найбільшого суперника. Саме це мотивувало поведінку ще кайзерівської Німеччини. “Німецький неспокій є витвором не Версальським, а значно ранішим... Німеччина хоче такого самого “рівноправства” як і перед світовою війною (Першою – *О.С.*)”⁵, – стверджував Н.Григорієв у статті “Головний ворохобник”, розкриваючи справжню мету німецької зовнішньої політики.

Відстежуючи розвиток ситуації в Європі, він констатував, що низка світових конференцій і укладання пактів між різними європейськими державами не допомогли відновити стратегічну рівновагу на континенті. А доки Англія і Франція шукали способи вирішити внутрішні соціально-економічні та політичні проблеми й відновити свій міжнародний авторитет, висуваючи різноманітні проекти врегулювання, Німеччина достатньо зміцніла, аби відмовитися від виконання підписаних угод і окупувати Рейнську область; фашистська Італія, не зважаючи на осуд світової спільноти, у той же час продовжувала Абіссінську війну.

Таким чином, уже 1936 р., на думку Н.Григорієва, Німеччина та Італія взяли в свої руки ініціативу у міжнародній політиці, прагнучи задовольнити свої інтереси, а протилежна сторона – Англія і Франція – не заявили чітко про свою позицію щодо агресорів, що фактично могло означати мовчазну згоду цих держав. Пізніше загально визнаним фактом стало те, що Велика Британія та Франція йшли на значні поступки Німеччині, бажаючи не лише “умиротворити” агресора, але й зіштовхнути Гітлера зі Сталіним на Сході Європи. Тепер недалекоглядність такої стратегії є очевидною, але у середині 1930-х рр. небагато хто розумів небезпечність і необґрунтованість таких розрахунків лідерів цих провідних світових держав.

Никифор Григорієв у своїх публічних виступах протягом 1934–1938 рр. неодноразово наголошував, що основною метою Гітлера є не задеклароване ним перед європейською громадськістю подолання комуністичного СРСР, а саме Англії⁶. Він доводив, що для забезпечення такої можливості німецька дипломатія використовує різноманітні маневри, які слугують лише прикриттям справжніх намірів. Наприклад, підписання договору між Німеччиною й Італією “про спільну боротьбу із большевизмом-комунізмом (так званий Антикомінтернівський пакт, укладений 25 листопада 1936 р. між Німеччиною і Японією, до якого у листопаді 1937 р. приєдналася Італія – *О.С.*) це лише гарний плащик для прикриття спілкування їх супроти Англії”⁷, – стверджував Н.Григорієв у статті “Сучасні міжнародні відносини”. І маючи можливість нині ознайомитися із документами, що висвітлюють підготовку до війни німецького політичного керівництва і військового командування, можемо стверджувати, що Никифор Григорієв у своїх висновках був дуже близьким до дійсності. Проілюструвати це може промова А.Гітлера 8 березня 1939 р. у вузькому колі командування збройних сил, керівників військово-економічних відомств, текст якої став відомим значно пізніше. Зокрема він сказав: “У 1940 і 1941 рр. Німеччина раз і назавжди поквітається зі своїм одвічним ворогом – Францією. Цю країну буде стерто з карти Європи. Англія – стара й квола країна, ослаблена демократією. Коли Францію буде переможено, Німеччина легко встановить своє панування над Англією, і тоді матиме у своєму розпорядженні багатства й володіння Англії у всьому світі”⁸.

Важливе місце у своїх працях із даної проблематики Григорієв відводив визначенню ролі Радянського Союзу у ймовірному збройному протистоянні. Роблячи політичні прогнози щодо утворення міждержавних союзів, він не мав цілковитої упевненості, до кого може приєднатися СРСР, і у своїх працях розглядав різні варіанти. Так, у його статті “Фактори, що витворюють напрям

української політики” висунуто припущення, що проти СРСР боротиметься німецько-польсько-японський союз⁹, а у роботі “Міжнародна політика після світової війни”, виходячи із реалій, що склалися на 1936 р., він констатує, що “супроти осі “Берлін–Рим” почав складатися трикутник “Париж–Лондон–Москва”, до якого схилилися і СДПА*¹⁰. Дійсно, такий блок міг би бути створений, принаймні з 1935 р. в Європі існувала троїста система договорів між СРСР, Францією та Чехословаччиною про взаємодопомогу проти німецької агресії, а також певний час 1939 р., хоч і безрезультатно, велися переговори щодо укладання подібного колективного договору між Англією, Францією та СРСР.

Знову ж таки, якщо згадати, що Гітлер проголосив у своїй книзі “Mein Kampf” головною геополітичною метою нацизму завоювання життєвого простору на Сході Європи, тобто перетворення на нього СРСР (що із задоволенням сприйняли провідні політичні кола європейських демократій, заохочуючи його до цього), то було б логічним вважати, що Сталін докладе максимум зусиль, аби укласти угоду про взаємодопомогу з Англією і Францією. Проте Н.Григоріїв (можливо, через те, що в історичному і політичному плані мав чітке уявлення про російські імперські геополітичні інтереси, вважаючи їх чинними і за більшовицької держави) схилився до думки, що цілком імовірно й об’єднання СРСР із німецьким блоком: “не виключено, що у вирішальну хвилю Росія в боротьбі з Англією зійдеться з Німеччиною, не зважаючи на різницю режимів”¹¹. Цю ж думку він висловив у працях “Сучасні міжнародні відносини”¹² та “Головний вороголюбник”¹³, датованих 1937 р. Н.Григоріїв обґрунтовував це тим, що такий союз був би вигідний для обох сторін: для СРСР він обіцяв повернути втрачені Польщу і Прибалтику, вільний прохід через Суецький канал та Гібралтар; а Німеччина потребувала матеріальної та військово-технічної підтримки для війни з європейськими державами, а також нових ринків збуту товарів¹⁴.

На той час, коли у стосунках Німеччини і СРСР не було й натяків на подібного роду угоду (навпаки – із 1933 р. між ними точилася запекла пропагандистська боротьба, а світова громадськість і середовище Комінтерну вважали СРСР і Німеччину ідеологічними антиподами), таке припущення Н.Григорієва здавалося цілком фантастичним. Він відзначав, що це здається дивним на даний момент, але додавав зауваження фундаментального характеру: “Постільки природною підставою міжнародної політики є не ідеологія, а політичне положення й господарські інтереси (курсив мій – О.С.), то не можна відкидати й такої можливості”¹⁵.

Документи, що стали доступними набагато пізніше, свідчать, що 1938 р. Гітлер дійсно взяв курс на поліпшення стосунків із СРСР із метою його “нейтралізації” на час війни Німеччини з Англією й Францією, щоб уникнути війни на два фронти¹⁶. А вже 10 березня 1939 р. на відкритті XVII з’їзду ВКП(б) Сталін у своїй доповіді, формулюючи засади зовнішньої політики СРСР, зауважено подав сигнал Гітлеру, що готовий піти на зближення¹⁷. Це зближення призвело до підписання радянсько-німецького пакту про ненапад 24 серпня 1939 р., відомого як “пакт Молотова–Рібентропа”. Проте, вже в останні місяці 1938 р. Н.Григоріїв був упевнений у скорому початку світової війни і що основними супротивниками в ній будуть західноєвропейські держави з одного боку і Німеччина у ймовірному союзі з СРСР – з другого. Про це він неодноразово заявляв у своїх публічних виступах перед українською та американською аудиторією США та Канади. Яскравою ілюстрацією цього може слугувати досить велике і змістовне інтерв’ю, яке Н.Григоріїв дав для американської газети “Democracy and Chronicle” 13 листопада 1938 р., що було опубліковане під заго-

* СДПА – Сполучені держави Північної Америки, тобто Сполучені Штати Америки.

ловком “Український освітянин заявляє, що війна ймовірна”. Коментуючи підписання Мюнхенської угоди між Англією, Францією і гітлерівським райхом, він наголосив, що це є лише “засіб для відтягнення війни, доки для неї готується зброя”¹⁸. Григорієв висловив занепокоєння нерішучістю Англії і Франції, підкреслюючи, що саме їхні дії провокують Гітлера розпочати війну. Зокрема він спрогнозував, що вже давно очікувана в Європі війна почнеться в 1940 чи 1941 рр., і поштовхом до неї стане підписання німецько-радянського пакту.

Аналогічну дату назвав він і у інтерв’ю для американської газети “Cleveland News” від 7 листопада 1938 р. Ця угода, вважав він у 1938 р., буде спричинена обопільним прагненням Радянського Союзу і націонал-соціалістичної Німеччини контролювати Європу й Азію від Балтійського моря до Тихого океану. Адже, як він наголошував у своїх промовах та статтях, німецький нацизм і російський комунізм, незважаючи на офіційну пропаганду та різні ідеологічні гасла, мають однакову імперіалістично-шовіністичну сутність¹⁹. Користуючись нагодою, він закликав політичний провід США втрутитися в європейські справи, доки є шанс запобігти широкомасштабному збройному зіткненню²⁰.

Отже, можна стверджувати, що Н.Григорієв був далекоглядним політиком, здатним не лише чітко й адекватно аналізувати ситуацію, але й робити досить точний прогноз майбутнього розгортання подій. Причому, він використовував доволі нестандартні підходи, якщо порівнювати його думку із тогочасними політичними прогнозами більшості європейських фахівців із міжнародних відносин.

Водночас майбутнє розгортання міжнародної ситуації цікавило Григорієва не стільки саме по собі, скільки у зв’язку із його впливом на долю України. Адже, за його власними словами, “сучасне міжнародне напруження вимагає досконалого обрахунку всіх світових сил, які можуть стати по тій чи другій стороні. Український народ безумовно гратиме в майбутніх світових подіях певну роль”, – висловлював він свою думку у статті “Міжнародне напруження і український рух”²¹. Живучи протягом довгого періоду в Празі (1921–1938 рр.), Н.Григорієв уважно стежив за внутрішнім життям підбільшовицької України. Інформація, яку він отримував із різних джерел, лише підтверджувала його впевненість у тому, що українці, які під тиском радянської влади досі не зреклися своєї національності, як нація “обречені на винищення” в СРСР²², тобто етноцид. І в умовах сталінського терору єдина можливість для українців зберегти свою націю, культурно-історичні традиції і надбання – використати міжнародну ситуацію на свою користь.

Логіка Григорієва була простою і водночас далекозорою: невідворотність світового збройного протистояння очевидна; головними учасниками війни будуть Англія, Франція, Німеччина, Японія, СРСР; і це потенційна нагода для українців як мінімум заявити про себе, як максимум – наблизитися до своєї мети, тобто здобуття незалежної держави²³.

Оскільки політична аналітика була для Н.Григорієва предметом не лише пізнавального, а й прагматичного інтересу, то основну увагу він зосередив на виробленні засад української політики на міжнародній арені. Окрім широкого обґрунтування права українського народу створити власну державу (що так чи інакше знайшло відображення в усіх його роботах), він намітив і необхідні, на його думку, практичні кроки до цього у тогочасних обставинах. Їхню суть схематично можна передати наступними тезами:

1. Хоча увесь український політичний провід має за мету досягнення Україною незалежності, Н.Григорієв констатував, що він фактично розділений на дві течії за способом її досягнення:

– “орієнтаційна” (реакційна) – її прибічники покладали надії на допомогу ззовні; до них Н.Григорієв зараховував українських комуністів, що орієнтувалися на Москву, галицьке Українське національно-демократичне об’єднання

(УНДО) і так звану групу “центру УНР” (Державного Центру УНР в екзилі) під керівництвом А.Лівицького, гетьманців – прибічників П.Скоропадського, “націоналістів-фашистів”. Він наголошував, що цей табір підтримували міжнародні реакційні сили, які прагнули використати українське питання у своїх інтересах²⁴;

– незалежна (демократична) – її прибічники виступали проти агресивних планів і дій СРСР, Польщі, Німеччини і покладали надії на власні сили. До неї належать: УПСР, Українська партія соціал-радикалів Галичини і Волині, УСДРП в Галичині, групи Української радикально-демократичної партії²⁵. Демократичний табір, на думку Н.Григорієва, не мав жодної міжнародної підтримки; на відміну від орієнтаційного не мав матеріальних ресурсів, бо складався із “незалежних груп”, а отже не міг вести активну і дієву пропаганду своїх ідей.

Н.Григорієв був переконаний, що першою і неодмінною запорукою успіху української політики має стати примирення цих течій на основі відмови від орієнтацій на зовнішню силу: “Як би не склалися світові відносини, куди б не йшло, а українцям у першу чергу, при всіх обставинах, треба старатися згуртувати власні сили... Без того українці й надалі залишаться тільки об’єктом, яким перекидатимуться чужі руки”²⁶. Натомість за будь-яких умов український провід повинен керуватися виключно українськими національно-державними інтересами, діяти для їхнього задоволення²⁷.

2. Головні політичні сили українців перебувають на території, підвладній Польщі та СРСР, яка є її головною базою в усіх українських політичних комбінаціях для створення української держави²⁸.

3. Хоча українці не бажають війни, але, якщо вона почнеться, то їм слід використати обставини на свою користь. Так само, як поляки отримали незалежність в результаті Першої світової війни, українці також мають докласти максимум зусиль, щоб здобути свою свободу у Другій світовій війні²⁹.

4. Будь-які дії українського політичного проводу мають сприяти відродженню самостійної української держави в басейні Дніпра і Дністра, об’єднанню в її межах всіх українських етнічних земель, відкрити можливість для приєднання регіонів компактного проживання українців (Крим, Кубань, Дон)³⁰.

5. Україні вигідно налагодити якомога тісніші зв’язки із невеликими центральними і східноєвропейськими державами, які також зацікавлені у нейтралізації імперіалістичних проявів великих держав. Першою такою державою, на думку Н.Григорієва, була Чехословаччина³¹.

6. Український політичний провід має усвідомлювати, що його інтерес полягає у максимальному ослабленні, виснаженні СРСР у ході війни. Тоді Україна зможе звільнитися від радянської окупації³².

7. Українському народу потрібно “визволятися самому, а не допомагати комусь у його справах в Україні. Самим іти своїм шляхом, а не припасовуватися до чужого обозу. *Українські цілі можна досягти тільки українськими силами* (курсив мій – О.С.)”³³. Тобто слід уникнути підпорядкування політиці великих воюючих держав, які нібито могли б сприяти досягненню Україною її мети. Попередній досвід національно-визвольної боротьби, в якій Н.Я.Григорієв брав дієву участь, довели, що орієнтація отримати незалежність із допомогою інших держав, особливо імперіалістичних за своєю суттю, – це хибний шлях. Тому він критично ставився до позитивно сприйнятих деякими українськими діячами і силами напередодні війни проектів окремих осіб у німецькому політичному керівництві відродити українську державність³⁴. Слід відмітити, що в ідейно-політичному плані він також не толерував українських політичних організацій, що сповідували ідеологію інтегрального націоналізму, близьку до нацизму, – ОУН та УВО, – вважаючи, що вони не здатні допомогти українському народу, а лише провокують негативні тенденції у суспільстві³⁵.

8. У своїй боротьбі за незалежність Україна має спробувати заручитися підтримкою світової демократичної спільноти. Як прагматично налаштований, але одночасно – і далекоглядний політик, Н.Григорієв був упевнений, що український провід у своїх діях має орієнтуватися не на СРСР чи Німеччину, а на тих “хто змагатиметься установити світову рівновагу й забезпечити такі відносини в Європі, які задовольнять і життєві потреби українського народу. Це шлях... великих демократій Англії й США”³⁶.

Геополітичне положення України між Сходом і Заходом, на лінії боротьби їхніх інтересів зобов’язує українських керівників вести дуже обережну політику, не стаючи ні на чю сторону. Найвигідніше для України – співпрацювати із східними і західними державами, які не мають агресивних намірів щодо неї. Тут доречно зазначити, що Н.Григорієв приділяв особливу увагу геополітичному положенню України, яке він вважав причиною боротьби за українські землі між сусідніми великими державами, і яке має бути одним із провідних чинників української зовнішньої політики³⁷. Н.Григорієв дотримувався думки (до речі, вельми поширеної в наш час), що в українській історії, способі життя, культурі, економіці поєдналися риси обох цивілізаційних типів, що робить Україну близькою до кожного із них. Це, за його переконанням, детермінує основні засади української міжнародної політики, визначає історичні завдання і призначення України у геополітиці як “світового посередника, зв’язкового й примирителя західно-східних культур та індустріально-аграрних інтересів усього євразійського континенту”³⁸.

Варто відмітити, що погляди Н.Григорієва на завдання українського політичного проводу багаті в чому збігаються із офіційно задекларованим поглядом Празької групи Української партії соціалістів-революціонерів, одним із керівників якої він був. Так, на початку 1938 р. Центральним комітетом партії було ухвалено постанову “Головні напрямні нашої тактики” щодо української політики в умовах кризи міжнародних відносин. Зокрема, пункт 3 проголошував: “Постільки в сей час пануючі міжнародні сили гуртуються так, що ні один із панівних таборів не симпатизує українському визволенню й усамостійненню,... український народ мусить будувати свою визвольну акцію виключно на своїх власних силах”³⁹. Ця теза засвідчує, що думка більшості провідних діячів тодішньої УПСР не розходилася із позицією їх лідера – Н.Я.Григорієва, а це в свою чергу означає підтримку членами партії цього курсу.

Таким чином Н.Я.Григорієв сформулював одну із найважливіших засад для української міжнародної політики напередодні Другої світової війни, яка могла б на той час дати шанс Україні на здобуття суверенітету – орієнтуватися на демократичні цінності і заручитися підтримкою провідних демократичних держав світу, якими на той час були Англія і США. Водночас він добре розумів, що для отримання підтримки світового співтовариства, необхідно докласти чимало зусиль. Насамперед потрібно звернути увагу світової спільноти на український рух, поінформувати про його мету. Це завдання він брав і на себе, спрямувавши свою публічну діяльність у Чехословаччині, США та Канаді на популяризацію України, розтлумачення мети і завдань українського національного демократичного руху взагалі і його міжнародної політики зокрема, здобуття прихильності до українського прагнення незалежності.

Усвідомлюючи, що через брак та необ’єктивність інформації про Україну, європейські політики у своїй більшості не маючи бажання втручатися у внутрішні справи СРСР, із недовірою і осторогою ставляться до українського руху, Н.Григорієв намагався пояснити європейцям і американцям, що той собою являє. “Український рух для досягнення своїх власних цілей все більше встановлює власний шлях. Його прагнення до відродження власної державної самостійності не є плодом німецьких чи польських інтриг, а природнім кроком у

розвитку українського народу, – заявляв він у своїй російськомовній праці “Матеріали для осознання направления и задач украинской международной политики”, спеціально написаній для названої мети. – У своїх прагненнях український рух не зазіхає ні на чії права і цінності. Бажає, щоб український народ сам вільно влаштував своє життя власною працею”⁴⁰.

Н.Я.Григорієв був переконаний, що, знаючи більше про Україну, її потенціал, західні демократії могли б використати його для спільної перемоги і над фашистською, і над комуністично-більшовицькою диктатурами. Водночас, ігноруючи український рух, так само, як і національно-визвольні рухи інших народів СРСР, ці держави і Ліга Націй шкодять не лише цим народам, але і світовій демократії. Зокрема у роботі “Міжнародне напруження і український рух (проект)” він писав: “Сьогоднішній союз європейської демократії з СРСР, хоча й має певні демонстративні резони в боротьбі з реакційними імперіалістичними зазіханнями, безумовно ослаблює європейську демократію річево: 1.стримують низку держав, як Прибалтійські, Польща, Румунія, Югославія та ін., що бояться російського імперіалізму, від активної помочі демократичному табору; 2.толеруючи поневолення народів СРСР, тим самим морально підтримує московську владу в її боротьбі із власним народом”⁴¹. А така позиція суттєво ослаблює не лише національно-визвольні рухи підкорених народів, вважав він, а й усю світову демократію⁴².

Він робив ставку на те, що у війні Англії, Франції та їхнім союзникам буде необхідною всіляка допомога. Цю допомогу могли б надати українці СРСР, якби західні держави у свою чергу підтримали їх. Водночас це допомогло б зруйнувати комуністичний режим. Тому, вважав Н.Григорієв, допомога народам, що перебувають у складі СРСР і борються за незалежність, означає принаймні ослаблення, якщо не руйнування Союзу. І навпаки, продовження ігнорування українського національно-визвольного руху задля здобуття підтримки СРСР напередодні світової війни, є необачним і навіть небезпечним для європейських держав: “Європейська демократія, орієнтуючись лише на СРСР, а не зважаючи на змагання поневолених ним народів, ризикує в самий необхідний момент опинитися без жадної помочі: СРСР розпадеться, Росія порозуміється з Німеччиною (другий Брест), а інші народи підуть своїми шляхами”⁴³.

Отже, за його переконанням, допомога українському народу мала стати точним завданням світової демократії. У згаданому вище інтерв'ю для “Democracy and Chronicle” від 13 листопада 1938 р. Н.Григорієв звернувся до громадськості і політикуму США із проханням допомогти національним демократичним силам поневолених більшовизмом народів, у тому числі й українським, у їхній боротьбі за незалежність⁴⁴. Європейських політиків він закликав “не залишати його (український рух – О.С.) на поспас міжнародної реакції, а обернути в свою власну допомогову силу”, аргументуючи це тим, що “східна Європа може стати грізною силою супроти різних фашистських та інших імперіалізмів лише тоді, коли там пануватиме не сучасний СРСР, а дійсно вільний союз вільних національних держав”⁴⁵. Розвиваючи свою думку, він наголошував: “Наша мета – об'єднати всі пригнічені народи, які вірять у демократичну форму управління в блоці в Центральній Європі, який забезпечить баланс між Сходом і Заходом”⁴⁶. При цьому він укотре акцентував увагу на тому, що “українські політичні сили опозиційні щодо будь-якого імперіалізму, чи то російського і комуністичного, чи німецького, польського і угорського”⁴⁷ за своєю соціальною і національною природою.

Таким чином, основним завданням української міжнародної політики напередодні Другої світової війни, на думку Н.Григорієва, було об'єднання провідних національно-демократичних сил для вироблення тактики здобуття Україною незалежності у ході майбутньої війни і реалізації цих планів. Саме консолідацію

українського політикуму він вважав головною передумовою досягнення мети українського національно-визвольного руху. Доки цього не відбудеться і не буде потужно заявлено прагнення України до створення власної держави, був переконаний Н.Григорієв, жодна зовнішня політична сила не підтримає український рух. Не менш важливим несприятливим фактором, – вважав він, – є необізнаність великих демократичних держав із українською історією, національно-державною традицією, потенціалом, відсутність у них уявлення про мету і позицію провідних українських політичних сил. Тому підготовку до початку нової світової війни, на думку Григорієва, слід було вести у двох напрямках:

1) внутрішній: об'єднання українських національних демократичних сил задля вироблення спільної політичної платформи – самостійна соборна Українська республіка та плану дій для її реалізації;

2) зовнішній: здобуття підтримки міжнародних демократичних сил шляхом пропаганди суті й завдань української національно-визвольної політики.

Важливо підкреслити, що вважаючи необхідними дії в обох цих напрямках, провідним він визначав перший, внутрішній. Це, у свою чергу, вказує на те, що чітко усвідомлюючи значення широкої міжнародної підтримки для української справи, політичний аналітик і практик перш за все орієнтувався на внутрішні, питома українські сили, відносячи до таких і українську політичну еміграцію. Н.Григорієв був упевнений, що українці зможуть заручитися допомогою світової демократії та здобути визнання своєї державності лише коли самі зможуть об'єднатися та почати боротьбу власними силами. “Єдине й головне наше завдання, – звертався він із закликом до українців практично у кожному своєму публічному виступі, – гуртувати свої сили, бо без них ніколи, ніде й ні з ким нічого не здобудемо”⁴⁸.

Проте, на жаль, у 1938 р. напередодні Другої світової війни до українсько-го діяча не прислухалися. Через рік, коли стало зрозуміло, що його прогнози справдилися, та сама “Democracy and Chronicle” 26 листопада 1939 р. знову попросила Н.Я.Григорієва дати їй інтерв'ю, анонсуючи його підкресленням, що рік тому він передбачив підписання пакту між Німеччиною і СРСР. Цього разу мова йшла про українські перспективи. Він заявив, що навіть після поділу сфер впливу між двома могутніми імперіями і початку війни, Україна все ж має реальний шанс здобути незалежність⁴⁹. Водночас Н.Григорієв вказував, що багато залежатиме від дотримання міжнародною спільнотою демократичних принципів устрою світу після завершення війни. У цьому він бачив реальний шанс для України, реалізація якого через складні зовнішні і внутрішні обставини відтягнулася на багато десятиліть, але, як виявилось, залишилася до нашого часу необхідною умовою інтеграції українців у співтовариство вільних націй.

Від моменту еміграції в Америку і до 1944 р. Н.Я.Григорієв фактично без перерв їздив по містах і містечках США та Канади, виступаючи із лекціями на політичні теми, даючи прес-конференції для тамтешніх журналістів. Те, що одразу по своєму приїзді Н.Григорієв завоював певну увагу громадськості та медіа Нового світу, засвідчує, що його погляди і позиція були оригінальними, цікавими і, зрозуміло, відповідали основним світоглядним засадам демократичного громадянства країн Північної Америки. Його виступи, як правило, були присвячені поточним військовим подіям, їх політичному супроводу, реакції на ті чи інші процеси в українському середовищі. При цьому магістральна лінія його концепції щодо українського національно-визвольного руху не змінилася; він як і раніше відстоював ті ж основоположні засади – непримиренне ставлення до будь-якої диктатури і здобуття Україною незалежності.

У цьому плані показовою є позиція Н.Григорієва щодо німецької окупації України, горезвісного німецького плану “Дранг нах остен”. Знаючи, що у суспільствах і політикумах західноєвропейських і американських держав ще

1939 р. стала поширеною думка про германофільство українців, їхнє добровільне сприяння Гітлерові, він усіяко це заперечував. Утім не міг і цілком спростувати факт орієнтації на німецьку підтримку певної частини українського народу. Ще до початку війни він засуджував таку короткозору, на його погляд, позицію Української військової організації (УВО) і Організації українських націоналістів (ОУН), хоча розумів, що їх до цього штовхає відчуття безвиході. “Німецький імперіалізм намагається спіймати наївних українців на принаду якихось антимосковських почуттів, незадоволення, розпачу, очікування отримання будь-якої допомоги “навіть від самого диявола”⁵⁰, – стверджував він. Але, навіть розуміючи таку мотивацію дій радикально налаштованої, політично недосвідченої й, можливо, недостатньо освіченої молоді, Н.Григоріїв не міг виправдати колабораціонізм старших за віком їхніх лідерів. Він так само, як і світова демократична спільнота, засуджував їхню позицію, наголошуючи, що це деморалізує і роз’єднує український народ. Подальший розвиток подій засвідчив, що Григоріїв мав рацію. Особливо, коли говорив про величезну відповідальність перед нацією тих українських політиків, що свідомо підтримували нацистів, навіть, нібито із суто прагматичних міркувань. “Якщо “нація понад усе” є їхнім гаслом, тоді нація має спершу сказати, хто і що вона є і заради чого її ім’я буде використане для співпраці з німцями. Поки що нація не знає цього. Хтось, десь таємно спекулює її іменем, а нація платитиме за це”⁵¹, – попереджував він. Важко не погодитися із цими, як з’ясувалося, доволі прозорливими словами Н.Григорієва, зважаючи на занадто далекі й довготривалі наслідки таких акцій. Одночасно категорично заперечував проти тези, що все українське населення підтримувало німецьких окупантів, а, якщо бути об’єктивним, скоріше навпаки⁵².

Н.Григоріїв доводив, що, хоч українці прагнуть позбутись комуністичного режиму і багато на що заради цього готові, проте в цілому український народ не погоджується на нацистську ілюзорну допомогу в цьому, бо він ніколи не був і не буде “вірним гітлеризму”⁵³, а українська боротьба проти російського імперіалізму має свої власні, не пов’язані із німцями історичні перспективи⁵⁴. Тому він і звертався до всіх світових демократій від імені свого народу, заявляючи: “Відкидаючи комунізм, радянську систему і всі диктатури, і зовнішні, і внутрішнього українського походження, ми не маємо жодного наміру в той чи інший спосіб підтримувати напрям гітлеризму, нацизму чи іншої форми імперіалізму”⁵⁵.

Дійсно, можна стверджувати, що ця сентенція Н.Григорієва, сформульована у США, відображала настрої переважної більшості українського народу, який опинився під німецькою окупацією. Серед іншого це засвідчує висновок відомого українського історика, дослідника історії України періоду Другої світової війни М.В.Ковалія: “Якщо у 1941 р. чимало людей, виявляючи незадоволення більшовиками та їхньою політикою, сприйняли німецьких завойовників як визволителів, плакаючи надії на повернення “старих добрих часів”, то чи не весь український народ за час окупації став народом антифашистом, відчувши на собі усі принади “нового порядку”⁵⁶. Наведена цитата лише підтверджує правильність міркувань Н.Григорієва, який, здавалося б, не міг мати настільки повного уявлення про настрої українського населення у СРСР, перебуваючи вже понад двадцять років в еміграції. Водночас це доводить, що Н.Григоріїв був неабияким знавцем історії України та самих українців, їхньої ментальності; він не лише аналізував, але й напрочуд тонко відчував настрої свого народу.

Погляди Н.Григорієва щодо ролі й позиції України у світовій війні з її початком принципово не змінилися порівняно із тим, що було задекларовано ним же ще в середині 1930-х рр. “Місце України в теперішній війні, – вважав він, – не з диктатурами, які захопили територію України (тобто, комунізмом чи на-

цизмом – О.С.), а з демократіями”⁵⁷. Це була провідна думка його концепції і до, і під час, і після Другої світової війни.

Водночас, тверезо оцінюючи ситуацію, він добре усвідомлював, що на той час український народ, по-перше, не мав можливості легітимно і відкрито заявити про своє бажання стати незалежним і вимагати підтримки зовнішніх демократичних сил, і, по-друге, найактуальнішим питанням наразі було звільнення своєї країни від нацистських загарбників. “Наш народ на цьому фронті не має можливості вільно і відповідно до своїх бажань та інтересів керувати своїм призначенням і організовувати свій захист; бути рівним учасником війни, керувати подіями на фронті”⁵⁸, – наголошував Н.Григорієв, маючи на увазі цілковите підпорядкування українців московському військовому й політичному керівництву.

Проте, Н.Я.Григорієв був переконаний і намагався переконати своїх співвітчизників у тому, що кожен українець, де б він не перебував (чи то в Україні, чи то в іншій країні), може допомогти своїй Батьківщині визволитися з-під гніту диктатури. Агітація та мобілізація на добровільних засадах українців була одним із основних завдань його чотирьох турне по США та Канаді. Він закликав усіх американців та канадців українського походження не чекати оголошення завершення війни, а самим наближати його, хто як зможе, – “будь-яким чином, приєднуючись до діючих збройних сил, допомагаючи Червоному Хресту та іншою добровільною роботою”⁵⁹. “Доклавши наші найбільші зусилля, ми зможемо не лише виконати свій обов’язок на цьому континенті (північноамериканському – О.С.), – пояснював свою позицію Н.Григорієв, – але й дуже сильно допоможемо українському народу досягти кінцевої мети – вигнання гітлерівської орди з України, завдати поразку нацизму і встановити вільну демократичну українську державу”⁶⁰.

Останнє – відновлення української незалежної держави – Н.Григорієв вважав можливим у разі перемоги коаліції СРСР, Великої Британії та США з їхніми союзниками над державами гітлерівського блоку та встановленні демократичного суспільства в усій Європі. Саме тому він закликав українців-емігрантів допомагати цим країнам, незважаючи на те, що у таборі майбутніх переможців поряд із демократичними державами опинився і СРСР⁶¹. Ставлення до цього у Н.Григорієва було неоднозначним. Із одного боку, він, як і напередодні війни, вважав, що з антинародною владою неможливі ніякі домовленості, вона має бути знищена. “Демократія мусить іти своїм шляхом, – заявляв він, – без порозуміння із комунізмом, яке цілком дискредитує її”⁶².

Але, з іншого боку, як досвідчений політик-прагматик, Н.Григорієв виділяв основне на ту пору завдання для людства – покласти край світовій війні, зупинивши і знищивши нацизм. А для цього потрібно було згуртувати сили всіх демократичних держав і водночас підтримати СРСР. Визнаючи, що багато залежало від радянських збройних сил, населення Союзу у боротьбі з агресором, Н.Григорієв усе ж вважав не менш значущою участь у війні США та Англії. Саме фронт цих держав він називав першим для українських емігрантів, а фронт, що проходив через територію Східної Європи – другим⁶³, хоча в СРСР називали ці fronti навпаки. Він аргументував таку класифікацію не лише тим, що фронт Великої Британії, Канади і США є фронтом держав, які надали українцям своє громадянство. Головними причинами першості цього фронту він вважав наступні чинники: 1. За хронологією першим виник англо-німецький фронт, світова війна почалася саме у Західній Європі і на той момент СРСР був формально союзником нацистської Німеччини, а допомогу проти неї надали США і Канада; 2. За протяжністю: “Російський фронт розтягнувся від Білого до Чорного моря, через усю Європу. А канадо-англо-американський? Від Арктичного океану через Атлантику, Африку, через Індійський океан, повз Австралію, че-

рез Тихий океан і знову до Арктичного. Через світ”⁶⁴. З. До того ж він звертав увагу і на більш утилітарний, але не менш важливий аспект, а саме – фінансову могутність “Першого фронту”. І справді, якраз цей момент вирішив долю війни на користь союзників, а їхня допомога дала можливість Червоній армії зупинити німців, вигнати їх із країни, дійти до Берліна й навіть відбудувати власну економіку після війни⁶⁵; 4. Із тактичного погляду, Н.Григорієв також вважав західний фронт першим, важливішим: “Якщо Росії пощастить у руйнуванні Німеччини на Сході і не буде сили, спроможної знищити ворога на Заході, Німеччина не буде остаточно знищена” і водночас “поразки (Німеччини – *О.С.*) на російському фронті лише затягнуть війну, а поразка на західному фронті (англо-американської коаліції – *О.С.*) принесе остаточної перемоги Німеччині”⁶⁶.

Н.Я.Григорієв наголошував, що українці в усьому світі мають допомагати всіма силами обом – і західному, і східному – фронтам, адже вони обидва, на його думку, були взаємодоповнюючими, вирішальними. Звертаючись до українців, які опинилися на еміграції, тікаючи від більшовицької диктатури, він підкреслював, що другий (східний) фронт є так само їхнім власним, і вони мусять допомагати йому у боротьбі із нацизмом, відкинувши свої особисті антипатії до комуністичного режиму. “Ми маємо допомогти всім цим націям і військовим силам, що борються з німцями, навіть тим націям, які охоплює СРСР, бо вони є союзниками США і Канади, і робити це для користі українського народу”⁶⁷, – закликав він у одному із своїх виступів. Ураховуючи ідеологічні бар’єри СРСР та його відмову від допомоги емігрантів та їхніх організацій, Н.Григорієв пропонував здійснювати трансфер допомоги українському народу на східному фронті через канадський та американський уряди, які на офіційному рівні мають можливість передати її СРСР⁶⁸.

У тому, що демократичні країни разом із СРСР обов’язково переможуть, він навіть не сумнівався, для нього це було цілком очевидним. Така впевненість ґрунтувалася не лише на оптимістичному уявленні про теоретичну непереможність демократичних цінностей диктатурою, але й на військово-стратегічних розрахунках. “Уся стратегія німецької війни базується на блицкригу і раптовій перемозі, а тактикою демократій є забезпечення людського життя і продовження війни так довго, як це знадобиться, аби виснажити ворога”⁶⁹. Між іншим, і сучасні дослідники вважають, що якраз уже доктрина блицкригу мала фатальне значення для німецького блоку. Н.Григорієв у першій половині 1943 р. заявляв, що сили вісі Берлін–Рим–Токіо вже фактично програли війну⁷⁰, і це усвідомлює німецьке командування, яке “продовжує боротись лише, щоб вибороти ліпші умови мирних договорів”⁷¹; а також прогнозував завершення війни і остаточної поразку нацизму й фашизму за рік⁷².

При цьому він спростовував поширені серед певної частини західноєвропейських і американських громадян думки про те, що витіснивши і знищивши нацизм із допомогою СРСР, Європа обов’язково стане комуністичною, бо комуністичні ідеї займуть місце нацизму. Н.Григорієв переконував, що “навіть якщо радянська армія увійде до Берліну, це не означатиме, що Європа стане комунізованою”⁷³. Адже повоєнний устрій світу будуть вирішувати всі переможці разом, а не лише країни комуністичного блоку. І в цьому, твердив він, вирішальну роль відіграватимуть саме країни західного фронту – Велика Британія, США та інші демократичні держави. Отже, саме на них має орієнтуватися український демократичний провід, і докласти максимум зусиль для одержання їхньої підтримки⁷⁴.

Найкращим засобом для цього Н.Григорієв вважав популяризацію українського руху, його ідей, ознайомлення суспільств західноєвропейських та північноамериканських країн із українськими національними традиціями тощо. Цю тезу він висунув і почав реалізовувати ще задовго до початку Другої світової

війни, перебуваючи у Чехословаччині і здійснюючи поїздки до США та Канади ще наприкінці 1920–1930-х рр. У США ж він майже одразу по приїзді, крім активної громадської діяльності, про що йшлося вище, взявся і за публіцистичну. Із метою ознайомлення з основними завданнями українського проводу, Україною загалом, її культурою, Н.Григорієв написав і видав декілька спеціальних праць, зокрема, “Демократія, її витoki та завдання” англійською мовою⁷⁵ і “Підстави української незалежної політики”⁷⁶. Так, в останній простежено розвиток демократії та демократичних інституцій в українському суспільстві протягом усієї історії України, показано традиції української політики, виділено витoki і завдання сучасного українського національно-визвольного руху; проаналізовано стан міжнародних відносин напередодні та на початку Другої світової війни, розглянуто кілька варіантів їхнього розвитку в ході війни та ролі України в ній. Основною ідеєю цієї книги, так само як і всіх виступів чи статей Н.Григорієва напередодні і під час війни, є позиціонування України як противника будь-якої форми диктатури: нацизму, комунізму, імперіалізму, прибічниці демократичних свобод, і насамперед – права націй на самовизначення. Власне, сама назва книги віддзеркалює її основну думку – українці мають провадити цілком незалежну міжнародну політику, яка повинна “облишити дотеперішній шлях орієнтації; керуватися лише життєвими потребами українського народу та інтересами української державності і спиратися лише на власні сили свого народу”⁷⁷.

Водночас, на його думку, українцям слід “кооперуватися із прогресивним світом”⁷⁸, тобто країнами, що є взірцями демократичного суспільного розвитку. Їх Н.Григорієв ототожнював із державами – учасницями першого (західного) фронту. Тісна співпраця у війні українського еміграційного проводу з урядами і суспільствами цих країн (США, Англії, Канади), вважав він, наблизила б український народ до досягнення двох основних цілей: 1) допомога всій антигітлерівській коаліції, а отже, вклад у перемогу світової демократії і зокрема українського народу над нацистськими завойовниками; 2) сприяння пропаганді національно-визвольних ідей українців, здобуттю прихильності до українського руху, забезпечення права голосу українських представників під час вирішення питань повоєнного устрою в Європі. Тобто, надаючи допомогу першому (західному) фронту, заявляючи про себе, українці-емігранти змогли б домогтися підтримки своєї Батьківщини після завершення війни, і, можливо, визнання її незалежності⁷⁹.

Темі можливого повоєнного устрою Європи Н.Григорієв також присвятив чимало уваги у публічних виступах і теоретичних статтях. По-перше, як уже було сказано, він сподівався, що демократичні країни після знищення гітлеризму витіснять із Європи і комунізм⁸⁰, розбудовуючи Європу на засадах рівноправності і свободи. “Якщо союзники переможуть, і якщо вони слідуватимуть демократичним принципам мирних угод, вони дадуть можливість самовизначенню народів. Якщо це буде зроблено, я впевнений, – заявляв Никифор Григорієв ще 1939 р., – українці отримають свій шанс вибороти свободу, якої вони прагнули так довго”⁸¹.

Світова спільнота, був переконаний Н.Я.Григорієв, упевниться після двох світових воєн, що просто необхідно створити якісно інший порядок у світі, який би виключав можливість початку третьої світової війни. Цей порядок має ґрунтуватися на фундаментальних демократичних цінностях, особливо ж на принципі самоврядування і самовизначення кожної нації, включаючи народи СРСР⁸². Останні, на його думку, повинні прийти до порозуміння і взаємного визнання самостійності у ході мирної дискусії і зрештою встановлення добросусідських партнерських відносин між республіками, що входили до складу СРСР⁸³.

Ще в грудні 1940 р. Н.Григорієв намітив програму повоєнного переустрою Європи, який би гарантував мирне співіснування європейських держав та унеможливлення початку нового міжнародного збройного конфлікту. Положення

цієї програми з боку історичної перспективи залишалися актуальними і після завершення війни, у 1945 р., коли гостро постала проблема повоєнного устрою. Суть їх зводиться до наступних принципів: 1) гарантія повної свободи і незалежності для всіх народів; 2) порозуміння і об'єднання народів, що мають спільні сусідські інтереси; 3) об'єднання всіх малих європейських націй для захисту від проявів імперіалізму сильнішого сусіда; 4) поглиблення співпраці всіх європейських держав із метою забезпечення їхніх економічних, культурних та політичних потреб⁸⁴.

Особливо креативною є ідея Н.Я.Григорієва про створення “об'єднаних держав Європи”, які він вважав єдиним виходом із комплексу проблем, пов'язаних із “малими націями”⁸⁵. Враховуючи те, що підґрунтям створення “об'єднаних держав Європи” Н.Григорієв вважав економічні торгові угоди⁸⁶, можна припустити, що він був (правда, цілком умовно) одним із ідеологів і провісників об'єднання європейських держав, подібного за своєю суттю до сучасного Європейського союзу. Саме такий союз він вважав запорукою рівномірного, поступального розвитку кожної окремої європейської держави і світового демократичного співтовариства в цілому. За його твердженням, “вільна спілка народів Європи на основі свободи і рівності гарантуватиме демократичне самоврядування для всіх народів, включаючи 45 млн. українців. Політична та економічна співпраця серед націй, створення федерації європейських народів, а також тісний союз між Європою й Америкою, гарантуватиме демократію і мир”⁸⁷.

Прикметно, що при цьому важливе місце у цій “вільній спілці народів Європи” Н.Григорієв відводив Україні. Він не зупинявся на тезі “у вільній Європі має бути вільна Україна”⁸⁸, а висунув ідею вкрай важливої історичної місії України в Європі, що втім заснована не на містично-месіанському підґрунті, а на його цілком раціональній концепції обумовленості української зовнішньої політики її геополітичним положенням. Саме Україна, на його думку, має стати інтегратором Східної Європи, адже лише вона “може створити в Європі третій самостійний демократичний табір народів і держав, який урівноважував би відносини сил”⁸⁹. Згодом, за уявленнями аналітика-концептуаліста, до цього демократичного об'єднання пристала б решта європейських країн⁹⁰. Таким чином, вважав він, час не змінив глобальну історичну місію України – бути посередником між Сходом і Заходом у культурному, політичному, економічному відношенні; об'єднати навколо себе малі європейські держави і утворити табір взаємовигідної співпраці, відновивши в такий спосіб рівновагу в Європі⁹¹. За його словами, це є “роль будівничого нових засад миру в Європі”⁹².

Підсумовуючи розгляд концепцій Н.Григорієва щодо ролі України в системі міжнародних відносин напередодні й під час Другої світової війни, варто ще раз наголосити, що йому вдалося сформулювати основні засади українського демократичного руху, які могли б дати Україні шанс на здобуття в той період незалежності. Тези, проголошені українським суспільствознавцем і політиком із порогу останньої світової війни, не втратили свого фундаментального змісту, а лише актуалізувалися і значною мірою зреалізувалися лише за шість з половиною десятиліть потому. Це підтверджує оцінку Н.Я.Григорієва як непересічного, безперечно талановитого і прозрілого політичного аналітика та ідеолога, а його означених концепцій (дарма, що практично недосліджених і забутих) як вартісного, непроминулого внеску в скарбницю української суспільно-політичної думки ХХ ст.

¹ Бевз Т.А. Н.Я.Григорієв – політик і вчений. – К., 2002. – 284 с.; Українська державність: ідеологія, політика, практика (система народоправства у теоретичних концепціях Н.Григорієва). – К., 2004. – 248 с.

- ² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ). – Ф.3562. – Оп.1. – Спр.36; *Григорійв Н.* Причини міжнародного напруження. – Прага, 1937. – 22 с.
- ³ ЦДАВОВУ. – Ф.3562. – Оп.1. – Спр.36. – Арк.612.
- ⁴ Там само. – Спр.24. – Арк.312.
- ⁵ *Григорійв Н.* Головний ворохобник. – С.1.
- ⁶ Там само.
- ⁷ ЦДАВОВУ. – Ф.3562. – Оп.1. – Спр.24. – Арк.316.
- ⁸ Год кризиса. Документы и материалы. 1938–1939: В 2-х т. – Т.1. – М., 1990. – С.254.
- ⁹ ЦДАВОВУ. – Ф.3562. – Оп.1. – Спр.37. – Арк.178.
- ¹⁰ Там само. – Спр.36. – Арк.696.
- ¹¹ Там само. – Спр.39. – Арк.68.
- ¹² Там само. – Спр.24. – Арк.311–314, 317.
- ¹³ *Григорійв Н.* Головний ворохобник. – С.2.
- ¹⁴ ЦДАВОВУ. – Ф.3562. – Оп.1. – Спр.24. – Арк.317.
- ¹⁵ Там само.
- ¹⁶ Політична історія України ХХ століття. – Т.4. – К., 2003. – С.35.
- ¹⁷ Там само. – С.37–38.
- ¹⁸ War Likely, Ukrainian Educator Declares // Democracy and Chronicle. – November, 13, 1938.
- ¹⁹ ЦДАВОВУ. – Ф.3562. – Оп.1. – Спр.35. – Арк.1–10; Ситуація на початку європейської війни (Промова, виголошена Григорієвим на народному мітингу у Бостоні 4.02.1940 р.) // Вперед (Торонто). – 1940. – 28 лютого.
- ²⁰ War Likely, Ukrainian Educator Declares.
- ²¹ ЦДАВОВУ. – Ф.3562. – Оп.1. – Спр.39. – Арк.57.
- ²² Там само. – Спр.42. – Арк.51.
- ²³ Там само. – Спр.16. – Арк.133.
- ²⁴ Там само. – Спр.16. – Арк.49; Спр.39. – Арк.64.
- ²⁵ Там само. – Спр.16. – Арк.190; Спр.39. – Арк.64.
- ²⁶ *Григорійв Н.* Перед можливостями // Трудова Україна. – 1938. – Ч.2. – С.1.
- ²⁷ ЦДАВОВУ. – Ф.3562. – Оп.1. – Спр.16. – Арк.133; *Григорійв Н.* В 20 річницю оповіщення самостійності // Трудова Україна. – 1938. – Ч.1. – С.1–2; *Григорійв Н.* Ми – треті // Трудова Україна. – 1937. – Ч.4. – С.2–4.
- ²⁸ *Григорійв Н.* Константи української міжнародної політики. Тези доповіді в Українському Соціологічному Інституті 29.06.1933 // Трудова Україна. – 1933. – Ч.7. – С.21–23; ЦДАВОВУ. – Ф.3562. – Оп.1. – Спр.18. – Арк.112, 119.
- ²⁹ ЦДАВОВУ. – Ф.3562. – Оп.1. – Спр.16. – Арк.47.
- ³⁰ Там само. – Арк.132–133.
- ³¹ Там само. – Арк.133.
- ³² Там само.
- ³³ *Григорійв Н.* Перед можливостями. – С.1.
- ³⁴ ЦДАВОВУ. – Ф.3562. – Оп.1. – Спр.42. – Арк.193–196.
- ³⁵ *Н.Г.* Революція чи провокація? // Трудова Україна. – 1933. – Ч.10. – С.16–19; *Григорійв Н.* Історичний націоналізм та сучасний нацизм // Трудова Україна. – 1937. – Ч.2. – С.2–4.
- ³⁶ *Григорійв Н.* Головний ворохобник. – С.1–2.
- ³⁷ *Н.Григорійв-Наш.* Підстави української національно-державної політики. – Прага; Берлін, 1923. – 27 с.; *Григорійв Н.* Наша позиція самостійна. – Прага, 1927. – 25 с.
- ³⁸ *Григорійв Н.* Константи української міжнародної політики.
- ³⁹ Головні напрямні нашої тактики // Трудова Україна. – 1938. – Ч.2. – С.2.
- ⁴⁰ ЦДАВОВУ. – Ф.3562. – Оп.1. – Спр.16. – Арк.47.
- ⁴¹ Там само. – Спр.42. – Арк.167.
- ⁴² Там само. – Спр.39. – Арк.66.
- ⁴³ Там само. – Спр.39. – Арк.68.
- ⁴⁴ War Likely, Ukrainian Educator Declares.
- ⁴⁵ ЦДАВОВУ. – Ф.3562. – Оп.1. – Спр.42. – Арк.168–169.
- ⁴⁶ War Likely, Ukrainian Educator Declares.

- ⁴⁷ Там само.
- ⁴⁸ Григорієв Н. Перед можливостями.
- ⁴⁹ European War is inevitable, says speaker // Democracy and Chronicle. – 1939. – November 26th.
- ⁵⁰ Григорієв Н. Трагедія повторюється // Бюлетень захисту України. – 1939. – Ч.1. – С.4.
- ⁵¹ Там само.
- ⁵² Hryhoriyiv N. How we can help the Ukraine? // Hryhoriyiv N. The War and Ukrainian Democracy. A Compilation of Documents from the Past and Present. – Toronto, 1945. – P.170.
- ⁵³ Idem. How we can help the Ukraine? – P.170.
- ⁵⁴ Idem. Ukrainians are not germanophiles. – P.133.
- ⁵⁵ Григорієв Н. Проти комунізму, але не з нацизмом // Український голос (Вінніпег). – 1942. – 23 вересня.
- ⁵⁶ Коваль В.М. Друга світова війна і Україна (1939–1945 рр.). Історіософські нотатки. Історичні зошити. – К., 1999. – С.45.
- ⁵⁷ Ситуація на початку війни (Промова, виголошена Н.Григорієвим на народному мітингу в Бостоні 4.02.1940 р.) // Вперед (Торонто). – 1940. – 28 лютого.
- ⁵⁸ Григорієв Н. Наш другий фронт // Український голос. – 1943. – 21 квітня.
- ⁵⁹ Free Ukraine is visualed by Prof. Nykyfor Hryhoriev is Speaker May 30.// The Saskatoon Star. (Phoenix, Saskatoon). – 1943. – 3 червня.
- ⁶⁰ Ukrainians Urged to Give Total Efforts // The Fort William Daily Times Journal. – 1943. – April 12th.
- ⁶¹ Address of Professor Hryhoriyiv // Canadian farmer. – 1943. – March 10th.; Europe Will Be Democratic, Writer Predicts // The Prince Albert Daily Herald. – 1943. – June 18th.
- ⁶² Ibid.
- ⁶³ Tells of Problems of Ukrainians // The Calgary Herald. – 1943. – August 17th.; Лекція проф. Григорієва в Судбуру, Онтаріо // Український голос (Вінніпег). – 1943. – 5 травня; Григорієв Н. Наш перший фронт // Український голос. – 1943. – 7 квітня; Григорієв Н. Наш другий фронт // Український голос. – 1943. – 21 квітня.
- ⁶⁴ Григорієв Н. Наш перший фронт.
- ⁶⁵ Коваль В.М. Друга світова війна і Україна. – С.42.
- ⁶⁶ Григорієв Н. Наш перший фронт.
- ⁶⁷ Григорієв Н. Наше ставлення до СРСР // Український голос. – 1942. – 11, 14 листопада.
- ⁶⁸ Григорієв Н. Наш другий фронт.
- ⁶⁹ Europe Will Be Democratic, Writer Predicts // The Prince Albert Daily Herald. – 1943. – June 18th.
- ⁷⁰ Germany Undermined, Hryhoriev Declares // Winnipeg Free Press. – 1934. – April 30th.
- ⁷¹ Declares Fears on Communism are Groundless // Edmonton Bulletin. – 1943. – July 20th; Hun Beaten Now, Ukrainian states // Edmonton Journal. – 1943. – July 20th.
- ⁷² Declares Fears on Communism are Groundless.
- ⁷³ Григорієв Н. Наш другий фронт.
- ⁷⁴ Ukrainians Have Double Stake in War // The Winnipeg Tribune. – 1943. – April 30th.
- ⁷⁵ Europe Will Be Democratic, Writer Predicts.
- ⁷⁶ Григорієв Н. Підстави української незалежної політики. – Детройт, 1939. – 52 с.
- ⁷⁷ Там само. – С.42.
- ⁷⁸ Григорієв Н. Українці в світових справах // Народна воля. – 1940. – 17 лютого.
- ⁷⁹ America's War is Our War // The War and Ukrainian Democracy. – P.173.; Ukrainians Have Double Stake in War // The Winnipeg Tribune. – 1943. – April 30th; Former Ukrainian Minister of Education Gives Address Here // The Dauphin Herald (Dauphin, Manitoba). – 1943. – May 27th.
- ⁸⁰ Григорієв Н. Демократія – третя незалежна світова сила.
- ⁸¹ Hryhoriyiv N. A Warning to Democracy // The War and Ukrainian Democracy. – P.158.
- ⁸² Trade pacts seen answer will be basis of peace in Europe says Ukrainian // The Albertan (Calgary, Alberta). – 1943. – August 17th.

⁸³ Лекція проф. Григорієва в Торонто “Яким буде світовий порядок після війни і що трапиться з Україною?” // Український голос. – 1943. – 31 березня; Attack Help Aid to Ukraine // Winnipeg Free Press. – 1943. – May 20th.

⁸⁴ *Hryhoriyiv N. A Warning to Democracy.*

⁸⁵ 50, 000 Strong They Join Army // The Sudbury Daily Star (Sudbury, Ontario). – 1943. – March 29th.

⁸⁶ Europe Will Be Democratic, Writer Predicts; Trade pacts seen answer will be basis of peace in Europe says Ukrainian.

⁸⁷ Trade pacts seen answer will be basis of peace in Europe says Ukrainian.

⁸⁸ Passaic Hears Lecture, Supports Government // Voice of Commonwealth. – 1942. – December 1st.

⁸⁹ *Григорієв Н. Підстави української незалежної політики.* – С.44.

⁹⁰ Там само. – С.45.

⁹¹ *Григорієв Н. Українці в світових справах.*

⁹² *Григорієв Н. Підстави української незалежної політики.* – С.44.

The views of N.Ya.Hryhoriyiv, a famous figure of Ukrainian revolution and one of the leaders of domestic interwar emigration, on the development of the international political situation before and during World War II are analyzed in the article. His conception of the role and place of Ukraine in this war and the programme of Ukrainian democratic movement are examined. The author of the article introduces a considerable corpus of new sources into the scientific use.

В.М.Даниленко*

ЛІКВІДАЦІЯ ПОЛЬСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ТА ВСТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОГО РЕЖИМУ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ

На основі нових архівних документів показано поділ II Речі Посполитої між нацистською Німеччиною та СРСР у вересні 1939 р., облаштування радянських кордонів, масові репресії та переміщення населення. Висвітлюються становище по обидва боки кордону, взаємини з німцями й наміри сторін, боротьба радянської влади проти польського та українського національних рухів на території Західної України.

Відроджена після Першої світової війни Польська держава відчувала найбільшу загрозу на заході з боку Німеччини, а зі сходу – від більшовицької Росії. Століття поділів між трьома імперіями не минули безслідно для польського народу. У свідомість лідерів держав, що прагнули до світового панування, міцно запала думка про те, що утворення Польщі є потворним явищем Версальського миру, а незалежність України з її багатими природними ресурсами взагалі не допускалася ні за яких умов. Це ж саме стосувалось і Білорусії. Тому приєднання західноукраїнських і західнобілоруських земель до СРСР унаслідок змови Гітлера й Сталіна було аж ніяк не турботою більшовицького вождя за визволення й возз'єднання народів. Агресія двох могутніх держав – Німеччини та СРСР – проти II Речі Посполитої мала на меті її територіальне розчленування й ліквідацію як держави в центрі Європи.

Події серпня–вересня 1939 р., що стосувалися долі східноєвропейських народів, завжди перебували в полі зору українських та іноземних дослідників історії Другої світової війни. У СРСР вторгнення Червоної армії на територію Польщі подавалося як величезне благо для всього місцевого населення, а захо-

* Даниленко Василь Михайлович – д-р іст. наук, професор.

ди радянської влади в галузі освіти й культури, промислового виробництва, впровадження колгоспів, радянського судочинства тощо зображувалися як переваги соціалістичного способу життя. Недаремно суспільно-політичні перетворення в Західній Україні, розпочаті восени 1939 р., у радянській історіографії іменували “золотим вереснем” і “возз’єднанням”. Щоправда, у назві відповідного закону СРСР від 1 листопада 1939 р. вживалися терміни “включення” та “з’єднання” й ними деякий час оперували радянські історики.

Найпершими радянськими історіографами процесу “з’єднання” стали співробітники Інституту історії України Академії наук УРСР. Тут протягом 28 вересня – 11 жовтня 1939 р. було прочитано цикл науково-популярних доповідей, присвячених історії Західної України. Доопрацьовані матеріали ввійшли до збірника, виданого в 1940 р. за редакцією С.М.Белоусова (директор інституту) й О.П.Оглобліна (старший науковий співробітник АН УРСР)¹. Про пропагандистське призначення книги свідчать вміщені в ній портрети більшовицьких вождів, додатки з офіційними документами щодо процесу входження західноукраїнських земель до складу УРСР, політичними й конфіскаційними актами нової влади.

Завдяки українським емігрантам, українська історіографія зафіксувала й протилежний погляд на ті часи, коли Західна Україна опинилася в одних кордонах із Наддніпрянською Україною. Як перша більшовицька окупація західноукраїнських земель представлений період 1939–1941 рр. на сторінках книги, виданої Науковим товариством імені Шевченка в Америці та Вільною академією наук у США за редакцією Мілени Рудницької (1958 р.)². Матеріали збірника – це яскраві, ще зовсім свіжі спогади про пережите, узагальнені численні письмові й усні свідчення місцевого населення, зібрані у Львові у вересні 1941 р. Зміст книги, яка стала в Україні доступною для читачів у 1990-х рр., є вагомим спростуванням радянських видань. Під впливом праць українців за кордоном принади більшовизму невпинно танули, готуючи ґрунт для нових, більш забезпечених історичними джерелами, наукових досліджень.

Зі здобуттям Україною незалежності проблеми Другої світової війни й, зокрема, “возз’єднання” актуалізував В.Ковалюк³. Важливу концептуальну тезу про те, що для України Друга світова війна розпочалась у вересні 1939 р. обґрунтував у першій половині 1990-х рр. відомий український історик М.В.Коваль⁴. Засудивши сталінський режим і вказавши на насильницьке приєднання західноукраїнських земель до Великої України в рамках СРСР, він оцінив цю подію як кульмінаційну у формуванні соборної України, як справу “найбільших національних масштабів, яка, хоч і давно визрівала, та не могла бути здійсненою за відсутності історичних умов”⁵.

Негативні наслідки радянсько-німецьких переговорів у серпні–вересні 1939 р. за допомогою іноземних джерел розкрив А.Ф.Трубайчук⁶. Об’єктом досліджень В.Д.Боєчка, О.І.Ганжи, Б.І.Захарчука стали політичні аспекти формування кордону з Польщею у воєнні та повоєнні роки⁷. І.В.Винниченко, К.Є.Науменко, В.С.Парсаданова, Б.О.Ярош у своїх публікаціях порушили проблеми державного терору на західноукраїнських землях і масових депортацій населення⁸.

Картина подій стала помітно виразнішою після введення в науковий обіг численних документів з історії діяльності збройних формувань і спеціальних служб. Інтенсивне використання вченими архівних документів партійних органів та органів держбезпеки в Україні й за кордоном, насамперед у Росії та в Польщі, уможливило публікації, що змінили або істотно розширили знання про початок Другої світової війни. “Поглинення Західної України та експансія репресивно-каральної системи (1939–1941)” – так назвав один із розділів своєї двотомної праці І.Г.Білас⁹. Представлені ним документи стосуються виселення

польських осадників і біженців, характеризують нові місця й умови їхнього проживання.

Поглибленню розробки проблеми розподілу Польщі між нацистською Німеччиною та СРСР сприяли цінні документи, опубліковані в Москві в збірнику “Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне”, де з посиланням винятково на російські архіви йшлося, зокрема, про діяльність радянських органів державної безпеки на території Західної України¹⁰.

Засекречені в радянську добу документи народних комісаріатів внутрішніх справ СРСР та УРСР, підписані найвищими посадовцями радянських органів держбезпеки, в Україні проаналізував і опублікував Ю.І.Шаповал¹¹. З оригіналами та копіями документів, що стосуються діяльності оперативних груп НКВС у Західній Україні в 1939–1941 рр., плідно працював І.І.Льюшин, якого найбільше цікавило місцеве польське підпілля й формування передумов для польсько-українського протистояння в роки Другої світової війни¹². Завдяки використанню нових джерел, демографічні, соціально-економічні та культурно-духовні зміни у складі та житті поляків у Східній Галичині й на Волині у 1939–1941 рр. розкрив О.Я.Калакура¹³.

Водночас у сучасній українській історіографії розвитку західноукраїнських земель після їх інкорпорації до складу СРСР, на відміну від радянської історіографії, намітились інші крайнощі: у дослідженні та виданні документів солідно превалує польська тематика. Інтенсивність і напрями джерелознавчих пошуків зумовлені значною активністю польської сторони, де вивчення проблеми має державну підтримку.

У пошуках істини протягом 1990-х рр. і до сьогодні активна науково-дослідницька робота ведеться співробітниками центральних і галузевих державних архівів України. Лакуну документального відображення тоталітарного режиму на західноукраїнських землях, зокрема діяльність органів НКВС, значною мірою заповнили кілька томів українсько-польського видання “Польша та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб”¹⁴. Аналогічні томи польські науковці видали також спільно із колегами з Росії та Білорусії¹⁵. Українсько-польська частина проекту ввібрала, крім змістовної вступної статті, сотні оригінальних документів та ілюстрацій, розгалужений науково-допоміжний апарат, що має важливе значення для вивчення діяльності польського підпілля в 1939–1941 рр. у Західній Україні. На жаль, досі не опубліковані томи, які б на основі документів з архівів РП та України розкривали діяльність українського підпілля, політичних партій і громадських об’єднань, зокрема Організації українських націоналістів, ставлення польської влади до української політичної й військової еміграції тощо. Через недоступність низки джерел в Україні та Польщі не компенсував цієї прогалини й виданий 1995 р. українськими науковцями збірник документів і матеріалів “Культурне життя в Україні. Західні землі”¹⁶.

На початку ХХІ ст. українські вчені успішно розв’язують складні проблеми участі українського народу в боротьбі з нацизмом, соціально-економічних та суспільно-політичних перетворень в Україні напередодні й у роки війни. Праці С.В.Кульчицького, В.І.Кучера, О.Є.Лисенка, В.І.Сергійчука, Ю.І.Шаповала, П.М.Чернеги та інших створюють методологічну й фактографічну базу вивчення нових аспектів історії Польщі та України кінця 1930-х – початку 1940-х рр.

Величезне розмаїття думок і подій, що об’єктивно слугують переосмисленню та спростуванню суперечливих радянських концепцій міжнародних і міждержавних відносин, відкривають розсекречені нині документи спецслужб. Нові архівні інформаційні ресурси дозволяють висвітлити недоступні раніше для розробки теми, зокрема впорядкування радянсько-німецького кордону, що

супроводжувалося значним переміщенням населення, становище на колишньому радянсько-польському кордоні, роль НКВС у насаджуванні тоталітарного режиму на західноукраїнських землях тощо.

Загалом сучасні українські історики сходяться на тому, що інтервенція проти Польщі, розпочата зі сходу 17 вересня 1939 р., старанно готувалась у вищих ешелонах радянської влади з урахуванням домовленостей із нацистами та швидкості просування німецьких військ на західі. Сторони дотримувались асинхронності дій, щоб сили вермахту й Червоної армії пройшли свою відстань, своєчасно зупинилися на встановленому секретним протоколом рубежі й щоб при цьому не виникло підозри у світової громадськості про існування змови між Гітлером і Сталіним.

До бойових дій проти інших держав СРСР готувався давно й про це свідчить те, що масові арешти за кордоном намічались задовго до початку Другої світової війни. Готуючись до майбутньої боротьби з ворогом на його території, іноземні (розвідувальні) відділи радянських спецслужб, принаймні з 1925 р., вели списки осіб, які служили у польській і румунській поліції й розвідці або належали до табору української еміграції різних політичних “забарвлень” у Польщі, Румунії та інших країнах. Ці особи, а також білоемігранти, підлягали негайному арешту після захоплення частинами Червоної армії території противника (див. док. №1).

До кінця вересня 1939 р. Польща була поділена між Німеччиною та СРСР. 27–28 вересня 1939 р. в Москві відбулися переговори між головою Раднаркому, народним комісаром закордонних справ СРСР В.Молотовим і міністром закордонних справ Німеччини Й. фон Ріббентропом. Тодішні газети повідомили, що в цих переговорах брав участь і Й.Сталін, хоча зрозуміло, що він та А.Гітлер – ці два диктатори – були головними дійовими особами в міждержавних відносинах. У підсумку було підписано німецько-радянський договір про дружбу й кордон між СРСР і Німеччиною. Крім лінії кордону, нанесеної на окрему карту й описану в додатковому протоколі, сторони погодилися на взаємне невтручання в “необхідний державний переустрій”, який проводитиме на території на захід від зазначеної лінії німецький уряд, і на території на схід від цієї лінії – уряд СРСР. Кожен учасник переговорів мав своє розуміння терміна “переустрій”, що не завадило оцінити його в підписаному договорі як “надійний фундамент для дальшого розвитку дружніх відносин між своїми народами”¹⁷. Відповідно до договору про дружбу й кордон, 4 жовтня Молотов підписав разом із послом Німеччини в СРСР Шуленбургом додатковий протокол, яким затверджувалися нові кордони між двома імперіями¹⁸.

Наприкінці жовтня 1939 р. прикордонні війська НКВС Української РСР та Білоруської РСР дістали завдання в стислі терміни встановити охорону на новому кордоні й забезпечити там належний порядок. При цьому пропонувалося старанно вивчити місцевість і населення як у своїй прикордонній смузі, так і на протилежному боці, виставити найпростіші технічні загородження, запровадити несення прикордонної служби посиленими загонами, організувати агентурну та військову розвідки.

Прикордонна смуга встановлювалася завширшки 500 м. Прикордонники не мали права порушувати господарських та побутових інтересів місцевих жителів, вони повинні були із повагою ставитися до місцевих і національних звичаїв, сприяти налагодженню господарської, політичної та культурної роботи, виявляти терпимість до потоку біженців із німецького боку. Нібито тимчасово заборонялося лише плавати на водоймищах та рибалити. Низка вимог висувалася до радянських прикордонників в їхніх стосунках із німецькою прикордонною охороною та громадянами суміжних держав (див. док. №2).

Процес розмежування кордону між СРСР і Німеччиною на місцевості тривав кілька місяців і був досить злагодженим. Німецькі військові не перешкоджали топографічним зйомкам радянських фахівців і демаркації кордону, що відбувалося в осінній та зимовий періоди. 27 лютого 1940 р., за повідомленням Центральної мішаної СРСР і Німеччини прикордонної комісії, було завершено встановлення прикордонних знаків на протязі майже 1500 км радянсько-німецького кордону. Загалом було встановлено 2820 прикордонних стовпів¹⁹.

2 березня 1940 р. Рада народних комісарів СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли спільну постанову “Про охорону держкордону у західних областях УРСР і БРСР”, на розвиток якої 3 квітня РНК УРСР і ЦК КП(б)У постановили переселити жителів 800-метрової прикордонної смуги в західних областях УРСР і очистити її від будівель²⁰. На відстань 7,5 км углиб встановлювався прикордонний режим. Відповідні рішення спочатку приймалися у Москві, а вже потім їх конкретизували в Києві. Насправді рішення уряду УРСР та ЦК КП(б)У на кордоні ніхто й не чекав, бо вже 7 березня 1940 р. нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія направив директиву прикордонним військам Західного округу розпочати підготовку до виселення мешканців прикордонної смуги.

Про поспішність дій влади свідчать терміни, протягом яких люди повинні були залишити обжиті місця: переселення мало завершитися до 20 квітня, відселення – у травні 1940 р. Акції з метою облаштування західного радянського кордону мали такі масштаби.

Табл. 1

План виселення з прикордонної смуги в західних областях УРСР у квітні–травні 1940 р.

Області УРСР	Переселити			Відселити		
	Населених пунктів	Дворів	Мешканців	Населених пунктів	Дворів	Мешканців
Володимир-Волинська	30	3457	15 289	11	427	2142
Львівська	40	2437	11 922	16	950	4892
Станіславська	14	1399	5786	20	1595	6446
Дрогобицька	57	5520	27 565	24	1800	8640
Тернопільська	16	4529	19 623	1	98	495
Усього	157	17 342	80 185	72	4870	22 615

Виселення понад 100 тис. осіб нагадувало бойову операцію прикордонних військ під керівництвом партійних і радянських органів. Її організаційна частина покладалася персонально на секретарів обласних виконавчих комітетів і секретарів обкомів КП(б)У західних областей. Керівники прикордонних загонів і військ надавали їм різноманітну підтримку. Ролі розподіляв під час наради у Львові 13 березня голова РНК УРСР Л.Р.Корнієць. Передбачалося виділення залізничного й гужового транспорту, перевезення будівель, надання матеріальної допомоги переселенцям. Це ще був пасивний, підготовчий етап переселення, пов'язаний, очевидно, з необхідністю не обурювати людей напередодні виборів до Верховних Рад СРСР і УРСР, призначених на неділю 24 березня. Активний його етап розпочався у квітні.

З вечора 7 квітня новий західний кордон СРСР із залученням резервних застав і маневрених груп було щільно перекрито. Партійний і комсомольський актив прикордонних підрозділів мобілізувався на розгортання серед населення роз'яснювальної роботи, щоб запобігти спалахові антирадянських виступів. Така робота зводилася до переконання в необхідності зміцнення кордону та наявності кращих умов для ведення господарства в нережимних районах.

Села, які підлягали виселенню, були переповнені цивільними агітаторами, військовими, співробітниками НКВС. Вони збирали інформацію про хід підготовки до переселення й настрої місцевих жителів, фактично приречених на виконання рішень радянських партійних і державних органів. Довгоочікуване визволення з-під польського національного гніту для багатьох виявилось великим розчаруванням. Противники переселення заявляли, що це велике горе для людей, це знищення народу, якого не можна допустити, окремі сміливці зривали збори, відкрито протестуючи не тільки проти переселення, а й проти встановлення радянської влади. Поширеними були настрої не виселятися, перейти кордон, удатися до терористичних актів, організувати так звані “волинки” – акції масової непокори. Усе це в НКВС УРСР пояснювали діяльністю націоналістичних організацій та “куркульсько-попівських елементів”, хоча насправді невдоволення було настільки значним, що не потребувало особливих агітаційних заходів. На той час населення не мало остраху перед вторгненням німців, подекуди навіть намагалося далеко не від’їжджати від нового кордону, мотивуючи це близькою його ліквідацією сусідньою Німеччиною. У с. Хороцеве Станіславської (тепер – Івано-Франківська) області жителі вийшли за село, відмовляючись від переселення. Прибулих агітаторів зустріла група в кількості 300 осіб, озброєних сокирами, вилами, кілками. Лише стрілянина, відкрита прикордонним загonom, зупинила повсталих селян²¹. Дуже гостро реагувало населення, дізнаючись, що у 800-метровій смузі не тільки не буде оброблятися земля, а й вирубуватимуться всі насадження. Для селян, які все життя тяжкою працею дбали про своє господарство, нелегко було розлучатися із домівками, садами, землею, що чекала весняного засіву.

Кордон, який утворився внаслідок поділу Польщі між СРСР та Німеччиною, розділив немало рідних і знайомих людей. Під час переселень на радянському боці жителі німецької зони, називаючи поіменно, кликали мешканців українських сіл до себе або пропонували на деякий час сховатися, оскільки неспроста поряд із кордоном, за їхніми спостереженнями, зростала чисельність німецьких військ. Органами НКВС було зафіксовано чимало випадків, коли натовпи співчуваючих на території, загарбаній Німеччиною, розганяли солдати вермахту. Перемігши в собі бажання залишитися на рідній землі, у пошуках кращої долі в ці дні радянсько-німецький кордон перейшли, за даними управління прикордонних військ НКВС УРСР, 124 особи²². Їх кількість могла б бути й більшою, але весняні розливи стали нездоланими перешкодами для вимушених емігрантів. Утікачі ставали найбільшими антирадянськими агітаторами. За їхніми розповідями виходило, що Західну Україну підкорили росіяни, що в Червоній армії українців немає й українське населення не здобуло очікуваного визволення²³.

9 квітня перші сім’ї переселенців із прикордонної смуги вирушили в дорогу. За оперативною інформацією, акцію підтримували переважно найбільш вразливі верстви населення. Найбільше невдоволення виявляли заможні, але переконавшись у безперспективності опору, подекуди прагнули навіть швидше дістатися у визначені райони, щоб оселитись у зручніших місцях. Їм це вдавалося, бо вони були набагато краще забезпечені власним гужовим транспортом. Організатори переселення цього не передбачили й переселенці опинилися в нерівних умовах. Частина людей поселилася неподалік від попереднього місця проживання, унаслідок чого не вистачало наділів землі. На тлі загального падіння життєвого рівня населення поглиблювалася соціальна диференціація, а також міжнаціональна неприязнь між українцями та поляками.

Швидке переселення із 800-метрової прикордонної смуги тривало до 25 квітня, коли розпочалася масова посівна кампанія. Після цього через відсутність засобів пересування на нові місця перебралося набагато менше селян.

Частина з них, не одержавши обіцяних земель і господарських будівель, повернулася у свої села. Проти “поверненців” застосовувалися засоби адміністративного тиску, про які закамурфльовано попередили в травні деякі місцеві газети.

Досі центральна, обласна й районна преса, повністю підконтрольна КП(б)У та радянським органам влади, старанно замовчувала перебіг першого примусового переселення в Західній Україні. Проте, щоб зупинити тих, хто збирався повертатися на рідні землі, окремі друковані органи без будь-яких коментарів раптом опублікували правила в'їзду й тимчасового проживання в заборонених зонах і прикордонній смузі СРСР, видані на підставі постанови ЦВК і РНК СРСР від 17 липня 1935 р. Перший пункт правил указував, що в'їзд у межі заборонених зон і в прикордонні смуги особам, які не проживають у них постійно, без особливого на це дозволу забороняється²⁴. Тим самим була підведена риска під намаганнями частини переселенців щось змінити у своєму житті. План виселення із прикордонної смуги було завершено на початок червня 1940 р.

Табл. 2

Підсумки переселення й відселення з прикордонної смуги в Західній Україні станом на 2 червня 1940 р.

Області	Переселено господарств	Відселено господарств	Усього
Володимир-Волинська	2744	746	3490
Львівська	2211	1044	3255
Станіславська	1050	1554	2604
Дрогобицька	4973	1387	6360
Тернопільська	4815	–	4815
Загалом	15 793	4731	20 524

Німеччина охорону кордону запровадила з 1 січня 1940 р., тоді ж посилював й прикордонний режим, хоча свої наміри німці надзвичайно приховували, заперечуючи існування спеціального положення про німецько-радянський кордон²⁵. Так, під час зустрічі в травні 1940 р. начальника штабу 90-го прикордонного загону Худякова й офіційного представника німецької прикордонної охорони Рейпса останній нарікав на відсутність будь-яких указівок вищого командування стосовно прикордонного режиму. Це, на його думку, шкодить охороні кордону, тоді, як у радянській смузі панує лад²⁶. Гітлерівці здійснювали інтенсивне онімечення польських земель. Величезного розмаху набули репресії та винищення місцевого населення, передусім поляків, євреїв, ромів. У перші тижні окупації Польщі німцями було розстріляно 16 тис. місцевих жителів, а до червня 1941 р. депортовано 800 тис. осіб²⁷.

СРСР приступив до розбудови свого західного кордону за рік до початку радянсько-нацистської війни, попередньо провівши переговори з Німеччиною. 10 червня 1940 р. в Москві між двома державами була підписана конвенція про порядок урегулювання конфліктів та інцидентів на державному кордоні, установленому радянсько-німецьким договором про дружбу й кордон від 28 вересня 1939 р.²⁸ Легкість і підкреслено приятельська атмосфера цієї та інших домовленостей ще раз продемонстрували, що гітлерівська Німеччина не мала ніякого наміру їх виконувати, а радянська сторона всіляко намагалася виграти час.

Не зник після розподілу Польщі між Німеччиною й СРСР і колишній радянсько-польський кордон. Поки новий кордон облаштовувався, на старому в межах Українського військового округу зберігалася загороджувальна зона протяжністю майже 657 км. Її охороняли Славутський (49 застав на 391 км) і Волочиський (42 застави на 266 км) прикордонні загони. Станом на 20 листопада 1940 р. тут діяло 18 комендатур. На кожній прикордонній заставі несли

службу 12 осіб. На одну заставу припадало понад 7 км зони. 88% порушників затримували бійці Славутського загону. Волочиська застава розташовувалася на р. Збруч і охочих долати водну перешкоду було набагато менше. Зрозуміло, що інтенсивну міграцію населення стримати було неможливо й прикордонники нерідко лише фіксували порушення зони. Несподівано подало свій голос радянське правосуддя. Органи прокуратури відмовлялися притягати до відповідальності заарештованих прикордонниками осіб, мотивуючи це тим, що в кримінальному кодексі відсутні статті щодо порушників зони, яка не є кордоном. За відсутності законних підстав навіть грошові стягнення не накладалися²⁹.

Причини перетину загороджувальної зони були різні – політичні, економічні, соціальні, побутові. Найбільшим чинником, що зумовлював такі порушення, була різниця в цінах на сільськогосподарську продукцію.

Про ситуацію на “радянсько-радянському” кордоні народному комісару внутрішніх справ УРСР І.Серову доповіли на початку грудня 1940 р. начальник прикордонних військ НКВС УРСР Хоменко та начальник штабу Рогатин. Своєю чергою, І.Серов повідомив про це в Москву й заодно зробив низку пропозицій. Він не ставив під сумнів доцільність збереження загороджувальної зони. Усвідомлюючи, що два повноцінні кордони на заході створити неможливо, він пропонував вольовим рішенням долучити до розв’язання проблеми міграції населення в західному регіоні України, крім діючих прикордонних загонів, територіальні органи НКВС і прокуратуру, а також за рахунок внутрішніх резервів збільшити чисельність особового складу охорони зони та посилити репресії щодо порушників кордону (в документі написано саме так: кордону)³⁰. Пропонувалося також розглянути питання в ЦК КП(б)У, щоб прикордонні партійні організації провели відповідну роз’яснювальну роботу серед населення.

Картину міграції населення через колишній радянсько-польський кордон розкривають таблиці №3 і №4, складені за даними управління прикордонних військ НКВС УРСР³¹. У них показана по місяцях кількість лише затриманих осіб, які вважалися порушниками зони. Скільки насправді людей перетнуло цю зону в обох напрямках, з’ясувати неможливо. Задokumentовані масштаби руху населення та склад затриманих спонукають до певних висновків щодо формування основ радянського тоталітарного режиму в щойно приєднаних західноукраїнських землях.

Табл. 3

Порушення загороджувальної зони на колишньому радянсько-польському кордоні в жовтні–грудні 1939 р.

Причини й напрям порушень	Місяць			Загалом
	Жовтень	Листопад	Грудень	
Усього затримано	4661	3888	5030	13 579
Рухались у західні області	832	940	889	2661
Рухались у східні області	3829	2948	4141	10 918
Для придбання товарів	281	370	567	1218
Утікачі з-під варті чи із заслання	–	–	2	2
“К-р” елементи	4	2	–	6
Дезертири РСЧА	–	–	–	–
Порушники кордону	14	5	–	19

Отже, з 1 жовтня 1939 р. по 15 листопада 1940 р. було затримано 66 948 осіб, із них 21 410 перебирались у західні області України, а 45 538 – у східні³². Багато хто вирушав у дорогу з метою товарообмінних операцій із сільськогосподарською продукцією чи придбання товарів першої необхідності. Оскільки ціни на сільськогосподарську продукцію в східних областях були вищими, ніж у

Табл.4
Порушення загороджувальної зони на колишньому радянсько-польському кордоні в січні–листопаді 1940 р.

Склад затриманих	Місяць											Загалом
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	15.XI	
Усього затримано	2967	2954	3112	4460	6525	4925	4277	3875	8726	7306	4232	53 359
Рухались у західні області	632	222	536	2474	3893	2490	1536	1934	2336	1626	1070	18 759
Рухались у східні області	2335	2732	2576	1986	2632	2435	2741	1941	6390	5680	3162	34 610
Для придб. товарів	332	717	673	896	1845	3883	3553	3170	7595	6875	3869	33 408
Утікачі з-під варти чи із заслання	–	5	1	3	2	–	–	2	2	8	–	23
“К-р” елементи	–	–	–	3	1	–	–	–	–	1	–	5
Дезерт. РСЧА	–	2	2	2	3	41	21	4	2	4	6	87
Порушники кордону	–	1	–	–	–	2	2	1	–	5	–	11

західному регіоні, потік на схід був набагато потужнішим, аніж на захід. Звісно, обтяженого товарами селянина легше було помітити в загороджувальній зоні і перетнути йому шлях, чи це був мешканець західноукраїнських земель, який їхав продавати або вимінювати речі, чи наддніпрянець, котрий повертався додому. Саме тому в осінні місяці 1940 р. кількість порушень загороджувальної зони зроста порівняно з весною у 2,5–3 рази.

У повідомленні управління прикордонних військ НКВС УРСР, на основі якого було підготовлено інформацію для Л.Берії, зазначається лише чисельність затриманих відповідно до західного чи східного напрямків руху. Невідомим залишається місце проживання заарештованих, що мало б важливе значення для уточнення мотивів транскордонного руху. Щоправда, відсутність таких даних була спровокована самими ініціаторами режиму, бо контроль за пересуванням населення в загороджувальній смузі ускладнювався відсутністю в затриманих будь-яких документів, які б свідчили не лише про місце проживання, а й про особу затриманого. Місцеве населення й навіть влада, опинившись протягом кількох днів у забороненій зоні, ніяк не могли збагнути вимог радянської влади щодо обмежень у пересуванні. У загороджувальній зоні перепиняли також дезертирів-червоноармійців, утікачів із-під варти, аґентів іноземних розвідок. Проте їх кількість у загальному потоці мігрантів була незначною.

Міграція мала для радянської влади неґативні наслідки, тому партійні й радянські організації східних областей забили тривогу. Їх непокоїло не тільки поширення спекуляції внаслідок перепаду цін, а й падіння трудової дисципліни в

колгоспах. Останнє відносилось на рахунок впливу “контрреволюційних елементів” західних областей. Секретарі районних партійних комітетів і начальники районних відділів НКВС УРСР вимагали зміцнення режиму в загороджувальній зоні. Водночас керівники партійних і радянських органів висловлювалися за спрощення пропускнуго режиму в зоні для себе особисто.

Для радянської влади небезпека крилася в “обміні досвідом” між селянами, які проживали по обидва боки загороджувальної зони. Зі сходу добиралися в західні області переважно за хлібом і борошном. Місцеві жителі розцінювали такі факти як наслідок примусової колективізації з відповідними висновками для себе. Водночас у колгоспах східних областей погіршувалося ставлення до виконання норми трудоднів, підупадала трудова дисципліна й віра в радянську систему ведення господарства. Серйозним аргументом щодо необхідності припинення “ходіння” стало поширення серед мешканців східних областей листів від імені Організації українських націоналістів.

У результаті четвертого поділу Польщі Західна Україна виявилася розрізаною старим і новим кордонами, а місцеве населення збурене переселенням і впровадженням нових форм господарювання та політичного життя. По обидва боки кордону між СРСР і Німеччиною люди опинилися в лещатах тоталітарних режимів. Під владу Німеччини потрапили 22,1 млн. мешканців довоєнної Польщі, а СРСР – 13,2 млн.³³ Поляки й українці становили більшість у колишніх Волинському, Львівському, Станіславському й Тернопільському воєводствах. За загальним переписом, проведеним у Польщі в 1931 р., на території цих воєводств за мовною ознакою поляків налічувалося 39,5%, українців і русинів – понад 51%³⁴. У містах співвідношення національностей було на користь поляків. Значну групу населення Західної України (близько 10%) становили євреї. На Волині проживала також порівняно невелика група німців, котрі в царській Росії одержали від держави землю й займалися сільським господарством.

Оперативні групи НКВС СРСР, які прибули на територію Західної України разом із військами, одразу ж почали специфічними методами підтримувати радянську владу. Основною метою спецслужб стало приборкання різних верств населення західних областей України, запобігання будь-яким збройним виступам, антирадянським проявам. Крім того, співробітникам НКВС ставилося завдання взяти активну участь у формуванні українських, білоруських та польських тимчасових органів влади – народних зборів, а також в організації робітничої гвардії та селянських комітетів.

На анексованих землях радянська влада в принципі не бажала мати ніяких політичних опонентів, навіть потенційних. Із цією метою в складі Управління державної безпеки НКВС УРСР було створено 4-й відділ, на який покладалося керівництво агентурно-оперативною й слідчою роботою з виявлення та ліквідації антирадянського підпілля на території Західної України. Відділ складався з 6 відділень і 4 груп, причому окремі відділення спрямовувалися на пошуки ворогів за національною та конфесійною ознаками. До таких належали відділення по боротьбі з польською націоналістичною контрреволюцією та римо-католицьким духівництвом; відділення по боротьбі з українською націоналістичною контрреволюцією, греко-католицьким і православним духівництвом; відділення по боротьбі з єврейською націоналістичною контрреволюцією, політпартіями й духівництвом, а також білою контрреволюцією (для боротьби з білою контрреволюцією в складі 4-го відділу було створено окрему групу)³⁵. Директивно наркома внутрішніх справ СРСР Л.Берії від 21 вересня 1939 р. оперативно-чекістським групам було заборонено заарештовувати німецьких колоністів на Волині, звернувши, однак, пильну увагу на їхні поселення³⁶. Німецьких військовослужбовців, які перебували в польському полоні, доправляли до місця розташування німецьких військових частин або до німецьких представ-

ництв. Більше того, навіть підслідні й засуджені особи німецької національності, при їх бажанні, направлялися до найближчих контрольно-пропускних пунктів і передавалися уповноваженим німецької комісії з евакуації.

Такі дії зовсім не означали, що у відомстві Л.Берії прагнули подружитись із нацистами. Документи свідчать, що їм ні в чому не довіряли. Членів німецької контрольно-перепускної комісії, яка займалася відправкою біженців із радянської території, співробітники НКВС щільно опікали на кожному кроці, щоб не допустити створення тут агентурної мережі або відновлення старих зв'язків для розгортання розвідувальної діяльності.

Вістря боротьби радянських органів державної безпеки спрямовувалося проти польського й українського національного руху. На підставі указу президії Верховної Ради СРСР про набуття громадянства СРСР жителями західних областей Української й Білоруської РСР навесні 1940 р. тут розпочалася паспортизація населення. Частина поляків одержувала паспорти із так званим одинадцятим параграфом, що обмежував свободу пересування й вибір місця проживання³⁷.

Під опіку НКВС потрапляла практично вся українська інтелігенція, а також особи, пов'язані з колишнім польським режимом³⁸. Категорії українських інтелігентів, як реальних і потенційних ворогів радянської влади, було перераховано таким чином: академіки, професура, наукові працівники, письменники, літературні працівники, композитори, скульптори, художники, артисти, музиканти, медпрацівники, колишні службовці польської адміністрації, поміщиків і капіталістів.

Окремо нарком внутрішніх справ СРСР Л.Берія розпорядився "покращити роботу оперативно-чекістського обслуговування польської інтелігенції, сконцентрованої у м. Львові". У результаті радянськими органами державної безпеки на початок 1940 р. на облік було взято багатьох представників творчих професій, які проживали у Львові ще до війни або перебралися з території, захопленої Німеччиною³⁹. Для виявлення такої категорії осіб використовувалися дані організаційних комітетів працівників мистецтв (наприклад, оргбюро Союзу письменників), де потрібно було пройти відповідну реєстрацію. Проте частина письменників і митців, особливо серед біженців, уникала реєстрації, шукаючи шляхів для еміграції. Цим вони привертали ще більшу увагу працівників НКВС, посилюючи їхню оперативно-розшукову діяльність, контрольовану союзним наркоматом. 8 лютого 1940 р. Л.Берія наказав наркомам внутрішніх справ УРСР і БРСР заарештувати 25 тис. поляків, згідно з надісланими з його відомства списками⁴⁰.

Не залишилися поза увагою НКВС українські політичні партії – Комуністична партія Західної України, Українська комуністична партія, Українська партія соціалістів-революціонерів, Українська соціал-демократична робітничка партія, Українське національно-демократичне об'єднання, боротьбисти, меншовики, анархісти. До табору української контрреволюції були віднесені Організація українських націоналістів, Спілка визволення України, Українська військова організація, Волинське українське об'єднання, гетьманці, петлюрівці, товариство "Просвіта", кооператори, молодіжні формування "Луг", "Пласт", фізкультурні організації, студенти вищих та учні середніх навчальних закладів, філателісти, есперантисти, а також неорганізована молодь і діти репресованих.

Релігійна нетерпимість радянської влади виявилася в переслідуванні мешканців західноукраїнських земель за їхні вірування. Представники конфесій і релігійних течій бралися на окремих контроль. У період ейфорії щодо майбутнього устрою Європи та переконання в непереможності Червоної армії радянські партійно-державні керівники в запалі войовничого атеїзму не робили винятку для жодної церкви. Гласній і негласній розробці та адміністративному тиску підлягали римо-католики, українське православне й греко-католицьке духовництво, сектанти, баптисти та ін.

Ідейна опозиція до радянського режиму на західноукраїнських і західнобілоруських землях існувала ще задовго до того, як сюди вступили частини Червоної армії. Відтоді противники більшовизму змушені були вдаватися до збройних форм підпільної боротьби й накопичувати сили в очікуванні сприятливого моменту для антирадянського виступу. Однак між учасниками польського й українського національних рухів майже не було порозуміння. Реальних спільних кроків польським та українським підпільникам чи просто “незгодним” зробити не вдалося не тільки через проведені органами НКВС арешти, а й через минулі взаємні кривди, що стали непереборною перешкодою для блокування національних сил. Навіть на особистому рівні взаємодія між поляками та українцями рідко вдавалася. У документах зафіксовані факти, коли селяни-українці, приховуючи зброю, прагнули продати її лише оунівцям, натомість поляки ні за які гроші не хотіли віддавати зброю українцям, мотивуючи це їхнім “знуцанням над поляками”⁴¹.

Вивчення масиву таємних документів радянських спецслужб періоду Другої світової війни переконує в тому, що вони мають величезний інформаційно-аналітичний потенціал. І німецька, і радянська сторони пильно стежили за всіма змінами на протилежному боці нового кордону. Толерантність до німців на кордоні з боку радянських військових не стояла на заваді копіткій повсякденній роботі з вивчення противника й надання відповідної об’єктивної інформації вищому партійно-державному керівництву СРСР. У вічі впадає величезна прірва між офіційною поміркованістю тогочасної радянської преси й тотальністю документів із поміткою “Совершенно секретно”. Творці таких документів керувалися професійним, військовим обов’язком і намагалися відверто й вичерпно повідомляти про суть тих чи інших подій.

Випробуваний у радянській Україні механізм організації влади й управління, у передвоєнні роки похашцем переносився на західноукраїнський ґрунт. Радянські органи були готові до соціалістичних перетворень на нових територіях, гнучко використовували у своїй діяльності силові й пропагандистські методи. Сплановані заздалегідь репресії були, власне, продиктовані логікою внутрішнього розвитку СРСР у передвоєнний період і тому очікування народних мас на поліпшення свого становища не виправдалися. Упроваджена радянська економічна система виявилася не легшою від пануючої досі польської, в якій східні землі II Речі Посполитої були економічно найбільш відсталими. Українці не дістали від більшовиків національного визволення; українські партії й громадські організації так само були віднесені до компетенції органів НКВС і переслідувалися ними, як і польські. Силові методи використовувалися не лише для насаджування радянського режиму, а насамперед для викорінювання найменших залишків польської державності й тотальної боротьби з українським національним рухом.

Після нападу Німеччини на СРСР їхні договори втратили чинність і питання про належність Західної України та Західної Білорусії, приєднаних у 1939 р. до УРСР і БРСР, залишалось відкритим. Його вирішення повністю залежало від перебігу та підсумків війни. Повоєнний устрій в Європі визначали Тегеранська (листопад 1943 р.), Ялтинська (лютий 1945 р.), Потсдамська (липень–серпень 1945 р.) конференції глав урядів СРСР, США й Великобританії. Система міжнародних договорів, укладених СРСР, закріпила входження західноукраїнських земель до складу УРСР. Із розпадом СРСР правомірність існуючих кордонів із незалежною Україною піддавалася сумніву з боку представників Росії та Румунії; офіційні Варшава, Прага чи Братислава ніяких територіальних суперечок з Україною не мали.

Об’єднання українських земель в одних кордонах мало для українського народу історичне значення. Трагічні події наступних років і тоталітарний режим

радянського зразка не зупинили духовної й економічної консолідації українського народу. Соборність і розвиток демократії служать важливими передумовами становлення України як сучасної європейської держави.

Документ №1

Інструкція особливим відділам щодо використання списків ворогів радянської влади при захопленні території противника

1932 р.

Настоящие списки предназначаются на военное время, на случай занятия нашими частями территории противника.

Списки дают возможность особым отделам, действующим на данной территории, сразу же выявлять агентов иностранных разведок, контрреволюционный элемент и вообще, наиболее активных врагов Советской власти и своевременно ликвидировать их к.-р. деятельность.

Кроме того, отдельные лица, проходящие по спискам, могут в настоящее время появляться на территории СССР, в силу чего эти списки должны использоваться в случае необходимости в процессе текущей работы (фильтрация перебежчиков, проверка родственных связей за кордоном и проч.).

Списки в основном составлены по достоверным материалам ИНО с 1925 по 1931 год, включая всех лиц, помещённых в ранее посланных списках.

(Лица, не вошедшие в новые списки, исключены как ликвидированные, умершие и проч.).

Так как характеристика на всякое лицо, проходящее по спискам, дана самая сжатая, то особым отделам надлежит по обнаруживанию того или иного лица, обращаться в ИНО ГПУ УССР для получения подробных данных.

Списки составлены в строго алфавитном порядке и распределены по следующим объектам:

1. Польская разведка, полит.-полиция (дефензива) и польско-националистический к.-р. элемент.
2. Румынская разведка, полит.-полиция (сигуранца).
3. Украинская к.-р. эмиграция различных политических окрасок в Польше, Румынии и др. странах.
4. Белая к.-р. эмиграция в тех же странах и
5. Список агентов разных иностранных разведок.

Поскольку в настоящие списки не вошли материалы ИНО ГПУ УССР за текущий год, в случае необходимости проверки наличия материалов на интересующее лицо, не находящееся в списках, пребывающее закордоном, надлежит проверять таковое по карте ИНО ГПУ УССР.

Зам. нач. ООУВО и ГПУ УССР

Начальник ИНО ГПУ УССР

“___” августа 1932 г.

г. Харьков

Чердак

Леопольд

ДА СБ України. – Ф.13. – Спр.205. – Арк.1. Друкарський примірник.

Документ № 2

Із директиви заступника наркома внутрішніх справ СРСР І.І.Масленникова про охорону нових державних кордонів

28 жовтня 1939 р.

Сов. секретно

...В правовых отношениях на границе исходит из следующего:

а) начальникам пограничных отрядов и комендантам участков стремиться налаживать нормальные отношения на границах и принимать все меры к разрешению на месте, совместно с сопредельной погранохраной, всяких недоразумений, инцидентов и конфликтов, руководствуясь порядком, существующим на других границах Союза. В соответствии с этим установить порядок возвращения непреднамеренно нарушивших границу людей и перешедшего границу скота;

б) весь личный состав пограничных частей со своей стороны обязан не допускать не тактичных действий в отношении пограничной охраны или граждан сопредельных государств. Всемерно избегать конфликтов, которые могут быть организованы иностранными разведками с провокационными целями;

в) обеспечить на границе бесперебойную работу смешанных Союза ССР и Германии комиссий по демаркации границы, по обмену военнопленными и по эвакуации немецкого населения с территории Западной Белоруссии и Западной Украины и эвакуации украинского и белорусского населения с территории бывш[ей] Польши, отошедшей в сферу интересов Германии.

Заместитель народного комиссара внутренних дел Союза ССР

Масленников

ДА СБ України. – Ф.16. – Оп.32 (1951 р.). – Спр. 69. – Арк. 399–401. Копія. Машинопис на бланку.

¹ Західна Україна. Збірник. За ред. С.М.Белоусова і О.П.Оглобліна. – К., 1940.

² Західня Україна під більшовиками. IX–VI. 1941. Збірник за редакцією Мілени Рудницької. – Нью-Йорк, 1958.

³ Ковалюк В. Нові архівні документи про Народні збори Західної України (жовтень 1939 р.) // Архіви України. – 1991. – №5–6.

⁴ Коваль М.В. Україна у Другій світовій та Великій Вітчизняній війнах (1939–1945): спроба сучасного концептуального бачення. – К., 1994. – С.58.

⁵ Коваль М.В. Україна: 1939–1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. – К., 1995. – С.37.

⁶ Трубайчук А.Ф. Брудершафт двох диктаторів. XX сторіччя: політика в портретах. – К., 1993.

⁷ Боечко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. – К., 1994.

⁸ Винниченко І.В. Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання. – К., 1994; Науменко К.Є. Депортація населення Західної України // Трибуна лектора. – 1990. – №1; Парсаданова В.С. Депортація населення Західної України і Західної Белорусії в 1939–1941 гг. // Новая и новейшая история. – 1989. – №2; Ярош Б.О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях: 30–50-ті роки XX ст. (історико-політологічний аспект). – Луцьк, 1995.

⁹ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. – К., 1994. – Кн.1–2.

¹⁰ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сб. документов. – Т.1: Наказуе. – Кн.1 (ноябрь 1938 г. – декабрь 1940 г.). – М., 1995.

¹¹ Шаповал Ю.І. Україна XX століття: Особи та події в контексті важкої історії. – К., 2001.

¹² Iljuszyn I., Mazur G. Działalność czekistowskich grup operacyjnych NKWD w zachodnich obwodach Ukrainy w latach 1939–1940 rr. // Zeszyty Historyczne. – Paryż, 2001. – S.49–74.

¹³ Калакура О. Новий статус поляків західноукраїнських земель після їх включення до УРСР (1939–1941 рр.) // Історичний журнал. – 2005. – №5. – С.36–49.

¹⁴ Польша та Україна у тридцятих–сорокових роках XX століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т.1: Польське підпілля 1939–1941. Львів–Коломия–Стрий–Золочів. – Варшава; Київ, 1998; Т.3 (у 2-х кн.): Польське підпілля 1939–1941. Від Волині до Покуття. – Варшава; Київ, 2004.

¹⁵ Польское подполье на территории Западной Украины и Западной Белоруссии. 1939–1941. В 2-х кн. – Варшава; Москва, 2001.

¹⁶ Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. – Т.1: 1939–1953 / Упор. Т.Галайчак, О.Луцький, В.Микитів, Л.Батрак-Плодиста, Ю.Сливка, Л.Федоришин. – К., 1995.

¹⁷ Німецько-радянський договір про дружбу і кордон між СРСР і Німеччиною // Вісті. – 1939. – 29 вересня.

¹⁸ Трубайчук А.Ф. Вказ. праця. – С.252.

¹⁹ Вісті. – 1940. – 5 березня.

²⁰ Прикордонна смуга становила ту частину прикордонної зони, яка безпосередньо прилягала до державного кордону. У сухопутну прикордонну зону входила територія в межах району чи міста, на якій діяв прикордонний режим.

²¹ Державний архів Служби безпеки України (далі – ДА СБ України). – Ф.16. – Оп.84 (1955 р.). – Спр.4. – Арк.6.

²² Там само.

²³ Там само. – Ф.16. – Оп.33 (1951 р.). – Спр.11. – Арк.75.

²⁴ Вільне життя (Тернопіль). – 1940. – 8 травня.

²⁵ Про становище в прикордонній зоні з німецького боку див. докладніше: *Даниленко В.* Нацистський окупаційний режим на території Польщі у 1939–1941 рр. // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Вип.13. – К., 2004.

²⁶ ДА СБ України. – Ф.16. – Оп.33 (1951 р.). – Спр.7. – Арк.71.

²⁷ *Зашильняк Л., Крикун М.* Історія Польщі. – Львів, 2002. – С.510.

²⁸ Вісті. – 1940. – 16 червня.

²⁹ ДА СБ України. – Ф.16. – Оп.84 (1955 р.). – Спр.7. – Арк.277.

³⁰ Там само. – Арк.268.

³¹ Там само. – Арк.269.

³² Там само. – Арк.271.

³³ *Зашильняк Л., Крикун М.* Вказ. праця. – С.510.

³⁴ Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття... – Т.1. – С.36.

³⁵ ДА СБ України. – Ф.16. – Оп.33 (1951 р.). – Спр.44. – Арк.47, 60.

³⁶ Там само. – Оп.32 (1951 р.). – Спр.33. – Арк.29.

³⁷ *Рубльов О.* Шкіц до історії загибелі української “полонії”, 1930-ті роки // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип.13. – К., 2003. – С.310.

³⁸ ДА СБ України. – Ф.16. – Оп.33 (1951 р.). – Спр.44. – Арк.58.

³⁹ Там само. – Спр.11. – Арк.39.

⁴⁰ Там само. – Ф.9. – Спр.33. – Арк.77–78.

⁴¹ Там само. – Спр.58. – Арк.435.

The division of II Rzecz Pospolita between the Nazi Germany and the USSR in September, 1939, the settling of Soviet borders, massive repressions and migrations of the population are shown in the article. The condition on each side of the border, relations with the Germans and expectancies of the sides, the struggle of Soviet power against Polish and Ukrainian national movements on the territory of Western Ukraine are revealed.

Я.О.Іщенко*

СУЧАСНИЙ СТАН МУНІЦИПАЛЬНОЇ ГЕРАЛЬДИКИ В УКРАЇНІ: ПЕРШІ ЗДОБУТКИ ТА НЕВИРШЕНІ ПРОБЛЕМИ

Стаття порушує важливу проблему запровадження на сучасному етапі вітчизняної символіки – гербів населених пунктів і територіальних утворень. Автор висловлює своє бачення процесу міського герботворення й обґрунтовує необхідність наукової експертизи новостворених гербів та державної реєстрації всіх символів.

Початок 1990-х рр. ознаменувався в Україні зародженням ширококомашного процесу міського герботворення й вексилології (прапорознавства). Саме відтоді бере відлік новий етап вітчизняної муніципальної геральдики, викликаний до життя перш за все проголошенням України самостійною й незалежною державою. Національне, державне та духовне відродження проявлялося й у ставленні до муніципальної геральдики.

* *Іщенко Ярослава Олегівна – мол. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.*

Однак передчасним і необачним було б твердження про те, що означений рубіж відразу та, що головне, якісно й суттєво позначився на еволюції попередньої геральдичної традиції. Розв'язання проблем, які закономірно постали перед творцями символів адміністративно-територіальних утворень – областей, районів і міст, потребувало критичного аналізу геральдичного спадку 60–80-х рр. ХХ ст. Адже досить стійкою залишається інертність та водночас небажання влади на місцях щось кардинально міняти, особливо в тому, що стосується національної символіки.

Дослідники проблем соціальної психології стверджують, що революційні зміни у суспільстві визначають основні концептуальні напрями його подальшого розвитку в усіх сферах життєдіяльності населення країни. Потім вибудована, обґрунтована стратегія розвитку держави, переосмислення здобутків і прорахунків минулого починають поступово впливати на всі складові державного життя, викликають зміни у соціальній психології громадян. Стосується це й гуманітарних знань.

Зміна поколінь, поява прибічників та носіїв нових ідей призводить до остаточної переорієнтації спрямування векторів і, зрештою, загального розвитку, а відтак соціальної психології, світоглядних принципів взагалі. Це – досить тривалий та неоднозначний процес. Складова його – критичне й усебічне переосмислення минулого. Стосується це і спеціальної галузі історичних знань – геральдики. Тож дозволимо собі зробити попередньо екскурс у часи, коли міське герботворення в Україні ХХ ст. набуло значного розвитку, сформувалося у своєрідний звичаєво-культурний напрямок, спрямований на означення міста через символ. Тоді й виник цей комплекс оригінальних зображальних джерел – герби “соціалістичних” міст.

Починаючи із середини 1960-х рр. стало традицією зображати на стелах при в'їзді до міста його герб. Відтак усі, хто приїздив до нього, могли ознайомитися відразу з основною складовою символів населеного пункту. Герб становив, так би мовити, його візитку. За нашими підрахунками, значна частина з понад чотириста тридцяти взятих на облік державною статистикою міст почали тоді широко використовувати в наочній агітації різні геральдичні знаки, створені на замовлення влади, або старі герби міст у “новій редакції” з певними видозмінами. Останні повинні були підтвердити колишній міський статус та давність населеного пункту, особливо коли йшлося про його ювілейні дати. Попри значні недоліки гербових новотворів, відверто політизованих, що були в більшості створені з порушенням правил геральдики, без врахування основних наукових приписів цієї унікальної зображальної ланки історичних знань, у радянській Україні з'явилася оригінальна складова міської символіки. Частину з майже двохсот міських гербів було затверджено рішеннями сесій рад. Тобто вони отримали офіційний статус, правову основу для практичного використання. Велика частка гербів використовувалася без відповідного затвердження. Добро на їх прийняття давали міські комітети компартії. Не маючи будь-якого уявлення про традиції герботворення в Україні, автори численних гербів широко послуговувалися власними вподобаннями, переобтяжували гербове поле численними символами, вигадували якісь особливі знаки, більше схожі на плакатні малюнки.

Слід зазначити, що процес міського герботворення, характерний для періоду 60–80-х рр. ХХ ст., набув своїх особливих рис, що суттєво вирізняли його від часу, коли герби засвідчували про самоврядність, правовий статус міст та були належністю їхньої громади, яка вносила свій знак до печаток і на прапори, одночасно надаючи цим символам юридичної сили¹.

Низка політичних обставин, зокрема той факт, що у програмних документах КПРС йшлося про вільний розвиток культур усіх радянських народів, змушувала партійних ідеологів пильно стежити за будь-якими проявами всього національного, відразу піддаючи нищівній критиці “націоналістичні” тенденції

у союзних республіках, коли ті зверталися до своєї давньої історії й символів, особливо в разі посилення про наявність державності на їх теренах, зокрема прав і свобод міст. Цілком зрозуміло, що це стосувалося й атрибутів державності, символіки та емблем усіх рівнів. Не будемо тут ще раз наголошувати і доводити на прикладах, що при створенні й затвердженні гербів міст місцева влада керувалася не проголошеними засобами масової інформації постулатами – відображати “давнє визначальне минуле” та “щасливе сьогодні” в гербах, а передусім побоюванням бути звинуваченою у використанні в них національних і релігійних символів, давніх родинних емблем або ж символіки однієї з трьох імперій, до яких належали свого часу землі України.

Оскільки ніяких законодавчих державних актів щодо запровадження для міст власних символів у вигляді гербів у СРСР не існувало, то геральдичні новотвори почали з’являтися, особливо з нагоди ювілеїв міст та самої держави, як брати-близнюки, дуже схожі один до одного через обмежений ідеологією зображальний ряд. А як інакше можна було відбити в гербовому полі “визначальне”, тобто те, що свідчило про розвиток окремих галузей індустрії, виробництва (будівля заводу, домна), сільського господарства (колосся всіх форм і видів, будівля ферми), науки й культури (книги, пам’ятники, національний орнамент).

Значним недоліком, що уповільнював розвиток міського герботворення, була відсутність єдиного компетентного координуючого центру, на який би покладалося завдання керувати цим процесом, зокрема створювати відповідний пакет супровідних документів, які б слугували еталоном для влади на місцях у разі прийняття рішення щодо затвердження герба.

Не існувало в Україні також жодного підручника чи посібника з історії геральдики з матеріалами, що свідчили б про самотність українських гербів, їх символів та багатство змісту геральдичних фігур, досконалість зображального ряду. Жодна наукова установа не була спроможна надавати фахові консультації щодо створення місцевих гербів, не кажучи вже про можливість відслідкувати основні тенденції загального процесу герботворчості, вести реєстр нових знаків. Питання про це взагалі не стояло.

Ще у 1989 р. на різних рівнях, зокрема серед учених, виникло питання про відновлення давніх українських символів для історичних міст. Серед тих, хто плекав надію щодо можливості вирішення нагальних проблем міської символіки, був А.Б.Гречило, який опублікував ряд наукових статей², а пізніше й ґрунтовну монографію³, присвячену стародавнім гербам українських міст. Робота вчених сприяла тому, що у Львові було створено наукову громадську організацію – Українське геральдичне товариство (9 липня 1990 р.). За роки, що минули від тієї дати, члени товариства з різних областей України зробили чимало для того, щоб висвітлити історію вітчизняного гербознавства, опрацювали численні документи в архівах усіх рівнів, показали можливість введення до наукового обігу окремих блоків інформації щодо вітчизняних символічних зображень.

На наукових конференціях учені постійно наголошували на необхідності оприлюднення головних принципів та засад створення української територіальної й міської геральдики⁴. Ішлося про затвердження єдиної наукової термінології, власне, про її розробку, оскільки не існувало жодного вітчизняного геральдичного довідника українською мовою, але передусім про визначення загальної концепції розвитку міської геральдики. Однак без з’ясування основної ролі та сфери функціонування гербів у сучасних умовах, встановлення їх юридичного статусу годі було сподіватися на вихід практичної геральдики із ситуації, що склалася. Широке обговорення, виступи у засобах масової інформації фахівців поступово вплинули на усвідомлення суспільством важливості створення і функціонування міської символіки, її місця в системі зовнішньої комунікації.

Українська міська геральдика має давнє коріння. Початком її історії традиційно вважається XIV ст. Як напрям вона формувалася одночасно з територіальною земельною символікою. Саме здобутки вітчизняної геральдики, особливо на ниві створення муніципальних символів, мали б бути використані при відродженні її традицій у 60-х рр. XX ст.⁵

Відновлення державності в Україні стало стимулюючим чинником для відродження національної символіки, зокрема у місцевому самоврядуванні – міській геральдиці і прапорознавстві. За час, що минув, на теренах нашої держави до 500 населених пунктів та великих складових адміністративно-територіального поділу затвердили свої символи. Характерною рисою цього етапу гербознавства стала можливість приймати свою символіку не тільки містами, а й територіальними громадами сіл і селищ, адміністративними утвореннями – областями, сільськими та міськими районами. Після прийняття Верховною Радою України закону України “Про місцеве самоврядування в Україні” від 21 травня 1997 р. стало правилом, що “зміст, опис та порядок використання символіки територіальних громад сіл, селищ, міст, районів та областей визначаються відповідною радою, згідно із законом”⁶. Відтак прийняті попередньо і відтоді розроблені та затверджені герби отримали статус муніципальних символів.

Звертаючись до теми про сучасний стан герботворення в Україні й висловлюючи свої думки щодо перебігу процесу на даному етапі, не можна обійти того внеску, який зробили вчені, працюючи на ниві геральдики у різних регіонах нашої держави⁷. Серед них вирізняється нещодавно видана, добре оформлена, змістовна книга А.Б.Гречила “Герби та прапори міст і сіл України”⁸. Принагідно зазначимо, що подібне видання є рідкісним явищем. Серед науково-довідкової літератури ще досі нема широкомасштабного проекту, здійснення якого вперше у вітчизняній науковій практиці дозволило б представити одночасно, в одному виданні надзвичайної ваги історичну інформацію про сучасний комплекс муніципальної символіки, геральдики й вексилології – герби населених пунктів та їх прапори.

Дана праця відомого геральдиста заслуговує на високу оцінку ще і тому, що він визнав за свій науковий обов’язок самостійно вести реєстр сучасних муніципальних гербів, що мав би робити цілий колектив. Зазначимо, що 18 травня 2000 р. Президент України підписав указ “Про впорядкування геральдичної справи в Україні”⁹. У ньому зазначалося, що місцевим органам виконавчої влади під час вирішення в усталеному порядку питань, пов’язаних із запровадженням або реєстрацією символіки, “...подавати Комісії державних нагород та геральдики пропозиції з питань затвердження геральдичної експертизи й висновку; враховувати пропозиції цієї Комісії за результатом проведеної експертизи; застосовувати методичні рекомендації з питань геральдики, розроблені Комісією державних нагород та геральдики”¹⁰ (Комісія діє, згідно з указом Президента України, на громадських засадах у його Секретаріаті. – *Авт.*).

Працюючи в тісному зв’язку зі складовою структури Секретаріату – відділом державних нагород і геральдики, Комісія доручила А.Б.Гречилу, як своєму члену та єдиному фахівцю із символіки в її складі, розробити відповідні рекомендації, що й було виконано¹¹.

Відтоді творці нових гербів отримали можливість ознайомитися з основними засадами їх творення і загальними правилами, якими рекомендовано керуватися при цьому. Зазначимо, що, як не прикро, вони не потрапили до числа багатотиражних видань, залишилися маловідомими для тих, кому безпосередньо були адресовані. Українське геральдичне товариство (УГТ) – громадська організація – й не має можливості широко тиражувати такі потрібні усім документи. Залишилися досі на папері також пропозиції указу про запровадження Державного геральдичного реєстру. Кабмін України, як на це вказувалося та рекомендувалося в указі, так і не вирішив питання з визначенням органу, який

має його вести. Наукову експертизу, яка є обов'язковою при визначенні якості герба, доцільності введення певних фігур, здебільшого проводили члени УГТ або науковці відділу спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАНУ. Вони консультували виконавців проектів, аналізували знакову систему, ескізи гербів, писали історичні довідки, брали участь в оформленні супровідних документів. Не один раз нам доводилося витратити багато часу, щоб переконати представників місцевої влади у недоречності використання в проектах тих чи інших негеральдичних фігур, зовсім не характерних для вітчизняної знакової системи, їх довільного тлумачення як місцевих символів¹².

Сучасна політична ситуація, що склалася у країні через наявність в органах влади представників партій та блоків різного політичного спрямування, безпосередньо впливає на неоднозначність ставлення до змістового навантаження гербів.

Але основним чинником, який суттєво позначився на масштабно запланованому для реалізації проекту створення міської символіки, залишається відсутність кадрів фахівців із геральдики. Видання першої довідкової праці, присвяченої гербам і прапорам України, стало підсумковим результатом роботи геральдистів на одному з відповідальних етапів сучасного герботворення – початковому. На перших двадцяти сторінках видання А.Б.Гречило подає коротку передмову, в якій роз'яснює читачам мету створення даної праці та причини, що спричинили до систематизування матеріалу про сучасні герби. Своєрідному, складеному за абеткою, каталогу-реєстру, що вмістив дані щодо 293-х знаків, передують шість невеликих за обсягом окремо виділених підрозділів вступу. У них у начерковому жанрі, зрозумілому навіть не фахівцям, розповідається про сучасну муніципальну герботворчість в Україні, становлення геральдичної системи, про спроби законодавчого врегулювання питання щодо місцевої символіки, окремі методичні рекомендації з питань геральдики і прапорознавства – складових муніципальної символіки, про необхідність формування української геральдичної та вексилологічної термінології, а також про проблеми, з якими фахівці стикаються при запровадженні сучасних символів.

Пояснюючи принципи формування окремих національних геральдичних систем, які базуються на історичному досвіді та сучасних вимогах, автор наголошує на необхідності досконалого вивчення теоретичної геральдики, історії розвитку української герботворчості з її особливостями, поняттями про композицію і, головне, чіткому розумінні поставленого завдання. Ці твердження не викликають заперечення.

Однак далеко не всі твердження А.Б.Гречила можна прийняти, на наш погляд, без застереження. Перше стосується подачі герба і фігур на його полі. Тут не зовсім зрозуміло, чому автор стверджує, що регламентування форми подачі герба і внесених до нього фігур мають загалом другорядне значення¹³, а канонічне блазонування – геральдичний опис – виступає за канон. Таким чином А.Б.Гречило відстоює позицію старої геральдичної школи відносно того, що графічне зображення може варіюватись, а основним залишається блазонування, прийнятий опис. На нашу думку, все ж малюнок-еталон забезпечує притаманні гербам консерватизм і сталість. В іншому випадку, при створенні зображення за описом, у гербі можуть з'явитися далекі від наведених у малюнках-еталонах геральдичні фігури. За подібні приклади можна навести наявні "двійники" гербів радянського періоду, які тиражувалися за допомогою значків, і в них з'явилися, так би мовити, різні графічні зображення, подібні між собою виключно за змістом. У разі, коли на державному рівні буде прийнято відповідне рішення про внесення до печаток населених пунктів зображень гербів, тоді саме графічний еталон герба, відтворений на них, прислужиться як зразок для можливого тиражування на різних носіях. Загальновідомо, що саме стародавні гербові печатки, тобто сфрагістичний матеріал, у випадках відсутності малюнка

герба, котрий прикладався до документів на права міст, досить часто ставали, як і раніше, так і сьогодні, за основу реконструкції його вигляду.

У рекомендації, що стосується форми щита для усіх населених пунктів, А.Б.Гречило аргументовано доводить необхідність вживання єдиного, вже усталеного еталону – закругленого знизу щита. Це сприяє створенню геральдичної системи, в якій муніципальні герби відразу вирізняються серед інших знаків – приватних, організаційних, корпоративних, військових, особистих, для яких характерні інші форми.

Творчо підійшовши до питання оздоблення картуша, А.Б.Гречило чомусь наголошує на другорядності цього елемента. Нам видається логічним все ж у рекомендаціях щодо створення гербів підкреслювати не декоративне, а насамперед змістове значення картуша з усіма його складовими. Позащитові елементи сьогодні, на наше переконання, що базується на власному досвіді практичної роботи, дещо змінили класичні уявлення про них як декоративний елемент¹⁴.

У поле щита, за правилами геральдики, не варто вносити кілька геральдичних і негеральдичних фігур, переобтяжувати ними й ускладнювати малюнок. Тож винесені за межі окресленої, чітко визначеної й прийнятої форми герба, елементи супроводу, такі, як щитотримачі й картуш, зможуть надати додаткову інформацію про населений пункт з його історії, географічного розташування, давності міста, його промислової спрямованості. Творчий підхід до цих елементів доповнить зміст герба, зокрема відомостями про наявність видатних пам'яток історії та культури, даними про побут населення.

У гербах статус населеного пункту засвідчує стилізована корона. Немає заперечень тому, що вона конче потрібна у великих або, як їх називають, повних гербах. Запровадження цього правила призвело до виникнення у сучасному гербознавстві зображень корон двох відмінних типів. Це класичні корони з трьома мурованими зубцями-бланками (хоча і в даному випадку трапляються варіанти зображень їх кладки і форми самих зубців) та вінці з колосся, три з яких виступають над плетивом-бурелетом. Не відкидаючи можливості наукової дискусії з приводу доречності таких нововведень у формі колосків, ми відстоюємо позицію і надаємо перевагу зображенням корон у вигляді мурованих-тризубних. “Сільська корона” з колосся, запропонована художниками, на наш погляд, спрощує герб і перетворює його на плакатний малюнок¹⁵.

Уважаючи себе прибічником класичного жанру геральдики, з відомих нам зразків гербів та з наведених у книзі А.Б.Гречила прикладів, обираємо саме їх класичні форми. Для населених пунктів різного статусу вони повинні мати, на наше переконання, кольорові відмінності, що вже частково використовується у сучасній практиці. Не викликають заперечень і вжиті на них метали та фарби: міські герби, в тому числі міст – обласних центрів – золота корона; сільські й селищні – срібна; для сіл, що мали колись міські права, – цеглисто-червона фарба. Хоча і в даному випадку не зовсім доречним є вживання однієї білої фарби (вона передає в малюнку срібло-метал), тобто одночасно кольорового означення для корон сіл і селищ міського типу, що мають різний статус в АТП.

Приклади активного використання “сільської корони” – вінців із колосся – зустрічаємо у гербах міст Броварського і Куп'янського районів, ряду сіл Хмельницької та Рівненської областей. Одночасно з картушами, які різняться елементами декорування, вони виглядають досить цікаво з огляду на цілісність вибудованої композиції. Хоча все ж такі “заквітчані” колосками малюнки значно спрощують сам герб. Нововведення подібних ознак у системі оздоблення герба ще має бути добре аргументованим фахівцями та прийнятим геральдистами.

Оскільки сучасна геральдична система, як упорядкована і внутрішньо організована сукупність взаємопов'язаних елементів, що має визначені параметри, передбачає поширення традиції герботворення на усі складові адміністра-

тивно-територіального поділу, то перед геральдистами постали питання щодо створення гербів областей, районів, міських і сільських районів. Цього потребувала і місцева влада, щоб у певний спосіб вирізнити свої адміністративні одиниці. Відтак набули затвердження герби усіх областей України¹⁶. Перед нами не стоїть завдання проаналізувати усі обласні герби з огляду на їх геральдичну досконалість та відповідність законам символіки. Але навіть їх побіжний огляд засвідчує, що у більшості з них основною фігурою в щиті слугує геральдичне зображення, внесене до герба обласного центру. Запорізька, Закарпатська, Дніпропетровська, Волинська, Одеська, Львівська області, АРК при створенні гербів послуговувалися повною мірою чи з модифікацією гербами своїх міст-столиць. Невдалими є герб Черкаської області, в якому на місці корони винесли портрет Т.Г.Шевченка, обрамлений у восьмикутний картуш. Над гербом Харківської області вгорі – розкрита книга із графічним зображенням атома, а Хмельницької – також розкрита книга¹⁷. У підніжжі гербів Запорізької, Донецької, Луганської та Херсонської областей на девізних стрічках подано назви областей, чого не варто робити.

У майбутньому все ж, на нашу думку, необхідно визначитися з додатковими елементами для повних чи великих гербів областей та інших територіальних одиниць, зокрема, у випадку застосування щитотримачів і прикрас у вигляді декору. Завершеними геральдичними творами виглядають серед обласних великих гербів тільки герби Львівської, Одеської, Запорізької, Чернівецької, Хмельницької та Миколаївської областей¹⁸.

Головна ідея введення великих гербів у даному разі полягала у підкресленні адміністративного статусу міст через відображення засобами графіки їх виникнення, становлення та розвитку. Інформацію про це, на думку фахівців, мали втілювати саме фігури щитотримачів і декоративні елементи, зокрема під щитом.

Наразі встановлено кілька знаків міст – обласних та районних центрів – із відповідним використанням виразних символів. Однак не викликає захоплення герб міста Кіровограда 1996 р. із його щитотримачами – лелеками (згадка про козацький зимівник із назвою Лелеківка). До того ж під гербом на стрічці вміщено гасло “З миром і добром”, що визнається класичною геральдикою недоцільним для територіальних гербів. Адже гасла, як і шоломи, намети, мантії, характерні для родової, особової, корпоративної геральдики. Хоча у своїх працях геральдисти, зокрема і в останній книжці А.Б.Гречило, на перспективу передбачають практику впровадження великих гербів для будь-якого населеного пункту. Особливо це стосується визначних міст – колишніх центрів князівств, воєводства, земель, полків, гетьманських столиць. На жаль, ми тут менш оптимістичні.

Таке розширення винятків із правил, де за основу вирізнення герба слугує визначення статусу населеного пункту на теперішній час (на що й орієнтують корони з відповідним кольором), внесе плутанину у струнку систему і призведе до появи довільно створених знаків відповідно до вподобання і знань виконавців еталонів гербів на місцях, до бажання будь-що виділити місто чимось особливим, але що не має відношення до символіки¹⁹.

Для історичних міст, що мали в минулому свої герби, на нашу думку, залишається можливим в окремих випадках перезатверджувати, тобто відновлювати правовий статус міських знаків, що існували раніше. Але і тут на дослідників чекає чимало перепон. Одна з них полягає в тому, що кількасотлітня традиція вітчизняного гербовознавства зазнала впливів інших гербових систем різних суміжних країн, до яких входили наші терени, і при порівнянні гербових зображень різних за часом створення знаків спостерігаємо численні недоречності, пов’язані з наявністю однотипних гербових зображень. Це різного виду представники тваринного світу, башти, мури, храмові та цивільні споруди, шаблі – найхарактерніші штучні фігури тощо.

Окремо заслуговує на розгляд питання внесення до сучасних гербів значної за обсягом церковної символіки²⁰. Цілком зрозумілий той факт, що Україна, як колиска кількох християнських конфесій, прагнула через символіку заявити про приналежність до християнського світу, за святині якого вона постійно воювала, відстоюючи свою землю і віру. Великий блок інформації про герби з християнською символікою наявний в упорядкованому А.Б.Гречилом довіднику гербів, ряді інших праць та на сторінках вісника УГТ “Знак” (числа №1–37), свідчить про присутність у понад п’ятистах міських гербах до ста християнських символів. Крім різних за формою хрестів і зірок, в них наявні численні зображення храмів, каплиць, постатей святих, полум’яніючих сердець, квітів із християнського супроводу (лілеї, геральдичні рози – троянди), риб, голубів (символ Св. Духу), культових атрибутів тощо. Це стосується сучасного герба міста Кременець, де у вільне поле внесено лапчатий хрест, що означає приналежність міста до історичної Волині²¹. У гербі цього міста XVII ст. хрест чорний, з подовженим нижнім раменом.

Дискусійною у даному разі виглядає спроба геральдистів просто переносити з наявних відбитків стародавніх печаток населених пунктів подібні зображення. Так, у гербі міста Васильків (відновлений 1993 р., герб 1852 р.) фігура Архангела Михаїла, до речі, значно відкоригована і відмінна від зображення оригінального герба Києва XVIII ст., означає приналежність міста до області (раніше – губернії). Внизу герба вміщено срібну з трьома банями церкву (раніше була золотою) на зеленій горі. Доречним було б у новому варіанті герба позбутися вказівки на приналежність міста за АТП до області. У такому разі всі міста області теж повинні були б вносити у вільне поле означення приналежності за АТП.

Як один із варіантів, на нашу думку, можна було б запропонувати для усіх міст області якусь одну з особливих фігур у декорі герба області. Герб міста Ізмаїл 1826 р. (інший варіант із тим символом 1930 р.) – золотий рівнораменний хрест (нагадує теперішнє зображення на емблемі всесвітньої організації Червоного Хреста) Perezatverdzheno 1992 р. Його зображення вважаємо вдалим з огляду на оригінальну реконструкцію А.Б.Гречила.

На сучасному етапі герботворення як особові герби використовуються і новостворені геральдичні знаки. Чимало відомих діячів держави, фінансисти та бізнесмени також мають свої герби, але здебільшого їх замовляють і презентують їм колеги армігера (власника).

До незаперечних здобутків сучасної геральдики відносимо той факт, що свої герби отримали не тільки численні міста, селища, села, а й територіальні громади.

За означений термін відбулися значні зрушення в питанні законодавчого врегулювання проблем місцевої символіки. Закон про місцеве самоврядування (1997 р.) та Указ Президента України “Про впорядкування геральдичної справи в Україні” (2002 р.) відкрили перспективи для всіх територіальних громад в установленому порядку вирішувати питання, пов’язані із запровадженням та реєстрацією символіки.

Герби, які пройшли геральдичну експертизу науковців, або ті, що створені за їх допомогою або консультаціями та рекомендаціями, відтепер стали зразками нової символіки, справжніми творами геральдичного мистецтва. Вони виконані з дотриманням вимог і приписів теоретичної геральдики. Це стосується і прапорів із нанесеними на них зображеннями гербів.

Члени Українського геральдичного товариства розробили низку геральдично-вексилологічних норм і рекомендацій, які використовуються при сучасному створенні територіальних і муніципальних символів. Загальною методикою герботворення визначено, що для історичних поселень варто використовувати найдавніші знаки навіть при наявності пізніших за часом гербів (перевагу віддавати символам XIV–XVII ст.), а також вводити до гербового поля віднайдені нові

додаткові елементи з міської символіки. Особливо це стосується, як нами помічено, відображення специфічних місцевих особливостей, що не втратять свого значення і в майбутньому.

Зазначені вимоги класичної геральдики до створених гербів і, відповідно, прапорів, науковці намагаються звести до чітко визначених положень. Вони стосуються використання спільної для усіх міських знаків форми щита, п'яти геральдичних кольорів і двох металів, їх нанесення в полі щита і недопустимості накладання металу на метал, кольору на колір. Залишаючи за громадами право на використання геральдичних (утворених поділом поля) і негеральдичних фігур (природні та штучні фігури), рекомендується застосовувати в гербі їх обмежену кількість. Фігури живих істот, зображені у профіль, мають бути повернуті праворуч (лівий бік від глядача), рухомі речі, засоби пересування – за напрямком руху вправо. Композицію – малюнок, як це вимагає правило, подають двомірним, без півтіней і без перспективних зображень. У щит не дозволяється вносити зображення державного герба, наводити там і назву громади. Виняток становлять окремі літери з промовистих (називних) гербів. Символіка прапора має бути пов'язана з гербом або мати самостійне втілення. Усі розроблені міські символи в даний період, як це і вимагається, необхідно затверджувати рішеннями сесій відповідних рад.

Одночасно з відміченими нами здобутками на сучасному етапі герботворення виявилися і залишилися невирішеними ряд проблем. Попри все, далеко не всі новоприйняті герби створені без помилок. У них спостерігається порушення основних правил геральдики. Прикладами окремих недоречностей при передачі змісту геральдичних фігур, або ж використаної геральдичної колірної гами можуть слугувати малюнки гербів с. Акрешон Івано-Франківської області; Алчевська (Луганщина), в якому знак змінив колір при нанесенні його на прапор; с. Богданівка (Київська обл.), в якому невдало намальована гілка калини, передана з порушенням кольорів; с. Веселе (Запорізька обл.), де поле перенасичене дрібними зображеннями тощо. Герб м. Генічеськ (Херсонська обл.) виконано у традиціях 1960-х рр. – із внесенням назви міста в главу і цифри часу заснування міста; а герб м. Красний Лиман на Донеччині дивує розміщенням у зеленому полі золотого ключа й внесеною датою заснування поселення. Просто плакатними малюнками можна вважати досить однотипні герби міст Красний Луч (Луганська обл.), Красноград (АРК), селища Красноторка (Донецька обл.), м. Кременець на Тернопільщині, м. Крижопіль на Вінниччині. Усі вони дуже подібні за своїми проектами до символіки 60–80-х рр. Таких прикладів, на жаль, чимало. Вражає те, що до гербів чомусь почали вносити негативну інформацію. Так, у с. Лозовий Яр на Київщині до герба залучено “розірвані кайдани”, які мають символізувати боротьбу за волю. Складним для сприйняття є символіка с. Літочки на Київщині із сонцем (це на малюнку одинадцятипроменева червона зірка), поверх якого накладено дивної форми птах-фенікс (“залізний птах”). Значного пояснення символів вимагає герб с. Затурці (Волинська обл.): голова срібного тура має вказувати на географічне розташування – “за річкою Турією”. Герб м. Зборів на Тернопільщині взагалі є зразком повного нехтування правилом геральдики, оскільки він має негеральдичний характер (використання сірої фарби, графічна недосконалість). До того ж його увінчано єпископською митрою, що є взагалі неправомірним, оскільки там не було єпископату.

До незаперечних здобутків геральдики на сучасному етапі слід віднести збільшення у гербах кількості символів та фігур, які раніше не використовувалися. Їх виразність, графічна досконалість при передачі змісту символу на малюнку робить композицію справжнім твором геральдичного мистецтва. За вдалі приклади таких малюнків можна навести герби м. Андрушівка (Житомирська обл.), де на полі щита між раменами Андріївського хреста зображено квітку ромашки (багата природа краю), обабіч перехрестя – пірамідальні головки цук-

ру, внизу – біла чаша, з якої виходить синє полум'я. Наявність символіки цукру свідчить про основну промислову галузь, що сприяла розвитку поселення, а чаша із синьо-золотим полум'ям (“вогняна вода”) – на виробництво спирту.

Цікаво вирішено символіку м. Балаклави (зараз її територію включено до Севастополя, тому герб можна вважати районним символом), де одночасно з Георгіївським хрестом (згадка про битву 1854 р.), кам'яною стіною – кладкою (генуезька фортеця Чембало), означенням традиційної галузі господарства (гроно винограду), подано три риби (символізують одну з версій про тюркське походження назви), а балку-стіну (пояс) завершує знизу чорний меандр. Грецький орнамент у такий спосіб символізує зв'язок поселення з античною еллінською культурою.

Відсутність наукового геральдичного центру, створення якого раніше передбачалося, а також відповідного реєстру гербів, які пройшли усі стадії апробації та прийняття, позначився на якісному боці справи. Громадська установа – УГТ, як і незначна кількість геральдистів-науковців академічних закладів та вузів, не мають змоги давати експертні висновки на всі ескізи гербів, їх блазони (описи знаків). На рівні структурного підрозділу Секретаріату президента такі звернення щодо визначення якості символів розглядаються частково. Не допомагає у вирішенні справи Комісія державних нагород та геральдики при Президентові України, яка працює на громадських засадах. Повний каталог гербів міст і сіл досі відсутній.

Герби 60–80-х рр. частково продовжують функціонувати з певною модифікацією малюнку (в основному це стосується кольорів, коли червоно-лазурове поле змінено на синьо-жовте). Приклад – герби Донецька, Енергодара, Житомира, Краснограда, Крижополя, Єнакієвого та ін.

Відомості про новостворені знаки на місцях не потрапляють до засобів масової інформації, про них ніхто не знає. Адже не існує відповідної постанови, зразків форм документів, які б зобов'язали органи місцевої влади подати відомості до визначеної структури для внесення гербів до реєстру. Досі залишається дискусійним питання української геральдичної термінології.

Виданий відомим дослідником геральдики М.Стародубцевим єдиний в Україні довідник “Иллюстрированный словарь по геральдике”²², що містить 1005 термінів у перекладі на російську, українську, англійську, есперанто, французьку, німецьку та латинську мови, слугує найкращим посібником для геральдистів. Кожний термін у ньому подається у супроводі графічних малюнків, які передають образно словесне означення. Наведені у довіднику малюнки взято із кращих зразків гербів європейської геральдики. До нього, на жаль, не ввійшов цілий рід символів і фігур вітчизняного походження. Чимало наведених у словнику українською мовою термінів ще вимагають уточнення. Відтак питання про створення термінологічного словника з відповідно графічно поданою символікою залишається відкритим²³.

Наявність на сьогодні в геральдичній системі України понад п'ятисот гербів населених пунктів засвідчує про досить активний процес герботворення і відповідного затвердження муніципальної символіки. У нашій державі, за даними статистики, налічується 455 міст, 887 селищ, 490 районів, понад 10 тис. сільських рад, що обіймають близько 29 тис. сільських населених пунктів. Отже, як бачимо, для геральдистів ще на багато років вистачить роботи, спрямованої на створення символіки для населених пунктів, аби вирізнити їх належно.

Підбиваючи попередні підсумки розвою практичної геральдики за 1991–2005 рр., потрібно особливо відмітити велику роботу, проведenu Українським геральдичним товариством. Ця громадська організація, до якої входять відомі науковці з академічних установ, фахівці із символіки та геральдики, викладачі вузів, широкий громадський актив, представлений працівниками музеїв та архівів, художники, графіки й, водночас, любителі геральдики – краєзнавці, колекціонери, аматори-геральдисти.

Справою герботворення за дорученням владних структур на місцях продовжують займатися випадкові люди, які залучають художників-графіків. Замовлення виконуються часто примітивно, без переконливого обґрунтування внесених до герба символів. Описи хибують на багатослів'я, нечіткість. До блазонів вносять пояснення символіки, дати заснування населених пунктів, визначних подій. Це все потрібно робити, але в окремому документі супроводу до герба – “Опис та пояснення символів”.

Чимало гербів у повідомленнях преси не містять вказівки на авторство. Відсутня у супровідних документах інформація про фахову приналежність авторів ідей, проектів, виконавців. Наразі вважаємо за потрібне, щоб у документах про затвердження герба завжди вказувалися прізвища авторів проектів та виконавців еталонів. Саме тут необхідно надавати відомості щодо фаху авторів гербів, які не тільки засвідчують свої інтелектуальні права на знак, а й несуть відповідальність за досконалість твору на етапі його створення²⁴.

Серйозною проблемою сучасного герботворення виглядає нестача фахівців із даної галузі історичних знань. Геральдика – специфічна точна наука, якою мають займатися фахівці з базовими знаннями символіки та емблематики з університетською освітою, знаннями історії міст і сіл України, а не аматори. Коло не вирішених проблем сучасної геральдики значно ширше, ніж перелічено вище. Подолати їх можна і потрібно за допомогою створення відповідної геральдичної установи у структурі державного управління, об'єднання геральдистів усіх регіонів.

Інформація про створені муніципальні герби – пакет документів, які супроводять еталонне зображення герба, – від блузону, відомостей про авторів, опису символіки, використаних кольорів та їх значення, історичної довідки про населений пункт і його історичні символи, визначні події, особливості розвитку – до витягу з протоколу сесії ради про затвердження символу, повинна, на нашу думку, обов'язково зосереджуватися в місцевих музеях.

Герб створюють не на певний час, а на віки. Це доведено історією. Тому справа герботворення місцевої символіки повинна вважатися й сприйматися в Україні як державна.

¹ *Іщенко Я.* Проблеми міської геральдики: перспективи створення муніципальних знаків // Бердичівщина: поступ у третє тисячоліття. Наук. зб. “Велика Волинь”. – Житомир; Бердичів, 2001. – Т.22. – С.392–396; *Її ж.* Проблеми розвитку української геральдики // Бібліотечний вісник. – 2001. – №3. – С.49–51; *Її ж.* Становлення міської геральдики в Україні та перспективи її розвитку: ретроспективний огляд і сучасні тенденції поступу // Спеціальні історичні дисципліни. Число 8–9. У 2-х част. – К., 2002. – Част.1. – С.38–50.

² *Гречило А.* Нові проблеми старої геральдики // Пам'ятки України. – 1989. – №1. – С.48–49; *Їого ж.* У справі сучасної української муніципальної геральдики // П'ята наукова геральдична конференція. Зб. тез, повідомлень та доповідей. – Львів, 1995. – С.19–23; *Їого ж.* Основні напрямки дальшого розвитку української міської геральдики // Клейноди: Записки УГТ. – Т.1. – К.; Львів, 1991. – С.10–11.

³ *Гречило А.* Українська міська геральдика. – К.; Львів; УГТ, 1998. – 190 с., іл.

⁴ *Дмитрієнко М.* Сучасна міська геральдика в Україні: історія і перспективи розвитку // П'ята наукова геральдична конференція. – С.14–16.

⁵ Див.: *Гречило А.* Основні системи української муніципальної геральдики // Знак. Вісник УГТ. – 1996. – Число 11. – С.10–11.

⁶ Закон України “Про місцеве самоврядування в Україні” // Голос України. – 1997. – 14 черв. – С.6–9.

⁷ Не маючи можливості перелічити усі прізвища дослідників, відсилаємо читачів до бібліографічної інформації таких видань: Геральдика: зведений бібліографічний довідник-покажчик. Число 3 / Упор. Іщенко Я.О., Маркітан Л.П., Савчук Ю.К. – К., 1998. – 71 с.; *Гречило А., Савчук Ю., Сварник І.* Герби міст України (XIV – I пол. ХХ ст.). Науково-популярне видання. – К., 2001. – С.390–396.

⁸ Гречило А. Герби та прапори міст і сіл України. – Ч.1. – Львів, 2004. – 220 с., іл. I–XLIV.

⁹ Указ Президента України “Про впорядкування геральдичної справи в Україні” // Урядовий кур’єр. – 2000. – 31 трав. – С.16; Офіційний вісник України. – 2000. – №20. – 2 черв. – С.40. – Ст.819.

¹⁰ Там само.

¹¹ Див.: Гречило А. Методичні рекомендації з питань геральдики і прапорознавства областей, районів, районів у містах та територіальних громад міст, селищ і сіл (територіальна та муніципальна символіка) // Знак. Вісник УГТ. – 2001. – Число 23. – С.8–9; Див. також: Стецюк П. Про необхідність створення Української геральдичної служби // Знак. Вісник УГТ. – 1993. – Число 1. – С.1.

¹² Див.: Іщенко Я. Сучасна тенденція створення муніципальних знаків: геральдика населених пунктів Броварського району Київщини // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. праць. Число 11. – У 2-х ч. – К., 2004. – Ч.2. – С.306–315.

¹³ Гречило А. Герби та прапори... – С.7.

¹⁴ Іщенко Я. Формування емблематичного ряду гербів радянської доби: генеза історичної традиції // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. Міжвідом. зб. наук. праць. – Вип.3: Джерелознавчі дисципліни. – К., 2001. – С.458–480.

¹⁵ Див.: Кохан О. Мова геральдики // Символіка Броварщини. – Бровари, 2001. – С.3–4; Гречило А., Терлецький Ю. Герби та прапори міст і сіл Рівненської обл. – К.; Львів; Рівне, 2002; Символіка Кіровоградщини / За ред. Кривенка В., Шляхового М. – Кіровоград, 2002; Клименко Д., Ховарівський Б. Міська геральдика Тернопільщини. – Тернопіль, 2003; Символіка Куп’янщини. – Куп’янськ, 2003 та ін.

¹⁶ Календар на 2004 рік. – К., 2004. – 1 арк.; Календарь на 2005 год. – Донецьк, 2005. – 1 арк.; Миколаїв [настінний календар 2003]. – Б. м. й р. – 1 арк.; плакати: Народний державний президент Віктор Ющенко. – К., 2005. – Січ. – 1 арк. (24 герба областей, АРК і герби міст Києва та Севастополя); У єднанні – сила [герби областей України]. – К., 2004. – 1 арк.; Миколаїв [настінний календар 2005]. – Б. м. й р. – 1 арк.; Плакат: Народ єдиний. Схід і Захід – разом. – [Б.м.], 2006. – 1 арк. [з гербів утворено суцвіття – квітку].

¹⁷ Там само. Див. зображення обласних гербів на плакатах та календарях.

¹⁸ Настінний календар 2005. – Кіровоград, 2005. – 1 арк.; Герби областей України. Плакат. – Б. м., 2005. – 1 арк.

¹⁹ Див.: Іщенко Я. Становлення міської геральдики... – С.42–49.

²⁰ Іщенко Я. Зображення культових споруд в історичних гербах міст України: аналіз зображень та їх символіка // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. праць. Число 10. У 2-х ч. – К., 2003. – Ч.1. – С.162–169; Її ж. Сучасна тенденція створення муніципальних знаків // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – Зб. наук. праць. Число 11. У 2-х ч. – К., 2004. – Ч.2. – С.306–315.

²¹ Гречило А. Герби та прапори міст... – С.99.

²² Стародубцев Н. Иллюстрированный словарь по геральдике: 1005 терминов на русском, украинском, эсперанто, французском, немецком, латинском языках. – Донецьк, 1996. – 345 с.

²³ Іщенко Я. Термінологічний словник із геральдики як фаховий інструмент геральдиста // Бібліографічний вісник. – 1998. – №2. – С.42–43; Її ж. Довідкові регіональні видання з геральдики // Історико-географічні дослідження в Україні. – Зб. наук. праць. – Число 7. – К., 2004. – С.390–397.

²⁴ Іщенко Я. Фах авторів міських гербів 60-х – 80-х рр. ХХ ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. праць. Число 11. У 2-х ч. – К., 2003. – Ч.1. – С.133–146.

The article touches upon an important subject of introduction of national symbolism in Ukraine at present-day point – emblems of the settlements and territorial entities. The author expresses her own vision of the urban emblem development process and grounds the necessity of scientific examination of neogenic emblems and state registration of all the symbols.

Т.В.Вронська, О.Є.Лисенко*

ФОРМУВАННЯ ОСОБОВОГО СКЛАДУ ШТРАФНИХ БАТАЛЬЙОНІВ І РОТ У ЧЕРВОНІЙ АРМІЇ ПЕРІОДУ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

У статті аналізуються особливості процесу формування особового складу штрафних батальйонів та рот, висвітлюється роль органів правосуддя у цій справі, а також обґрунтовуються припущення стосовно часу створення цих дисциплінарних підрозділів у Червоній армії в період Великої Вітчизняної війни.

Сучасні дослідники висловлюють різні погляди на те, коли з'явилися штрафні підрозділи в Червоній армії, яким був їх кадровий склад. Ці, на перший погляд, прості запитання і донині не мають вичерпних відповідей. За офіційною версією, створені вони були після широковідомого наказу Сталіна № 227 від 28 липня 1942 р., й воювали в них дезертири, порушники військової дисципліни та колишні в'язні радянських таборів, а також засуджені за різними статтями Кримінального кодексу**. Все начебто зрозуміло. Однак залишається багато нез'ясованих обставин, які спричинили контroversійні точки зору на роль цих формувань, час їх виникнення і рівень суворості покарання для тих, хто до них потрапив.

Об'єктивну й аргументовану належним чином відповідь щодо цих та інших запитань і припущень історикам ще належить знайти. Це станеться тоді, коли, нарешті, відкриють свої таємні фонди відомчі архівосховища. Проте вже сьогодні можна підняти завісу стосовно окремих складових цієї проблеми, зокрема щодо формування кадрового складу штрафних підрозділів Червоної армії.

Останнім часом проблема функціонування штрафних батальйонів та рот, загороджуваних загонів у роки війни привертає підвищену увагу громадськості. На жаль, і дотепер вони не стали предметом глибокого дослідження для науковців. Здебільшого ці структури потрапляють до поля зору публіцистів, кінематографістів, які не завжди вірогідно й професійно реконструюють події того складного періоду, що викликає чергову хвилю міфотворчості, фальсифікації та інших деструктивних для історичного пізнання процесів. Виняток становлять поодинокі публікації, в яких висвітлюється проблема функціонування штрафних підрозділів у контексті військового мистецтва або пропагандистсько-виховної роботи в лавах радянських збройних сил. У наявних публікаціях увага здебільшого акцентується на тому, що кадрове поповнення штрафних підрозділів відбувалося за рахунок військовослужбовців. При цьому залишається поза нею значна кількість цивільних осіб, які за тих чи інших обставин у різний час війни потрапляли до змінного складу цих формувань.

Принагідно слід зауважити, що суворі дисциплінарні заходи стосовно дезертирів чи зрадників у вигляді крайньої міри – розстрілу перед строем або переведення до спеціальних дисциплінарних (штрафних) підрозділів не були новацією доби Другої світової. Така практика відома ще від часів Давньої Греції. Вона застосовувалася майже в усіх арміях світу у воєнний час***.

* Вронська Тамара Василівна – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ; Лисенко Олександр Євгенович – д-р іст. наук, зав. відділом історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАНУ.

** У статті йдеться про Кримінальний кодекс РРФСР і порядкові номери його статей як найбільш відомі й широкоживані в той час.

*** Військовий статут про покарання Російської імперії (1869 р.), зокрема його 246-а стаття, передбачала для тих, хто у воєнний час “ухиляється від бою, здається в полон” тощо покарання у вигляді “позбавлення всіх прав стану і смертну кару”. Відповідно до ст. 9 Дисциплінарного статуту “кара на смерть” очікувала “зрадника й

Відтак, досліджуючи питання, пов'язані з діяльністю Феміди в роки війни, принципово важливо не піддаватися спокусі підходити до них спрощено й емоційно чи заангажовано, оскільки світова історія доводить, що завжди і скрізь закони воєнної доби значно суворіші, тому їх ні в якому разі не можна оцінювати з точки зору моралі мирного часу. Та, зрештою, й армія – це структура, заснована на дисципліні та виконанні наказів.

Разом з тим не можна пройти повз той цілком очевидний факт, що на воєнний стан, почасти, списувалася й надмірна жорстокість, і спрощене судочинство, коли межа обґрунтованої суворості пережилася у бік надзвичайної безжальності до своїх же громадян. Вони прирікалися на подвійні випробовування – зовнішньою агресією та “караючим мечем” власного правосуддя.

Вивчення документів, їх зіставлення й аналіз (часто-густо всупереч зовнішній декларативності) дозволяє в ряді випадків побачити і прихований зміст, зробити певні концептуальні переакцентації й узагальнення.

Дуже цікавим і цінним, але недостатньо використаним джерелом для дослідження даної проблеми є постанови пленумів Верховного Суду СРСР, який через недосконалість тогочасного Кримінального кодексу* (далі – КК) у режимі “швидкої допомоги” розтлумачували ті чи інші колізії й спірні питання. В документах цієї інституції прозоро та послідовно простежується процес формування кадрового потенціалу для штрафних формувань. Не менш інформативними є й інші документи державних, військових органів і радянських спецслужб.

Найпершим із них, який регламентував роботу “кузні” кадрів для штрафних батальйонів та рот у роки Великої Вітчизняної війни, стало затверджене 22 червня 1941 р. указом Президії Верховної Ради СРСР “Положення про військові трибунали в місцевостях, оголошених на воєнному стані та у районах воєнних дій”¹. Цей важливий концептуальний документ встановлював порядок розгляду справ на фронті й у тилу. Про відправлення засуджених до штрафних батальйонів чи рот як альтернативи розстрілу або ув'язненню в ньому ще не йшлося. Не аналізуючи документ у цілому, зазначимо, що термін слідства мав тривати 24 години, а очікування затвердження вироку – 72 години. Але чи було так насправді, особливо в ставленні до дезертирів на передовій, та ще й у перші дні та місяці війни?

Відповідь знаходимо у збірнику документів під загальною назвою “Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне” (М., 2000–2003), де вміщено чимало наказів і директив, які приписували розстрілювати порушників військової дисципліни, а серед них і дезертирів.

Взагалі проблема дезертирів, особливо у перший період війни, дуже складна. Відомо, що чисельність тих, хто залишав розташування своїх частин, була тоді досить значною. Не вдаючись до розлогого аналізу цього явища, лише зауважимо, що не завжди його причини крилися в слабкодухості й боягузтві людей. Відомо, що, починаючи з липня 1941 р., необстріляних бійців відправляли у частини, які були сформовані з резервістів, поспіхом. До того ж бійці таких

дезертира” в армії УНР у 1919 р. Такими ж суворими були заходи щодо згаданих осіб і в білій та червоній арміях під час громадянської війни. Німеччина створила штрафні підрозділи ще напередодні вторгнення на територію СРСР. До складу цих “виправних” формувань нацисти відправляли як дезертирів, кримінальних злочинців, гомосексуалістів, так і політично неблагонадійних – ув'язнених концтаборів.

* Чинний для тієї доби Кримінальний кодекс, на відміну від сучасного аналогічного систематизованого законодавчого Зводу, не мав коментарів. Тому вирішувати спірні, з точки зору права, питання, як правило, доводилося служителям Феміди в робочому порядку. У найбільш суперечливих колізіях військові трибунали зверталися за роз'ясненнями до найвищого судового органу – пленуму Верховного Суду СРСР.

з'єднань були недостатньо навчені та озброєні. Командний склад цих частин добрався вкрай недбало і не мав належної підготовки. Все це призводило до того, що новобранці не відзначалися стійкістю в обороні. Так трапилось і 25 липня 1941 р. поблизу населеного пункту Миронівка Київської області, коли при появі німецьких танків кавалерійська й стрілецька дивізії у паніці відступили, не приймаючи бою. До того ж на особовий склад цих з'єднань вплинули події, що відбулися напередодні ворожого наступу. У період від 13 до 24 липня 1941 р. через Миронівку проходило багато дезертирів із 6-ї, 12-ї та 18-ї армій, які принесли звістку про розгром радянських військ у прикордонних боях і швидке просування гітлерівців у глиб країни. Ця інформація, як наголошувалося в донесенні Миронівського райвідділу НКВС, викликала серед військових частин та цивільного населення страшенну паніку. Для того, щоб припинити панічні настрої, трибунал штабу тилу не знайшов нічого кращого, ніж прискороно виносити смертні вироки дезертирам, яких вдалося затримати. Їх розстрілювали й закопували просто біля будівлі місцевого НКВС².

Такі випадки були непоодинокими для липня 1941 р., як, зрештою, і для наступних важких днів і місяців війни. Хоча, за встановленим порядком, дезертирами й тими, хто за інших обставин залишив розташування своїх частин, повинні були "опікуватися" у межах загороджувальних заходів спеціальні органи та структури.

Треба визнати, що не скрізь і не завжди, навіть за найбільш несприятливого перебігу подій на фронті, звичайних панікерів ставили на один щабель із дезертирами. Чималу кількість бійців, які, перелякавшись, розбігалися під час наступу ворожих військ, затримували, збирали на спеціальних пунктах, а потім знову відправляли до військових частин.

Проте така лояльність та розуміння ситуації спостерігалися не завжди. Нерідко по один бік зі справжніми дезертирами потрапляли й згадані неостріляні бійці. Їх долю мусив вирішувати військовий трибунал.

Як уже зазначалося, вироки у перші кілька місяців війни для них здебільшого були однотипними – розстріл, оскільки, відповідно до ст.193⁷ г КК РРФСР, самовільне залишення частини військовослужбовцем понад добу (кваліфіковане тоді як дезертирство) каралося у воєнний час найвищою мірою покарання³.

Військові трибунали за умов абсолютної визначеності характеру законодавчої санкції за дезертирство у воєнний час, зазвичай, не вважали можливим пом'якшувати покарання, хоча це і було передбачено ст.51 КК.

Не є таємницею, що велика кількість рядових солдатів і польових офіцерів була засуджена військовими трибуналами до вищої міри покарання лише за те, що зберігали при собі ворожі листівки, знайдені на полі бою, задля подальшого використання їх на самокрутки. Навіть побіжний аналіз документів тієї доби дозволяє переконатися, що принаймні половина справ стосовно військовослужбовців розглядалася за п."б" ст. 58¹ КК, а цивільних відповідно – за п."а" згаданої статті⁴.

Отже, перші місяці війни були важкими для Феміди, яка, образно кажучи, одягла військову шинель. Її робота відбувалася в режимі спрощеного судочинства. Вироки ухвалювалися швидко й так само оперативно виконувалися. Один за одним з'являлися документи, які регламентували таку "динамічну" її роботу.

Так, Указом Президії Верховної Ради СРСР від 27 червня 1941 р. у місцевостях, оголошених на воєнному стані, військовим радам фронтів у виняткових випадках надавалося право затвердження вироків військових трибуналів із вищою мірою покарання і негайним їх виконанням⁵. 12 серпня 1941 р. Й.Сталін видав наказ військовим радам фронтів та армій про віддання під суд військового трибуналу осіб середнього і старшого комскладу, що залишали позиції без наказу командування⁶. А відомий наказ Ставки Верховного Головнокомандування

№ 270 від 16 серпня 1941 р. взагалі розширив коло репресій до небачених розмірів⁷. Про відправлення засуджених до штрафних батальйонів чи рот у жодному зі згаданих документів не йшлося.

Прагнучи зміцнити дисципліну в діючій армії шляхом посилення каральних санкцій, керівництво країни до певної міри пустило цей процес на самоплив. Перебравши на себе функції судової системи, польові командири досить часто вдавалися до дій, які перевищували міру розумної доцільності й необхідності. Лише майже через чотири місяці від початку війни вище керівництво держави помітило той факт, що швидкі самосуди на фронті стали альтернативою військовій Феміді. Виданий 4 жовтня 1941 р. наказ наркома оборони СРСР № 0391 “Про факти підміни виховної роботи репресіями” нарешті засудив “випадки незаконних репресій і грубого перевищення влади з боку окремих командирів та комісарів”. У документі, серед іншого, наголошувалося, що репресії треба застосовувати диференційовано, а тих, хто здійснював їх безпідставно, зловживав рукоприкладством і самосудами, наказувалося віддавати під суд військових трибуналів⁸.

Останні місяці 1941 р. й перші – 1942 р. позначилися широким залученням військової Феміди та її вищої інституції – пленуму Верховного Суду СРСР – до формування кадрового потенціалу для штрафних підрозділів Червоної армії. Спочатку з’явилася низка постанов, які передбачали відстрочку або й повне звільнення від кримінальної відповідальності, згідно зі статтями Кримінального кодексу, для тих, хто вже перебував на фронті* та був засуджений заочно переважно до виправно-трудова робіт. Згодом це коло розширилося, й до нього потрапили засуджені до незначних термінів ув’язнення. Стосовно тих осіб, які отримали більш суворі покарання, процедура була дещо іншою. Матеріали справ та вироки щодо них відправлялися до відповідних військових трибуналів, і останні вже на місці вирішували долю засуджених.

Перед керівництвом країни й військовим командуванням поставало складне питання: як за умов швидкого відступу чинити з військовослужбовцями, яких військові трибунали засудили, скажімо, до 8–10 років ув’язнення в таборах? Відправляти їх у тил, запасні частини чи використати на фронті? Як уже зазначалося, в бойовій обстановці ця проблема вирішувалася не завжди з дотриманням відповідних постанов та в інтересах збройних сил.

На початку 1942 р. перед Фемідою на повний зріст постало питання про доцільність виконання вироків у вигляді позбавлення волі стосовно осіб призовного віку. Адже виконання цього покарання було перешкодою до відбуття ними військового обов’язку, оскільки вони автоматично ставали “негідними” зі зброєю в руках захищати свою землю і залишалися у тилу. Реагуючи на цю недоречність, пленум Верховного Суду СРСР своєю спеціальною постановою від 22 січня 1942 р. задекларував, що особи призовного віку, засуджені на терміни до двох років без позбавлення прав**⁹, можуть бути мобілізовані до лав Червоної армії або Військово-Морського флоту. У цих випадках судам надавалося право відповідно до ст.192 основних засад та примітки 2 до ст.28 Кримінального кодексу призупиняти виконання вироку до повернення засудженого з армії.

Принципово важлива для цього дослідження остання примітка фігурувала в усіх наступних документах вищої судової інстанції держави, які дозволяли

* Ще до війни постановами пленуму Верховного Суду СРСР від 31 жовтня 1940 р. та 12 червня 1941 р. на осіб, які призивалися в Червону армію, поширювалося скасування судимості, якщо вирок передбачав виправно-трудова роботи. 18 липня 1941 р. пленум ВС розповсюдив це рішення на осіб, що вступали у народне ополчення.

** Позбавлення політичних та окремих громадянських прав – покарання (“міра соціального захисту”), передбачене кримінальним законодавством СРСР на термін не вище п’яти років. Могли призначатися як додаткова, так і самостійна міра покарання.

певним категоріям осіб на час позбутися в'язниць або таборів і спробувати ціною крові здобути собі омріяну волю. Вибір у таких людей був досить обмеженим. Питання на користь небезпечної долі бійця-штрафника (якщо такий вибір ще був) вирішувалося, вірогідно, в умовах війни легко. Все ж це був шанс!

Коло осіб, які, за рішенням пленуму Верховного Суду СРСР, могли користуватися "пільгами" після засудження та відправлятися замість нар на фронт, було розширене й указом президії Верховної Ради СРСР від 27 лютого 1942 р. за рахунок працівників залізничного і водного транспорту призовного віку, засуджених на різні терміни ув'язнення, але без позбавлення прав¹⁰.

Уже наприкінці 1941 р. вироки трибуналів щодо дезертирів стали надходити до Верховного Суду СРСР у касаційному або наглядовому порядку більшменш упорядковано. І якщо спочатку вони або не розглядалися, або відхилялися, то вже трохи згодом до них почали ставитися дещо інакше. Вже на вищих щаблях головної судової інституції СРСР стали замислюватись: а чи завжди дезертирство мало злісний характер та "далекоглядний контрреволюційний" намір, а чи не криється за ним звичайна людська слабкість або ще якісь морально-психологічні мотиви, чи варто позбавляти людину життя, якщо вона ще може бути корисною своїй батьківщині на фронті, особливо у таку гарячу і лиху годину, коли кожен багнет був на вагу золота. Розглянувши цю проблему й узагальнивши досвід винесення вироків, касаційних та наглядових колізій, пленум Верховного Суду в постанові № 8/м/1/м від 22 квітня 1942 р. зазначив: "Відповідно до ст. 1937 п. "г" КК РРФСР і відповідних статей КК інших союзних республік дезертирство у воєнний час тягне за собою розстріл із конфіскацією майна. Але в тих випадках, коли суд, виходячи з конкретних обставин справи за умов пом'якшувальних обставин (як, наприклад, каяття, явка з повинною, самовільна відлучка хоча й понад добу та ін.), визнає більш доцільним направити підсудного на фронт, він може шляхом застосування ст. 51 та примітки 2 до статті 28 КК РРФСР і відповідних статей КК союзних республік призначити у вигляді покарання тривалий термін ув'язнення без позбавлення прав, з відстрочкою виконання вироку до завершення воєнних дій та направленням засудженого до діючої армії"¹¹.

Не застосовуючи вищої міри покарання і реального позбавлення волі, суд керувався у першу чергу інтересами оборони країни, а не ідеєю збереження людського життя.

Чимало випадків застосування поправки 2 до ст. 28 КК зафіксовано в кримінальних справах щодо осіб, які за тих чи інших обставин не були мобілізовані до Червоної армії.

Частина чоловічого населення не була призвана до регулярної армії з вини військкоматів, які не впоралися з покладеними на них обов'язками. Наприклад, на 10 серпня 1941 р. військкомати Полтавської й Сумської областей не взяли на облік та не мобілізували 25 тис. осіб, у тому числі близько 10 тис. осіб віком до 45 років. Згодом так само трапилось і в деяких районах Сталінської області¹².

Дійсно, нерідко військкомати не були готові в умовах воєнного часу проводити мобілізацію величезної кількості військовозобов'язаних. До того ж, деякі районні військкомати евакуювалися ще задовго до приходу німців, таким чином фактично зірвавши мобілізацію. Наприклад, робітники заводу №73 міста Сталіно (нині Донецьк) з обуренням розповідали: коли 20 жовтня вони з'явилися на призовні пункти, то міський військкомат уже евакуювався. Таке ж явище спостерігалось у багатьох населених пунктах області. А працівники військкомату міста Червоноармійськ залишили немобілізованими не менше 60% військовозобов'язаних, які проживали на його території. Всі ці люди призовного віку змушені були розійтися по домівках. Спричинене це було тим, що місцевий райвоенком, сам виїхавши на автомобілі на схід, передоручив підлеглим

працівникам відвести військовозобов'язаних у глиб країни для формування частин Червоної армії. Однак люди, яким була доручена ця справа, втекли на схід, залишивши напризволяще своїх підопічних¹³.

Більшість зі згаданих осіб вимушено опинилася на окупованій території й згодом потрапила до поля зору радянських спецслужб, а далі їх долю вирішували вже військові трибунали або особливі наради НКВС.

У протоколах засідань Президії Верховної Ради СРСР та Комісії з розгляду заяв про помилування і зняття судимості зустрічаються матеріали багатьох тисяч справ, у яких фігурують такого роду випадки або в загальних рисах схожі на них.

Так, у протоколі №70 від 15 квітня 1942 р. міститься інформація про громадянина І.Марича (31 року, одруженого, батька двох дітей), який 15 вересня 1941 р.* відбув в евакуацію з Харківської області у район Сталінграда, звідки згодом виїхав у Ростов-на-Дону, а потім – у с. Приморка. 5 лютого 1942 р. він був затриманий одним із загороджувальних загонів. Військовий трибунал Ростовського гарнізону засудив його до 10 років позбавлення волі за статтю 193–10 п. "а" КК РРФСР за те, що він ухилився від мобілізації й протягом 5 місяців не ставав на облік у військкоматі. Відбував покарання він з 5 лютого 1942 р. Учасники засідання ухвалили рішення про відкладення виконання вироку до закінчення війни та направлення І.Марича на фронт¹⁴.

Так само склалася доля й 27-річного військовослужбовця М.Тетельмана, який 27 листопада 1941 р. разом із двома іншими військовослужбовцями дезертирував зі своєї частини. Втікачі намагалися дістатися Сталінграда, але міліційний патруль затримав їх на ст. Свердловськ і передав до військового трибуналу місцевого гарнізону. Вже 30 листопада згадані особи були засуджені до 10 років позбавлення волі за ст.193-7 п. "г" КК РРФСР та почали відбувати покарання. Проте невдовзі – 15 квітня 1942 р. – їх справу було переглянуто, й відбуття вироку відклали до закінчення бойових дій, а М.Тетельмана відправили на фронт¹⁵.

Лише два приклади, наведені вище, дозволяють переконатися, що ще до прийняття згаданої постанови Верховного Суду СРСР від 22 квітня 1942 р. практикувалися випадки застосування відстрочки у виконанні вироку з наступним відправленням на фронт різних категорій осіб, визнаних дезертирами. Мабуть, саме така практика і відповідні спірні питання, що виникали при цьому, привели до появи постанови вищої судової інституції держави з роз'ясненням стосовно "пом'якшувальних" обставин, які дозволяли відправляти засуджених на фронт. Проте ще раз треба нагадати, що такої долі заслужили не всі. Не кожен міг розраховувати на застосування до нього примітки 2 до ст. 28 КК.

Отже, у квітні 1942 р. було здійснено черговий крок у формуванні кадрового складу штрафних батальйонів та рот за рахунок осіб, які були визнані військовими трибуналами дезертирами.

Тоді ж пленум Верховного Суду зазначив, що рішення про відстрочку й подальше направлення їх на фронт відповідно до чинного законодавства могли ухвалювати лише ті суди, які виносили вирок. Утім, умови воєнного часу продиктували внесення коректив, і тому Верховний Суд СРСР 26 червня 1942 р. дав роз'яснення, що право ухвалення таких рішень він делегує також трибуналам тієї частини, в якій служить засуджений, розширивши таким чином коло можливостей військової Феміди у формуванні лав штрафників^{**16}.

Війна стала приводом для звільнення від відбуття повного терміну покарання багатьох категорій осіб, а серед них у першу чергу тих, хто мав військову

* В оригіналі документу помилково вказано березень 1941 р.

** Якщо вирок виносився Верховним Судом, це питання могло ним і вирішуватися.

спеціальність. Уже в 1942 р.* стали практикувати (згідно зі статтею 8 КК) дострокове звільнення колишніх льотчиків цивільної авіації, капітанів торговельного флоту та інших осіб, які мали спеціальності, необхідні для військових потреб, у тому разі, якщо ці громадяни надсилали скарги у відповідні органи юстиції й клопоталися про відправлення на фронт. У кожному випадку враховували особу скаржника, зміст скоєного ним злочину і відсутності додаткового покарання у вигляді позбавлення прав. Якщо ці громадяни не вважалися “суспільно-небезпечними” та утримання їх у місцях позбавлення волі було недоцільним у той час, коли фронт потребував спеціалістів, їх достроково звільняли й задовольняли бажання поповнити лави діючої армії¹⁷.

28 липня 1942 р. виявився переломним днем в історії штрафних підрозділів Червоної армії. Першою директивою, що регламентувала їх організацію, став широковідомий наказ Наркомату оборони СРСР (НКО) №227, який був логічним продовженням наказу Ставки Верховного Головнокомандування Червоної армії №270 від 16 серпня 1941 р. У той час німці впритул підійшли до Сталінграда, рвалися на Кавказ, а радянські війська відступали – з боями і без них.

Після наказу №227 почалося форсоване створення штрафних батальйонів (для офіцерів) та штрафних рот (для рядових). Їх командирами ставали особи, що мали певний досвід командування (хоча й малими підрозділами).

Правовий статус для осіб, зарахованих у ці частини, визначався спеціальними положеннями, затвердженими наказом НКО №298 від 28 вересня 1942 р.¹⁸ Термін перебування у штрафних підрозділах визначався наказом по полку: від одного до трьох місяців або поранення у бою, здійснення подвигу, представлення до нагороди. Питання стосовно дострокового зняття судимості військовим трибуналами розглядали безпосередньо в розташуваних штрафних батальйонів і рот, а іноді – у госпіталах та лазаретах, оскільки своєю судимість бійці “змивали кров’ю”.

Вивчаючи згадані “Положення про штрафні батальйони й роти діючої армії, їх штати”**, неважко помітити те, що, поряд із чіткою регламентацією правил для військових, у них практично відсутні умови направлення в останні та перебування в них цивільних (засуджених або тих, хто вже відбув покарання). Цей вакуум не прокоментовано у жодному з дотепер відомих документів. Таким чином, можна зробити припущення, що ця регламентація відбувалася в дуже таємному режимі або ж, що вірогідніше, на час прийняття цих положень проблему “сусідства” в одних штрафних підрозділах військових та цивільних ще не було чітко врегульовано.

16 жовтня 1942 р. було видано наказ НКО №323 “Про направлення до штрафних частин військовослужбовців, засуджених військовими трибуналами із застосуванням відстрочки виконання вироку до завершення війни”. До речі, саме в цьому наказі вперше згадується принаймні офіційна версія того, де ж саме знаходилися ті засуджені солдати й офіцери, які “відправлялися на фронт”. “...Дезертири, розкрадачі військового майна, п’яниці, злісні порушники військової дисципліни та інші нестійкі елементи, засуджені військовими трибуналами із застосуванням відстрочки виконання вироку до завершення війни, фактично уникають покарання. Засуджені потрапляють до запасних частин у діючу армію разом з усіма чесними бійцями в складі маршових поповнень. Нерідко ці особи, перебуваючи у запасних частинах, а також прямуючи на фронт, ведуть розкладницьку роботу, а після прибуття на місце розчиняються в загальній масі й багато з них приховують свою судимість. Таким чином, судовий вирок не до-

* Більш активно цей процес розгорнувся в 1943 р.

** Цей документ містив також і положення про загороджувальні загоони діючої армії.

сягає мети, підривається авторитет суду і по суті завдається шкода військовим частинам, куди ці люди прибувають”¹⁹, – наголошувалось у преамбулі наказу НКО СРСР № 323.

Це чи не єдина згадка про місцезнаходження військовослужбовців (!), які після отримання відстрочки продовжили своє перебування на фронті, але вже в інших – запасних частинах (? – *Авт.*). Думається, що далеко не всі потрапляли й до маршових поповнень. Можна зробити небезпідставне припущення, що заступник народного комісара оборони СРСР Є.Щаденко мав на увазі ті випадки, які становили виняток. А якщо навіть вони і були масовими, то куди ж дивились особливі відділи НКВС? Це ж, між іншим, було їх прерогативою. І нарешті залишається без відповіді запитання: в які ж частини направляли засуджених цивільних або тих, хто, відсидівши свій термін, клопотався про відправлення на фронт із тиллових районів до липня 1942 р.? Адже у цитованому витязі йдеться лише про військовослужбовців!

Отже, наразі гіпотетичні припущення продовжують залишатися альтернативою аргументованій переконаності, а аналіз низки документів вказує на те, що ще до згаданого наказу йшов процес формування штрафних підрозділів Червоної армії. Існують і розрізнені свідчення стосовно існування відповідних формувань на рівні дивізій, можливо, у вигляді дисциплінарних підрозділів (як це було заведено в більшості армій світу).

Продовжуючи розгляд процесу формування складу штрафних підрозділів Червоної армії, не можна проігнорувати ще один дуже важливий документ, який проливає світло не лише на діяльність тогочасної військової Феміди, а й на ті процеси, що у позасудовому порядку допомагали їй чинити правосуддя.

Таємним наказом НКО №0413, який згадується в коментарях до наказу №227, командирам полків, дивізій та аналогічних частин приписувалося “направляти своєю владою (курсив наш – *Авт.*) до штрафних рот осіб сержантського й рядового складу за деякі види злочинів”, зокрема за самовільне залишення частини, дезертирство, невиконання наказу, крадіжку військового майна, порушення статутних правил караульної служби тощо. Начальники гарнізонів, окрім цього, мали право направляти до штрафних рот і затриманих дезертирів²⁰.

У вересні–листопаді 1942 р., за відповідними наказами НКО СРСР, до штрафних підрозділів Червоної армії почали направляти винних у навмисному псуванні військового спорядження (№ 0682), льотчиків-випищувачів, які “ухилялися від бою з повітряним противником” (№ 0685), симулянтів і тих, хто свідомо завдавав собі тілесних ушкоджень (№ 0882)²¹.

Це переконує в тому, що джерел поповнення штрафних підрозділів Червоної армії було чимало. Поряд з офіційною процедурою існувала й така, що дозволяла командирам самочинно (без слідства та суду) направляти туди бійців...

Завдяки “кадровій” законотворчості Феміди внаслідок рішень командирів уже до початку 1943 р. у штрафних частинах під постійною охороною, готовою на місці розстріляти будь-кого, поруч перебували старі й молоді, свідомі та несвідомі, добровольці й мобілізовані військкоматами росіяни, українці, євреї та представники інших національностей. Пліч-о-пліч у них воювали професійні військовослужбовці й колишні цивільні. Ця обставина мала не останнє значення, оскільки рівень як військової, так і психологічної підготовки кожної з цих груп дуже різнився. Великою була прірва між кримінальними злочинцями, які стали до лав штрафних підрозділів, щоб позбутися тривалого терміну ув’язнення в таборах, та багатьма іншими бійцями, котрі не мали належної витривалості й не були загартовані ані боями, ані досвідом спілкування з асоціальним, маргінальним елементом.

Отже, кадровий склад штрафних частин, особливо рот, куди переважно і направляли цивільних, відрізнявся своєю надзвичайною строкатістю. Окрім

інших, туди з весни 1943 р. почали активніше направляти залізничників “за злочинні дії на транспорті”. Стосовно них, до речі, вже влітку 1944 р. виникло запитання: як бути, коли вони вже воювали на фронті – “гасити” їх судимості чи залишати в силі? Пленум Верховного Суду СРСР роз’яснив, що таким громадянам після того, як вони відбули свій термін у штрафних ротах та згодом були переведені до загальновійськових частин і там провоювали, не здійснивши нових злочинів, судимість погашається²².

Є чимало свідчень, що до штрафних підрозділів потрапляли й ті громадяни, які виявили бажання боронити рідну землю, але перед тим уже відбули покарання у вигляді позбавлення волі за “політичними” статтями. Так сталося з поетом Мойсеєм Тейфом (1904–1968), який із 1938 р. відсидів три роки за участь у “шпигунській єврейській націоналістичній організації”, навесні 1941 р. вийшов на свободу, а на початку війни виїхав в евакуацію і вже звідти попросився до армії, потрапивши до штрафної частини. Він пройшов з боями всю війну, вижив, але вже у 1951 р. був заарештований удруге.

Дослідники, які приділили чимало уваги наказу НКО № 227, а також вересневому наказу народного комісара оборони 1942 р. № 298 наполягають, що до того часу в радянських збройних силах ніяких штрафних підрозділів не існувало. Зважаючи на ці твердження, слід знайти відповідь на невідворотне запитання: куди ж відправляли осіб, про яких ішлося у згаданих вище постановках вищої судової інституції держави на першому етапі війни? Невже лише в запасні частини? І чи завжди існувала можливість їх відправити у тил. Може, відповідні дисциплінарні частини були найбільш вірогідним місцем для їх перебування ще до створення спеціальних підрозділів, що отримали найменування штрафних.

Названі та цитовані вище документи, як і інформація з інших джерел, вказують на те, що вже наприкінці 1941 – на початку 1942 рр. в окремих дивізіях почали формуватися спеціальні підрозділи, в яких воювали ті особи, яким військова Феміда надавала відповідні “пільги” для того, щоб вони могли боронити рідну землю і своєю “кров’ю змивати провину”.

Складність ситуації полягає у тому, що нерідко юридичне оформлення відставало від тієї чи іншої репресивної або пом’якшувальної практики. Втім, не виключено, що невдовзі знайдуться документи, які проллють світло і на цю маловідому сторінку.

Наведемо ілюстрацію щодо цього міркування. Лише 26 липня 1943 р. пленум Верховного Суду СРСР поширив відстрочку на категорії засуджених, які мали найбільш суворі покарання, але без позбавлення прав²³.

У реальному житті ця практика існувала ще з початку 1942 р., про що свідчать наведені вище документи. Аналогічна ситуація виникла з постановою пленуму ВС СРСР № 1/м/1у від 7 січня 1943 р. про порядок дострокового зняття позбавлення прав²⁴.

Треба зауважити, що в більшості згаданих документів ішлося про злочини, скоєння яких тягло за собою різні терміни ув’язнення. Наголошувалося й на такій деталі, як додаткове покарання у вигляді позбавлення у правах, яке було фактором обмежувальним. При цьому далеко не завжди акцентувалася увага на виді самого злочину, що дозволяло мати судам певний “люфт” у винесенні вироків. Так, 29 грудня 1941 р. Харківський обласний суд за ст. 54–14 КК УРСР засудив громадянина М.Безкровного до 8 років ув’язнення з позбавленням виборчих прав на 3 роки та конфіскацією особистого майна. Проте вже 22 квітня 1942 р. Президія Верховної Ради СРСР ухвалила рішення зняти з М.Безкровного позбавлення прав і відкласти виконання вироку до закінчення воєнних дій із відправленням його на фронт. Це сталося за три місяці до прийняття постанови пленуму Верховного Суду СРСР, яка, власне, узаконила цю процедуру.

Ведучи мову про активізацію діяльності Феміди, у результаті якої поповнювався склад штрафних формувань, варто повернутися до згаданої постанови від 7 січня 1943 р. і звернути увагу на те, який нещирий офіціоз її супроводжував. Замість того, аби відверто сказати, що фронт вимагає додаткових сил і це диктує необхідність вжити всіх можливих та невідкладних заходів від держави й її судових інституцій, у постанові найвищої судової інституції країни наголошувалося: “Враховуючи, що в умовах воєнного часу було б явно недоцільно позбавляти можливості виконати свій військовий обов’язок ту категорію осіб, які відбули покарання за злочини, що не становлять виняткової суспільної небезпеки, тим більше, що, як правило, ці особи самі висловлюють бажання піти на фронт і тим заглибити свою провину перед Батьківщиною ...” суд, який виніс вирок, а також інший аналогічний йому за своєю компетенцією орган уповноважений винести визначення стосовно дострокового зняття з них покарання у вигляді позбавлення прав. Таке рішення могло ухвалюватися як за заявою покараних, так і за поданням військкоматів²⁵.

Не маючи достовірних документів, можна лише припустити, що згадана вище категорія поповнювала лави саме штрафних підрозділів (або подібних дисциплінарних формувань), а не звичайних бойових частин. Проте й це було для них шансом позбутися такого ганебного для того періоду тавра, як “позбавленець”.

Ця постанова пленуму Верховного Суду в той час не поширювалася на осіб, які відбули покарання за “контрреволюційні” злочини та бандитизм. Виняток із першої групи становили ті, хто був засуджений за “незаявництво”, іншими словами за те, що не заявив у жахливі 30-ті рр. на своїх сусідів або близьких до радянських каральних органів і змушений був довгі роки поділяти гірку долю ув’язнених²⁶.

Трохи згодом, 29 липня 1943 р. (на додаток до постанови пленуму Верховного Суду СРСР від 8 січня 1942 р. № 1/2/у) було вирішено припинити справи стосовно осіб, що опинилися в лавах Червоної армії ще до того, як був винесений вирок. Ішлося про злочини, які, за мовою документа, “не становили особливої злісності”²⁷. Цих людей, якщо й не виправдали, то принаймні вважали такими, які варті честі боронити свою рідну землю від ворога.

Посилаючись на судову практику воєнної доби, дослідники кримінального права 40-х рр. категорично стверджують, що особам, засудженим за контрреволюційні злочини, відстрочки не давали, а відтак і не відправляли на фронт²⁸.

Підтвердження цього знаходимо і в архівних документах. Так, 23 квітня 1942 р. Комісія з помилування при Верховній Раді СРСР відхилила клопотання про скасування вироку С.Кузьмичу, засудженому військовим трибуналом ворошиловградського гарнізону до 10 років ув’язнення з позбавленням виборчих прав на 5 років за ст. 54-10 ч. II, із санкцією ст. 54-2 КК УРСР за поширення неправдивих та провокаційних чуток стосовно командирів і політруків Червоної армії, про стан харчування бійців РСЧА й вихваляння могутності вермахту²⁹.

Не позбавлений цікавості також той факт, що відповідальності за даний вид злочинів до початку війни взагалі не було сформульовано в Кримінальному кодексі. Лише 6 липня 1941 р. указом Президії Верховної Ради СРСР встановлювалася кримінальна відповідальність громадян за поширення у воєнний час неправдивих і брехливих чуток та панічних настроїв*. Для визнаних винними в цих справах передбачалося ув’язнення від двох до п’яти років, “якщо ця дія (поширення панічних чуток – Авт.) не призводить за законом до більш важко-

* Лише протягом першого півріччя війни загалом вийшло шість аналогічних директив і відомчих наказів, які передбачали посилення боротьби з розповсюджувачами “провокаційних чуток” та панікерами.

го покарання”³⁰, маючи на увазі зміст висловлювань, які могли бути визнані такими, що містили “антирадянську агітацію”, “злісні” висловлювання про стан радянських збройних сил тощо.

Згаданий липневий указ створив тоді “новий склад злочину”, встановивши кримінальну відповідальність за дії, об’єднані загальною ознакою злочинів “проти оборони СРСР”. Цим, а також зміною кваліфікації “найбільш небезпечних” діянь (з точки зору радянських законодавців), кримінальне право реагувало на нові форми протиправних дій в умовах воєнного часу³¹.

Цей епізод, як показовий приклад формування нового складу злочину, потрапив до більшості видань з теорії й історії держави і права та деяких інших практичних посібників з юриспруденції.

У судовій практиці перших днів війни часто-густо траплялися випадки, коли судді не знали, як застосувати наведений вище указ і винести вирок, маючи на увазі запропонований широкий діапазон розмірів покарання. На допомогу суддям військових трибуналів, які іноді вагалися, виносячи вирок “розповсюджувачам чуток” за “контрреволюційними” статтями, прийшов пленум Верховного Суду СРСР, який своєю постановою вказав, що в тих випадках, коли чулки, що розповсюджуються, наповнені антирадянським змістом, треба застосовувати не указ від 6 липня 1941 р. (хоча у ньому й були передбачені підвищені санкції), а статтю Кримінального кодексу про антирадянську агітацію, оскільки “контрреволюційний намір впливає із самого змісту” панічних висловлювань³². Свій внесок у цю справу зробив і Наркомат юстиції СРСР, своїм спеціальним листом від 15 листопада 1941 р. роз’яснивши, що стосовно осіб, звинувачених у пропаганді або агітації, які містять заклик до повалення, підриву або ослаблення радянської влади незалежно від місця їх перебування, необхідно застосовувати другу частину ст. 58¹⁰ КК РРФСР (та відповідні статті кримінальних кодексів інших союзних республік), яка передбачала за *обтяжливих* обставин навіть розстріл з оголошенням покараного “ворогом народу”, що мало репресивні наслідки й для повнолітніх членів родини засудженого³³.

Обтяжливими обставинами визнавалися в той час “злісність” і “неминучість важких наслідків”, що ставали суттєвими підставами для створення вже іншого, більш тяжкого складу “злочину”.

Отже, відхилення клопотання згаданого вище червоноармійця С.Кузьмича з погляду зору тогочасного права було цілком аргументовано. Він просто органічно підпадав під усі визначення, що цитувалися вище. Його “злочин”, на відміну від крадів карток, яким дозволялося відчутти на собі “пом’якшувальні” дії Феміди, визнавався надто серйозним. Така людина була негідною боронити свою землю.

Свідки тих подій наголошували, що в одних штрафних формуваннях на передовій пліч-о-пліч з іншими, так званими “побутовими”, перебували й “політичні” колишні ув’язнені. Вірогідно, мова йшла не про засуджених за “контрреволюційними” статтями, які тоді іменувалися “політичними”, а тих, хто мав як додаткове покарання позбавлення прав і з кого воно було зняте.

Стосовно осіб, що вчинили “контрреволюційні” злочини та інші, у тому числі й спрямовані проти “порядку управління”, і загальнокримінального характеру (вбивства, розбій, великі крадіжки та розтрати), й які до остаточного розгляду справи і винесення вироку опинилися на фронті, 29 липня 1942 р. пленумом Верховного Суду СРСР було ухвалено рішення про передачу матеріалів на них через військову прокуратуру у військовий трибунал за місцем служби обвинувачуваного³⁴.

Можна припустити, що саме за рахунок цієї категорії відбувалося поповнення штрафних підрозділів у кращому разі, а в гіршому, зважаючи на тяжкість статей, на них чекала вища міра покарання, передбачена відповідними статтями Кримінального кодексу.

Розвиток подальших подій у “господарстві” військової Феміди стосовно розгляду на фронті справ “контрреволюціонерів” та інших категорій підсудних щодо застосування до них відстрочки (п. 2 до ст. 28 КК), вірогідно розгортався не в прогнозованому напрямку, що не залишилося непоміченим у вищих ешелонах влади.

26 січня 1944 р. (через два роки після початку застосування відстрочки) з’явився гнівний за змістом і суворий за регламентуючою частиною наказ Наркомату оборони СРСР “Про порядок застосування примітки 2 до статті 28 КК РРФСР (та відповідних статей КК інших союзних республік) і направлення засуджених до діючої армії”. У цьому документі зазначалося, що судові органи у ряді випадків необґрунтовано застосовують відстрочку виконання вироку до осіб, засуджених за контрреволюційні злочини, бандитизм, розбій, рецидивістів та тих, хто вже неодноразово дезертирував із Червоної армії. Суворо заборонялося надалі припускати таких помилок стосовно перелічених категорій. Наказувалося надавати відстрочку лише особам призовного віку, пильно вивчивши перед тим як характер злочину, так і особистість засудженого. Такі ж підвищені вимоги було сформульовано щодо порядку відправлення етапом майбутніх штрафників до їх майбутнього місця служби. Цим же наказом скасовувалася низка попередніх аналогічних актів відносно застосування п. 2 до статті 28 КК³⁵. Про підвищену увагу до виконання цього наказу свідчить той факт, що підписали його не лише згаданий заступник наркома оборони, а й наркоми внутрішніх справ – Л.Берія та юстиції – Н.Ричков, а також прокурор СРСР К.Горшенін.

Отже, поряд із тими, хто помилково називався “політичними” і про яких ішлося вище, у лавах штрафних частин дійсно траплялися ті, хто був засуджений за злочини, які тоді кваліфікувалися як “політичні” й “контрреволюційні”.

В умовах війни зняття судимості полегшувалося для військовослужбовців. Вже у січні 1942 р. на підставі указу Президії Верховної Ради СРСР (14 грудня 1941 р.) було видано інструкцію про порядок зняття судимості з тих із них, що “відзначилися в боях з німецькими загарбниками”. Після надходження клопотань командирів відповідних частин та з’єднань питання про зняття судимості розглядалося у військових трибуналах тих частин, де служив військовослужбовець. У тих випадках, коли через ті чи інші причини людина, з якої мали зняти судимість, перекидалася з однієї частини до іншої, виникала тяганина, пов’язана зі зміною трибуналу*.

Відмінність між умовно і реально засудженими полягала в тому, що першим судимість знімалася у силу самого закону (випробувальний термін для них вважався вичерпаним), а для других шлях був значно важчим і іноді коштував життя. Їм власною кров’ю, героїчною поведінкою на полі бою треба було довести своє право для зняття судимості, дати поважний привід своїм командирам клопотатися про це³⁶. Визначальним при цьому здебільшого виступав суб’єктивний фактор.

Полегшені умови зняття судимості не завжди вписувалися в існуючі правові норми та співіснували з ними.

У вересні 1943 р. стосовно колишніх засуджених, які внаслідок бойових дій у штрафних формуваннях отримали інвалідність, застосовувалася постанова пленуму Верховного Суду СРСР, що передбачала їх повне звільнення від покарання або ж замінювала вирок на умовне покарання на той же термін³⁷.

---

* Для внесення ясності у це питання указом Президії Верховної Ради СРСР від 28 лютого 1943 р. було уточнено, що всі військовослужбовці, засуджені з відстрочкою виконання вироку, після зняття з них судимості військовим трибуналом як “стійких захисників Вітчизни”, вважалися такими, що не мали судимості.

Наприкінці зауважимо, що перебування у штрафних ротах і батальйонах, хоча й було великим випробуванням для людей, все ж позбавляло їх необхідності відбуття багатолітніх термінів ув'язнення після війни. Звичайно, ризик полягти на полі бою протягом 1–3 місяців (таким був термін перебування у штрафних підрозділах) залишався величезним. Проте і солдати в інших формуваннях піднімалися з окопів та йшли назустріч смерті.

Штрафні підрозділи до певної міри можна вважати “гуманною” альтернативою розстрілу за дезертирство або ухиляння від бою, коли навіть збільшення вірогідності загинути у бою в порівнянні зі звичайними підрозділами було шансом перед обличчям ганебної втрати життя перед строем своїх однополчан.

Проте й зрештою тавро, яке несли на собі родини розстріляних дезертирів, позбавлені пенсій та прав, було значно важчим ніж, наприклад, смерть на полі бою годувальника, який воював у штрафному підрозділі. Адже в останньому разі сім'ям загиблих призначалася пенсія на загальних підставах.

Варто погодитись і з тим, що з усіх випробувань для родин військовослужбовців або тих, хто відбував покарання у таборах та згодом опинився в штрафних частинах, будь-яка альтернатива була важкою.

Протягом усієї війни засуджені не лише з лав Червоної армії, а й із тиллових районів (за побутові та інші злочини, за винятком “контрреволюційних”) ставали кадровим поповненням штрафних підрозділів. І почався цей процес, як ми встановили завдяки наведеним документам, не у середині 1942 р., а набагато раніше.

Вірогідно, більш ґрунтовна аргументація останнього твердження в контексті глибокого аналізу особливостей формування й функціонування штрафних підрозділів Червоної армії стане можливим у найближчому майбутньому, після ретельного опрацювання відповідних документів, що зберігаються в архіві Міністерства оборони Російської Федерації.

¹ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сборник документов. Т. II. Кн. 1. Начало. 22 июня – 31 августа 1941 года. – М., 2000. – С.8–10.

² Костенко Ю. Морально-психологічний стан Червоної армії в ході перших боїв (червень 1941 р.) // Воєнна історія. – 2002. – № 3–4. – С.39.

³ Уголовное законодательство СССР и союзных республик. Сборник (Основные законодательные акты). – М., 1957. – С.74.

⁴ Стаття 58^а КК РРФСР за “зраду батьківщині, тобто дії, здійснені громадянами СРСР на шкоду военній могутності Радянського Союзу, його державній незалежності або недоторканності його території, такі як: шпигунство, видача військової або державної таємниці, перехід на бік ворога, втеча або переліт за кордон” передбачала покарання у вигляді “вищої міри кримінального покарання – розстрілу з конфіскацією всього майна, а за пом'якшуючих обставин – позбавлення волі на 10 років із конфіскацією всього майна”. Пункт “б” статті 58^а за аналогічні злочини, вчинені військовослужбовцями, передбачав лише вищу міру покарання – розстріл із конфіскацією всього майна // Уголовное законодательство СССР и союзных республик... – С. 48.

⁵ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сборник документов. –Том II. Кн. 2: Начало. 22 июня – 31 августа 1941 года. – С. 335.

⁶ Там же. – С.475.

⁷ Там же. – С.482–486.

⁸ Там же. – С.486.

⁹ Це додаткове покарання полягало в позбавленні активного і пасивного виборчого права; права займати виборчі посади у громадських організаціях; займати ті чи інші державні посади; носити почесні звання; батьківських прав; права на пенсії та соціальну допомогу. Позбавлення прав могло призначатися як стосовно всіх перерахованих прав, так і окремих із них. У разі, коли позбавлення прав додавалося у як додаткова міра покарання (окрім позбавлення волі – *Авт.*), воно розповсюджувалося на весь термін відбут-

тя ув'язнення і, крім того, на строк, вказаний судом. Позбавлення прав на пенсії й допомогу могло призначатися лише за злочини, вказані законодавством СРСР та союзних республік, серед яких "контрреволюційні й особливо небезпечні для Радянського Союзу злочини проти порядку управління" і більшість "військових" (дезертирство, перехід на бік ворога тощо).

¹⁰ Советское право в период Великой Отечественной войны. В 2-х ч. Ч. II. Уголовное право. Уголовный процесс. – М., 1948. – С.38.

¹¹ Сборник действующих постановлений пленума и директивных писем Верховного Суда СССР 1924–1944 гг. – М., 1946. – С. 107.

¹² Костенко Ю. Назв. праця. – С.45.

¹³ Там само.

¹⁴ Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ).– Ф. 7863. – Оп. 2. – Спр. 16. – Арк. 15.

¹⁵ Там само. – С. 67.

¹⁶ Сборник действующих постановлений пленума и директивных писем Верховного Суда СССР 1924–1944 гг. – С. 108.

¹⁷ Советское право в период Великой Отечественной войны. – С. 41–42.

¹⁸ Цит. за: Веремеев Ю. Штрафники //Анатомия армии. Красная армия и Вторая мировая война // www.armor. kiev. ua/army / hist/index.shtml.

¹⁹ Там же.

²⁰ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сборник документов. – Т. III. – Кн. 2: От обороны к наступлению. 1 июля – 31 декабря 1942 года. – М., 2003. – С. 79–80.

²¹ Веремеев Ю. Указ. соч.

²² Сборник действующих постановлений пленума и директивных писем Верховного Суда СССР 1924–1944 гг. – С.84.

²³ Там же. – С. 106.

²⁴ Там же. – С. 111.

²⁵ Там же.

²⁶ Там же.

²⁷ Там же. – С. 117.

²⁸ Там же. – С. 38.

²⁹ ДАРФ. – Ф.7863. – Оп. 2. – Спр. 15. – Арк. 68.

³⁰ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сборник документов. – Том II. Кн. 1. – С. 204.

³¹ Советское право в период Великой Отечественной войны. – С.57, 83.

³² Там же. – С. 63–64.

³³ Реабілітація репресованих. Законодавство та судова практика. – К., 1997. – С.21, 24, 43.

³⁴ Сборник действующих постановлений пленума и директивных писем Верховного Суда СССР 1924–1944 гг. – С.117.

³⁵ Веремеев Ю. Указ. соч.

³⁶ Советское право в период Великой Отечественной войны. – С. 53.

³⁷ Сборник действующих постановлений пленума и директивных писем Верховного Суда СССР 1924–1944 гг. – С.109.

The characteristics of the development process of the penal battalions' and companies' military personnel are analyzed in the article, justice administration's role is revealed, and estimates of the time of these discipline elements' creation in the Soviet Army during the period of the Great Patriotic war are grounded.

О.С.Гогун*

**МАЛОВІДОМІ СТОРІНКИ ІСТОРІЇ РАДЯНСЬКОГО ПАРТИЗАНСЬКОГО
РУХУ УКРАЇНИ В ДОКУМЕНТАХ ПОЛЬСЬКОГО ПІДПІЛЛЯ
(1942–1944)**

У статті розглядається оцінка радянського антинацистського руху опору учасниками польського національного підпілля в роки Другої світової війни.

Історію комуністичного партизанського руху України в роки Другої світової війни прийнято розглядати або на підставі документів радянської сторони, або на підставі німецьких документів, іноді (україн рідко) на підставі документів ОУН і УПА. Однак у ситуації військово-політичного протистояння, яке мало місце на території України у 1941–1944 рр., був ще один важливий суб'єкт – польське націоналістичне підпілля. Взаємодія різних підпільно-партизанських структур на території Волині та Галичини вже досліджувалася українськими й польськими істориками¹. Однак через те, що їхні праці було присвячено досить загальним питанням – радянський партизанський рух, українсько-польський конфлікт, Армія крайова (АК) в Західній Україні – погляд польських підпільників на червоних партизанів представлено в зазначених дослідженнях фрагментарно. Дана стаття, що ґрунтується на документах варшавського Архіву нових актів (ААН), має на меті ввести до наукового обігу матеріали, які показують, якими бачили комуністичних партизанів України польські націоналісти.

Оскільки наприкінці 1940 р. польське підпілля було суттєво послаблене діями радянських репресивно-каральних органів, то в 1941–1942 рр. його структури в Галичині й на Волині перебували на стадії створення або відтворення. Крім того, у Західній Україні до 1943 р. масового радянського партизанського руху не було. Тому в документах польського опору діяльність “народних месників” у 1941–1942 рр. майже не зафіксовано, за винятком південних областей БРСР, які в 1941 р. ввійшли до складу райхскомісаріату “Україна” (РКУ).

У звіті від 19 грудня 1942 р. Громадського антикомуністичного комітету (Антик), який був близьким до Армії крайової, зазначалося, що основним противником червоних партизанів у білорусько-українському Поліссі в 1942 р. була допоміжна поліція, яка складалася переважно з місцевого населення: “З весни цього року на цій території з’явився новий сильний політичний чинник у вигляді банд, або партизанських загонів, які вільно пересуваються територією та на яких німці не звертають жодної уваги. Це відносно великі (з кількох сотень людей) загани, добре озброєні (автоматична зброя), що частково складаються зі “східняків”, частково з місцевої сільської молоді, які без жодного плану кружляють тереном, власне, не роблячи нічого суттєвого у військовому сенсі. Нечисленні диверсії на залізниці, напади на маєтки, підпал врожаю й дезорганізація лісництва – усе це описи їхньої діяльності. До цивільного населення вони загалом ставляться добре, лише час від часу грабують – забирають то одне, то інше. Знищують із засідок місцеву поліцію й керівників маєтків. Проти німців іноді проведуть якусь сплановану акцію. Вони значною мірою дезорганізували господарське життя, серед селян викликають страх, а в певних груп – симпатію. Це чинник, на який треба звертати пильну увагу, оцінюючи ситуацію в разі її зламу”².

В іншому документі з того ж фонду подано опис становища на Люблінщині. Ця територія не входить до складу сучасної України, однак у 1940 р. в

* Гогун Олександр Сергійович – аспірант кафедри історії Східної Європи університету ім. А.Гумбольдта (Берлін, Німеччина).

Люблінському районі генерал-губернаторства, створеного нацистами замість II Речі Посполитої, проживало 440 тис. українців. Тобто, цей регіон на той час був польсько-українським.

На території Люблінщини діяли “дикі” партизани. Ними були військовополонені, яким удалося втекти, або солдати Червоної армії, котрі прийшли з Волині влітку–восени 1941 р. Часто ці партизани були пов’язані з польською прокомуністичною організацією — Гвардією людвою (Армією людвою). Крім того, із середини 1942 р. радянські партизани та диверсанти почали приходити на Люблінщину з Полісся або закидатися з парашутами (ідеться насамперед про групи, підлеглі 4-му управлінню НКВС СРСР). Про особливості боротьби, яку вела ця сторона військово-політичного протистояння, сказано у звіті вже згаданого Антика за період із 15 листопада 1942 р. по 15 січня 1943 р.: “*Бандитизм*. Поряд з актами саботажу й диверсіями дедалі частіше фіксуються акти громадського бандитизму, які здійснюють радянські диверсійні банди й диверсійні польські банди (ідеться не про звичайні кримінальні банди, а бандитські напади, які здійснювали організовані партизанські загони). Особливо сильним цей рух є на Люблінщині. Досить часто командирами таких банд є євреї, яких чимало втекло з гетто до партизанського загону та котрі з великим задоволенням нападають і грабують польські садиби й великі селянські господарства. Деякі садиби організують самооборону, беруть з госпіталів німецьких солдат, що одужали. Останні привозять з собою навіть гранати та станкові кулемети. Садиби перетворюються на фортеці. Банди, що нападають, іноді бувають такими сильними, що навіть організована оборона не допомагає, садибу захоплюють, і всіх поголовно ріжуть”³.

В Армії крайовій було затверджено певну схему забезпечення продуктами харчування. На підставі попередньої домовленості із селянами вояки АК забирали в них харчі, які треба було здати окупантам (“контингенти”). Частина їх вони безпосередньо захоплювали в окупантів як трофеї. Зрозуміло, що завжди притримуватися такої схеми забезпечення в умовах війни й окупації просто неможливо. Однак, щоб не втратити підтримки населення, АК намагалася добувати для себе харчі саме таким чином. Тому будь-які спонтанні реквізиції чи реквізиції, про які не було із селянами домовленості, вони розцінювали як грабунок.

Польське націоналістичне підпілля розглядало радянських партизанів як “союзників наших союзників”, і хоча й визнавало їхні заслуги в боротьбі з німцями, проте дуже чітко розуміло мотивацію дій “народних месників”. Зокрема в одному з документів Антику від 1 березня 1943 р. під назвою “Діяльність Комінтерну на польських землях (з моменту укладення польсько-радянського договору 30 липня 1941 р.)” ідеться про завдання радянського руху в Речі Посполитій на довготривалу перспективу. Прикметно, що автор (він, на жаль, не підписався під звітом) надзвичайно точно передав зміст відомого наказу начальника ЦШПР П.Пономаренка про завдання радянського партизанського руху щодо поляків, опублікованого українським істориком І.Біласом у другому томі його праці “Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953”: “Уся діяльність більшовицької агентури в Польщі спрямована на втягування широких мас польського народу до безпосередньої та негайної боротьби з німцями. Саботаж на кожному кроці, скрізь, у майстерні, на фабриці, на службі; диверсії в німецькому тилу скрізь, де тільки можна завдати шкоди; партизанський рух, який мав на меті допомогти радянській армії бойовими діями в тилу німецької армії. Нарешті, Комінтерн хоче штовхнути польський народ до великої, збройної боротьби під диктатом Москви й на московські гроші, яку комуністична пропаганда голосно називає “народним повстанням” (...). Комуна хоче досягти кількох цілей одночасно: 1) створити хаос у тилу німецької армії; 2) спрямувати репресивні акції гестапо проти всього польського суспільства й патріотичної

польської інтелігенції, що бореться, відповідно ослабити польські центри політично-військової роботи; 3) створити хаос серед польських патріотичних організацій; 4) полегшити собі завдання здобути владу в Польщі після поразки німців у війні”⁴.

Тому ставлення командування АК до радянських “народних месників” було дуже стриманим. Зокрема командування округу АК “Львів” (документ підписаний псевдонімом “Грабиця”) 13 березня 1943 р. видало спеціальні вказівки: “Загальним принципом щодо радянських партизанів є: позбавити їх можливості надуживати вивіскою патріотичної польської акції; перетягування в наші лави безсумнівного патріотичного польського елементу, поглинутого ними”⁵.

Одним із методів досягнення цієї мети була пропаганда. Доки українсько-польське протистояння не сягнуло найвищої точки, ставлення радянських партизанів (особливо у південних областях БРСР) до польського населення, з точки зору його підпілля, було не найкращим. У документі Антику (на жаль, він не підписаний та не має точної дати) “Звіт із Полісся за травень 1943 року”, крім активної диверсійної діяльності радянських партизанів на залізниці, описано і їхнє ставлення до поляків: “У травні акція (партизанів – О.Г.) посилилася, деякі поставки здійснені повітряним шляхом (командири, інструктори, зброя, боєприпаси). Наявні партизани пересуваються по всій території Полісся без обмежень. Вони з’являються в передмістях (Бреста, Пінська, Кобрин)... Українці (тобто бандерівці, які створили УПА – О.Г.) та місцеві (партизанські загони – О.Г.) палають ненавистю до поляків – убивають, грабують, так само й до німців, українці, крім того, борються з радянськими загонами... Партизани повністю заволоділи лісами й болотами. Напади на маєтки та господарства (наприклад, 9 травня на маєток Волянів Кобринського повіту, 12 травня із села Щеглинка, що біля Забинки, рекрутовано всю живність, також коні з возами, 19 травня це ж сталося в селі Лучевиця). Протидія не дає результатів. У численних зіткненнях і боях обидві сторони втрачають по кілька убитих та понад десяток поранених. 25 травня здійснено напад на пост поліції в Озіатах, убито 10 поліцейських. 28 травня поховано 9 поліцейських, убитих у боротьбі під Радванниками. Таких випадків багато. Обстріл автомобілів на шосе – у порядку речей. Від великих зіткнень із німцями партизани ухиляються. Знищують місцеву поліцію й усіх, хто прислуговував німцям”⁶.

Практично в дні створення наведеного документа українсько-польський міжетнічний конфлікт, який тривав протягом другої половини 1942 р., на початку 1943 р. набув на Волині характеру масштабної українсько-польської війни, у ході якої радянські партизани та АК стали близькими союзниками, оскільки обидва рухи наштовхнулися на протидію сильного противника – Української повстанської армії, яку ані перші, ані другі не могли перемогти поодиноці. Однак, незважаючи на спільну загрозу з боку ОУН і УПА, союзники ставилися один до одного критично. Відтак цінність свідчень польських підпільників про червоних партизанів ще збільшується.

У “Тижневому рапорті №2” від 29 липня 1943 р., який був укладений лондонським емігрантським урядом на батьківщині (Delegatura Rzàdu RP na Kraju), вже відчутна різниця в ставленні червоних партизанів до поляків і українців: “5 липня один із багатьох радянських загонів чисельністю майже 500 чоловік увірвався до Тернополя. Було захоплено будівлю пошти, де застрелили 7 німців-чиновників, понад 20 працівників українців, а з 9 поляків зняли форму поштових службовців. Крім того, убили кількох німців у місті й знищили машини й керівництво в кількох закладах. Пошта не працювала протягом тижня”⁷.

Подібна інформація міститься й у розвідувальному повідомленні під назвою “Саботажно-диверсійна акція більшовицьких банд 06.07–17.07”, яке було укладене офіцерами АК для свого керівництва з округу АК “Львів”, де перелічено не

тільки підірвані партизанами із загону Ковпака мости та залізничні шляхи, а й спеціально наголошено на ставленні “народних месників” до населення: “1) До поляків ставляться бездоганно. Не зафіксовано випадків насилля або грабунку. 2) Німців убивають. Проте відомо, що дівчат-німкеней відпускають, наказуючи їм розповісти в Німеччині, що (партизани – О.Г.) не борються із беззбройними, оскільки вони солдати. 3) Українці. У лісах знищують українські банди. Застерігають українців від вступу до банд і умовляють їх об’єднатися з поляками в боротьбі за незалежність. 4) Євреї. Єврейські табори розпускають, але ставляться до них (євреїв – О.Г.) недоброзичливо й не беруть із собою”⁸.

Цікаво, що згідно із “Доповненням до рапорту №28 у справі про радянських партизанів” (документ не підписаний і не датований), який є звітом розвідки про участь загону Ковпака в подіях 14 та 15 липня 1943 р., один з офіцерів-партизанів під час спілкування з польським населенням “...розповів, що Сталін наказав їм (партизанам – О.Г.) іти й будувати незалежну Польщу (очолювану комуністами). Поляки повинні йти за Вандою Василевською, яка створює польський легіон, котрий найближчим часом прийде на територію Польщі. Потім він заявив, що вони йдуть у Чехію, їхнім завданням є диверсії та ухиляння від боротьби із сильнішими, ніж вони, загонами противника. Полякам шкодити не будуть, вони мають намір знищувати лише українців, бульбівців і бандерівців”⁹.

Як бачимо, військово-політичне протистояння, з одного боку, АК та червоних партизанів, з іншого, ОУН і УПА, уже влітку 1943 р. тісно переплелось з етнічним протистоянням українців і поляків.

Цю тезу підтверджує “Повідомлення про радянських партизанів” командування округу “Львів” від 30 липня 1943 р. напевно з приводу тих же коваківців: “Партизани проходять лісом та путівцями, не заходячи на шосе. Знищують банди, що знаходяться в лісах. У селі партизани забрали в господарів взуття й новий одяг (...). До цивільного населення ставляться коректно. Ліквідувають лігеншафти (німецькі державні сільськогосподарські маєтки, а також управління нерухомістю – О.Г.), а все німецьке майно забирають із собою. Українські селяни втікають до лісу з худобою й речами (...). Щодо ситуації, яка склалася внаслідок появи більшовицьких партизанів на території Тернопільського та Станіславського округів: 1. Страх як серед німців, так і серед українців. 2. Жорстокість українців унаслідок того, що їхніх “кращих солдатів” посилають на боротьбу з партизанами. 3. Збільшення випадків бандитизму й нападів”¹⁰.

Унаслідок діяльності радянських та бандерівських партизанів улітку 1943 р. територія Західної України (особливо Волинь і Полісся) поступово виходила з-під контролю окупантів, що відбилося в “Огляді території за період 15 липня – 15 вересня 1943 р.”, який уклали співробітники секції “Східні землі” департаменту інформації представництва уряду на батьківщині (Delegatura Rządu RP na Kraju):

“III. Райхскомісаріат Україна

1. Полісся

а) *Політика окупанта.* Як для Полісся, так і для Волині використовувалася прокламація генерального комісара Шене (голова генерального комісаріату “Волинь-Поділля” – О.Г.) від першої половини липня, яка оголошувала застосування гострого терору в боротьбі з бандитизмом при наборі робочої сили та зборі контингентів. На Поліссі, передусім у Столинському повіті, спалювали села й убивали людей, при цьому проти антипольських виступів українців озброювалося польське населення. З іншого боку, у другій половині липня було проведено масові арешти польської інтелігенції в Бресті (400 людей), Кобрині, Пружанах та Пінську.

б) *Становище з безпекою* й надалі погіршується. Щодня здійснюється кілька нападів на військові об'єкти, склади, промислові об'єкти й маєтки. Влада окупанта не поширюється за межі великих центрів. Німці не проводять великих, систематичних акцій із ліквідації партизанів. Південне Полісся по Прип'ять належить до сфери впливів українських партизанів. Північним включно з північною частиною Столинського повіту заволоділи радянські партизани, які проводять тут формальний призов, використовуючи медично-призовні комісії, тероризують населення в разі потреби не гірше німців. Велику сміливість виявили радянські командири, знищуючи в другій половині липня біля Бреста-Волинська залізницю та склади. Систематично підпалюються маєтки й здійснюються напади на засоби комунікації. Поїзди обстрілюються, тому вони ходять лише вдень... Допоміжні німецькі відділи, які можуть використовуватися в боротьбі з диверсією, утікають у банди: так було з українською стаціонарною поліцією в Дрогичині, кавказькими горцями й козаками. Виняток становлять польські поліцейські батальйони, рекрутовані з "місцевих", якими керують поляки (Кобрин, Дрогичин) (...).

2. Волинь

а) *Німецька й радянська політика*. На початку липня почалася бездумна пацифікація Шене випадкових українських, польських, чеських сіл під приводом співробітництва (сільського населення – *О.Г.*) з советами. У містах почалися 10 липня, а закінчилися на початку серпня масові арешти інтелігенції: у Луцьку майже 200 українців та 50 поляків, у Рівному 50 (українців (?) – *О.Г.*) і 136 поляків, з яких половину вже відпустили... Поведінка німців перш за все полегшує роботу советів на Волині... Радянська діяльність, яка завдяки своєму апарату розповсюджується на всі села, зводить нанівець усі спроби консолідувати український націоналістичний рух, розсіює й втягує в сферу свого впливу окремі банди, нарешті паралізує спроби переговорів із поляками. За деякими свідченнями, арешти української інтелігенції спровокував радянський донос"¹¹.

Про практику провокацій радянською агентурою репресій із боку гітлерівців проти українських націоналістів писав зокрема у своїх мемуарах ("Сильні духом") Герой Радянського Союзу чекіст Д.Медведев, який зі своїм загном діяв на Волині, Галичині та Поліссі в 1942–1944 рр.¹²

На цій же території діяла не тільки АК, але й менш відома структура польського опору — консервативно-націоналістичні Народні збройні сили (Narodowe siły u zbrojne – NSZ – НЗС). Оцінка радянських "народних месників" у внутрішніх документах НЗС ще критичніша, аніж у документах АК. Наприклад, у донесенні, підписаному псевдонімом "I.W." й датованому 4 серпня 1943 р., повідомляється: "У Більшовцях та околицях Городенки з'явилася добре озброєна та організована більшовицька банда, яка вбиває німців і українців та вивіщує портрети Леніна, Сталіна й Сікорського"¹³.

У документі, підписаному псевдонімом Леон Вжос (Leon Wrzos), який називається "Рапорт 14 від 26 серпня 1943 р. Львів", вказано: "Уранці 20 серпня в селі Завадів за Бруховичами (Львів – Рава-Руська) з'явився загін диверсантів у складі 30 осіб, добре озброєних, у військових одностроях. Диверсанти говорили польською мовою дуже добре. Запитували поляків, як до них ставляться українці. Про це ж (запитували – *О.Г.*) в управляючого лігншафту, польського фольксдойче, у старости й лісника. Керівникові фольксдойче як покарання відміряли в присутності фільваркової служби та робітників 30 палиць... (З тексту випливає, що екзекуцію було проведено внаслідок зменшення зарплати робітникам – *О.Г.*). Нарешті, диверсанти підпалили у полі 6 скирт хліба, у пожежний насос налили нафти й наказали пожежникам поливати скирти. 20 серпня спалили ще чотири скирти хліба в Прусах під Львовом"¹⁴.

Напевно, тут описані дії невеликого партизанського загону або радянської диверсійної групи, яка, можливо, підпорядковувалася органам держбезпеки. Підпільники НЗС не випадково наголосили на знищенні радянськими диверсантами хліба. Подібні акції для польського націоналістичного партизанського руху були нетиповими.

А ось опис дій червоних партизанів, котрі, як стане зрозуміло згодом, у Галичині поводитися дещо інакше, ніж в областях України, що до 1939 р. входили до складу СРСР. Документ з архівної справи командування округу АК “Львів”, датований 18 вересня 1943 р., підписаний псевдонімом “Юхас” (Juchas), називається “Політичний рапорт. Наслідки більшовицької диверсії”: “На терені Тернопільського округу в час, про який ідеться, виявляється посилений рух більшовицьких банд (диверсійних). Цей рух охопив майже всі повіти воеводства. Загальної кількості точно встановити неможливо, бо окремі загони перебувають у постійному русі. Чисельність окремих загонів розмита й сягає від 3 до 2000 осіб, у деяких випадках помічено й загони чисельністю 500 осіб, протягом останнього часу на території воеводства перебувало 2 банди по 1500 осіб. Ці банди забезпечують себе провіантом по селах, де часто платять за харчування (цього партизани в часи окупації на Східній Україні не робили – *О.Г.*), у фільварках грабують худобу, коней, рогату худобу, вози, часто одяг та білизну, у містечках грабують німецькі й українські магазини й склади. Ставлення загонів, що рухаються, до населення коректне. Вони ведуть більшовицьку пропаганду, засилають на територію листівки, у розмовах із селянами закликають саботувати здачу контингентів, часто погрожують за непослух смертю або тим, що підпалять господарство. У кількох випадках забирали в селян премію, яку ті отримали за виконання поставки сільгосппродуктів. Ці банди переходять через старий польсько-більшовицький кордон, никають по всіх повітах воеводства. Також заслані десанти з літаків, як, наприклад, у ніч з 11 на 12 вересня під Плуховим Золочівського повіту, де знайдено багато парашутів. Обмундировані вони по-різному. Конкретніше: частково одягнені в цивільний одяг, частково в радянські та німецькі мундири. Озброєні добре, переважно автоматичною зброєю, револьверами й ручними гранатами, у деяких загонах також помічені легкі й важкі кулемети. Боеприпаси та худобу привозять на підводах, часто всі загони сидять на підводах. Реквізиції підвод створюють великі проблеми для поселень, що знаходяться на теренах цих банд. Звернувши увагу на їхню підготовку, як у регулярній армії, можна з усією певністю стверджувати, що вони (червоні партизанські загони – *О.Г.*) повністю складаються із солдатів регулярної армії. На підставі рейдів цих банд можна стверджувати, що їхні члени проявляють відвагу й витримку. Загалом до боротьби з німцями справа доходить рідко й переважно не з вини німецьких загонів, які так чи інакше уникають боротьби з ними. Кілька разів німці обстрілювали ці загони з артилерії, у кількох випадках бомбардували з літаків, як, наприклад, обстрілювали з артилерії під Радзивіловим, а з літаків бомбардували в лісах під Ратицею неподалік від Залізців. Негативне ставлення польського населення до цих банд, котре вбачає в них свого ворога та розуміє, що з ним доведеться боротися, на теперішній момент змінилося через можливість не здавати (окупантам – *О.Г.*) поставок, як також і через паніку, що почалася серед німців. Українське населення, навпаки, можна поділити на 3 частини, з яких найменша, що становить цюнайбільше третину, задоволена, що більшовицький авангард увійшов на цю територію, друга частина – українські націоналісти, що становлять понад 50% (українців – *О.Г.*) панічно боїться більшовиків, які прийшли, убачають у партизанських загонах початок наступного панування більшовиків на цій території, решта 20% українців, котрих можна назвати русинами, ставляться (до радянських парти-

занів – О.Г.), як поляки, із тією лише різницею, що частково побоюються репресій”¹⁵.

Як показав час, українці недаремно побоювалися репресій. А коректне ставлення до поляків (та, що особливо могло здивувати офіцера АК, виплата грошей за відібрану худобу) було лише першим кроком на шляху реалізації установок центру щодо втягнення польського населення до радянського партизанського руху. Документ представництва еміграційного уряду в Польщі “Східна інформація №9 за період від 4 по 17 грудня 1943 р.”, датований 17 грудня того ж року, повідомляє, що на Волині: “Акція советів спрямована на приєднання до себе польського елемента. Загони більшовицьких партизанів отримали наказ виділити поляків і створити з них окремі загони, обмундировані в польську форму, з кокардами й офіцерськими зірочками. Польське населення, що живе на прикордонних територіях (рівненських, сарненських), підлягає примусовій мобілізації”¹⁶.

Після збільшення польського елемента в радянському партизанському русі українсько-польський міжетнічний конфлікт в основному не змінився. Доповідна записка представництва еміграційного уряду в Польщі (документ не підписаний, без назви, виходячи зі змісту, складений після 22 лютого 1944 р.) повідомляє: “Радянські партизани, які масово діють на території Волині та Малої Східної Польщі (української частини Галичини – О.Г.), рішуче вороже ставляться до українців, зокрема знищують українські націоналістичні організації”¹⁷.

Наступне свідчення епохи, підписане псевдонімом Горинь (Норуї), датоване 1 березня 1944 р. Це “Надзвичайний інформаційний звіт №7”, що зберігається в справі командування округу АК “Львів”: “Передовий радянський загін із району Самбора чисельністю майже 3000 осіб... просунувся 17–21 лютого через Бар – Радотичі – Милятин у район Янів – Яворів... Головні сили передового кавалерійського загону стоять далі, у районі лісів Янів – Яворів – Рава-Руська. ... Ставлення радянського кавалерійського загону до польського населення цілком дружнє. З розмови випливало, що вони добре поінформовані про ставлення українців до поляків і про нинішні вбивства (йдеться про вбивства поляків українськими повстанцями – О.Г.). Під час руху радянські загони забирали в українського населення інвентар, живність, одяг для власних потреб”¹⁸.

На підставі таких рапортів, донесень та доповідних записок із Галичини голова АК “Лавина” (Тадеуш Кюмаровський) 17 березня 1944 р. надіслав до Лондона еміграційному польському урядові зведення під назвою “Загони радянських партизанів в окрузі Львова”, повідомивши між іншим: “... Радянські загони б’ються добре, озброєні дуже добре, обмундировані вбого. Ставлення до поляків бездоганне, українців і німців розстрілюють”¹⁹.

Підсумовуючи інформацію із наведених документів польського підпілля, можна зробити висновок про те, що в польсько-українському міжетнічному конфлікті 1942–1943 рр. радянські партизани, незважаючи на декларований інтернаціоналізм, а також на те, що самі здебільшого були українцями, однозначно стали на бік поляків. Форми ж участі червоних “народних месників” у даному конфлікті дозволяють говорити про радянський партизанський рух в Україні як про одну з частин сталінської тоталітарної репресивно-каральної системи, що діяла на території, окупованій іншим тоталітарним режимом.

¹ Див., напр.: *Сергійчук В.* Радянські партизани проти ОУН–УПА. – К., 2000; Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941–1945 рр.): Науково-довідкове видання. – К., 2001; *Гльюшин І.І.* Волинська трагедія 1943–1944 р. – К., 2003; *Кентій А., Лозицький В.* Війна без пощади і милосердя: Партизанський рух у тилу вермахту в Україні (1941–1944). – К., 2005; *Romanowski W.*

ZWZ-AK na Woł yniu 1939–1944. – Lublin, 1993; *Motyka G.* Tak byò o w Bieszczadach: walki polsko-ukrainskie, 1943–1948. – Warszawa, 1999.

² Archiwum Akt Nowych (далі – AAN). – 228/24-2. – К.52.

³ Ibid. – 228/17-8. – К.54.

⁴ Ibid. – К.16–17.

⁵ Ibid. – 203/XV-5. – К.103–104.

⁶ Ibid. – 228/17-8. – К.55–56.

⁷ Ibid. – 202/III/128. – К.2.

⁸ Ibid. – 203/XV-25. – К.4, 44, 33.

⁹ Ibid. – К.9.

¹⁰ Ibid. – К.1–5.

¹¹ Ibid. – 202/III-120. – К.6, 7.

¹² *Медведев Д.* Сильные духом. – М., 1985. – С.306–309.

¹³ AAN. – 207/7. – К.15 а.

¹⁴ Ibid. – К.16.

¹⁵ Ibid. – 203/XV-28. – К.71.

¹⁶ Ibid. – 202/III-124. – К.24–25.

¹⁷ Ibid. – 202/III-127. – К.11.

¹⁸ Ibid. – 203/XV-13. – К.182.

¹⁹ *Armija Krajowa w dokumentach, 1939–1945. Tom III. Kwiecieñ 1943–lipiec 1944.* – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1990. – Dok. №570. – S.359.

The material is devoted to the estimates of Soviet antinazism resistance movement from the outside of Polish national underground's participants during the years of World War II.

Т.В.Заболотна*

ЖИТЛОВА ПРОБЛЕМА В ОКУПОВАНОМУ КИЄВІ

У статті проаналізовано житлову проблему населення окупованого Києва як складову повсякденного буття. Викладено основні положення законодавчих документів окупаційної влади щодо регулювання порядку використання та експлуатації житлового фонду й внесення плати. Порушується питання діяльності створеного при міській управі житлового відділу. Розглядається становище київців в початковий період війни, проблеми в облаштуванні побуту.

Ще донедавна, досліджуючи проблеми Другої світової війни, науковці переважно зосереджували свою увагу на питаннях, пов'язаних із баталістикою, партизанським рухом, геноцидом, руйнаціями, знищенням та пограбуванням матеріальних цінностей тощо. Людина з її повсякденними проблемами у воєнний час залишалася поза колом наукових інтересів вітчизняних дослідників, на відміну від їхніх іноземних колег, які не ігнорували ці аспекти, уважаючи їх дуже важливими. Із часом ситуація почала змінюватися як у країнах СНД, так і в Україні. З'явилися окремі дослідження проблем солдатського та партизанського побуту. Життя людей у тилу, евакуації, на окупованій території також стали привертати увагу представників історичної науки. Утім і дотепер усі складові життя та побуту людей у страшні дні воєнного лихоліття не досліджені повною мірою. Це стосується й житлової проблеми, яка є невід'ємною складовою життєвих запитів людей, кардинально впливаючи на їх самопочуття.

Констатуючи брак наукових праць у згаданій тематичній ніші, треба визнати, що житлово-побутові проблеми мешканців міст, принаймні фрагментарно, у

* *Заболотна Тетяна Володимирівна* – мол. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

контексті інших досліджень уже одержали певне висвітлення в радянській та вітчизняній історичній літературі¹. Однак спеціальної праці з радянського періоду в цілому й доби Другої світової війни зокрема дотепер не створено. Метою даної статті є висвітлення та аналіз проблем забезпечення житлом киян в умовах окупації, а також діяльності відповідних адміністративних установ у цьому процесі.

Перш, ніж розглядати згадане питання, варто наголосити, що й до війни радянські люди не були “розбечені” побутовими вигодами. Громадський транспорт, електро- й водопостачання, інші комунальні служби хоча й розвивалися в столиці України досить жваво й стабільно, утім їхній рівень усе ж не відповідав вимогам і не встигав за темпами як збільшеного попиту промислових підприємств та організацій, так і зростання кількості населення*. Бракувало й фінансування на ці важливі галузі життєдіяльності суспільства. Відтак, ці та інші об’єктивні й суб’єктивні фактори спричинили складну ситуацію в житловому секторі довоєнної столиці. Типовим було скупчене проживання людей у густонаселених квартирах, бараках, гуртожитках або некомфортабельному приватному секторі. Велика кількість громадян винаймала “кутки”, використовувала під помешкання різноманітні, іноді непристосовані приміщення. Лише незначна частина городян, яка мала певні привілеї, мешкала в окремих квартирах.

Війна внесла свої сумні корективи у всі, без винятку, сфери життя пересічних громадян. Вона зрушила з місця великі потоки людей. Мобілізовані на фронт, евакуйовані на схід країни, кияни залишали своє житло й більшість речей. Руйнація будівель, спричинена бойовими діями та пожежами, не могла не позначитися на кількості житла й призвела до його різкого скорочення.

Уже 19 вересня 1941 р., удержись до столиці України, гітлерівці на свій розсуд здійснювали перерозподіл житлового фонду Києва. Вони почали підшукувати собі житло, обираючи для цього найкращі й найзатишніші куточки історичного центру міста. Командування добірних військових частин, жандармерія й інша військова знать зайняла район Липок, виселивши все цивільне населення, за винятком швейцарів і двірників. Улаштувалися й на Хрещатику та прилеглих вулицях, інших центральних районах, де будинки відповідали вимогам (комфорт, центральне опалення).

Повністю німці заселили вулиці Єкатерининську (нині – Липська), Левашівську (нині – Шовковична), Банкову, Виноградну, а вулиці Енгельса (нині – Лютеранська), Круглоуніверситетську, Жовтневої революції (нині – Інститутська), Кірова (нині – Грушевського) та Урбановича (нині – Суворова) – частково. Вищі німецькі чини (військові та цивільні) розташувалися також на Тимофіївській вул. (нині – М.Коцюбинського) №12, №9, №10. Залізничний керівний склад та охорона цього відомства розселилися в будинках по вул. Безаківській (нині – Комінтерну). Усі уцілілі готелі міста були заповнені високопоставленими німецькими військовими чинами². Німці займали порожні установи, квартири евакуйованих киян, відбираючи ключі у кербудів та двірників.

Для окупантів центр міста був зручним у всіх відношеннях (побутовому, транспортному, економічному тощо). Тому гітлерівці продовжили процес його “освоєння” й після широкомасштабної пожежі, яка розпочалася внаслідок вибухів 24 вересня 1941 р., виселивши киян із уцілілих кварталів та вулиць, розташували там свої приватні помешкання, установи й військово-адміністративний апарат.

Вибухи та пожежі повністю знищили та завдали значної шкоди багатоповерховим густозаселеним житловим та адміністративним будівлям у центрі столиці. Першим злетів у повітря кінотеатр на розі вул. Прорізної та Хрещатика.

* Кількість населення у Києві зросла з 518 тис. осіб у 1914 р. до 890 тис. у 1941 р.

Потім почалися вибухи в інших будинках центральної магістралі міста. Через невеличкий проміжок часу перетворився на купу цегли міський поштамт, а далі – т. зв. будинок Гінзбург'а по вул. Інститутській (нині на цьому місці – готель “Україна”), “Гранд-готель” та ін. споруди. Поступово будинок за будинком вибухав Хрещатик, залишаючи під уламками будівель не стільки окупантів, скільки пересічних киян.

Спроби гітлерівців загасити пожежі в центрі Києва не дали помітних результатів. Намагаючись локалізувати вогонь, який перекидався на сусідні будівлі й загрожував набутти великих масштабів, німці почали підривати будинки на прилеглих до Хрещатика вулицях.

Через пожежі й вибухи згоріли й були зруйновані всі будівлі на території, обмеженій вулицями: Хрещатик – непарний бік (від буд. №5 до Бессарабки, парний бік – від Думської (нині – Незалежності) пл. до Фундуклеївської (нині – Б.Хмельницького), Інститутська – весь парний бік до вул. Ольгинської, Ольгинська – весь непарний бік, площа з театром ім. І.Франка (театр залишився цілим), вул. Миколаївська (нині – Архітектора Городецького), Мерінгівська (нині – М.Заньковецької) та Нова (нині – Станіславського) повністю; Лютеранська – від Хрещатика до Сулимівки* – повністю; Прорізна – від Хрещатика до Михайлівського провулку – повністю; Пушкінська – від Прорізної до Фундуклеївською – повністю; Музичний провулок – весь; Фундуклеївська – від Хрещатика до Пушкінської – весь парний бік. Забудова всередині цих кварталів так само згоріла повністю³.

Унаслідок пожеж було знищено 600 будинків (загальною площею 1,764 тис. м², з неї житлової площі – 338 тис. м², нежитлових приміщень – 756 тис. м², підвалів – 380 тис. м²). У будівлях, розташованих поряд із зруйнованими, теж були значні пошкодження, зокрема водогону, каналізації, системи опалення, ліній електропередач, ліфтів, а найбільше – особистого майна громадян.

Мешканці житлових будинків, яким пощастило уціліти, одразу після вибухів почали тікати часто-густо без речей, іноді з невеличкими клумаками, до садів над Дніпром і Золоторітського саду, Володимирської гірки та інших безпечних місць. Киян також силоміць виганяли із навколишніх будинків німці й протягом двох тижнів не дозволяли повертатися до їхніх помешкань. Більшість із тих, чия квартира в центрі залишилася неушкодженою, через короткий час окупанти все ж виселили остаточно, створивши там особливу зону, куди городянам суворо заборонялося з'являтися за будь-яких обставин. Порушення такого розпорядження тягло за собою покарання – розстріл. На багатьох будинках були вивішені оголошення: “Реквізується для німецького війська. Вхід забороняється”.

Саму процедуру виселення киян із квартир добре пам'ятає З.Петрова, якій на початок війни було 17 років. Вона з батьками мешкала в 3-поверховому будинку на Михайлівській площі поряд із гімназією. Від початку пожеж на Хрещатика прилеглими до нього вулицями їздила німецька машина й гітлерівець у рупор оголошував про необхідність термінового виселення мешканців. Це дало змогу узяти хоч якийсь мінімум речей... Була глибока ніч. Звідусіль ішли кияни (жінки, діти, чоловіки), тягнучи клунки з речами. Певний час Зінаїда з батьками та 5-річною племінницею поневірилися містом, а потім батько знайшов порожню 1-кімнатну квартиру без меблів та речей⁴.

Професор Київського лісогосподарського інституту І.Житов, який мешкав за адресою вул. Енгельса, 21-а, кв.1, свідчив: “Українець не мав чітко закріпленого за ним помешкання. У будь-який час його могли виселити під тим

* Сулимівка – будівля, пам'ятка архітектури 30-х рр. ХІХ ст., розташована на вул. Лютеранській, 16.

чи іншим приводом. Особисто я та ще 19 мешканців нашого будинку підлягали виселенню без надання квартир і засобів для переїзду”⁵.

Отже, у перші дні окупації столиці України ситуація з житлом для городян складалася не найкращим чином. Найбільше лиха зазнали мешканці центральної частини міста. Люди залишилися без теплих речей, без даху над головою, а незабаром – морози. Легше було тим, у кого в Києві чи в передмісті були родичі, близькі знайомі, які могли надати притулок хоча б на якийсь час. Та, на жаль, не всім пощастило. І переважна більшість киян, утративши житло, змушена була тинятися вулицями, парками та скверами міста, шукаючи якогось притулку для себе та для своїх дітей. Інколи вони відшуковували залишені квартири й самочинно їх займали (як це було у випадку З.Петрової), домовляючись із кербудами та двірниками.

Хоча в багатьох киян їхні помешкання залишилися майже неушкодженими, але жити в них стало важче через побутові незручності. У багатьох будинках вибуховою хвилею повибивало шибки, а скло на той час стало на вагу золота. Не було світла, води. Інколи воду доводилося носити з криниці, яка розташовувалася за декілька кілометрів від будинку, часто – єдина на район. Люди вишикувалися в черги, стояли по 2–3 год., намагаючись набрати води й донести її без утрат. Такі ж проблеми були й з освітленням. Пересічним киянам користування електрикою заборонялося, за порушення наказу загрожував розстріл. Якщо патрулі помічали джерела світла, вони без попередження відкривали вогонь по вікнах.

Киянка І.Хорошунова, яка пережила всі жахи окупації, згадувала про побутові й житлові проблеми того часу: “...убоге освітлення – гасова лампа, але ми не маємо права скаржитися, в інших тільки каганці. У багатьох же немає й таких. Темно, холодно. Увесь час хочеться спати”⁶. А вже 13 січня 1942 р. вона записала у свій нотатник, що світло відключили навіть у тих поодиноких квартирах, де воно було за спеціальними протекціями й дозволами. У листопаді 1941 р. постала нова проблема: опалювальна система вже не діяла зовсім. У квартирах було так холодно, що стіни вкривалися памороззю. Люди грілися, чим могли. Дехто сам складав у квартирі опалювальні плити, ставили буржуйки, виводячи димхід у вікно чи просто в стіну. Тривалий час кияни використовували замість дров обгорілі балки, перекриття із зруйнованих будинків центральної частини міста. Та не всі могли тягти на плечах важкі колоди, тому палили меблі, книги, папери тощо. Утім й це кардинально становища не змінювало. Холод проймав людей до кісток, до нього додавався голод та інші негаразди.

Непридатність для проживання житла доповнювалась, як свідчать численні документи, низкою побутових незручностей у приміщеннях – відсутністю ліжок, постільної білизни, матраців, меблів тощо.

У приватному секторі, особливо на околицях Києва, де точилися бої, житловий фонд знаходився також не в кращому становищі. Зруйновані внаслідок вибухів, пожеж, бомбардувань житлові будинки були непридатні для проживання. Тож люди мешкали в господарських приміщеннях, хлівах, рили землянки, які одночасно слугували й укриттям від бомбардування, і схованкою для речей. Кияни не мали належних коштів для ремонту будівель, а тому доводилось жити в помешканнях, які аж ніяк не нагадували довоєнні оселі.

Побутових негараздів окупанти намагалися не помічати, але вони не забули про стягнення з населення квартплати за проживання в напівзруйнованих, неопалюваних квартирах. Досить показовим у цьому плані є лист від 3 жовтня 1941 р., надісланий на ім'я голови міської управи О.Оглобина киянином похилого віку Л.Лічковим, який мешкав на бул. Шевченка, 36, кв. 9, де порушувалися житлові проблеми киян і, серед іншого, квартплати. Автор листа цілком слушно зауважував, що “в мешканців при відсутності заробітків нема

чим платити”⁷. Проте міська влада не звертала увагу на об’єктивні обставини й з часом запровадила твердий тариф у розмірі 1 руб. 32 коп. за м² і 4 руб. із кожного члена сім’ї за комунальні послуги. Квартплата вносилася радянськими грошима в банки⁸. До тих, хто не сплачував належної суми, застосовувалися каральні заходи. Так, 15 квітня 1942 р. голова м. Києва Л.Фороствівський, що обійняв цю посаду після наступника О.Оглоблина В.Багазія, ухвалив постанову №71 “Про затвердження інструкції про виселення наймачів, які не сплатили платежів за житлові й нежитлові приміщення”, згідно з нею виселяли всіх, хто мешкав у квартирі, оплата за яку не вносилась протягом 2 місяців⁹. Окрім того, система оподаткування, запроваджена новою владою, передбачала стягнення з громадян поряд із іншими податками та зборами: із власників будинків податок із будівель в розмірі 1% страхової оцінки, а решта – сплачувала житловий податок залежно від категорії житла, яка визначалася з урахуванням його якості та місяця розташування.

Повертаючись до подій перших днів окупації столиці України та концептуальної політики гітлерівців і місцевої адміністрації у сфері житлозабезпечення киян, варто зауважити, що ставлення представників “нової влади” до цього питання різнилося, змінюючись під впливом подій.

Так, уже невдовзі після вибухів та пожеж у центрі Києва кричущі проблеми великої кількості людей, які опинилися просто неба, змусили міську управу здійснити низку кроків досить гуманного характеру.

28 вересня 1941 р. міська управа звернулася через газету “Українське слово” до населення, яке за тих чи інших обставин утратило житло, і запропонувала займати вільні квартири самостійно, попередивши про це двірників. Це дозволялося робити лише в тих районах, де компактно не мешкали гітлерівці й куди вхід киян не був заборонений під загрозою розстрілу.

Для погорільців встановлювався окремий порядок надання житла. Їм потрібно було отримати довідку в будинкоуправлінні про те, що вони дійсно проживали в будинках, які згоріли, і при цьому надати підтвердження двох–трьох мешканців, що раніше проживали по сусідству¹⁰.

Д.Гуменна у своїй книзі “Хрещатий Яр”, цілковито присвяченій подіям в окупованій столиці України, згадуючи поневіряння, пов’язані із отриманням житла в дні окупації, серед іншого зауважувала, що незважаючи на зовні привабливі пропозиції від міської влади, цей процес набув хаотичного характеру. Біля нашвидкуруч зорганізованих районних управ уже наприкінці вересня – на початку жовтня 1941 р. стояли черги з погорільців та тих киян, яких силоміць виселяли з уподобаних німцями будинків.

Самі черги, підкреслює Д.Гуменна, були строкаті за своїм якісним складом. Були в них і спритники, що вже дістали по два–три помешкання. Траплялися й мародери, які, скориставшись бідною, тимчасовим безладдям і приспаною пильністю місцевої влади та німців, отримавши “ордери”, ходили порожніми квартирами, забирали все найкраще, що там знаходили, вивозили на село, де також мали житло. Украдене майно вони залишали собі, розпродували чи обмінювали на продукти¹¹.

Утім, така ситуація із розподілом житла у столиці довго тривати не могла. “Лад” дуже швидко навели німці, установивши суворий контроль не лише за населенням, але й за житловим фондом, позаяк і перше, і друге було ланками одного ланцюга в межах загальної політики забезпечення окупаційного порядку й виявлення осіб, що йому загрожували.

Комендант міста генерал-майор Ебергард, скасувавши наприкінці вересня попередні накази органів місцевого управління, припинив практику самочинного зайняття киянами вільних квартир і наказав кербудам негайно зачинити такі помешкання, повідомивши про них у районні управи протягом 5-ти днів після ого-

лошення наказу. Щодо зайнятих квартир, слід було надати інформацію, чи мають їх мешканці дозвіл міського житлового відділу на проживання, чи вселилися до них самочинно. “Непослухи” припису коменданта міста суворо каралися.

17 жовтня 1941 р. міська управа, у свою чергу, ухвалила постанову “Про впорядкування житлового фонду м. Києва, переобрання керуючих будинками та заборону обміну квартирами”, за якою кербуди та домовласники зобов’язувалися скласти довідки про вільні приміщення в підпорядкованих їм будинках і подати їх до 25 жовтня в міську управу за зразком: а) назва вулиці; б) номер будинку; в) поверх та номер квартири; г) кількість кімнат та їх площа в м²; ґ) комунальні зручності (опалення, ванна, санвузол); д) кому раніше належало помешкання (прізвище, національність, партійність). Утім, серед цих пунктів відсутній був той, який фіксував би стан тієї чи іншої квартири, що на той час було досить важливим показником для характеристики житла. Отже, облік житлового фонду здійснювався за кількісними ознаками, і аж ніяк не якісними.

Особливий інтерес для окупаційної влади становили квартири, де раніше проживали євреї. Тому відомості про їхні помешкання в загальних звітах подавалися виокремлено за такою формою¹²:

Адреса	Поверх	Жили жиди чи інші	Вільна	Ким зайнята	Зайнята самочинно чи з дозволу
--------	--------	----------------------	--------	----------------	-----------------------------------

У п.3 названої вище постанови міської управи відзначалося, що киянам, які мали житлову площу, категорично заборонялося самовільно переміщатися містом із однієї квартири в іншу без відповідного дозволу райжитловідділу. Останнім наказувалося подбати про те, щоб квартири та окремі приміщення в них надавалися виключно тим, “хто мав у них гостру потребу”. До того ж, щоб визначити цю потребу, працівники установи повинні були обстежити житлові умови прохача та скласти про це акт¹³. Проте тривалий час ця постанова практично не мала чинності, оскільки мало хто сподівався на допомогу новоутворених органів влади, покладаючись лише на себе. Міський голова В.Багазій, заступивши 29 жовтня 1941 р. на посаду, підтримав систему контролю в розподілі житла, впроваджувану гітлерівцями, та в грудні 1941 р. оголосив про взяття на облік залишеного мешканцями міста житла та майна¹⁴, відновивши таким чином попередній порядок надання квартир киянам та позбавивши їх надій на швидке задоволення потреб у цьому напрямку. А 11 квітня 1942 р. з’явилося розпорядження голови м. Києва Л.Форостівського за №35 “Про припинення видачі дозволів на житлові приміщення до повного впорядкування житла”. Кербудам заборонялося самовільно переселяти мешканців у своєму будинку з однієї квартири в іншу. Вимагалось протягом 2-х тижнів здійснити остаточний облік вільної житлової площі¹⁵. Таким чином, зрозуміло, що спроби хоч якось визначити обсяги вільної житлоплощі та ліквідувати повсюдні явища самочинного захоплення помешкань тривалий час залишалися на папері. Тому це до певної міри дало киянам змогу віднайти хоч якесь житло, яке часто вдавалося відстояти до кінця окупації.

Аналізуючи політику окупаційної влади в питаннях обліку та розподілу житла в столиці України, варто підкреслити, що окремі категорії цивільних осіб та фахівці певного профілю користувалися перевагами в отриманні квартир. Так, кращі квартири надавалися функціонерам окупаційної адміністрації, або бронювалися місцевою владою для спеціалістів чи посадових осіб, які приїжджали за викликом у Київ. Окремо розглядалося питання з надання житла, наприклад, лікарям, на яких був особливий попит під час війни. У розпорядженні міського голови Л.Форостівського за №236 від 31 серпня 1942 р. відзначалося, що слід уникати неконтрольованого переселення лікарів із міста чи в районах міста, а тому за згодою генералкомісаріату за відділом охорони

здоров'я закріплювався буд. 17/2 на розі вулиць Житомирської та Стрілецької. Керівництву відділу охорони здоров'я надавалося право виселяти із зазначеного будинку осіб, які змінювали місце роботи й не працювали в медичних установах, підпорядкованих міській управі¹⁶. Згідно з аналогічним розпорядженням щодо житлового забезпечення працівників охорони здоров'я №275 від 28 вересня 1942 р. однойменному відділу передали буд. 49 по вул. Вел. Васильківській на тих самих умовах¹⁷.

Професійним діячам, спеціально запрошеним окупаційною владою для роботи в місті, пропонували квартири в елітних будинках центральної частини міста з усіма вигодами, які існували в умовах воєнного часу. Так, відомий письменник Андрій Любченко, який на початку окупації мешкав у Харкові, а 1942 р. переїхав до Києва на запрошення газети "Нове українське слово", отримав охайну та затишну 2-кімнатну квартиру в Шевченківському районі¹⁸. Особлива перевага надавалася інженерам та іншим спеціалістам технічного профілю, в яких міська влада була зацікавлена, оскільки їх можна було залучити до відбудови та функціонування підприємств міста.

Дотримання неухильного виконання наказів німецької влади та органів місцевої влади у сфері житлового господарства, як і суворого обліку населення, що мешкало в певних будинках, покладалося на кербудів та двірників, які в дні окупації столиці України стали здебільшого надійними помічниками режиму. Вони, до речі, відіграли не останню роль у складанні списків євреїв та виявленні родичів осіб, що становили небезпеку для окупантів.

Окрім кербудів та двірників, за порядок у житлових приміщеннях відповідали також сторожі, які стежили за тим, щоб ворота будинків протягом усієї ночі були замкнені. Під час окупації на цих посадах працювали люди різної кваліфікації – від чорнороба до інженера та професора. Треба зауважити, що кияни охоче йшли на таку роботу, оскільки за кожного мешканця будинку вони отримували фіксовану платню на місяць і їх не залучали до інших робіт, а, головне, не забирали до Німеччини.

У цілому ж питаннями контролю за житловим фондом столиці та іншими не менш важливими аспектами його функціонування мав займатися спеціально створений при міській управі житловий відділ. Одним із першочергових завдань цього структурного підрозділу було здійснення обліку житлового фонду та всіх вільних квартир, які через райвідділи розподілялися серед населення, що залишилося без житла внаслідок пожеж, вибухів та інших обставин за спеціальними приписами окупаційної влади. Поряд із вирішенням різноманітних проблем житлово-комунального характеру, ця організація виконувала й інші функції, зокрема здійснювала прописку та реєстрацію населення, встановлювала порядок розподілу житла та відповідальність за його порушення.

За погодженням із німецьким комісаріатом та головою міста житловий відділ визначав політику в галузі надання житла, встановлював тарифи на комунальні послуги, а його підрозділи на місцях впроваджували зазначені положення на районному рівні. У перші тижні функціонування цих відділів, їх діяльність зосереджувалася переважно на розгляді та задоволенні заяв про зміну житлової площі після вибухів та пожеж. Згодом почалося утворення підвідділів, які вже розгортали планомірну роботу.

У вересні-жовтні 1942 р. житловий відділ міської управи розташовувався на бул. Шевченка, біля "євбазу"¹⁹ (єврейського базару – Т.З.). До кінця жовтня 1941 р. установа чотири рази змінила місце дислокації, переїхавши з Андріївського узвозу на Обсерваторну, звідти на Новопавлівську (нині – Ю.Кочубинського), а потім на Житомирську (нині – Вел. Житомирська). Про повсякденну роботу цієї установи згадує киянка І.Хорошунова: "...входять у неї без пропусків, тому там черги й тиснява, як за хлібом. Хоча було оголошено,

що припинено видачу ордерів на які-небудь квартири, їх все рівно видають... У місті маса порожніх квартир, а ордерів простим смертним одержати неможливо”²⁰. Пересічним киянам давали погане житло – вологі, брудні, з вибитими шибками квартири. Той, хто давав хабара, міг сподіватися на щось краще. Проте не завжди. Матеріальне стимулювання посадовців, які розподіляли житло, необхідно було підкріплювати потрібними зв’язками.

Часто-густо співробітники житлових відділів, користуючись своїми повноваженнями й за допомогою дворників та кербудів удавалися до зловживань, особливо щодо бездоглядних квартир. Посадові особи, які займалися розподілом житла, привласнювали чужі квартири в кращих будинках, забирали з інших помешкань дорогі меблі, надавали квартири родичам або й незнайомим людям за хабар. Тому існував спеціальний наказ, виданий 28 липня 1942 р., згідно з яким необхідно було періодично здійснювати перевірку діяльності житлових відділів. Наприклад, під час перевірки житлового відділу Залізничного району (нині – Солом’янський), проведеної контрольно-інспекційним відділом міської управи, було виявлено низку зловживань із боку керівника цього відділу Авраменка. Останній у власних інтересах порушив порядок заселення житлоплощі, безпідставно переселивши мешканців із 6-кімнатної квартири в будинку №79 на вул. Тарасівській та сам зайняв її, відремонтувавши помешкання коштом житлового відділу. Проте в житлових управах працювали й добросовісні люди, які намагалися допомогти нужденним, при зверненні киян здійснюючи обстеження їхніх житлових умов, згідно з існуючим порядком, і надавали квартиру з районного фонду.

За сприяння міського та районних житлових відділів створювалися також сиротинці та дитячі будинки, які приймали не лише безпритульних і бездоглядних дітей-сиріт, але й тих, хто мав батьків. Про це згадує Д.Малаков, який певний час перебував у дитбудинку на Солом’янці, організованому Є.Бурмистровою, де дітей рятували від голоду й намагалися будь-що відволікти їхню увагу від війни²¹. Але дитбудинки не могли забезпечити життя дітей навіть на мінімальному рівні. Певним чином у цій ситуації намагалися зарадити Український Червоний Хрест та Комітет взаємодопомоги – організації, створені українськими самостійниками. Вони виявляли найбільш нужденні категорії людей та надавали їм допомогу речами, продуктами, інколи грошима, сприяли в отриманні житлової площі.

Із викладеного зрозуміло, що житловий відділ міської управи відіграв важливу роль у житті пересічних киян, виконував низку функцій, інколи зовсім не характерних для нього. Відповідно до цього будувалася його структура. Він складався з 9 секцій: охорони та розподілу житлового й нежитлового фонду, контролю за бездоглядним майном, юридичної, фінансово-планової, постачання цієї організації, інженерно-технічної, та як окремих одиниць – бюро інвентаризації, експлуатаційної групи й контори сажотрусів.

Секція охорони та розподілу житлового та нежитлового фонду розпочала роботу згідно з існуючими документами 20 вересня 1941 р. Проте, швидше за все, ця дата є досить сумнівною, адже саме в цих числах була сформована, власне, міська управа. На дану структуру покладалися такі функції: охорона житлового та нежитлового фонду м. Києва (будинків, контор, торгово-складських приміщень, гаражів тощо). Вона мала здійснювати нагляд за використанням житла згідно з призначенням, утриманням його в належному стані, проведенням обліку, експлуатацією житлофонду шляхом здачі в орендне користування. Утім, аналіз у тій чи іншій секціях житлового відділу реальної ситуації з житлом дозволяє дійти висновку, що задекларовані на папері обов’язки та напрямки роботи зазначених структур не завжди вдавалося реалізувати. Функції, визначені саме для підрозділу охорони та розподілу житлового й нежитлового фон-

ду дублювалася іншими секціями житлових відділів міста чи районів. Це викликало плутанину, а інколи й конфліктні ситуації. Мали місце випадки, коли на одне й те ж приміщення претендували дві особи, одна з яких одержувала ордер в райжитловідділі, а друга – у міськжитловідділі, що свідчить про відсутність координації та належного розподілу сфер впливу між підрозділами схожих напрямків діяльності.

Заяви від населення на видачу ордерів на житлові приміщення до початку прописки приймали та розглядали, головним чином, райжитловідділи, які після позачергового забезпечення приміщеннями німецьких організацій та установ управи, у першу чергу задовольняли прохання певних категорій киян – погорільців, адміністративно виселених радянською владою в передвоєнні роки, мешканців вологих та підвальних приміщень, родин із недостатньою житлоплощею тощо. Першим двом категоріям житло надавалося на підставі відповідних довідок, решті, як правило, після обстеження на місцях.

Оренда приміщень нежитлового фонду оформлялася в секції охорони та розподілу житлового й нежитлового фонду шляхом видачі тимчасових дозволів. Безпосереднє виділення приміщень із наявним у них майном на охорону (за умови, що орендар охоронятиме його – Т.З.) орендареві та стягнення плати здійснювали райжитловідділи. Існувала велика заборгованість із орендної плати. Наприклад, по Шевченківському району – 76%, по Богданівському – 55% (лише по двох районах – близько 300 тис. крб.²²).

Усього на 31 березня 1942 р. 42 408 киян отримали ордери на житлові приміщення загальною кількістю кімнат 63 432. Найбільше таких ордерів видано в Подільському районі (9685 на 15 360 кімнат), хоча найбільший державний житловий фонд був у Шевченківському районі (539 631 м²), але ордерів тут було видано в 4 рази менше²³. Таким чином, як і за радянської влади, найбільш густозаселеним залишалися Подільський та Печерський райони.

Аналізуючи стан житлового фонду та його розподіл, варто звернути увагу й на цілком очевидні пріоритети в цій сфері окупаційної верхівки, про що вже йшлося вище. Цікавими видаються дані про наявність відомчих будинків по районах та про будинки, захоплені німецьким командуванням²⁴:

№	Район	Кількість відомчих садиб	Кількість відомчих будинків	Кількість садиб, що належали НКВС	Кількість будинків, зайнятих німецьким командуванням
1.	Богданівський	–	75	8	40
2.	Володимирський	31	68	–	70
3.	Дарницький	–	–	1	49
4.	Залізничний	–	–	1	1
5.	Куренівський	11	11	1	116
6.	Печерський	47	58	13	106
7.	Подільський	–	–	2	16
8.	Святошинський	–	61	11	49
9.	Софіївський	75	123	1	12
10.	Шевченківський	164	396	38	459

Як видно з таблиці, гітлерівці надавали перевагу тим же районам, що й номенклатура радянської України та керівництво республіканського НКВС, заселяючи переважно саме відомчі будинки, оскільки вони перебували в кращому стані (особливо яскраво ця тенденція проявилась у Шевченківському районі). У квартирах були досконалі ремонти, зручне планування, наявні каналізації, водогін та центральне опалення тощо.

Водночас секція охорони та розподілу житлового й нежитлового фонду була завалена листами від пересічних громадян, які прагнули поліпшити свої жит-

лові умови. Переважно кияни претендували на житло, де раніше мешкали єврейські родини, яке з відомих причин спорожніло. Так, громадянин В.Пауль 7 жовтня 1941 р. звернувся до керівника міського житлового відділу із таким листом: “У зв’язку з тим, що весь час проживаю в Києві за адресою Брест-Литовське шосе (нині – пр-т Перемоги), 19/6 у поганих умовах, у низькій мокрій хаті, нема світла, у додаток від вибухів похилилася на один бік, ... звертаюся до Вас із великим проханням не відмовити в цьому й дати можливість зайняти краще помешкання №3 жидівки Звенярьської”²⁵. Інколи людям щастило, і їхні звернення задовольнялися без застережень. Аналогічні клопотання надходили й від установ. Так, комендант Київського району охоронної поліції 29 листопада 1941 р. надіслав лист до житлового відділу з проханням видати ордер на будинок фахівців (Брест-Литовське шосе, 78) для їхнього співробітника В.Левчука, що мешкав по Кривому провулку, 8/7 в аварійному будинку. Ордер на дві кімнати йому видали вже 9 грудня 1941 р.²⁶ Але спогади очевидців тих подій переконують у тому, що швидке вирішення такого питання було великою рідкістю, тому цілком слушним є припущення, що все це могло статися лише завдяки особистим контактам із тими співробітниками, які здійснювали розподіл житла.

Роботу в напрямку виконання вимог німецького командування в сфері контролю за безгосподарчим майном здійснювала спеціальна секція, утворена 29 грудня 1941 р. за постановою міської управи №284. До її компетенції належав також контроль районних житлових управ щодо впорядкування обліку, перевірки правильності реалізації, охорони майна тощо. Одним із головних її завдань було виявлення та інвентаризація бездоглядного майна. До останнього належало все, що залишалося у квартирах, де вже ніхто не жив. Такі помешкання були порожніми з різних причин. Так, досить багато квартир із пристойним умеблюванням, дорогими картинами й посудом, великими книгозбірнями, іншими цінними речами належали знищеним у Бабиному Яру євреям; інші будинки чи квартири – евакуйованим киянам. Окремі помешкання залишили особи, які вибули на села в пошуках кращого життя. Майно зі згаданих безгосподарчих квартир, особливо з центру міста, стало об’єктом полювання для міських злодіїв, які зламували замки, забирали все найкраще, вантажили на візки й вивозили, а потім здавали на базари, де його й розпродавали. 5 березня 1942 р. Л.Форостівський видав розпорядження №2, яким заборонив продаж та безкоштовну передачу безгосподарського майна, “яке раніше належало комуністам, жидам, комісарам та іншим втікачам із м. Києва”²⁷. Відтоді в цьому напрямку посилювався контроль. Майно забирали тепер уже працівники житлових управ і звозили його на спеціальні склади, а згодом продавали або роздавали за накладними, виданими міськими чи районними житловими управами. Німці ретельно через своїх українських помічників збирали меблі з квартир евакуйованих на схід радянських громадян. Ходили цілі “хороводи” інспекторів.

Безгосподарче майно, меблі й навіть білизну поділили на чотири ґатунки. Речі I-ої та II-ої категорії вивозили в Німеччину (для цього була створена спеціальна фірма), III-ої – пропонували для забезпечення потреб управ та їх працівників і частково за гроші населенню, а вже IV-ої категорії, тобто весь непотріб, – продавали, в окремих випадках видавали, якщо на те було розпорядження керівників житлових відділів, киянам.

Німцям віддавали речі безкоштовно, але крім них мали доступ до такого майна й ті, хто його розподіляв, яким воно теж діставалося задарма. У деякого воно осідало вдома, але більшість розпродавала через торгівельну мережу*.

* У 1942 р. поживилася приватна торгівля. Інспектори міського житлового відділу виявили 68 випадків приховування співробітниками районних житлових відділів бездоглядного майна, яке не було на обліку (ДАКО. – Ф.-Р. – Оп.7. – Спр.3. – Арк.12 зв.)

Вищі чини окупаційної влади переправляли у “фатерлянд” усе награбоване майно: меблі, посуд, хутро, білизну, взуття. Особливо їм потрібні були теплі речі²⁸. Вивезенням меблів займалися протягом усієї окупації й особливо в останні місяці перебування в місті. Приблизно в середині жовтня 1943 р., коли більшість киян виселили із “забороненої зони”, яка за своїми розмірами була значно більшою, ніж та, що була створена на початку окупації, німці ходили квартирами, дворами, сараями, розривали ями й витягували речі, які мешканці міста позачували перед залишенням своїх осель. Наприкінці жовтня того ж року була створена спеціалізована контора із сортування таких речей, але із зрозумілих причин вона не встигла розгорнути свою діяльність²⁹.

Та не лише порожні квартири й цінні речі ставали об'єктом пильної уваги “поціновувачів” раритетів. Не гребували нові господарі й майном, яке перебувало в обжитих квартирах. Цікавий факт, що нові меблі й речі належало вилучати в мешканців столиці України під тим приводом, що вони занадто гарні для пересічних киян, тож їх треба віддати визволителям “від жидо-більшовицького ярма”. Під цією маркою працівники житлових відділів та їхні помічники вилучали все найкраще, на свій розсуд, інколи залишаючи сім'ю без найнеобхідніших речей: столів, стільців, ліжок, одягу, взуття, пропонуючи їм взамін щось набагато гірше й до того ж за гроші, або ж узагалі нічого не пояснюючи й не зважаючи на вмовляння господарів реkvізували все. Так, учителька з великим педагогічним стажем, яка мешкала в Богданівському районі столиці зі своїми 6-ма сестрами, скаржилася в міський житловий відділ, що до неї прийшли працівники однойменного районного відділу й окрім меблів I-го та II-го ґатунку забрали все, навіть розірвані штори³⁰.

6 жовтня 1941 р. при житловому відділі була створена юридична секція, яка мала розробляти типові договори та окремі правила, що стосувалися житлового відділу, а також положення про плату за житлові та нежитлові приміщення, центральне опалення, надання юридичних консультацій та правових висновків у справах житлових відділів. До речі, у цьому підрозділі окрім 4 штатних працівників працював юрисконсульт – німець, який виконував доручення керівника відділу в німецьких установах. Серед основних положень, які розробила секція за час роботи, були такі: про функціональні обов'язки двірників та кербудів; правила внутрішнього розпорядку в будинках; про квартплату та оплату нежитлових приміщень; про відкриття помешкань, із яких кияни виїхали й не несуть покладених на них обов'язків щодо сплати всіх необхідних податків; про виселення осіб, які не сплатили квартирної плати протягом 2 місяців; і мешканців, які своєю поведінкою або поведінкою членів родини роблять неможливим для інших мешканців спільне проживання з ними в тій же квартирі чи кімнаті; про виселення з нежитлових приміщень орендарів, які не сплатили орендної плати за термін понад місяць³¹.

Функціями, пов'язаними з розв'язанням економічних питань займалася організована ще наприкінці вересня 1941 р. фінансово-планова секція. На неї покладалося: а) фінансування та фінансове планування житлової й нежитлової мережі Києва через спеціальні житлові відділи райуправ, які об'єднували будинкоуправління як госпрозрахункові одиниці та розрахункові контори як одиниці, що здійснювали фіскальні функції; б) керівництво, інструктаж у ділянці облікової, звітної, планової та бухгалтерської роботи всієї мережі; в) зведення планів та звітів у житловій системі; г) контроль та ревізія господарської, фінансової та облікової роботи районних житлових контор і підпорядкованих їм одиниць. Головним же завданням фінансово-планової секції було приймання квартирної та орендної плати.

Забезпеченням житлового відділу необхідними будівельними матеріалами займалася утворена 10 жовтня 1941 р. секція постачання. За проведення

будівельних та ремонтних робіт як узагалі приміщень, так і систем центрального опалення відповідала інженерно-технічна секція. У 1941 р. вона була зосереджена на підготовці будинків до зимового періоду й усуненні аварій та діяла згідно зі складеним планом³².

Для виявлення наявного житлового фонду міста, встановлення його об'єктивного стану й подальшого інформування про це відповідні керівні, плануючі та оперативні органи 17 жовтня 1941 р. розпорядженням голови міської управи в надрах житлового відділу було створено бюро інвентаризації. Реальну роботу воно розпочало 15 листопада 1941 р. Відтоді й до 1 квітня 1942 р. було інвентаризовано та взято на облік 722 садиби, які здавалися в оренду, 1243 торгово-промислових приміщення і підприємств, зареєстровано 4450 приватних садиб (без виходу на місце обстеження) та 220, стосовно яких треба було збирати додаткові відомості на місцях (робити обміри, давати оцінку)³³.

Експлуатаційна група при житловідділі міськуправи була утворена розпорядженням голови міста від 13 березня 1942 р. №6. Одним із найважливіших і термінових завдань цієї структури була організація очистки садиб від сміття та бруду шляхом вивезення всього непотребу трамвайними платформами й гужовим транспортом, а також закопуванням його у вирвах, вибоїнах, окопах та в спеціально викопаних ровах. Оскільки кількість трамвайним платформ була обмежена, працівники експлуатаційної групи виробили спеціальний графік, згідно з яким сміття вивозили з районів у чітко визначені години. Навантаження його на трамваї здійснювалося працівниками районних житлових управ. Останні ставилися до цього завдання без належної відповідальності, що спричиняло простій платформ по 3–4 год. замість визначених положенням 0,5³⁴. Такі затримки викликали скупчення сміття та бруду в районах, що значно погіршувало санітарний стан міста. Особливо загострилася ця проблема на початку квітня 1942 р. Сніг почав танути й невивезене сміття пливло містом, потрапляло до водогонів, розносячи збудників інфекційних захворювань.

Для дотримання належного порядку в догляді за житловими спорудами 7 жовтня 1941 р. була утворена ще одна структурна госпрозрахункова одиниця житлового відділу – контора сажотрусів. У жовтні організація збрала сажотрусів, які працювали ще за радянської влади та залишилися в місті; провела облік майна та інструменту. Спочатку установа функціонувала при пожежній охороні міста, а вже з 3 лютого 1942 р. перейшла в підпорядкування міського житлового відділу. Вона обслуговувала не лише Київ, але й приміську зону. За договорами із замовниками організація проводила такі роботи: очищала від сажі димарі побутових, промислових печей і систем опалення; будувала та ремонтувала труби, печі, димарі та виконувала інші пічні роботи, а також надавала консультації з питань пічного обігрівання й здійснювала технічний огляд печей і димарів.

Наведений вище аналіз функціональних обов'язків та обсягів роботи міського житлового відділу в цілому та окремих його секцій та підрозділів зокрема, дозволяє скласти певне враження щодо напрямків роботи цих структур та основних проблем, які стояли на шляху їх вирішення. Утім більш повне й об'єктивне уявлення можна скласти, розглянувши роботу районних житлових відділів.

Як уже підкреслювалося, через низку обставин найбільш гостро для киян посталала проблема житла в Печерському районі. Значна кількість будинків району постраждала ще у вересні 1941 р. Інші облаштовані належним чином приміщення з меблями та майном, переважно в мікрорайоні Липки, були зайняті німецькими установами й під приватне житло офіцерами армії III райху.

Перші 3–4 тижні роботи райжитловідділу, організованого у вересні 1941 р., полягали в розгляді та задоволенні заяв про зміну житлоплощі та надання квартир. Районний житловий підрозділ мав таку ж структуру, як і цен-

тральний відділ. У першу чергу були організовані експлуатаційний і технічний підвідділи з ремонтним сектором. У першому робота проводилась самопливом та полягала в наданні ордерів на вільні приміщення нужденним киянам, які зверталися з відповідними проханнями. На початку жовтня 1941 р. було створено ремонтно-будівельний сектор, який мав проводити ремонтні роботи та запобігати руйнуванню житлового фонду, особливо взимку, а також забезпечувати технічно правильну експлуатацію будинків і нормальні житлові умови мешканців. Проте дане утворення проіснувало лише декілька тижнів і було ліквідовано³⁵. Така швидка реорганізація шойно заснованого підвідділу пояснювалася, на нашу думку, відсутністю належних будівельних матеріалів, відповідних фінансів та робітників високої кваліфікації, які б здійснювали визначені роботи, не кажучи вже про будівництво. Переклавши ці справи на кербудів, розпорядчі органи сподівалися здійснювати будь-які ремонтні роботи коштом власників та наймачів житла. Насправді так воно й сталося. Кербуд збирав відповідні кошти, інколи матеріали; наймав робітників, якщо цього вимагав рівень складності робіт, або ж потрібний ремонт проводили самі мешканці.

Від вересня 1941 р. по квітень 1942 р. житловий відділ Печерської районної управи одержав від мешканців 3935 заяв про надання їм житлоплощі, із них задоволено:

- 1) погорільців та потерпілих від вибухів – 884;
- 2) переселенців за вимогою німецького військового командування та інших установ – 650;
- 3) переселено з установ, які належали релігійним організаціям – 114;
- 4) осіб, що зовсім не мали житлової площі – 338;
- 5) надано житлової площі за ордерами міської управи – 151;
- 6) переселено в інші райони міста – 614³⁶.

Таким чином, задоволено в цілому 2751 заяв. Не виконувалися прохання та не задовольнялися заяви тих киян, які не мали свого житла (займали кутки, пристосовані під житло), орендували його чи мешкали в родичів, друзів, а також тих, хто потребував поліпшення житлових умов.

Наявність такої великої кількості невирішених питань пояснювалася тим, що Печерський район перебував в особливому становищі у зв'язку з масовим поселенням верхівки окупаційної влади та потребою звільнення значної кількості житлового фонду на вимогу німецького командування.

У другій половині жовтня 1941 р. при кожному з 57 будинкоуправлінь згаданого району організовано комісії для роботи з переселення мешканців, які проживали раніше в підвалах та на горищах, в аварійних будинках, погорільців, хатніх робітників, піднаймачів, що займали лише кутки та виявленню вільного житлового фонду, а також осіб, що самочинно зайняли житлову площу.

У цілому діяльність житлового відділу Печерського району в дні окупації з невеликим застереженням можна назвати ефективною. Як свідчать документи, заходи працівників цього відділу з вирішення житлових проблем орієнтувалися в першу чергу звичайно на гітлерівців. Але якщо кияни претендували на вільне житло чи безгосподарче майно й воно не перебувало в сфері інтересів окупантів, то питання розв'язували на користь киян. Діяти всупереч волі гітлерівців у співробітників житлових відділів бажання не виникало, оскільки це могло спричинити трагічні наслідки як для самих працівників, так і для киян, яким вони намагалися допомогти.

Багато проблем було в роботі периферійного Святошинського житлового відділу. Щоб задовольнити населення району й особливо погорільців та ліквідувати стихійність і черги біля житлоконтори, за участю учителів було створено районну комісію, яка обстежувала умови життя городян та визначала тих, кому потрібно в першу чергу видати дозволи на квартири. Частково було проведе-

но переселення з підвалів та горищ. Загалом мешканці даного району подали до житлового відділу 5820 заяв. Задоволено житловою площею через контору 2966, через комісії – 2254, не задоволено заяв – 600³⁷.

Отже, зі звітів цього житлового відділу випливає, що значній частині осіб, які подали заяви, надали ордери на житло. Проте ця інформація ніяк не кореспондується зі спогадами киян, оскільки більшість із них стверджує, що житлова проблема залишалася для них актуальною весь період окупації. Зазвичай людей узагалі залишали напризволяще, сподіваючись, що вони самотужки знайдуть собі притулок, або підсяляться до своїх родичів чи близьких.

У Святошинському районі мали місце випадки захоплення приміщень без ордерів, інколи навіть із відома кербудів та двірників. Цьому сприяло зловживання керівництва житлової контори, яке із часом усунули від зайнятої посади, проте це не гарантувало припинення роздачі житла, бо нові кербуди теж мали родичів та друзів, які бажали поліпшити свої побутові умови.

Святошинська житлоконтора об'єднувала 565 дворів (1460 будинків та 12 186 мешканців). Відділ проводив усю роботу через 9 кущових контор, які охоплювали 63 будинкоуправління. У січні 1942 р. відділ прийняв на баланс 80 відомчих та 18 військових будинків, із яких частково заселили 9, повністю – 67. Зовсім незаселеними залишилося 22 (через несправність опалювальної системи)³⁸. У будинках були й інші руйнування (вибиті шибки, пошкоджений водогін та каналізація, або взагалі їх відсутність). Цілого й неушкодженого житла пересічним киянам через житлові управи не надавали.

Гостро стояла проблема із ремонтом існуючого житлового фонду. Працівники житлової контори пояснювали зволікання з ремонтом тим, що вони були зайняті розселенням старих та новоприбулих мешканців району й тому не могли приділити належної уваги питанням відновлення ушкоджених систем.

У цілому ж аналіз роботи житлових відділів інших районів Києва під час окупації дозволяє переконатися, що всі вони будували свою роботу за визначеними в міській управі принципами й підпорядковували всі свої дії розпорядженням як його голови, так і наказам гітлерівських посадовців.

Кияни протягом окупаційного періоду мали безліч побутових проблем, у тому числі з житлом. Це стосувалося практично всіх без винятку городян, оскільки й ті, у кого житло не постраждало від військових дій та пожеж, жили під страхом виселення та змушені були залишати його за першою ж вимогою гітлерівців чи працівників житлових відділів. Мешканці столиці України шукали й знаходили різні шляхи розв'язання своїх житлово-побутових проблем.

Політика гітлерівців стосовно забезпечення мешканців столиці як житлом, так і іншими елементами повсякденного життя та побуту була незмінною практично від першого дня окупації. Вона була зорієнтована на обслуговування їхніх інтересів та здійснення запланованих задумів у сфері промисловості, місцевого господарства й пограбування матеріальних цінностей.

Органи місцевої влади, укомплектовані з місцевих мешканців, декілька разів змінювали свою політику стосовно житлозабезпечення киян. Від дозволу самовільно займати квартири тим, хто їх втратив від вибухів та пожеж, до суворого контролю за розподілом і навіть певної дискримінації в цій сфері – таким був діапазон дій міської управи та її житлового відділу.

Вивчення документів доби окупації, спогадів очевидців неминуче призводить до спокуси стати на позиції позитивістів, які надто довіряють першоджерелам, ба навіть ідеалізують їх. Звіти житлових відділів переконають, що окупаційна влада турбувалася про киян, витрачаючи на них великі суми грошей. Натомість спогади сучасників, що вже закінчили свій життєвий шлях та ще живих свідків переконають, що більшість киян не мала ані пристойного житла, ані найменших умов для нормального побуту.

Правда, як завжди, знаходиться посередині. Вона в тому, що мешканці столиці України зазнавали під час окупації численних незручностей та проблем у життєзабезпечення в цілому, і житловій сфері зокрема. Правда й у тому, що міський та районні житлові відділи намагалися щось зробити для людей в той не легкий час.

Проблеми, пов'язані з повсякденним життям населення під час війни й досі залишаються невивченими, вимагають ретельного дослідження та аналізу, осмислення існуючих джерел та літератури. Житлові негаразди як складова буття городян протягом окупації виявляють окремі зрізи загального айсбергу нерозв'язних питань того часу та шляхи й засоби, використовувані киянами для зменшення їхнього впливу на моральне та фізичне самопочуття людей.

¹ Див.: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр.: У 3 т. – К., 1969; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг.: В 3 т. – К., 1975; Історія міст і сіл Української РСР: У 26 т. – К., 1969–1974; История Украинской ССР: В 10 т. – Т.8. – К., 1984; Безсмертя. Книга Пам'яті України 1941–1945. – К., 2000; *Вронська Т.В.* В умовах війни: життя та побут населення міст України (1943–1945 рр.). – К., 1995; *Коваль М.В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) – К., 1999; *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993; *Литвин В.М.* Україна в Другій світовій війні (1939–1945). – К., 2004; *Малаков Д.* Оті два роки... У Києві при німцях. – К., 2002; *Терно В.* Расстрелянные воспоминания о странном детстве. – К., 2003.

² Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб. – К.; Львів, 2003. – С.32.

³ *Малаков Д.* Київ. 1939–1945. Фотоальбом. – К., 2005. – С.229, 230.

⁴ Спогади З.Я.Петрової. Рукопис. 22.02.2006.

⁵ Центральний державний архів вищих органів влади України. – Ф.4620. – Оп.3. – Спр.243 а. – Арк.24.

⁶ *Хорошунова И.* Первый год войны. Киевские записки. 8 декабря 1941 г.

⁷ Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф.2412. – Оп.2. – Спр.246. – Арк.20 зв.

⁸ Київ у дні нацистської навали. – С.218.

⁹ ДАКО. – Ф-Р.2356. – Оп.1. – Спр.31. – Арк.9.

¹⁰ Київ у дні нацистської навали. – С.240.

¹¹ *Гуменна Д.* Хрещатий Яр. Роман-хроніка. – Нью-Йорк, 1956. – С.204.

¹² Київ у дні нацистської навали. – С.218.

¹³ ДАКО. – Ф.2412. – Оп.2 – Спр.5. – Арк.20.

¹⁴ Українське слово. – 1941. – 13 груд. – С.4.

¹⁵ ДАКО. – Ф-Р-4. – Оп.2. – Спр.71е. – Арк.35.

¹⁶ Там само. – Арк.309.

¹⁷ Там само. – Арк.352.

¹⁸ Щоденник Андрія Любченка. 2/XI–1941–21/II–1945 р. – Львів; Нью-Йорк, 1999. – С.38.

¹⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.22. – Спр.297. – Арк.129.

²⁰ *Хорошунова И.* Первый год войны. Киевские записки. 12 октября 1941 г.

²¹ *Малаков Д.* Оті два роки... – С.157, 165.

²² ДАКО. – Ф-Р.2356. – Оп.7. – Спр.2. – Арк.19.

²³ Пораховано за даними: ДАКО. – Ф-Р.2356. – Оп.7. – Спр.3. – Арк.1зв., 3, 3зв.

²⁴ ДАКО. – Ф-Р.2356. – Оп.7. – Спр.3. – Арк.2 зв., 3.

²⁵ Там само. – Ф.2412. – Оп.2. – Спр.275. – Арк.14.

²⁶ Там само. – Ф-Р.2356. – Оп.7. – Спр.2. – Арк.19.

²⁷ Там само. – Ф. Р-4. – Оп.2. – Спр.71е. – Арк.2.

²⁸ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.22. – Спр.347. – Арк.5.

²⁹ Там само. – Ф.1. – Оп.22. – Спр.297. – Арк.127.

³⁰ ДАКО. – Ф-Р.2356. – Оп.7. – Спр.3. – Арк.26.

³¹ Там само. – Арк.31 зв.

³² Там само. – Арк.7.

³³ Там само. – Арк.44.

³⁴ Там само. – Арк.25.

³⁵ Там само. – Ф.2412. – Оп.2. – Спр.137. – Арк.1 зв.

³⁶ Там само. – Арк.2 зв.

³⁷ Там само. – Спр.158. – Арк.1.

³⁸ Там само. – Арк.1.

The residential problem of population of occupied Kyiv as a part of everyday life is analyzed in the article. The main clauses of legislative documents of the occupation regime related to the regulation of usage order and exploitation of residential fund and payment are stated. The subject of activity of residential department, attached to the city council, is opened. The state of Kyivans during the initial war stage, the problems of the household settling are examined.

ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

М.Ф.Котляр*

ІМОВІРНА СПАДКОВІСТЬ СТРУКТУРИ Й ФОРМИ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО ЛІТОПІСУ (СПОСТЕРЕЖЕННЯ ІСТОРИКА)

Доводиться думка, що Київський літопис XII ст. (одна з частин Іпатіївського ізводу) був попередником Галицько-Волинського літопису в плані структури й композиції тексту.

Галицько-Волинський ізвод значною мірою відрізняється від інших пам'яток літописного жанру. З часу відкриття його М.М.Карамзіним учені неодноразово відзначали своєрідність останнього, зокрема відсутність хронологічної сітки й поділу на щорічні статті¹. Одним із перших незвичайність Галицько-Волинського літопису помітив К.М.Бестужев-Рюмін, який відзначив його більш струнку (в порівнянні з іншими літописами) композицію, злитість викладу, а серед джерел назвав окремі повісті². Із цим погодилися чимало пізніших дослідників, насамперед Л.В.Черепнін та В.Т.Пашуто³, котрі зробили найбільший внесок до вивчення пам'ятки. Перший із них відзначив наявність окремих повістей у складі першої частини ізводу, яку назвав Літописцем Данила Галицького. Це, на мій погляд, відкрило новий і перспективний напрямок у подальших студіях над Галицько-Волинським літописом узагалі.

Добре обґрунтоване припущення Л.В.Черепніна щодо введення до тексту Галицько-Волинського ізводу його авторами й редакторами кількох повістей наптовхнуло мене на думку, що, можливо, уся ця пам'ятка складається з окремих творів, з'єднаних надалі в ізвод складачами та редакторами⁴. Уважаю, що цей ізвод XIII ст. так сильно й принципово відрізняється від традиційних літописів тому, що в Галицькій та Волинській землях у попередньому, XII ст., було відсутнє літописання. Адже звістки про ці території, що містяться в Київському літопису XII ст., не обов'язково були запозичені з відповідних місцевих літописів (як звичайно думають літописознавці). Вони могли створюватися, наприклад, зі

* Котляр Микола Федорович – д-р іст. наук, член-кореспондент НАНУ, гол. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

слів галицьких і волинських інформаторів. Замість цього в цьому регіоні вже із середини XII ст. міг розвиватися інший, не літописний літературний жанр – світських історичних повістей, присвячених місцевим князям та їх діянням.

Тому існують підстави припустити, що Галицько-Волинський ізвод став своєрідним продовженням і розвитком особливої, властивої західноруському регіонові літературної традиції: написання історичних повістей, що заступали там звичайний літопис. Якщо це так, то перед нами – явище, зовсім не виняткове в давньоруській писемності XII–XIII ст. Такі твори присутні і в інших літописних ізводах – Суздальському XII–XIII ст. і Київському XII ст., що є попередником Галицько-Волинського літопису в південноруських ізводах кінця XIII–XIV ст. (Хлебниковському, Іпатіївському, Погодінському та ін.), хоча й не відігравали в них особливо великої ролі.

Тим часом, далеко не всі філологи та історики визнають існування особливих творів у складі літописних ізводів. Чи не найбільш красномовний доказ тому – видані В.П.Адріановою-Перетц “Воїнські повісті Давньої Русі”, серед яких годі шукати твори цього жанру, що входять до складу літописів. До збірника включено лише ті з них, що існують поза літописними ізводами: “Повесть о разорении Рязани”, “Слово о Куликовской битве Софрония Рязанца”, “Повести об азовском взятии и осадном 1642 г. сидении”⁵.

Проте ще в книзі про руське літописання, створеній у 1860-х рр., К.М.Бестужев-Рюмін висловив сміливу як на той час і перспективну в плані подальших досліджень думку, що в складі Київського ізводу XII ст. існують окремі повісті (“сказания”), що збереглися або повністю, або в уривках⁶. Крізь обережні міркування дослідника проглядає (як мені здається) головна думка: мало не весь Київський літопис складається з таких творів.

Воїнським повістям присвятили праці літературознавець О.С.Орлов та історик М.С.Грушевський⁷. Вони визнали їх особливим історико-літературним жанром, притаманним військовому середовищу, дружинному оточенню князів. М.С.Грушевський писав, що такі твори прикрашають літописи, мають важливе історичне значення. Обидва вчені визнали, що вони існують у складі Київського літопису, а М.С.Грушевський узагалі назвав цей ізвод зібранням дружинних повістей, з’єднаних суто літописними, порічними записами. Такі твори в текстах літописів виділяли й досліджували І.П.Єрьомін і Б.О.Рибаков⁸.

Зауважу, що Б.Рибаков і його попередники, що зосередили увагу на основній повісті Київського літопису – Повісті про Ізяслава Мстиславича (1146–1154), розглядали й інші такі твори, що входили до складу Київського ізводу або послужили джерелами при його створенні. Проте в подальшому моему викладі розглядатиметься саме ця повість і порівнюватиметься з тими, що складають Літописець Данила Галицького – першої та основної частини Галицько-Волинського ізводу.

Кілька слів про ці твори в складі літописів і головні особливості, що відрізняють їх від, власне, літопису. Погоджуючись із думками моїх учених попередників, зауважу, що питання про те, чим є повісті в складі Київського й Галицько-Волинського ізводів, – саме такими творами чи окремими літописами (або частинами їх), – зовсім не термінологічне, як може здатися під час читання праць, присвячених обом джерелам. Між повістями та літописами (в складі ізводів) існує, на мій погляд, велика й принципова різниця.

На мій погляд, що в традиційному, звичайному літопису порічна, постатейна розповідь зв’язує руки складачеві, змушує його розділяти й дрібнити свій текст, навіть якщо в основі запису лежить якась цілісна розповідь. Повісті ж, навпаки, властива зв’язна та злита оповідь, а дати й розбиття її на порічні статті здебільшого є даниною літописній традиції. Це особливо наочно видно в Іпатіївському списку Галицько-Волинського ізводу, коли поділ тексту на статті

й проставляння дат виконувалися через одне–два століття після складання протографа, і робилося це без урахування сенсу та композиції оповіді того чи іншого твору, що, крім іншого, призводило до хронологічних похибок⁹.

Дія повісті завжди зосереджена навколо головного героя – набагато більше й сильніше, ніж це відбувалось у літопису. Емоційність розповіді повісті також є вищою, ніж це спостерігаємо в суто літописному тексті. Її від літопису відрізняють також художні засоби, різноманітне й винахідливе змалювання образу героя.

Повісті ж, які виділялися вченими в складі Київського ізводу, на мою думку, зовсім не є його джерелами, що були опрацьовані потім та склали основу не тексту (як багато хто думав раніше й продовжує думати нині), а його **складових частин**, з'єднаних між собою окремими короткими порічними статтями. Тому солідаризуюсь із близькими мені за змістом думками, висловленими К.М.Бестужевим-Рюїним, М.С.Грушевським і О.С.Орловим.

Уже при першому знайомстві з повістями, що входять до складу Київського літопису, не може не впасти у вічі їхня типологічна схожість із творами, що складають Галицько-Волинський ізвод. Схожими уявляються також зображувальні засоби, композиція, прийоми авторів, спрямовані на емоціональний вплив на читача. Наочніше від усього продемонструвати це на образах героїв головних повістей ізводів: Повісті про Ізяслава Мстиславича в Київському літопису та Літописця Данила Галицького – у Галицько-Волинському. Постаті основних персонажів являють особливий інтерес при дослідженні літописних повістей із погляду історика. Тому, як мені здається, наочніше від усього простежити типологічну й сюжетну схожість між обома творами, розглядаючи їх основні фігури.

Попередньо зауважу, що повісті в складі Галицько-Волинського ізводу багаться мені більш емоційними, їхня композиція – більш досконалою, ніж Київського літопису. Адже київські повісті ще не відірвані від літописного тексту, а повісті Літописця Данила Галицького (а він складається з низки повістей) самі становлять, умовно кажучи, основний літописний текст.

Немає сумнівів у тому, що в літописному ізводі того чи іншого князя його постать перебуває в центрі оповіді. Однак поряд із ним у розповіді діють інші персонажі, князі та бояри; часом вони рівноправні з ним, а часом загуляють навіть основного героя ізводу. У повісті ж герой завжди є тією віссю, навколо якої обертається колесо сюжету. Однак не варто шукати між творами, що мною розглядаються, повної схожості. Наприклад, у Повісті про Ізяслава герой діє в останні вісім років життя, на піку політичної кар'єри, тоді як Данило в його Літописці вперше з'являється у віці чотирьох–п'яти років.

Але в обох творах змалювання образу князя починається буквально з перших слів. Герой з'являється вже на самому початку цих праць. Ось як у Літописці Данила починає діяти малий княжич. 1211 р. десятирічного хлопця бояри Галича закликали в князі. До нього приїхала з волинського міста Белза матір Анна, щоб узяти на себе управління князівством. Але бояри не бажали коритися владній і енергійній княгині, бо розраховували використовувати дитину у власних інтересах. Тому в кінці того ж року боярство виганяє Анну з Галича. І тут княжич уперше виявляє характер та круту вдачу: “Даниль же не хотѣ оставити матере своя”. Коли один із бояр спробував відвести його коня у бік, “онѣ же измокѣ мечь и тя его, и потя конѣ подѣ нимѣ; мати же, вземьши мечь из руку, умоливши его остави в Галичи”¹⁰. Майбутній государ, тоді ще малий хлопець, показав боярам, що не збирається миритися з їхнім свавіллям. Так, принаймні, думав автор наведених слів.

Не важко помітити фольклорні витоки цієї оповіді, що бере початок, мабуть, у дружинному середовищі. Мотив малолітства персонажа (а перед наведеними словами сказано, що “Данилу же... тако младу суццю, яко и матере своя не позна”, – в дійсності йому було десять років – вік, у якому важко не впізна-

ти власну матір!) був популярним у літописних життєписах героїв, побудованих на переказах та легендах. Пригадаємо применшення віку Святослава Ігоровича в розповіді Повісті временних літ про здобуття Ольгою Іскоростеня в 945 р.

Напроти, формальний початок Повісті про Ізяслава – його втручання до суперництва за київський стіл, – не можна назвати яскравим. Більше того, князь виглядає в ньому не дуже привабливо: дав обіцянку тяжкохворому київському государю Всеволоду Ольговичу визнати наступником його брата Ігоря, але відразу після смерті Всеволода порушив її.

Незадоволені рішенням Всеволода поставити в князі брата без згоди міської громади кияни – важко сумніватися в тому, що про це потурбувались агенти Ізяслава Мстиславича, – раптом звертаються до цього государя, який сидів тоді у Переяславлі Руському, із закликом: “Ты нашъ князь, поѣди, Олговичевъ не хочемъ быти, яко в задничи”¹¹. Після цього Ізяслав оголосив своїм прихильникам, що він прагне оволодіти столом діда й батька свого, тобто київським¹². Цими словами він уперше формулює ідею “отчини”, що належить йому начебто за родинним правом. Насправді, усе виглядало набагато складніше.

Заснована “рядом” Ярослава Володимировича 1054 р. система заміщення княжих столів за принципом родового старійшинства (від старшого брата до наступного за віком) майже відразу почала розхитуватися діями князів-ізгоїв. Вони не бажали чекати, коли вимруть їхні дядьки, – законні спадкоємці київського та інших государів, і намагалися захопити столи за порядком “отчинного” успадкування. Любецький з’їзд князів 1097 р. зовсім не узаконив “отчинного” порядку, як багато хто вважає серед істориків, а лише закріпив status quo: на ньому було дозволено князям “держать” отчини¹³. І надалі панівним залишився родовий порядок заміщення столів за принципом “лествичного восхождения”.

Проте на середину XII ст. система родового старійшинства, можна вважати, вичерпала себе. У міру розмноження Рюриковичів стосунки спорідненості заплутувалися, дедалі важче ставало визначати генеалогічне старшинство, відділяти його від фізичного. Так, Ізяслав Мстиславич за роками був старший від свого дядька Юрія Долгорукого. Тому не доводиться дивуватися, що амбіційний онук Володимира Мономаха – Ізяслав першим виступив проти встановленого порядку заміщення київського стола¹⁴. В.Й.Ключевський зауважив, що йому належить афоризм: “Не место идѣт к голове, а голова к месту”. Тим самим він поставив особисте значення князя вище від прав старійшинства¹⁵.

Не думаю, утім, що Ізяслав Мстиславич узагалі прагнув ліквідувати давній порядок родового старійшинства успадкування княжих столів. Адже Київський літопис свідчить, що він усе ж таки визнавав старійшинство Долгорукого¹⁶. Імовірно, він домагався для себе київського стола, посилаючись на власне “отчинне” право, і не більше того. Під час кривавої війни за Київ та Південну Русь із Долгоруким Ізяслав поважав верховенство – родове старійшинство Юрія і його старшого брата В’ячеслава. Тому він, спираючись на буферну постать останнього, проголосив його київським князем, зберігаючи, певна річ, реальну владу у своїх руках. Це й визначило в кінцевому рахунку перемогу Ізяслава над Юрієм Долгоруким у 1151 р. і не лише на полі брані, а й в умах панівної верхівки – князів та бояр. Однак повернуся до теми моєї розповіді.

Подолавши, напевне, відчуття незаконності скоєного ним, Ізяслав Мстиславич із тієї пори відстоював думку про належність йому Києва й Південної Русі як “отчини”. Ця ідея послідовно проведена автором Повісті про Ізяслава з початку й до кінця. Далі докладніше зупинюся на цьому. Принагідно зауважу, що ідея відстоювання “отчини”, захисту її від зовнішніх та внутрішніх ворогів належить і до домінант Літописця Данила Галицького.

Ізяслав виступає в Повісті про нього сильною й цілеспрямованою людиною. Він долає нещасливі обставини, постійно б’ється з ворогом, що переважає його

силами, хоробрий, мужній, стійкий у боях полководець, стратег та дипломат. Нарешті, він – государ, котрий постійно опікується долями батьківщини, своїх бояр і дружинників, усього народу. Тому Ізяслав (за Повістю) спирається на народну підтримку. Народ у Повісті персоніфіковано в киянах, вірніше – у київському віче.

Із літописів відомо, що протягом перших п'яти років свого київського княжіння Ізяслав то оволодівав Києвом, то втрачав його в суперництві з Юрієм Долгоруким. Але й в умовах політичної нестабільності він незабаром після захоплення київського стола показав себе государем, господарем Руської землі. Ізяслав Мстиславич розумів важливість ідеологічного забезпечення свого князювання, спирався на церкву, а в 1147 р. самовладно, без санкції константинопольського патріарха “постави ... митрополитомъ Кліма Смолятича; ..бѣ бо черноризечъ, схимникъ, и бысть книжникъ и философ, якоже в Русской землі не башеть”¹⁷. Цими захопленими словами на адресу Кліма автор Повісті схвалює вибір Ізяслава, засвідчує важливість того, що сталося, головне ж – погоджується з учинком свого князя, що, насправді, розколов стан руських єпископів та спричинив напруженість у церковних справах.

Як справжній государ, Ізяслав Мстиславич роздає “часті” в Південній Русі: з повідомлення Повісті під 1147 р. дізнаємося, що тодішній глава чернігівських Всеволодовичів – Святослав “держаше у Ізяслава Божьски и Межибужье, Котелницю, а всих пять городовъ”¹⁸. Комплекс із п'яти міст на північно-західному рубежі Київської землі місцеві князі даватимуть у “причастіе” протягом другої половини XII ст. І ця практика бере початок у часи Ізяслава Мстиславича.

Звертаючись до Літописця Данила Галицького, відзначу, що князь виявив талант та хист державного мужа вже до досягненні 18-літнього віку. Молодий государ вирішив, що настав час відвоювання волинської отчини – стола його батька Романа Мстиславича. Але водночас він розпочав боротьбу не лише за втрачені землі, а й за відновлення створеного Романом Галицько-Волинського князівства. У той час на престолі в Галичі сидів запрошений боярами з Новгороду Великого Мстислав Мстиславич Удатний (зі смоленської династії Ростиславичів). Данило вирішив до часу не претендувати на галицьке княжіння, а уклав союз із Мстиславом, одружившись із його донькою Анною¹⁹. Він розраховував на допомогу тестя в справі відвоювання Волині. Проте його розрахунки виявилися марними.

Данило не врахував того, що заради зайняття Галича Мстислав раніше підписав союзну угоду з краківським князем Лешком Білим, і відмовився допомогти зятеві, посилаючись на неї: “Сыну! За пръвую любовь не могу на нь встати, а налѣзе собѣ другы”. Тоді Романович приймає сміливе, ризиковане рішення – атакує краківського князя й відбирає в нього загарбані незадовго перед тим західні землі Волинського князівства²⁰. Тесть не зважився перешкодити йому, а військо Лешека зазнало поразки в бою з полками Данила.

Яскраво проявився державний талант Данила в багатолітній боротьбі за оволодіння Галичем і однойменною землею, що їх він намірився возз'єднати з Волинню. Після смерті Мстислава Мстиславича (1228 р.) він уже не відчував себе зв'язаним союзом із ним та заходився відвоювати стольний град Галицько-Волинського князівства. 30-ті рр. XIII ст. спливали в запеклому суперництві з угорським королем і галицькими, ворожими Данилові, боярами, у ході якого Романович не раз вступав у Галич і залишав місто. Нарешті, 1238 р. він був знову закликаний на стіл галицьким віче й утвердився на ньому²¹.

У серпні 1245 р. Данило і його брат Василько дали вирішальну битву боярській маріонетці та ставленику угорського короля Ростиславу Михайловичу, котрий востаннє спробував захопити Галич. Наймане (угорське) військо Ростислава й боярські загони, що підтримали його, були розгромлені біля стін галицької фортеці Ярослав, після чого Данило стратив боярських ватажків та

угорського воєводу Фільнія, котрий чинив насильства над селянами й городянами. Ця битва підвела ризику під сорокалітньою боротьбою Данила з феодальною опозицією, намаганнями Угорщини та Польщі перетворити Галичину й Волинь на свої провінції. Так було відновлено Галицько-Волинське князівство.

Навіть у винятково несприятливих ситуаціях, коли на кону стояли не лише політична доля, а й саме життя, Данило Романович виявляв самовладання та державний розум, що підкреслено в його Літописці. Після монгольського завоювання Русі її князі один за одним їздили до Орди, аби заручитися приязню Батия й одержати “ярлик” на власні землі. Довгий час Данило відмовлявся вирушити до Сараю, на поклін до хана. Однак після перемоги в Ярославській битві 1245 р. й підвищення міжнародного та загальноруського авторитету Романовича намісник Орди на півдні Мауці прислав до Данила посла з вимогою: “Дай Галич!” Як пише автор Літописця, він “думає братомъ своимъ, поеха къ Батыеву, рече: “Не дамъ полуотчины своя, но еду к Батыеву самъ”²².

Літописець Данила малює свого героя не лише мужньою, а й обачливою людиною. Сучасник подій, папський посол у Монголії Плано Карпіні повідомляв, що попередньо Василько Романович посилав своїх людей до Сараю, і ті повернулися з охоронною грамотою для його брата²³. Усе ж таки Данило прямував до Орди з важкими передчуттями... Не варто шукати в літописах яких би там не було подробиць його зустрічей та переговорів із монгольським ханом. Відомо, що люди суздальського князя Ярослава Всеволодича провокували Данила в Сараї не коритися монгольським язичницьким звичаям²⁴, але він не піддався на їх умовляння і поведився вкрай обережно – вирішувалася доля його країни, і він не міг собі дозволити діяти емоційно-спонтанно.

На прийомі в Батия, згідно з оповіддю Літописця, Данило тримався мужньо й з гідністю, не драгуючи хана. Батю, можна гадати, сподобався розумний і безстрашний руський князь. Він виявив симпатію до нього (прислав вина, великодушно сказавши, що той не звик до кумису) й затвердив його государем Галицько-Волинського князівства²⁵. Адже чернігівський князь Михайло Всеволодич, який відмовився виконати язичницький обряд, був по-звірячому забитий людьми Батия, що побачили в його вчинку гординю й небажання служити ханові. Так ціною приниження Данило Романович зберіг свої землі та владу, що дозволило йому надалі зібратися з силами й дати відсіч монгольському війську.

Як і Мстислав, Данило спирався на народ. Автор Літописця зображує князя улюбленцем городян. Ось як описує він радість жителів Галича, котрі врочиство зустрічали свого государя, який в’їздив до міста: “Они же въскликнувшє рѣша, яко: “Се есть дрѣжатель нашъ, Богомъ данный”, – и пустишася яко дѣти къ отцу и яко пчелы к матцѣ, яко жажуши воды къ источнику”²⁶.

На Русі особливо цінувалися військова звитяга государя, його полководницький хист, особисті мужність та хоробрість. У цьому легко переконалися, гортаючи сторінки літописів. У Повісті про Ізяслава князь постійно зображується як хоробрий рицар. Уже на її початку автор заявляє, що він “бѣ бо храборъ, крѣпокъ на рать”²⁷, постійно підтверджуючи ці слова в ході розповіді. Здається, найяскравіший епізод, що підносить хоробрість і воїнський азарт Ізяслава, наведено складачем Повісті в опису вирішальної битви за Київ між його військом та силами Юрія Долгорукого.

Бойовище було особливо гарячим. У ньому вирішувалася доля київського стола й загальноруської верховної влади. Взаємне розлючення досягло вищої межі, якщо ратники зважились убити руського князя, мов якогось чорноклобуцького хана. Повістяр милується відвагою та сміливістю свого героя, котрому тоді було близько 60 років: “И тако передъ всеми полкы въѣха Ізяславъ одинъ в полкы ратныхъ, и копьє свое изломи; и ту сѣкоча ѣ в руку, и в стегно, и бо доша, и с того лѣте с коня”. Пораненого князя, який лежав на полі бою в шо-

ломі, що закривав обличчя, не впізнали власні воїни й мало не забили його. При цьому вони знали, що перед ними якийсь руський князь. Лише коли Ізяслав зміг зняти шолом та назвати своє ім'я, його підняли із землі²⁸. Бойовище принесло йому перемогу.

В іншому оповіданні цієї Повісті йдеться про те, що, незважаючи на чисельну перевагу ратників Юрія, “Ізяславъ же с братомъ своимъ Ростиславомъ всегда хотяшеть противу имъ битися”. Але дружинники, кияни (мабуть, ополченці) й чорні клобуки всіляко утримували своїх князів від того²⁹.

Герой Повісті про Ізяслава запалює своїм прикладом воїнів, які здригнулися на полі брані. У ході бою з галицьким князем Володимиром, що невдало склався для київського государя, кияни та союзні йому чорні клобуки почали вимагати від Ізяслава відступу. Але князь вигукнув: “Луче, братъе, измрѣмъ сде, нежели сей соромъ възмемъ на ся”³⁰. Утім, відступати все ж таки довелося.

Узагалі ж Ізяслав постає в літописній повісті як гостра на слівце людина, що вміла вчасною промовою підняти ратників на битву. Під час запеклої сутички з військом Долгорукого біля брами Києва 1151 р. воїни радили Ізяславу підпустити ворога якомога ближче, а вже тоді битися з ним. Однак князь з гумором мовив: “Да же ны Богъ поможетъ, а ся ихъ отобъемъ, то ти не крилати суть, а перелетѣвше за Днѣпръ сядуть же, и оже ся уже поворотить отъ насъ, а тогда како ны Богъ дастъ с нимъ”³¹.

Вершиною ж афористичної мови князя слід вважати знамените його висловлювання з приводу поразки, якої зазнали угри від галицького князя Володимира, і боягузливої поведінки в тому епізоді його сина Мстислава: “Тогда же Изяславу приде вѣсть, къ Киеву, оже сынъ его побежен³², а угре избити, и рече слово то, якоже и переже слышахомъ: “Не идетъ мѣсто къ головѣ, но голова къ мѣсту”³³. Підкреслені мною слова свідчать, що цей вираз був улюбленим у київського государя.

Можна думати, що головною чеснотою Ізяслава Мстиславича в очах складача Повісті було його полководницьке мистецтво, воєнне щастя. Як вправний воєначальник він виступає на її сторінках уже на самому початку. Тоді Ігор Ольгович не змірився з рішенням київської громади віддати перевагу Ізяславу Мстиславичу. Його не збентежила зрада двоюрідних братів Давидовичів, і він вирішує дати битву конкуренту. Запеклий бій стався біля валів Києва.

Ізяслав уміло скористався з неузгодженості дій Ігоря, його брата Святослава й небожа Святослава Всеволодича. Коли їхні полки стовпилися біля Надова озера, він першим завдав їм удар, звелівши вірній йому кінноті берендеїв кинутися на них і рубати. Блискавичний натиск останньої був настільки сильним, що військо чернігово-сіверських князів виявилось роз'єднаним і побігло з поля бою. А берендеї “идоша до нихъ до Вышегорода и до Днѣпра, до устья Десны и до перевоза до Киевского, сѣкуще я, а другыя в водѣ избиваху, и многимъ падение бысть”³⁴. Ігоря схопили та відправили до монастиря.

Трохи пізніше, в тому таки 1146 р., Ізяслав Мстиславич виступає на сторінках присвяченої йому Повісті як досвідчений і впевнений у своїх силах та можливостях воєначальник, глава коаліції князів, що боролися проти Святослава Ольговича – брата Ігоря. Він зумів роз'єднати чернігово-сіверських князів, залучивши на свій бік Давидовичів. Складач Повісті малює Ізяслава як стратега, котрий розробив план кампанії: “Томъ же лѣтѣ ходи Изяславъ къ Давидовичема на снемъ, и рече има: “Поидита на Олговича на Святослава”, и посла с ними сына своего Мъстислава с переяславчи и съ берендѣи, рекъ имъ: “Идите на нь, оже передъ вами не выбѣгнеть, станьте же около его. Аче вы сътрудите, а я пакъ чѣлъ приду к вамъ, и стану около его...”³⁵.

На самому початку війни з Долгоруким Ізяслав проявляє себе як обдарований полководець, запропонувавши стратегічний план війни на великому про-

сторі, – від Новгороду Великого до Переяслава Руського й Галича. Він об'єднав сили з молодшим братом Ростиславом та доручив йому вести бойові дії проти Долгорукого на півночі, маючи у війську смолян і новгородців. Сам же київський князь залишився на півдні, щоб стримувати Ольговичів та Давидовичів, використовуючи одних проти інших³⁶.

Згідно із свідченнями Повісті про Ізяслава, цей князь володів даром ґрунтовно готувати вирішальні битви, що забезпечувало йому успіх. У перебігу самого бою він часто приймав рішення, несподівані для суперника, чим вводив його в оману. Під час вирішальної битви за Київ у 1151 р. син Долгорукого – Андрій зі своїм полком і союзною половецькою ордою форсував річку Либідь та вдарив по військові Ізяслава. Битва обіцяла бути тривалою й запеклою. Проте Ізяслав, щоб відкинути легку кінноту ворога та перейти в атаку, вирішив у ході битви перебудувати бойовий порядок свого війська: “Повелѣ нарядити дружину ис полковъ, а полковъ не рушати”. Зібрані в ударний кулак кращі бійці князя стрімко атакували противника: “И поткоша на нь вси, и черни клобуци отвсюда. И тако вбодоша ѿ в Лыбѣдѣ вседе, инии же и брода грѣшиша, и тако избиша ѿ”³⁷.

Як і належить справжньому полководцю, Ізяслав виступає в Повісті здатним на воєнну хитрість, введення ворога в оману. У ході бойових дій з Юрієм Долгоруким та Володимиром Володаревичем, щоб відірватися від війська галицького князя й атакувати суздальського государя, він вирішив знятися з позиції вночі та “нача вѣлети всимъ воимъ своимъ огни великыи класти, и тако накладыше огни, а сами поидоша черес ночь...”³⁸.

Герой Літописця Данила Галицького, так само, як центральний персонаж Повісті про Ізяслава, звеличується в ньому як хоробрий воїн, умілий боєць та гордий лицар. Уже у віці 18 років він, за дорученням тестя Мстислава, захищає Галич від ворогів, і йому вдається відстояти місто від угрів та поляків. Але під'юджуваній боярами тесть звелів зятеві залишити Галич. Польсько-угорський загін разом із зрадниками-боярами погнався за ним. Юний князь зупинився й дав бій ворогові, змусивши його втекти з поля бою. Повістяр із гордістю пише, що Данило “младъ сы и показа мужество свое, и всю ночь бистася”. Романович погнався за боярином Глібом Васильовичем, і той ледве втік “борзости ради коньское”. “Данилови же възвратившюся и единому едущю межи ими (боярами – М.К.), онѣмъ же не смѣющимъ наехати на нь”³⁹.

Через кілька років Романовичі взяли участь у битві на Калці, в якій руські князі зазнали поразки від монгольської кінноти Субедея та Джебе-Нойона. Повістяр пише, що “Василкови же збоденьну бысть, а самому Данилу вбоденьну бысть в перси, младства ради и буети и не чюша раны, бывшие на телесе его: бѣ бо възрастомъ 18 лѣтъ, бѣ бо силенъ...”⁴⁰. Це зауваження повістяра поряд із деякими іншими подібними згадками Літописця дало підстави одному дослідникові применшити вік Данила, навіть оголосити його ... молодшим братом Василька, що є некоректним із погляду джерелознавства.

Адже применшення віку героїв відноситься до типових прийомів фольклорних оповідей про них. Згадаємо, як під час облоги Ольгою Іскоростеня в 945 р. її син Святослав зображується в Повісті временних літ, у відповідності до фольклорного канону, маленьким хлопчиком, нездатним навіть кинути, як слід, свій іграшковий спис: “Суну копьемъ Святославъ на деревлянъ, и копье лѣтѣ сквозѣ уши коневи, и удари в ногу коневи, бѣ бо детескъ”⁴¹. У дійсності ж йому тоді було не менше, ніж 14 або 15 років.

Воїнське вміння й хоробрість Данило демонструє на багатьох сторінках його Літописця. Ось у битві з уграми 1232 р. “Данилъ же вбодѣ копьѣ свое в ратного, изломившю же ся копью, и обнажи мечъ свой...Обнаживъ мечъ свой, идущю ему брату на помощь; многы же язвини и инии же отъ меча его умроша”. Уже в зрілому віці (йому було тоді 40 років) наш герой, неначе простий ратник,

запально б'ється в самій гущавині Ярославської битви: князь “видѣвъ угрина, грядущаго на помощь Фили⁴², кѣпиемъ сътче и, оружию бывшу в немь уломлену спадесея, издѣше...Паки же Данило скоро прийде на нь (Фільнія – М.К.), и раздруши полкъ его, и хоругвь его раздра [наполы]”⁴³.

Однак як не захоплюється автор Літописця ратними звершеннями Данила Романовича, усе ж він вище цінує його полководницьке мистецтво, уміння перемогти ворога не числом, а вмінням, талант зберігати ясний розум та самовладання в найкритичніших ситуаціях. Полководницьке мистецтво князя являє одну з домінант його Літописця в цілому й повістей, що його складають. Данило дотримувався пануючих тоді в Європі методів побудови бойових і похідних порядків війська, його структурного членування⁴⁴, неписаних правил ведення бою, які він, утім, у разі необхідності й порушував.

Зеніту полководницька майстерність Данила Романовича, згідно з Літописцем, досягла в головній битві його життя – Ярославській (серпень 1245 р.). Тоді Ростислав Михайлович чернігівський разом із угорським та польським військом і загонами ворожих Романовичам галицьких бояр вирушив на Русь. Назустріч йому з Холма пішли полки Данила. Попереду, згідно з канонами класичного воєнного мистецтва тієї пори, рухалася “сторожа” (бойова охорона), далі – авангард на чолі з одним із кращих воевод Романовичів – двірським Андрієм. На нього було покладено завдання розвідки боєм, аби визначити склад та чисельність полків ворога. За ними йшли основні сили галицько-волинського війська під проводом Данила. Перейшовши річку Сян, князь перебудував полки з похідного в бойовий порядок, і військо неквапливо (“с тихостью”) й грізно рушило на ворога.

Данило Романович вдався до нетрадиційного розташування своїх полків. Він свідомо ослабив центр, куди й вдарив добірний лицарський полк угорця Фільнія. Воевода Андрій, що очолював центр, виконуючи наказ свого князя, повільно й з боєм відступав під натиском переважаючих сил ворога. Коли угри та боярські загони заглибилися в середину бойового порядку руських, князь блискавично вдарив на них із флангів, а сам з дружиною й лицарською кіннотою зайшов у тил уграм, зав'язавши “мішок”. Ворог був зім'ятий, розбитий на дрібні частини, які воеводи Данила заходилися нищити⁴⁵.

Творець Повісті про Ізяслава не обмежується вихваланням князя як воїна та полководця. Він у ній ще й дипломат. Нижче йтиметься не про зовнішню політику, а про дипломатію внутрішню, що проводилася ним на Русі. Ізяслав, поза сумнівом, розумів, що самими воєнними засобами не вирішити всіх проблем. Адже значна частина феодального класу – князі та бояри – не визнавали його прав на київський стіл, уважаючи, що його дядьки В'ячеслав і Юрій мають переважні перед ним права за порядком “лествичного восхожденія”. Тому із самого початку свого неспокоїного київського князювання Ізяслав Мстиславич турбується щодо надання легітимного статусу своєму пануванню.

Із цією метою він намагається насамперед домовитися з братом скинутого ним з престолу Ігоря Ольговича – Святославом та вирішує наблизити його до себе⁴⁶. Однак Святослав не підкорився йому, а після того, як київський князь кинув його брата до “поруба” в Переяславлі, “пославъ къ Юрьеву у Суждаль: “Брата ми Всеволода Богъ поялъ, а Игоря Изяславъ ялъ, а поиди в Русскую землю Киеву!”⁴⁷. Це було оголошення війни Ольговичами новому київському государю. Так розпочалася п'ятирічна громадянська війна на Русі, до якої були втягнуті майже всі руські князі.

У відповідь Ізяслав Мстиславич протиставив Святославу Ольговичу його двоюрідних братів Давидовичів, раніше ображених його братом Всеволодом, коли той був київським князем: “Томъ же лѣтѣ ходи Изяславъ къ Давыдовичема на снемъ, и рече има: “Поидита на Олговича на Святослава”, и посла с ними сы-

на свого Мстислава...” до Новгород-Сіверського⁴⁸. Протягом усієї війни Давидовичі підтримуватимуть переважно Ізяслава Мстиславича, а в непевних ситуаціях один брат – Володимир стоятиме на боці Ізяслава Мстиславича, а інший, Ізяслав, – на стороні Святослава Ольговича й Долгорукого. Це був безсумнівний дипломатичний успіх київського государя. Він роз’єднав чернігово-сіверських князів, що раніше трималися разом, ослабивши тим самим Юрія Володимировича. І в наступному Ізяслав Мстиславич дипломатичними засобами досягав успіху в суперництві з Долгоруким.

Коли 1149 р. Юрій Володимирович зумів захопити Київ, князю довелося піти у свій домен на Волинь, де він відразу заходився створювати коаліцію проти Долгорукого: “Изяславъ же пришедъ во Володимиръ, ся слати въ Угры к зятю своему королеве и в Ляхы къ свату своему Болеславу и Междѣ и Индриховѣ, и къ чesкому князю свату своему Володиславу, прося у нихъ помочи”⁴⁹. Підмога чехів та поляків виявилася радше символічною. Зате угорський король Геза II настільки дієво почав допомагати Ізяславу, що його поміч у кінцевому рахунку призвела до перемоги Мстиславича над Долгоруким і Володимиром Галицьким⁵⁰.

Союзні стосунки з Угорщиною незабаром були закріплені звичайним для тих часів методом – династичним шлюбом: “Изяславъ, сгадавъ съ зятемъ своимъ королемъ и съ сестрою своею королевою⁵¹, и пояша у бана [заміж] дочерь за Володимира [Изяславича] и послаша ю къ Изяславу напередъ Володимирю”⁵².

Аж до закінчення громадянської війни на Русі діяла союзна угода між князем та Гезою II, що відбилося в дипломатичному листуванні між ними. У Повісті переказані шість листів угорського короля до Ізяслава, п’ять послань київського государя до Гези й одне, надіслане з Угорщини князю його братом Володимиром⁵³.

Як згадувалось, основною ідеєю Ізяслава, відбитою в Повісті про нього Київського ізводу, була ідея відстоювання південно-руської “отчини”, обґрунтування володіння нею. Ця думка особливо чітко висловлена у зверненні до сина Юрія Долгорукого – Андрія словах нашого героя, вигнаного перед тим з Києва його батьком: “Мне отчины въ Угрехъ нѣтуть, ни в Ляхохъ, токмо в Русской земли...”⁵⁴.

А 1151 р. Ізяслав здійснив надзвичайно вдалий політичний крок – оголосив київським князем найстарішого Мономашича – свого старшого дядька В’ячеслава Володимировича, чим вибив ґрунт із-під ніг Долгорукого. Останній домагався київського стола для себе, незважаючи на те, що старшим Мономашичем був зовсім не він. Зрозуміла річ, віддавши шану дядькові, Ізяслав Мстиславич зберіг верховну владу й учинив так, що простакуватий В’ячеслав сам запропонував йому співправительство. Свій вчинок він так пояснив своєму братові й сподвижнику Ростиславу: “Добыль есмь стрѣя своего и твоего Киевѣ, тебѣ дѣля и всея дѣля Рускыя земля”. Усе, мовляв, зроблено заради Руської землі та тебе, брате!

Хоча Ізяслав на сторінках Повісті не так уже й часто згадує про свою “отчину”, всі його дії та помисли у зображенні автора підкорені відстоюванню її. Це неважко зрозуміти, бо тим самим він обґрунтовував законність своїх домагань на Київ і Руську землю та володіння ними.

Великі дипломатичні здібності Данила Романовича, його досягнення в галузі зовнішньої політики оспівує й Літописець. Уже на початку самостійного княжіння на Волині він зумів розладнати спрямований проти нього військовий союз Польщі та Угорщини. І надалі, коли вони знову об’єднувалися, князь досить успішно протидіяв їм, користуючись військовими й дипломатичними засобами.

Головними зовнішньополітичними партнерами Данила та його брата Василька протягом багатьох років залишалися угорські королі. Андрій II і його

наступник Бела IV постійно втручались у внутрішні справи Галицько-Волинської Русі. У часи змагань Данила за галицьку “полуотчину”, коли бояри закликали на стіл різних слабких та покірних їм князів, у Галичі роками сидів із залогою угорський королевич, підтримуваний місцевими олігархами. Вступаючи в Галич у 30-х рр., Данило виганяв його, а коли бояри змушували Романовича залишити місто й землю, той знову повертався...

Вирішальний поворот у русько-угорських відносинах настав лише з 1245 р., коли Данило спочатку переміг поблизу Ярослав угорське військо, а потім успішно відвідав Батія в Сараї, де одержав ярлик на Галицько-Волинське князівство. За свідченням Літописця, тоді “присла король угорський (до Данила) ... река: “Поими дщерь мою за сына своего Лва”. Повістяр просто пояснює несподівану пропозицію Бели IV: “Бояшебо ся его, яко былъ бѣ у Татарехъ, побѣдою побѣди Ростислава и угры его”⁵⁵. Князь прийняв пропозицію короля. У подальшому стосунки між ними мали загалом мирний характер. Із кінця 40-х рр. вони разом втручаються в європейську війну за австрійську спадщину, що не принесла успіху галицькому государеві. Дипломатичними засобами Данилові вдавалося стримувати агресію з боку польських та литовських князів і досягати успіху в стосунках із ними. Вершиною дипломатичної діяльності останнього стали переговори з папською курією й коронація його вінцем від престолу св. Петра.

Папа Інокентій IV 1246 р. запропонував Данилові королівський вінець, сподіваючись одержати від нього право насаджувати католицизм у Галицько-Волинській Русі. Князь до цієї пропозиції поставився обережно, направивши свого представника, ігумена Григорія, до Ліона, де тоді перебував папський двір. Одразу ж папа почав бомбардувати Данила своїми листами, в яких вихваляв радіщі перебування під його рукою. Лише одного дня, 3 травня 1246 р., курія надіслала йому аж сім таких листів. Галицько-волинський государ без особливого бажання розпочав тривалі перетрактації з Інокентієм IV.

Данило сподівався на допомогу папи в прийдешній боротьбі за звільнення з-під ординського ярма та в намаганні повернути собі землі, загарбані польськими й литовськими князями. Тому він пообіцяв Інокентію IV невеликі поступки в конфесійному питанні. Проте з опублікованих документів ватиканського архіву й, головне, із самих дій папського престолу ясно, що Інокентій IV узагалі не збирався тоді боротися проти Орди та Монгольської імперії, а зробив акцент на латинізації руської церкви⁵⁶.

Невдоволений переговорами, Данило перервав їх 1248 р. Знову папський престол почав докладати багато зусиль до того, щоб поновити їх і спокусити князя брехливими обіцянками допомогти відкинути монголів. Навесні 1253 р. Інокентій IV видав буллу, якою закликав християн кількох невеликих європейських країн до хрестового походу проти Орди. Однак ніхто в Європі не сприйняв ту буллу серйозно. Похід не відбувся.

Восени 1253 р. папське посольство на чолі з легатом Опізо прибуло до Данила: “Опиза же прийде вѣнець нося, обѣщеваяся, яко “помощь имѣти ти отъ папы”⁵⁷. Але й у заключній стадії перетрактацій із курією князь твердо дотримувався головної умови можливої угоди про коронацію: одержання воєнної допомоги католицького Заходу проти Орди. Повістяр чітко відбив тривожний настрій государя з питання коронації: “Оному же одинако не хотящу, убѣди его мати его, и Болеславъ и Сомовитъ”⁵⁸, и бояре лядьстии, рекуще: дабы приять вѣнець, “а мы ему на помощь противу поганымъ”⁵⁹. Коронація відбулася у волинському місті Дорогичині. Данило тоді, імовірно, вирішив дати бій Орді, сподіваючись усе ж таки на поміч Заходу. Тоді до рубезів його князівства наближалася численна орда одного з татарських полководців – Куремси, і князь у найближчому майбутньому почне воювати з ним та перемагати його.

Надалі обидві сторони не дотримувались умов угоди в Дорогичині. Папа так і не допоміг Данилові боротися проти татар. А князь не впустив до своєї країни католицьких місіонерів та ченців, не виконавши навіть своїх мінімальних поступок у конфесійній сфері. Відносини з курією були перервані назавжди.

Відстоювання “отчини” належить до головних ідей і дій Данила Романовича так само, як Ізяслава Мстиславича. Однак якщо останній прагнув утвердити у свідомості панівного класу думку щодо своїх переважних прав на київську спадщину, не заперечуючи при цьому прав своїх дядьків – Мономашичів, то в першого не було сумнівів у тому, що Галицько-Волинська Русь є його “отчиною” й більше нічиєю. Ізяслав Мстиславич розуміє поняття “отчини” вузько, стосовно Київської та Волинської земель, Південної Русі. Данило ж часами претендує (за свідченням його Літописця) на те, щоб об’єднати під своєю рукою всі південноруські землі, розглядаючи їх, можна думати, як “отчину” в розширеному вигляді. Адже його батько Роман належав до Мстиславич – Мономашичів, котрі не раз сиділи в Києві.

Розпочавши боротьбу за повернення галицької спадщини батька, князь (як свідчать його подальші дії) намагався об’єднати Південну Русь і, може бути, навіть усю Давню Русь у цілому. Адже у викладі Літописця Данила Галицького крізь риси, здавалося б, традиційної політики князя щодо збирання відібраної ворогами “отчини” вже в перші роки його самостійної політичної діяльності проглядає прагнення молодого государя об’єднати руські землі для відсічі іноземним поневолювачам. Соціально чутливе вухо князя сприймало ідеї єдності всієї Руської землі, спільності походження східних слов’ян⁶⁰.

Тому Данило Романович докладає зусиль до відвоювання спочатку волинської, а далі галицької “отчини” в Угорщині й Польщі, а потім і до організації відсічі монгольським завойовникам. Він шукає союзника на Русі й знаходить його в особі молодого володимиро-суздальського князя Андрія Ярославича. Але Орда перешкодила об’єднанню південного та північного государів. На Андрія послали сильну орду царевича Неврюя, яка розбила його військо й вивела з політичної гри цього князя, котрий так само, як Романович, намагався скинути монгольське ярмо⁶¹.

Данилові не поталанило цього зробити. Складачі його Літописця свідчать, що обставини виявилися сильнішими від князя, та й “не приспе время” для рішучої відсічі завойовникам. Тим не менше, він успішно боровся з монголами, не раз перемагав сильну орду Куремси, що загрожувала південно-західним землям його князівства. Данило підривав сили ворога й цим проклав шлях майбутнім поколінням руських государів. Його приклад, мабуть, запалював Дмитрія Донського та Івана III.

Так виглядає Літописець Данила Галицького – велика повість (з багатьма складовими частинами) про галицько-волинського князя.

Високий стиль, емоційність, художні засоби й прийоми виділяють Повість про Ізяслава серед інших повістей у складі Київського ізводу. Ці менші за обсягом повісті є неоднорідними. Серед них є твори з прекрасними літературними достоїнствами, наприклад, Повість про вбивство Андрія Боголюбського й, безумовно, Повість про нещасливий похід Ігоря Святославича на половців. Варто погодитися з давньою пропозицією М.С.Грушевського “трактувати ці історичні оповідання XII в. як окремі літературні рід, виділивши його з-під загальної категорії “літописання”⁶². Це саме запропоновано мною стосовно повістей Галицько-Волинського ізводу.

Я не випадково приділив так багато уваги розглядові Повісті про Ізяслава Мстиславича, що є в складі Київського літопису XII ст. Уже коротке порівняння її з тими творами, з яких, на мій погляд, складається Галицько-Волинський літопис, дає підстави думати не просто про схожість цих повістей, а про гене-

тичну й іншу спадкоємність та залежність других від першої. Спробую коротко обґрунтувати таку думку.

Вище було висловлено припущення, що Київський літопис XII ст. складається в основному з повістей, з'єднаних між собою літописними за формою й змістом статтями, та й у тексті самих їх ці статті обов'язково присутні, хай навіть для зручності викладу подій, додержання їхньої послідовності та хронології.

Дальший крок у розвитку літописної (вмонтованої до ізводу) повісті було зроблено в Галицько-Волинському ізводі, автори протографа якого взагалі відмовилися від традиційної літописної форми, лише зрідка згадуючи про неї, як це бачимо на деяких сторінках другої основної його складової – Волинського літопису. Так народився Галицько-Волинський ізвод, що його досі, за традицією й звичкою, продовжують називати літописом.

¹ Найважна в Іпатіївському списку хронологічна сітка була незграбно, з великими похибками, припасована до нього в XIV, якщо не в XV ст.

² Докладний огляд літератури про Галицько-Волинський ізвод див.: *Котляр Н.Ф.* Галицко-Волынская летопись (источники, структура, жанровые и идейные особенности) // Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования. 1995 год. – М., 1997.

³ *Черепнин Л.В.* Летописец Даниила Галицкого // Исторические записки. – М., 1941. – №12; *Пашуто В.Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – М., 1950.

⁴ Уперше цю гіпотезу було викладено мною в кн.: Галицько-Волинський літопис. – К., 1993.

⁵ *Воинские повести Древней Руси* / Под ред. В.П.Адриановой-Перетц. – М.; Л., 1949.

⁶ *Бестужев-Рюмин К.Н.* О составе русских летописей до конца XIV в. – СПб., 1868. – С.77.

⁷ *Грушевський М.* Історія української літератури. – К., 1993. – Т.ІІІ. – С.5, 12, 23, 34, 38, 132–187 та ін. (1 вид. – К., 1923); *Орлов А.С.* Героические темы древней русской литературы. – М.;Л., 1944. – С.26–27, 36–39.

⁸ *Ерёмин И.П.* Киевская летопись как памятник литературы // Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы АН СССР. – 1949. – Т.VII; *Рыбаков Б.А.* Воярин-летописец XII в. // История СССР. – 1959. – №2.

⁹ *Котляр Н.Ф.* Указ. соч. – С.85 и др.

¹⁰ Галицько-Волинський літопис / За ред. М.Ф.Котляра. – К., 2002. – С.80–81.

¹¹ Переданими Ольговичам у спадок.

¹² Летопись по Ипатскому списку. – СПб., 1871. – С.229–230.

¹³ *Котляр Н.Ф.* Древнерусская государственность. – СПб., 1998. – С.230–234.

¹⁴ Там же. – С.191.

¹⁵ *Ключевский В.О.* Сочинения в девяти томах. – М., 1987. – Т.1. – С.191.

¹⁶ Ізяслав довірчо говорив синові Юрія Ростиславу: “Всихъ насъ старѣй отецъ твой, но с нами не не умеѣтъ жити...” (Летопись по Ипатскому списку. – С.257).

¹⁷ Там же. – С.241.

¹⁸ Там же. – С.243.

¹⁹ Галицько-Волинський літопис. – С.82.

²⁰ Там само.

²¹ Там само. – С.98–99.

²² Там само. – С.109.

²³ *Карпини Плано Иоанн де.* История монголов. – СПб., 1911. – С.44.

²⁴ “Брать твой Ярославъ кланялься кусту, и тобѣ кланятися!” (Галицько-Волинський літопис. – С.109).

²⁵ Там само.

²⁶ Там само. – С.98–99.

²⁷ Летопись по Ипатскому списку. – С.238.

²⁸ Там же. – С.303.

²⁹ Там же. – С.295.

³⁰ Там же. – С.279.

³¹ Там же. – С.297.

- ³² Утік із поля бою.
- ³³ Летопись по Ипатскому списку. – С.306.
- ³⁴ Там же. – С.232.
- ³⁵ Там же. – С.235.
- ³⁶ Там же. – С.245, 252, 253.
- ³⁷ Там же. – С.299.
- ³⁸ Там же. – С.286.
- ³⁹ Галицько-Волинський літопис. – С.83.
- ⁴⁰ Там само. – С.86.
- ⁴¹ Повесть временных лет / Подгот. текста, перев., статьи и ком. Д.С.Лихачёва. – СПб., 1999. – С.28.
- ⁴² Бан Фільній – командувач угорським військом.
- ⁴³ Галицько-Волинський літопис. – С.108.
- ⁴⁴ Див.: *Котляр М.Ф.* Воєнне мистецтво Давньої Русі. – К., 2005. – С.134–139 та ін.
- ⁴⁵ Докладно розглянуто хід Ярославської битви та її наслідки в кн.: *Котляр М.Ф.* Полководці Давньої Русі. – К., 1996. – С.140–143.
- ⁴⁶ Летопись по Ипатскому списку. – С.233.
- ⁴⁷ Там же. – С.234.
- ⁴⁸ Там же.
- ⁴⁹ Там же. – С.268.
- ⁵⁰ Див. про це: *Котляр Н.Ф.* Дипломатия Южной Руси. – СПб., 2003. – С.111–119.
- ⁵¹ Геза II був одружений із сестрою Ізяслава – Єфросинією.
- ⁵² Летопись по Ипатскому списку. – С.283.
- ⁵³ *Юрасовский А.В.* К вопросу о степени аутентичности венгерских грамот XII в. Ипатьевской летописи // Древнейшие государства на территории СССР. 1981. – М., 1983. – С.183.
- ⁵⁴ Летопись по Ипатскому списку. – С.281.
- ⁵⁵ Галицько-Волинський літопис. – С.110.
- ⁵⁶ *Рамм Б.Я.* Папство и Русь в X–XV вв. – М.; Л., 1959. – С.154.
- ⁵⁷ *Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae Gentiumque Finitimarum Historiam illustrantia.* Ed. A.Theiner. – Romae, 1860. – Т.1. – №107.
- ⁵⁸ Болеслав краківський і Земовит мазовецький.
- ⁵⁹ Галицько-Волинський літопис. – С.116.
- ⁶⁰ Див.: *Котляр Н.Ф.* Древнерусская государственность. – С.159–164.
- ⁶¹ *Котляр М.Ф.* Данило Галицький. – С.310–315.
- ⁶² *Грушевський М.* Вказ. праця. – С.66.

The conception is being proved that Kyivan chronicle of the XII century (one of the parts of the chronicles by Ipatii) was the predecessor of the Halych and Volyn chronicle concerning the structure and the composition of its text.

В.І.Марочко (Київ)*

СУЧАСНА ЗАРУБІЖНА ІСТОРІОГРАФІЯ ГОЛОДУ 1932–1933 рр. В УКРАЇНІ: НОВА ЧИ СТАРА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ?

Стаття висвітлює фактологічні й теоретико-методологічні підвалини сучасної зарубіжної історіографії, дискусійні й недостатньо з'ясовані проблеми. Автор акцентує увагу на аргументації західних і російських істориків, яка стосується політико-правової оцінки голодомору в Україні як акту геноциду.

Науково-допоміжний бібліографічний покажчик літератури з проблем голодомору в Україні, упорядкований співробітниками Одеської державної наукової

* *Марочко Василь Іванович* – д-р іст. наук, провід. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

бібліотеки ім. М.Горького в 2001 р., містить понад 6 тис. назв статей, монографій, спогадів, документальних збірок, опублікованих протягом сімдесяти років¹. Вони різножанрові за формою, розмаїті за змістом, переважають публіцистичні розвідки, а лівова доля праць припадає на 1932–1989 рр. Їх авторами були зарубіжні дослідники, особливо з української діаспори США й Канади, для яких, окрім деяких істориків, голод в Україні був геноцидом.

Сучасна історіографія причин та наслідків голодомору в Україні налічує кілька сотень науково-документальних та історико-теоретичних праць, її формування припадає на початок 1990-х рр., хоча перші розвідки почали з'являтися 1989 р. Історики виявили матеріали “репресованого перепису” 1937 р., відтак розкрили справжню глибину соціогуманітарної катастрофи українського суспільства у ХХ ст. Характерною ознакою історіографічного процесу стало подолання марксистської методології та ідеологічних обмежень, залучення іноземних дослідників, здійснення спільних наукових проєктів, проведення наукових конференцій, написання колективних монографій тощо. Це сприяло з'ясуванню низки суперечливих питань, але й засвідчило факт існування різних концепцій, тлумачень подій і явищ, політичних оцінок та ідейних міркувань.

Зарубіжна історіографія вирізняється пошуканням наукового інтересу до проблем голодомору в Україні. Активність виявляють дослідники з Німеччини, Італії, Австралії, Швеції, Англії, Нідерландів, праці яких написані на архівних документах і матеріалах. Фактологічний рівень достатньо високий, особливо це стосується праць С.Уїткрофта, А.Граціозі, Ш.Мерля, які, крім аналізу наукової літератури, спираються на оригінальні джерела. Вони мають багато спільного, але й чимало відмінного.

Ураховуючи інтеграційність сучасного історіографічного процесу, зосереджусь на деяких суперечливих інтерпретаціях причин та наслідків голоду 1932–1933 рр. в Україні, які, на моє переконання, є характерними для сучасних зарубіжних дослідників. Для логічного й послідовного історіографічного аналізу з'ясуємо спочатку тлумачення причин голоду вченими США, Канади, Німеччини, Італії, Росії, Австралії, щоби в такий спосіб виявити фактичний стан розробки. Для американських дослідників Р.Конквеста², Дж.Мейса³, праці яких уперше з'явилися англійською мовою на Заході, а наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр. вийшли німецькою, російською та українською мовами⁴, основними причинами голоду були індустріалізація, колективізація, політика розкуркулення, хлібозаготівлі, репресії. Їхні праці справили помітний вплив на європейську історико-політологічну науку, а також активізували наукові дослідження в Україні й Росії. Так, у монографії Р.Конквеста вперше розглянуто низку питань про “терор Сталіна супроти основної частини нації”, “проти місцевого націоналізму”, про персональну відповідальність Сталіна, Молотова, Кагановича, Постишева, про карну відповідальність комуністичного режиму в СРСР, про “антинаціоналістичну змову” й “штучний характер” голоду⁵. Причини переплітаються з мотивами й, частково, із наслідками, які концептуально межують із політико-правовою оцінкою голоду. Дослідник виокремлює національний і соціальний аспекти, підкреслюючи той історичний факт, що селянство в Україні становило основу нації. Не маючи жодного сумніву стосовно базових причин творення голоду в українському селі, учений фактично показує наявність суб'єктивного й умовованого фактору в особі Сталіна та політичного керівництва ВКП(б).

Національний аспект голоду, обґрунтований Р.Конквестом, викликав найактивніші рефлексії з боку німецьких та російських істориків. Так, відомий німецький дослідник соціально-економічних відносин в аграрному секторі СРСР 1920-х рр. Ш.Мерль, котрий уважав колективізацію однією з причин голоду⁶, висловив сумнів стосовно антиукраїнського спрямування голоду, полемізував із Р.Конквестом. Його стаття в щорічнику з історії Східної Європи вийшла друком

у 1989 р.⁷, за рік після появи монографії американського вченого німецькою мовою. Він узяв до уваги й німецькомовне видання доповідей та звітів німецьких дипломатів, підготовлене 1989 р. Д.Злепком⁸, але лише для підтвердження власних теоретичних положень. Висвітлюючи сталінізм, Ш.Мерль та його колеги з ФРН⁹ підкреслювали руйнівний вплив колективізації та політики розкуркулення, але не поділяли висновків Р.Конквеста стосовно “антинаціоналістичної змови” Сталіна та його терору “супроти основної частини нації”. До причин голодомору зараховували індустріалізацію¹⁰, але уникали національного аспекту. У 1995 р. статтю Ш.Мерля, яка концептуально перегукується з його розвідкою від 1989 р., опублікував російський фаховий журнал “Отечественная история”¹¹. Учений висвітлив основні причини голоду в СРСР, але теоретично стаття спрямована на спростування положення про геноцид українців, що їх обстоювали Р.Конквест і Дж.Мейс. Визнання голодомору 1932–1933 рр. в Україні геноцидом є надзвичайно гострою політичною, а також науковою проблемою, відтак розглянемо її після з’ясування причин та обставин катастрофи.

У 1991 р. німецькою мовою побачила світ ґрунтовна книга англійського дослідника А.Буллока про політичне повсякденне життя Гітлера й Сталіна¹², але Ш.Мерль чомусь не згадав про неї. Професор Оксфордського університету звернув увагу на особливості здійснення колективізації в Україні, її економічні руйнівні наслідки, специфіку політики розкуркулення¹³. Він виокремив “національну ідентичність українців”, трагічну долю сотень українських кобзарів, зібраних на перший з’їзд і згодом переважно розстріляних. Підраховуючи кількість жертв, А.Буллок підкреслив їх переважаючу більшість саме в Україні, одночасно не заперечуючи голоду в Казахстані та на Кубані, але маючи сумнів стосовно інших регіонів СРСР¹⁴.

Німецькі історики, досліджуючи сталінські політичні репресії в 1930-х рр., неминуче торкаються причин та статистики жертв голодомору. На цьому акцентує увагу Д.Поль¹⁵ (з посиланням на українських істориків) і Ш.Плагґенборґ (з’ясовуючи походження сталінізму)¹⁶. В одній зі своїх статей учений розглянув соціально-економічні наслідки індустріалізації та модернізації, які спричинили мільйони жертв¹⁷. Якщо згаданий дослідник вивчав методи й специфіку сталінської модернізації політичної та економічної систем СРСР, то Й.Баур зосередився на з’ясуванні ролі “великого терору” й “чисток” в умовах сталінізму¹⁸. Його стаття є історіографічною розвідкою, а основним об’єктом критики стали праці Р.Конквеста, меншою мірою – Ш.Мерля. Він визнає причиною голоду колективізацію, терор, розкуркулення, називає кількість жертв. Дослідник переймається вивченням терору як суспільного феномену, тобто досліджує його з позиції теорії тоталітаризму, полемізуючи з прихильниками інших методів пізнання соціальної історії – Робертою Маннінг, Габором Ріттеншпорном, Шейлою Фіцпатрик. “Революцію згори” простежує М.Гільдермаєр, виокремлюючи індустріалізацію, колективізацію, їхні наслідки для суспільства, а загалом його ґрунтовна монографія стосується становлення й розпаду першої соціалістичної держави – СРСР¹⁹. Того ж таки 1998 р. побачила світ його чергова праця про сталінізм напередодні Другої світової війни, в якій увагу акцентовано на соціально-політичних та економічних аспектах розвитку радянського суспільства²⁰. Його молодший колеґа з Марбурґа А.Гайнріх²¹, спираючись на опубліковані в Німеччині, Україні, Росії та інших країнах праці про соціально-політичні проблеми в Україні, показав причини голоду та особливості висвітлення кампанії хлібозаготівель. Він цитує Б.Кравченка, С.Кульчицького, Ш.Мерля, Дж.Мейса, Р.Конквеста, оперує відповідною статистикою жертв, але концептуально перебуває під впливом публікацій Ш.Мерля²². Намагається спростувати, хоча й бездоказово, погляди Р.Конквеста й Дж.Мейса про те, що голод знищив “соціальну базу українського націоналізму” й не був засобом радянсь-

кої національної політики проти України. Аргументи молодого німецького дослідника відомі: голод, мовляв, не обмежувався лише Україною, а стався на Кубані та в Казахстані.

Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. італійський учений А.Ґраціози у французькому часопису “Cahiers du Monde Russe et Sovietique” (“Зошити з Росії”) опублікував дві ґрунтовні добірки: перша стосувалася “листів із Харкова”, тобто рапортів італійських дипломатів про голод в Україні й на Північному Кавказі²³, друга – доповідних записок ДПУ про політичну ситуацію в Україні періоду колективізації 1929–1930 рр.²⁴ Він згадує про них у монографії “Велика селянська війна”²⁵, де відзначає руйнівну функцію масової колективізації та політики розкуркулення. Автор показав здійснення хлібозаготівель в Україні та інших регіонах, які спричинили смерть 7 млн. осіб²⁶. Дослідник погоджується з думкою Р.Конквеста й Дж.Мейса про те, що Сталін використав голод для знищення соціальної бази “націоналізму”²⁷.

Демографічний та соціально-економічний аспекти голодомору досліджує професор С.Уїткрофт – керівник центру російських і східноєвропейських студій Мельбурнського університету²⁸. Його ґрунтовна монографія (в співавторстві з Р.Девісом) є на сьогодні однією з найвичерпніших зарубіжних праць про хлібозаготівлі в Україні 1931–1933 рр., яка написана з використанням архівних джерел²⁹. Американсько-австралійський тандем дослідників зосереджується на проблемах сільськогосподарського виробництва в СРСР, обсягах хлібозаготівель та причинах штучного голодомору. Особливості науково-публіцистичної літератури української діаспори з проблем голодомору дослідив Ф.Сисин³⁰.

Російська історична наука з кінця 1980-х рр. не виявляла особливої активності у вивченні “українського голоду”, досліджуючи його причини й наслідки в контексті масової колективізації, політики розкуркулення, хлібозаготівель, які відбувалися на всій території СРСР. Їх науково-історичним з’ясуванням спочатку переймалися досвідчені історики-аграрники – В.П.Данилов, І.Є.Зеленін, М.О.Івницький, Є.М.Осколков³¹, а також історики-статистики³², молодше покоління дослідників – В.В.Кондрашин³³, О.А.Осокіна³⁴. Вони висвітлювали різні аспекти голоду: кількість жертв, діяльність системи торгсинів, голод у Поволжі та на Кубані. Фактологічний рівень праць був високим, адже історики намагалися відшукати архівні документи, які б дали однозначну відповідь на всі питання, особливо щодо персональної відповідальності Сталіна та його оточення за цей злочин.

Протягом першої половини 1990-х рр. російські історики, насамперед старше покоління, визнаючи голод “організованим”, намагалися спростувати поширене в українській діаспорній історіографії тлумачення – “штучний голод”, а, з іншого боку, усіяло заперечували факт геноциду супроти українських селян та антиукраїнське спрямування голоду³⁵. На міжнародній конференції в Києві (вересень 1993 р.) М.О.Івницький визнав колективізацію й політику розкуркулення причиною голоду, персональну причетність Сталіна до “антиселянської акції”, а його колега І.Є.Зеленін показав методи хлібозаготівель, перекладаючи відповідальність на Сталіна, Кагановича, Молотова, Постишева, однак висловив сумнів щодо оцінок голоду Р.Конквестом³⁶. Історики Є.М.Осколков і В.В.Кондрашин висвітлювали штучність голоду, аналізуючи хлібозаготівлі на Північному Кавказі, кліматичні умови, виконання державних заготівельних планів³⁷. Ніхто з них не заперечував масштабів і розмаху голоду в Україні, але повернувшись до Росії, “четвірка” критично висловила стосовно виокремлення українськими істориками “особливостей” голодомору в Україні, його національної специфіки – геноциду.

Підсумовуючи наукові праці зарубіжних дослідників, які професійно вивчають соціально-економічні відносини в СРСР 1930-х рр., слід відзначити їхню

одноставність стосовно основних причин голоду: масова й примусова колективізація, насильницька політика розкуркулення, хлібозаготівлі, репресії. Російські історики (Є.М.Осколков, В.В.Кондрашин, В.П.Данилов, І.Є.Зеленін) заперечують природно-кліматичний фактор спричинення голодомору. Дехто з них (М.О.Івницький, І.Є.Зеленін) вважають, що 1932 р. врожайність зернових культур, відтак і валовий збір, були вищими від 1931 р. Можливо, для СРСР – так, але в Україні ситуація була іншою. Німецькі, італійські, американські, англійські, австралійські дослідники не заперечують руйнівних наслідків форсованої колективізації та людиноненавистницької політики розкуркулення, але вирізняються деякими оцінками самої економічної ситуації. Так, Р.Девіс ще 1991 р. висловив думку про існування в СРСР протягом 1931–1933 рр. економічної кризи, яка досягла апогею навесні–восени 1933 р.³⁸ Англійський учений підкреслює “поганий” урожай 1931 р. й “геть поганий” у 1932 р., скорочення поголів’я худоби, безжальні хлібозаготівлі. Відзначу, що середня врожайність зернових культур в Україні, крім 1920–1924 рр., фактично залишалася стабільною, відповідала агрокультурному рівню сільськогосподарського виробництва. Класична економічна криза охопила тоді не СРСР, а США. В УСРР 1931–1933 рр. проявилися результати сталінської модернізації суспільно-економічних відносин, формами й методами якої стали колективізація, соціалістична індустріалізація, продрозкладка, масовий терор. Саме цю обставину виокремлюють західні історики сталінізму – Ш.Плаґґенборґ, Ш.Фіцпатрик, Г.Ріттеншпорн, Л.Віола, Р.Меннінг – судячи з їхніх праць, а також на думку російської дослідниці І.В.Павлової³⁹, яка називає їх, крім Ш.Плаґґенборґа, “істориками-ревізіоністами”, але шанобливо поставилася до Р.Конквеста, котрий не перебільшував масштабів терору. Жодних ознак економічної кризи 1931–1933 рр. ми не знаходимо в статті В.В.Кондрашина, для якого голод “штучно організований”⁴⁰. Колективізація та хлібозаготівлі, на переконання Л.І.Гінцберґа, спричинили голод в Україні, на Кубані та Поволжі⁴¹. Визнаючи особливий внесок “могучої кучки” істориків – В.П.Данилова, М.А.Вилцана, М.О.Івницького, І.Є.Зеленіна, Ю.О.Мошкова – Р.Девіс та С.Уїткрофт усе-таки наполегливо обстоюють власну аргументацію існування економічної кризи в 1931–1933 рр.⁴² Загальносоюзні статистичні дані про стан сільського господарства в СРСР, якими користуються названі іноземні дослідники, не завжди вичерпно розкривають специфіку України.

Зарубіжна історіографія, ураховуючи незначні відмінності між її сучасними трьома складовими (американська, європейська, російська), є майже одноставною щодо встановлення основних причин голоду. Необхідно виокремити праці Р.Конквеста та Дж.Мейса, які значно раніше, а, головне, системно, проаналізували політичні, соціальні й економічні обставини штучного голоду в Україні. Натомість німецькі, деякі американські, англійські та австралійські історики перебувають у теоретичному полоні російської історіографії голоду.

Основні суперечки виникають на стадії політико-правової оцінки голоду. Навіть не кількості жертв, де визначальною є методика й принципи статистичного аналізу, а саме його тлумачення з позиції міжнародного права, мотиву застосування, відповідальності тощо. Для української зарубіжної науки й публіцистики “доперебудовної епохи” голод 1932–1933 рр. в Україні був і залишається геноцидом. Р.Конквест і Дж.Мейс також визнали голодомор актом геноциду, про що свідчить заключний висновок Міжнародної комісії з розслідування голоду в Україні⁴³, а також останні статті Дж.Мейса⁴⁴, який давно переймався цією проблемою, визнав польського юриста Р.Лемкіна автором терміну “геноцид”, за активності й сприяння якого Генасамблея ООН 11 грудня 1946 р. схвалила відповідну резолюцію. “У контексті теорії Р.Лемкіна 1982 р. на міжнародній конференції про голокост і геноцид, яка відбувалася в Ізраїлі, –

відзначав Дж.Мейс, – я вперше виступив із заявою, що голод 1932–1933 рр. був актом геноциду проти народу України”⁴⁵. Його підтримав Р.Конквест, з яким Дж.Мейс “збирав матеріали до книжки «Жнива скорботи»”⁴⁶. Тлумачення геноциду, започатковане Р.Лемкіним (теорія двох фаз – руйнування національної моделі пригнобленої групи, а також нав’язування їй національної моделі гнобителя), не потрапило повністю до “Конвенції про запобігання й покарання за злочини геноциду”, ухваленої Генасамблеєю ООН 9 грудня 1948 р., судячи з її статей та змісту⁴⁷. Але треба віддати йому належне, позаяк його активність у повоєнному суспільстві завершилася появою норми міжнародного права, практичне застосування якої торкалося класифікації злочинів нацистського окупаційного режиму на території Європи та СРСР у роки Другої світової війни.

Тема голокосту, тобто масового винищення євреїв у роки війни, достатньо висвітлена в літературі, а сам історичний факт набув міжнародного визнання. Він потрапив до української діаспорної історіографії, де голокост євреїв і голодомор українців 1932–1933 рр. ототожнювалися. Проте воно є доволі умовним, адже явища відрізняються не лише хронологічно та за кількістю жертв, а, насамперед, формою й методами масового винищення соціальних, національних, етнічних і релігійних груп. Невипадково наукова громадськість Європи так активно відреагувала на появу в 1997 р. “Чорної книги комунізму” міжнародного колективу авторів (А.Пачковський, Ж.-Л.Панне, К.Бартошек, Ж.-Л.Марголен, С.Куртуа, Н.Верт). Першими відгукнулися німецькі історики, журналісти та політологи. У 1998 р. Є.Мекленбург та В.Віпперман видали книгу “«Червоний голокост»? Критика «Чорної книги комунізму»”, де заперечували проти нових термінів – “расовий геноцид” і “класовий геноцид”⁴⁸, виступаючи проти множинного використання історичного значення голокосту, убачаючи в деяких оцінках авторів “Чорної книги” антисемітизм. Зі спростуванням Є.Мекленбурга та В.Віппермана виступив Г.Меллер – упорядник збірки “Червоний голокост і німці. Дебати про «Чорну книгу комунізму»”, підкреслюючи відмінності між політичним терором доби комуністичного тоталітаризму та “запланованим масовим знищенням євреїв”⁴⁹. Автори “Чорної книги” порушили низку принципових методологічних питань, які стосувалися політико-правової оцінки комуністичного терору. Зокрема, Н.Верт зосередився на з’ясуванні політичного терору проти власного народу, особливо проти селян, що мав систематичний, організований і спланований характер. В одній зі своїх праць французький дослідник писав про поліцейсько-бюрократичні ознаки тоталітарного режиму в СРСР, котрий спричинив “жахливий голод”, від якого “головним чином в Україні” померло 4–5 млн. осіб⁵⁰. Його оціночні характеристики радянського тоталітаризму, соціально-політичної ситуації в СРСР і в Україні 1930-х рр., у тому числі голоду, науково обґрунтовані й теоретично виважені.

У 2001 р. німецькі упорядники С.Кройцберг, І.Маннтойфель, А.Штейнінгер видали збірку дискусійних статей, у тому числі С.Куртуа та Н.Верта⁵¹, в якій відзначалося, що кримінальний кодекс Франції 1992 р. подає нове тлумачення геноциду: не лише расове спрямування злочину, а також і фізичне винищення соціальних груп, політичної та ідеологічної опозиції. Стосовно голокосту та голодомору С.Куртуа висловився дуже лаконічно та образно: “Загибель українського хлопчика з куркульської родини, навмисно приреченого сталінським режимом на голодну смерть, є таким точнісінько злочином, що й смерть у варшавському гетто єврейської дитини, яка стала жертвою штучно створеного нацистським режимом голоду”⁵². Обидва є жертвами тоталітарного режиму. Для С.Куртуа статистика жертв – факт важливий, але вона повинна спонукати до роздумів людство й дослідників.

Критика авторів “Чорної книги”, яка розгорнулася у Франції та Німеччині наприкінці 1990-х рр., торкалася, головним чином, довільного тлумачення

французькими вченими самого явища й поняття голокосту, його функціонального із погляду міжнародного права ототожнення зі злочинами комуністичного режиму, у тому числі голодомором українців. Масове знищення євреїв (голокост) і терор голодом 1932–1933 рр. в Україні – історично й політично зумовлені форми застосування геноциду. Вони вирізняються методами й технікою реалізації, але конкретні дії режиму абсолютно відповідають основним складовим конвенції ООН від 9 грудня 1948 р. “Часто геноцид розуміють як цілковите знищення народу, – відзначав у березні 1994 р. Дж.Мейс, – таке, наприклад, як голокост. Це велика помилка. І чимало суперечок, навіть тут, в Україні, викликано незнанням самого тлумачення геноциду”⁵³. Тема справді дискусійна й стосується не лише політикуму, але також і історичної науки. Досліджуючи наприкінці 1980-х рр. архівні джерела, аналізуючи факти, події і явища, я схилявся до визнання голодомору актом геноциду, про що вперше публічно заявив у червні 1992 р., а згодом опублікував свої роздуми на сторінках “Сучасності”⁵⁴.

Дискусії стосовно політико-правової та науково-історичної оцінки голодомору як акту геноциду тривають, спалахуючи на міжнародних конференціях та шпальтах періодичних видань. Історики й правники тривалий час сперечаються стосовно принципу зворотної дії закону, тобто чи має конвенція ООН 1948 р. юридичну силу чи основу для належної правової кваліфікації голодомору в контексті положень про геноцид. Переважна більшість зарубіжних дослідників заперечує таке тлумачення, про що, власне, свідчило жваве обговорення теоретико-політологічних аспектів “Чорної книги”. Професор Стокгольмського університету Дж.Сандберг, який очолював Комісію з розслідування голоду в Україні, допускав таку можливість, позаяк конвенція не мала функцій кримінального права. Не заглиблюючись в історію міжнародного кримінального права, відзначаю, посилаючись на матеріали підсумкового звіту комісії Дж.Сандберга, появу самого юридичного принципу “кримінальної відповідальності держави”, виробленого Міжпарламентською спілкою на засіданнях у Вашингтоні (1925 р.), Лондоні (1930 р.) й Женеві (1932 р.)⁵⁵. Польський адвокат Р.Лемкін, виступаючи 1932 р. в Мадриді на 5-й міжнародній конференції з уніфікації кримінального права, висунув тезу про правову ідентифікацію дій, спрямованих на знищення расових, релігійних або соціальних спільнот, кваліфікуючи їх як злочин. Гітлер тоді лише розпочинав свою політичну діяльність, а Сталін уже здійснював широкомасштабні експерименти над українськими селянами. Полеміка про “зворотність” передбачає здійснення злочину в часі, тобто його правову кваліфікацію до ухвалення самої норми. Подібна методика досягнення наукового консенсусу є безперспективною, особливо щодо ідентифікації голодомору та голокосту, адже обидва злочини проти людяності було вчинено до ухвалення конвенції від 9 грудня 1948 р. Висококваліфіковані спеціалісти з міжнародного кримінального права румун В.Пелла та вже згаданий польський адвокат Р.Лемкін, які розробляли пропозиції до міжнародної конвенції про геноцид за дорученням соціально-економічної ради Генерального секретаріату ООН, систематизували кримінальне право не лише стосовно геноциду, а й загалом можливих злочинів проти людства (убивство, винищення, покріпачення, депортації тощо). Нарешті сама конвенція не стосувалася винятково правової оцінки масового винищення євреїв нацистами (голокосту) – ішлося про класифікацію злочинів проти національної, етнічної, расової чи релігійної групи. У зв’язку із цим, на мою думку, висновки деяких зарубіжних дослідників про те, що лише голокост євреїв відповідає нормам конвенції – відтак, є геноцидом, а голодомор – ні, виглядають суб’єктивними й непереконливими. Так, професор С.В.Кульчицький, визнаючи загалом голодомор 1932–1933 рр. актом геноциду, погоджується з поширеною в західній історіографії думкою про те, що положення конвенції 1948 р. стосувалися винятково голокосту євреїв⁵⁶. Юридичний прин-

цип “закон не має зворотної дії”, якщо дотримуватися його буквально, стосується й злочинів нацистів 1939–1945 рр. Злочини проти людяності, а це голодомор і голокост, не мають терміну давності, а конвенція має оціночну функцію, тобто не є своєрідним кримінальним кодексом.

Загальні положення конвенції, які не мали ознак статей кримінального кодексу, а насамперед були нормами міжнародного права, згідно з яким ті чи інші дії набувають юридичних ознак злочину проти людяності – геноциду, складно застосовувати для тлумачення історичних фактів і подій минулого. Їх інтерпретація вченими є лише науково-історичним з’ясуванням, а не реальними фактами. Історик, спираючись на джерела, моделює соціально-політичні та економічні відносини минувшини, дотримуючись об’єктивності й максимального відтворення сукупності його елементів. Політики ж і правники вишукують інші оцінки, оперуючи категоріями права або ситуативними міркуваннями. 21 жовтня 2003 р. палата представників Конгресу США визнала голодомор в Україні “спланованим та втіленим радянським режимом як зумисний акт терору та масового вбивства, скерованого проти українського народу”. Фактично враховано основні складові конвенції про геноцид. 24 січня 2006 р. Парламентська асамблея Ради Європи визнала злочини комуністичного режиму, відтак є міжнародна політико-правова оцінка, але повернімося до історіографічної проблеми.

Зарубіжні дослідники голодомору, претендуючи на нову інтерпретацію, вибудовують суперечливу концепцію його висвітлення. Інколи їхні аргументи є досить дивними, щоб не сказати образливими. Так, професор східноєвропейської історії Кельнського університету Г.Зімон, той самий, що упорядкував добірку статей про суспільно-політичні та економічні відносини в сучасній Україні⁵⁷, порушує, на його думку, дискусійне питання: “Чи був голод спрямований саме проти селян, чи лише проти українців?”⁵⁸. Голод не куля, і не стріла, яку можна спрямовувати. Дві третини українського суспільства 1930-х рр. – це етнічні українці, а з 22 млн. сільського населення 19 млн. (близько 90%) були українськими хліборобами⁵⁹. В Україні не було жодної округи, де б селяни-українці не становили менше половини сільського населення. До сільських районів належали й дрібні містечка, а не лише села, де українці однозначно переважали. У селах зосереджувалося понад 90% сільського населення. Некоректною є методика процентного порівняння жертв серед українців та “кочовиків Казахстану”, адже 30% селян, які загинули від голоду в УСРР, становлять майже всю чисельність казахів. Водночас, німецький дослідник не заперечує того факту, що голодомор був війною проти селян і проти українців, хоча виокремлювати ці частини єдиного етнічного цілого українського села недоречно. Ш.Мерль також розглядав це питання, пов’язуючи мотиви застосування голоду з бажанням Сталіна раз і назавжди покінчити з “сепаратистськими тенденціями” в Україні. У 1932–1933 рр. ані політика українізації, яка була абсолютно підконтрольна режимові, ані “сепаратизм” “щирих українців” С.Косіора, В.Чубаря, Г.Петровського чи “русифікатора” П.Постишева – не загрожували союзному керівництву. Здійснення колективізації, завершення реформи управління промисловістю з абсолютною централізацією, запровадження чергової адміністративної реформи унеможлилювали будь-який сепаратизм.

Привертає увагу система доказів “за” й “проти” геноциду, якими послуговуються зарубіжні дослідники. Можна погодитись із Ш.Мерлем стосовно того, що кількість жертв “не має значення для встановлення факту геноциду”. Конвенція дає тлумачення геноциду в доволі широкому сенсі, не акцентуючи уваги на категоричному встановленні однієї з наявних ознак – національної чи расової, етнічної чи релігійної. Геноцид, як ідеться в документі, це злочинна дія, спрямована на часткове або повне винищення національної, расової, етнічної чи релігійної групи. Злочинними діями є навмисне вбивство членів групи, завдан-

ня важких тілесних та психічних травм, свідоме створення умов життя, розраховане на фізичне винищення людей, депортації – переселення однієї групи на місце іншої. Головне для визначення геноциду – це, насамперед, виявлення та класифікація дій, які набувають ознак злочину, якщо вони були застосовані до перелічених груп.

Опоненти Р.Конквеста та Дж.Мейса виокремлюють їхню концепцію тлумачення геноциду, згідно з якою українців знищували винятково через їхню національну належність. Положення конвенції не абсолютизують цього фактору, а лише вимагають з'ясування наміру, тобто свідомого й цілеспрямованого винищення людей шляхом штучного створення умов життя, які б призвели до їх масової смерті. Зосереджуючись на тому, що Сталін мав свідомий намір винищити саме українців, американські й німецькі дослідники потрапляють у площину політологічного та суто правничого аналізу, нехтуючи основним – з'ясуванням факту злочину в Україні, на Кубані, Північному Казахстані чи Поволжі. У мене немає жодного сумніву стосовно того, що проти українських селян у 1932–1933 рр. було вчинено акт геноциду, адже існують документальні докази наявності дій, передбачених конвенцією. Розмови про встановлення факту наміру знищити саме українців є свідомо деструктивними з погляду з'ясування історичної правди. Ш.Мерль, як аргумент для спростування тези Р.Конквеста й Дж.Мейса про геноцид українців, використовує факт масового голодомору серед кочовиків-казахів. Подібна аргументація, яка притаманна також і російським історикам, позбавлена як логіки, так і моралі. Фізіологічно голод має універсальні ознаки, хоча вирізняється низкою факторів: територією охоплення, тривалістю, наявністю соціально-психологічних аномалій (канібалізм, трупоїдство), кількістю жертв. Якщо доведено штучний (свідомо організований державою, політичним диктаторським режимом чи іншою силою або структурою) характер голодомору, то питання про спрямування впливає із самих дій. Визнання голоду в Казахстані геноцидом не спростовує наявності подібної акції в Україні, які збіглися в часі лише тому, що виявилися результатом свідомої соціально-економічної політики комуністичного тоталітарного режиму. Усі визнають факт жахливого голодомору в Україні, а сучасна російська демографічна наука, спираючись на матеріали перепису населення 1937 р., навіть установила факт найчисельніших втрат у 1932–1933 р. саме серед українців

Сучасна історична наука має у своєму розпорядженні документи й матеріали, які доводять факт геноциду. Вони трапляються також у монографії Р.Конквеста, хоча він тоді ще не мав такої кількості різноманітних документальних доказів. Намагання деяких зарубіжних дослідників абсолютизувати “національний аспект” голодомору, яким його показав Р.Конквест, виглядає як анахронізм. Висновок Ш.Мерля про те, що в працях Р.Конквеста й Дж.Мейса “голод демагогічно подається в оболонці геноциду”, – безпідставний і обурливий, адже їхні докази, навіть обмежені, стали основою для юридичного тлумачення голодомору українців відомими правниками, які брали участь у Нюрнберзькому процесі. Згадані історики не прагнули “збурення американської громадськості”, порівнюючи голокост євреїв та голодомор українців.

Італійський історик А.Граціозі віддає належне працям Р.Конквеста, які, на його думку, започаткували напрямок в історіографії. І це правда. Нова інтерпретація голодомору в СРСР, запропонована А.Граціозі, є диференційованим і водночас інтегрованим підходом до науково-історичної та політико-правової оцінки явища. Дослідник слушно звертає увагу на спільні й відмінні ознаки “голодування 1931–1933 рр.” в СРСР, виокремлюючи “казахський голод з епідеміями 1931–1933 рр. та українсько-кубанський голодомор кінця 1932–1933 рр. (Кубань входила до складу РСФРР, але була заселена переважно українцями)”⁶⁰. Факти голоду в Україні було зафіксовано в листопаді–грудні

1931 р., а до кінця 1932 р., з якого А.Граціозі починає “український голодомор”, вимерли сотні тисяч українських селян. Намагання італійського історика показати “загальносоюзний” і “республіканський” виміри голодомору не виглядають переконливо, адже за критерій він обрав українізацію, географію кількості жертв, а не з’ясування специфіки соціального, економічного, релігійного, культурного розвитку конкретних регіонів. Голодомор українців, якщо застосувати категорії діалектики, становив територіальне ціле, якому притаманне загальне, особливе, індивідуальне, специфічне, одиничне, що вимагає об’єктивного вивчення. Методологічно недоцільно та історично недоречно вибудовувати концепцію загальносоюзного голоду, що мав регіональні прояви, тобто голод у національних окраїнах колишньої імперії.

Аргументація А.Граціозі є дуже несподіваною. Він визнає “антиукраїнську політику” Сталіна, фактично доводить його персональну відповідальність за причетність до творення голодомору, визнає 20–30% втрат “етнічного українського населення”, цитує положення конвенції, але висловлює сумнів про геноцид, щоправда зі знаком умовності: “Чи був український голод геноцидом? Очевидно, слід відповісти “ні”, якщо прийняти тезу, що метою приховуваного режимом (чи Росією, що, утім, виглядає неправдоподібно) голоду було знищити український народ”⁶¹. Голод, на його переконання, не може бути визнаний геноцидом, тобто “спланованою волею до знищення всіх представників релігійної чи етнічної групи (у цьому випадку тільки голокост можна вважати геноцидом)”⁶². Однак, процитувавши Р.Лемкіна про необов’язковість “негайного знищення нації”, учений дійшов наступного висновку: “Тож із цього погляду відповідь на наше питання про те, чи був український голод геноцидом, не може не бути позитивною”⁶³. Усе-таки визнає, але для нього системою координат є порівняння голодомору з голокостом. “Він не був націлений на знищення цілої нації, він не вбивав людей прямо, він був теоретично й політично (раціонально), а не етнічно чи расово зумовлений, – наголошує А.Граціозі. – Із цього погляду голокост – виняткове явище, оскільки він є найчистішим геноцидом, який тільки можна уявити”⁶⁴. Це той випадок, коли суб’єктивному тлумаченню положень конвенції намагаються надати статус наукової концепції. Відомо, що конвенцією не передбачалося знищення цілої нації, а наявність наміру не вимагає політичних закликів, позаяк достатньо дій. Саме дії – конкретна політика, здійснювана в Україні – призвели до масового знищення етнічних українців в УСРР та в районах АМСРР. Дослідник забуває той факт, що голодомор – це результат, смерть від штучного голоду, спричиненого злочинними діями (хлібозаготівлями). Голодомор – історичний факт злочину в українському селі, який відповідає ознакам конвенції про геноцид, адже дії, які його спричинили, визнані рукотворними. Голокост – свідоме знищення євреїв і ромів у концентраційних таборах, ґетто, резерваціях, хоча й інші етноси в роки війни нацисти свідомо піддавали знищенню. Історик повинен установити факти, які розкривають причини, мотиви, обставини й наслідки масового винищення мирного населення, не переймаючись пошуками “чистого геноциду”, якого просто не може бути, позаяк він є злочином проти людяності.

Підсумовуючи історіографічний аналіз сучасної зарубіжної літератури з проблем голодомору, слід відзначити її кількісне зростання й концептуальне розмаїття думок та інтерпретацій. Вони не вирізняються новизною, хоча рівень джерельного забезпечення вражає, але теоретично західноєвропейська, особливо німецька, історіографія, тяжіє до російської школи істориків-аграрників. Переважна більшість дослідників визнає масову колективізацію, політику розкуркулення, хлібозаготівельні кампанії, депортації й репресії супроти селян основними економічними причинами голоду. Стосовно соціальних причин існують суперечки: американські вчені (Р.Конквест, Дж.Мейс) виокремлюють цілеспрямовану

політику Кремля з метою свідомого винищення селянства – соціальної бази української нації, російські ж та деякі німецькі історики заперечують, посилаючись на відсутність документальних підтверджень подібного наміру, підкреслюючи факт голоду також і в інших регіонах країни. Сучасна документальна база, значну частину якої становлять московські архівні фонди, дозволяє відстежити намір знищення українців, персональну причетність Сталіна, Молотова, Кагановича до здійснення подібного задуму. Ніхто не заперечує того факту, що саме українці становили найбільшу питому вагу серед жертв голодомору, але якщо б їх полягло менше, то терор голодом (спростувати цього факту неможливо) відповідає всім ознакам конвенції про геноцид. Антиукраїнські причинно-наслідкові риси простежуються з усією очевидністю при аналізі постанов партійних та урядових органів, листування Сталіна й Кагановича, починаючи з серпня 1932 р.

Характерною ознакою дискусії є некоректність використання наукової термінології й надмірна політизація самого феномену голодомору. У Р.Конквеста й Дж.Мейса мотиви та наслідки крокують поряд, відтак катастрофічна смертність за нормальних кліматичних умов і сталого зерновиробництва викликала в них підозру, спонукала до роздумів про свідомий намір, доказом якого є не статистика жертв, а конкретні адміністративно-силові, політико-економічні й нормативно-правові дії тоталітарного режиму. Їхні опоненти вибудовують теоретико-концептуальну вертикаль про загальносоюзний голодомор та його регіональні прояви, тобто вдаються до уніфікації специфіки самого явища, яке має абсолютно конкретні історичні ознаки. Ми розглядаємо голодомор українців згідно з положеннями конвенції ООН для здійснення його політико-правової оцінки, з'ясування самого злочину та його суспільного визнання, а не ущемлення моральних прав інших народів, які зазнали подібної катастрофи. Теза зарубіжних істориків про паралельне співіснування голодоморів у регіонах СРСР як аргумент спростування антиукраїнського спрямування терору голодом є аморальною, а з погляду елементарної діалектики – безглуздою. Якщо дослідники визнають причини голоду, ідентифікують його як злочин, окреслюють адміністративно-географічні межі, зрештою, називають його організованим, то чому вони намагаються заперечити особливе серед загального, а, можливо, і одиничне?

Порівняння голокосту й голодомору, яке застосовують зарубіжні та деякі українські історики з метою виявлення рафінованого геноциду, також виглядає політизованим дійством. Історично-порівняльний метод використовується зазвичай для зіставлення структур досліджуваних систем, а не злочинів проти людяності. Досліджувані соціогуманітарні катастрофи є багатовимірними об'єктами, пізнання яких вимагає правильного вибору факторних ознак. Порівняння голодомору “з іншими репресіями 1932–1933 рр.”, а “нацистських репресій із голокостом”, як це робить А.Граціозі, свідчить про порушення фундаментальних принципів історичних досліджень у частині належного застосування методів класифікації й типологізації соціально-політичних явищ. Голодомор – це масова смерть від голоду, спричиненого насильницькими хлібозаготівлями та іншими карально-репресивними діями. Він є результатом репресивної політики, яка має всі ознаки злочину держави проти власного народу, адже саме вона ухвалювала політичні рішення, реалізація яких призвела до масового народобивства. До жертв “інших репресій” у 1932–1933 рр. належали ті, які творили голод, хоча переважна більшість, особливо серед інтелігенції, справді була репресована. Репресії нацистів у Німеччині були спрямовані проти політичних опонентів, якщо розглядати хронологічні рамки 1930-х рр., і не поширювалися на бауерів. Голодомор українців, тобто масова смертність людей унаслідок свідомого й тривалого позбавлення їх засобів до існування, ізольованих адміністративно (безпаспортні селяни) й фізично (загороджувальні загони), є таким самим винятковим злочиним, яким був голокост євреїв. Вони відрізняються лише часовими межа-

ми, територією (українців знищували в їхніх рідних домівках), формами й методами масового позбавлення життя, а не ступенем “чистоти” геноциду.

Сучасна історіографічна думка перебуває під опосередкованим політичним впливом, одна частина дослідників намагається спростувати претензії іншої. Голодомор в Україні – не героїчна сторінка нашої історії, а ганебна для європейської цивілізації ХХ ст. подія, позаяк сталася за її мовчазного потурання. Історична наука має служити істині, відтак об’єктивному висвітленню причин і наслідків голоду 1932–1933 рр.

¹ Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: Бібліограф. покажчик / Упоряд. Л.М.Бур’ян, І.Е.Рікун. – Одеса, 2001. – 654 с.

² *Conquest R.* Soviet Nationalities Policy in Practice. – London; Sydney, 1967. – 160 p.; *Idem.* The Stalin’s Purge of the Thirties. – London, 1973. – 844 p; *Idem.* The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine. – New-York, 1986. – 411 p.

³ *Mace J.* Communism and the Dilemmas of National Liberation: Nat. Communism in Soviet Ukraine, 1918–1933. – Cambridge, Mass., 1983. – 334 p.

⁴ *Conquest R.* Ernte des Todes: Stalins Holocaust in der Ukraine 1929–1933. – Munchen, 1988. – 464 s.; *Конквест Р.* Жатва скорби: Советская коллективизация и террор голодом (Глава из книги) // Новый мир. – 1989. – №10. – С.179–200; *Конквест Р.* Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор. – К., 1993. – 384 с.; *Мейс Д.* Відзначення українською діаспорою 50-річчя голодомору // Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки. – К., 2003. – С.796–800; *Його ж.* Діяльність Комісії Конгресу США з вивчення голоду в Україні // Там само. – С.816–820; День і вічність Джеймса Мейса. – К., 2005. – 448 с.

⁵ *Конквест Р.* Жнива скорботи... – С.222, 246, 338, 358, 363, 377.

⁶ *Merl St.* War die Kollektivierung der Landwirtschaft in der Sowjetunion wirklich notwendig? // Osteuropa. – 1984. – №5. – S.329–344.

⁷ *Idem.* Einfache Stalin die Hungersnot von 1932–1933 zur Auslösung des ukrainischen Nationalismus? // Jahrbuch für Geschichte Osteuropas. – 1989. – Bd.37. – №4. – S.569–590.

⁸ *Der ukrainische Hunger-Holocaust / Ein Dokumentation, hrsg. und eingeleitet von Dr. Dmytro Zlepko.* – Sonnenbühl, 1988. – 309 s.

⁹ *Die Sowjetunion im Zeichen des Stalinismus / Hrsg. von Antonio Peter und Robert Maier.* – Köln, 1991. – 174 s.

¹⁰ *Kappeler A.* Kleines Geschichte der Ukraine. – München, 1994. – 286 s.

¹¹ *Мерль Ш.* Голод 1932–1933 годов – геноцид украинцев для осуществления политики русификации? // Отечественная история. – 1995. – №1. – С.49–61.

¹² *Bullock A.* Hitler und Stalin. Parallele Leben / Aus dem engl. von Karl Heinz-Silber und Helmut Etlinger. – Berlin, 1991. – 1333 s.

¹³ *Ibid.* – S.373–377.

¹⁴ *Ibid.* – S.369.

¹⁵ *Pohl D.* Stalinistische Massenverbrechen in der Ukraine 1936–1953. Ein Überblick // Jahrbuch für historische Kommunismusforschung. – 1995. – S.323–335.

¹⁶ *Plaggenborg St.* Stalinismus. Neue Forschungen und Konzepte. – Berlin, 1998. – 452 s.

¹⁷ *Idem.* Die Sowjetunion-Versuch einer Bilanz // Osteuropa. – 2001. – №5. – S.761–777.

¹⁸ *Baur J.* “Grosser Terror” und “Säuberungen” im Stalinismus. Eine Forschungsübersicht // Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. – 1994. – №4. – S.331–349.

¹⁹ *Hildermeier M.* Geschichte der Sowjetunion 1917–1991. Entstehung und Niedergang der ersten sozialistischen Staates. – München, 1998. – 1195 s.

²⁰ *Idem.* Stalinismus vor dem Zweiten Weltkrieg. Neue Wege der Forschung. – München, 1998. – 345 s.

²¹ *Heinrich A.* Die sozialistische Transformation der Ukraine, 1917–1934. Analyse der politischen, ökonomischen und sozialen Veränderungen vom Zusammenbruch des Zarenreiches bis zum Abschluss der Kollektivierung. – Marburg, 1997. – 134 s.

²² *Ibid.* – S.119.

²³ *Graziosi A.* “Lettres de Kharkov”. La famine en Ukraine et dans le Caucase du Nord a travers les rapports des diplomates italiens. 1932–1934 // Cahiers du Monde Russe et Soviétique. – Paris, 1989. – Vol.XXX (1–2). – P.5–55.

- ²⁴ *Idem.* Collectivisation, Révoltes Poysannes et Politiques Gouvernementales (à travers les rapports du GPU d'Ukraine de février–mars 1930 // Cahiers du Mond Russe. Russie-Empire russe Union Sovietique-Étas indépendants. – Paris, 1994. – Vol.XXXV 3). – P.437–632.
- ²⁵ Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917–1933. – М., 2001. – 95 с.
- ²⁶ Там же. – С.61.
- ²⁷ Там же. – С.64.
- ²⁸ Davies R.W., *Wheatcroft St.G.* The Years of Hunger: Soviet Agriculture. 1931–1933. – Palgrave Macmillian, 2004. – 359 p.
- ²⁹ *Їткрофт Ст.* Сучасне уявлення про природу та рівень смертності під час голоду 1931–1933 років в Україні // Командири Великого голоду: Поїздки В.Молотова і Л.Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. – К., 2001. – С.179–194.
- ³⁰ Сисин Ф. Науково-публіцистична література української діаспори з проблем голодомору // Голод 1931–1933 років в Україні: причини і наслідки. – К., 2003. – С.148–164.
- ³¹ Документы свидетельствуют: Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации 1927–1932 гг.: Сб. – М., 1989. – 526 с.; Данилов В.П. Дискуссия в западной прессе о голоде 1932–1933 гг. и о “демографической катастрофе” 20–30-х годов в СССР // Вопросы истории. – 1988. – №3. – С.116–121; Его же. Коллективизация: как это было // Страницы истории советского общества: факты, проблемы, люди: Сб. ст. – М., 1989. – С.243–262; Зеленин И.Е. О некоторых “белых пятнах” завершающего этапа сплошной коллективизации // История СССР. – 1989. – №2. – С.3–19; Его же. “Революция сверху”: Завершение и трагические последствия // Вопросы истории. – 1994. – №10. – С.28–42; Ивницкий Н.А. Голод 1932–1933 гг.: Кто виноват? // Лекции из отечественной истории. – М., 1992. – С.18–46; Его же. Совершенно секретный голод // Московские новости. – 1993. – 20 июня; Его же. Коллективизация и раскулачивание (начало 30-х годов). – М., 1994. – 272 с.; Осколков Е.Н. Голод 1932–1933: Хлебозаготовки и голод 1932–1933 года в Северо-Кавказском крае. – Ростов-на-Дону, 1991. – 96 с.; Ивницкий Н.А. Классовая борьба в деревне и ликвидация кулачества как класса (1929–1932 гг.). – М., 1992. – 360 с.
- ³² Цаплин В.В. Статистика жертв сталинизма в 30-е годы // Вопросы истории. – 1989. – №4. – С.175–181; Араловцев Н.А. Потери населения советского общества в 1920-е годы: проблемы, источники, методы изучения в отечественной историографии // Отечественная история. – 1995. – №1. – С.135–146; Осокина Е.А. Жертвы голода 1933 года: сколько их?: Анализ демографической статистики ЦГАНХ СССР // История СССР. – 1991. – №5. – С.18–26.
- ³³ Зеленин И.Е., Ивницкий Н.А., Кондрашин В.В., Осколков Е.Н. О голоде 1932–1933 годов и его оценке на Украине // Отечественная история. – 1994. – №6. – С.256–263; Кондрашин В., Пеннер Д. Голод 1932–1933 в советской деревне (на материалах Поволжья, Дона и Кубани). – Самара; Пенза, 2002. – 197 с.
- ³⁴ Осокина Е. За фасадом “сталинского изобилия”: Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации 1927–1941. – М., 1999. – 308 с.
- ³⁵ Зеленин И.Е., Ивницкий Н.А., Кондрашин В.В., Осколков Е.Н. Указ соч. – С.256, 262; Зеленин И.Е. “Революция сверху”... – С.35.
- ³⁶ Ивницкий Н. Голод 1932–1933 гг.: Кто виноват? // Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки: Матеріали наук. міжн. конф., Київ, 9–10 вересня 1993 р. – К., 1995. – С.35–45; Зеленин И.Е. Чрезвычайные хлебозаготовительные комиссии в 1932–1933 гг. (Украина, Северный Кавказ, Поволжье) // Там само. – С.45–52.
- ³⁷ Осколков Е. Голод 1932–1933 гг. в зерновых районах Северо-Кавказского края // Голодомор 1932–1933 рр. в Україні... – С.113–122; Кондрашин В. Голод в Поволжье // Там само. – С.123–132.
- ³⁸ Девис Р.У. Советская экономика в период кризиса. 1930–1933 годы // История СССР. – 1991. – №4. – С.198–210.
- ³⁹ Павлова И.В. Современные западные историки о сталинской России 30-х годов (Критика “ревизионистского” подхода) // Отечественная история. – 1998. – №5. – С.107–121.
- ⁴⁰ Кондрашин В.В. Голод 1932–1933 годов в деревнях Поволжья // Вопросы истории. – 1991. – №6. – С.178–181.
- ⁴¹ Гинцберг Л.И. Массовый голод в сочетании с экспортом хлеба в начале 30-х годов. По материалам “особых папок” политбюро ЦК ВКП(б) // Вопросы истории. – 1999. – №10. – С.119–126.

⁴² Уиткрофт С.Г., Девіс Р.У. Кризис в советском сельском хозяйстве (1931–1933 гг.). Современные концепции аграрного развития. Теоретический семинар // Отечественная история. – 1998. – №1. – С.95–96; Davies R.W., Wheatcroft S.G. The Years of Hunger... – P.137–267.

⁴³ Международная комиссия по расследованию голода на Украине 1932–1933 годов. Итоговый отчет. 1990 год. – К., 1992. – С.66–67.

⁴⁴ День і вічність Джеймса Мейса ... – С.109–115.

⁴⁵ Там само. – С.122.

⁴⁶ Там само. – С.123.

⁴⁷ Ведомости Верховного Совета СССР. – 1951. – №47.

⁴⁸ “Roter Holocaust”? Kritik der Schwarzbuch des Kommunismus / Hrsg. Jens Mecklenburg, Wolfgang Wippermann. – Hamburg, 1998. – 294 s.

⁴⁹ Möller H. Der rote Holocaust und die Deutschen. Die Debatte um das “Schwarzbuch des Kommunismus”. – München, 1999. – 249 s.

⁵⁰ Верт Н. История советского государства. – М., 1998. – С.214.

⁵¹ Коммунизм, террор, человек. Дискуссионные статьи на тему “Чёрной книги коммунизма” / Состав. С.Кройцберг, И.Маннтойфель, А.Штейнингер. – К., 2001. – 195 с.

⁵² Там же. – С.10.

⁵³ День і вічність Джеймса Мейса... – С.122.

⁵⁴ Марочко В. “Бодай те лихо не верталось...” // Сучасність. – 1993. – №2. – С.90–93.

⁵⁵ Международная комиссия по расследованию голода... – С.179.

⁵⁶ Кульчицкий С.В. Голод 1932–1933 гг. в Украине как геноцид. – К., 2005. – 220 с.

⁵⁷ Die neue Ukraine: Gesellschaft – Wirtschaft – Politik (1991–2001) / Hrsg. von G.Simon. – Köln; Weimar; Wien; Böhlau, 2002. – 363 s.

⁵⁸ Зімон Г. Чи був голодомор 1932–1933 рр. інструментом “ліквідації” українського націоналізму? // УІЖ. – 2005. – №2. – С.118.

⁵⁹ Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу. Історико-економічне дослідження. – Х., 1997. – С.78–80.

⁶⁰ Граціози А. Голод у СРСР 1931–1933 рр. та український голодомор: чи можлива нова інтерпретація? // УІЖ. – 2005. – №3. – С.122.

⁶¹ Там само. – С.127.

⁶² Там само.

⁶³ Там само.

⁶⁴ Там само. – С.128.

The article shows factual, theoretical and methodological fundamentals of modern foreign historiography, debatable and not adequately ascertained problems. The author accentuates attention on the argumentations of Western and Russian historians, which deals with political and legal appraisal of famine in Ukraine as an act of genocide.

Р.Кушнеж

ЛЬВІВСЬКА УКРАЇНСЬКА ПРЕСА ПРО ГОЛОДОМОР В УСРР

У статті аналізується проблема голоду в Україні 1932–1933 рр. у львівській українській пресі.

Український голодомор 1932–1933 рр. – одна з найбільших трагедій Європи у ХХ ст., і один із найбільших злочинів більшовицького режиму проти українського народу. Трагедія є тим більшою, що коли від голоду вмирали люди, офіційно в Україні, як і в цілому Радянському Союзі, “ніякого голоду не було”, а комуністична пропаганда наголошувала на “чудовому” житті колгоспників і

---

* Кушнеж Роберт – доктор історії, Люблінський університет ім. Марії Кюрі-Скłodовської (Польща).

всіх “чесно працюючих” робітників¹. Попри зусилля пропаганди, вістки про трагедію українського села проникали через завісу мовчання до цивілізованого світу – у тому числі й до Польщі. Носіями інформації були біженці з “більшовицького раю”, закордонні робітники та журналісти, які перебували в СРСР і переконалися, як на практиці виглядала “соціалістична реконструкція” сільського господарства. Відомості про голод містилися також у листах голодуючих селян до родичів за кордоном, які потрапляли до редакцій газет.

Звичайно, долею українців на “Великій Україні” особливо переймалась українська громадськість за кордонами СРСР. Неабияку роль у допомогівій та протестаційній акції проти голодомору відіграли українці Польщі², де проживала найчисельніша, після УСРР, українська громада, а український національний рух, особливо у Східній Галичині, під інституціональним оглядом був найкраще зорганізованим. У Львові діяли головні українські партії та організації, тут виходили найвпливовіші в Польщі українські газети.

Зацікавлення львівської преси ситуацією в “більшовицькому раю” збільшувалося пропорційно з наростанням темпів голоду. Більшість газет, окрім комуністичних, регулярно інформували своїх читачів про велику трагедію українського народу.

Найбільше інформації про голод в УСРР можна знайти у двох впливових часописах – “Діло” й “Новий час”. Перший був органом головної української партії в польському сеймі – Українського народно-демократичного об’єднання (УНДО), другий – групи Дмитра Паліїва (очолював радикальну фракцію УНДО, 15 червня 1933 р., разом із Володимиром Коханом і Петром Постолюком, вийшов із партії й створив Фронт національної єдності).

Дві згадані вище газети містять багато листів голодуючих селян до родичів у Польщі. Зокрема, “Новий час” 6 травня 1933 р. опублікував один із таких листів (тут і далі всі цитати подано зі збереженням стилю оригіналу – Р.К.): “Дорогі тато і мамо! (...). Тут у нас така біда, що вже гірше бути не може. Люди з голоду умирають, денно по 8–9 душ. Один другого ріжуть і їдять. Страшно вечером куди вийти, а дитини пускати в день, бо зловлять і заріжуть. Не думайте, що може я вам щонебудь глупого пишу. Пишу живу правду (...). Запакуючи листа я довідався, що коло нас одна жінка з’їла 2-річну дитину”.

Ця ж газета 3 червня 1933 р. оприлюднила іншого листа, в якому йшлося: “(...) Не знаю, чи прийдеться цей рік пережити, а з Вами (родичами – Р.К.) побачитися не маю надії, бо додому не пускають. У селі великі крадежі, кожної ночі корови і коні крадуть. Я ще маю кобилу й корову, але не знаю, як їх спасти. В сніни забираю на ніч, але певно нічого не допоможе, тому що злодійня ломить вікна і двері та вскакує до хати. Я по цілих днях не сплю, тільки сиджу в хаті і завжди в поготівлі, як на пості (...). Я вже два рази відігнав злодіїв від корови; пса і kota у нас ніде не побачиш, вже люди поїли (...). Навіть курки не можна вдержати, маю ще 3 курки, одну вже з рук видерли; мав 4 качки, але вчора в день украли і не маю вже ніодної. Тепер у нас люди дуже мруть з голоду (...). По 10–20 осіб вмирає денно в селі. Я певний, що того не переживу. Не раз згадую, що краще було на війні умерти враз зі своїми товаришами, як тепер з голоду. Дітей з хати не можна пускати, бо можуть порізати, батьки вже своїх дітей ріжуть і їдять (...)”.

У листі, опублікованому 11 червня 1933 р. в цій же газеті, ішлося: “(...) Описати, що твориться у нас, неможливо (...). Пухлі з голоду масами валяються по місті; двері не запряються, ходять, просять куска хліба, особливо селяни. Учора в нашому дворі помер опухлий з голоду. Через кілька хвилин вже був роздітий (...). Ось картина життя в державі працюючих робітників і селян”.

Нерідко голодуючі хлібороби в листах просять допомогти чим-небудь – вислати гроші або харчі. “Новий час” від 18 травня 1933 р. містить лист із УСРР, на-

писаний 28 лютого 1933 р. до рідні в Галичині: “(...) Ніколи не посмілівбися попросити тимчасової милості. А тепер радби був, щоб весни та літа діждати. Пришліть хоч два доляри у листі, бо тут за чужоземну валюту можна б по дешевій ціні купити в державній крамниці хоч муки на той час. Діти мало не щодня просять, благають мене, щоб я хоч Вам, наші дорогі, написав, щоб прислали хоч трохи грошей, бо й вони бачуть, що ще більше горе їх чекає. Ви не можете собі уявити таких картин, які тут щодня побачите. Коли б чума косила, то вона б скоро поклала покоси, а то мучить, а потім пропадаєм гірш собаки. Всяке переживав – і не доїв і не досипляв, і на війні, і в неволі побував, а такого безпорядного ще не бачив і не знав. Я й сам дивуюся, як ми живемо. Ще якимось тягнемо, але чекає нас ще страшніше (лихо). Коли будете дуже відтягати з листом, та хто знає, хто діжде, а хто ні. Щоб ще надійніше було, то пошліть одного листа з тим, що ми дуже благаємо, себто долярами, а як дамо Вам відповідь, що одержали від Вас, пишіть другого листа (...). Ви попитайте там на поchtі, чи приймуть посилку на Україну, та пришліть хоч сухарів, хоч і вівсяних, хоч які-небудь”.

“Діло” листи голодуючих селян опублікувало в номерах від 26 січня 1933 р. (матеріал “Радянські гаразди”), 27 лютого 1933 р. (“Лист з Великої України”), 30 квітня 1933 р. (“Більшовицький рай” – з нью-йоркського часопису “Новое русское слово” – без вказання номеру), 5 травня 1933 р. (“Країна нужди і голодівки”), 18 червня 1933 р. (“Нужда і голод на Україні”), 22 червня 1933 р. (“З країни нужди і голоду”), 30 червня 1933 р. (“Лист з Києва”), 6 серпня 1933 р. (“Страхіття на Радянській Україні”), 16 вересня 1933 р. (“Голод на Україні”), 16 вересня 1933 р. (“Лист з Рад. України” – з часопису “Новое русское слово” – без вказання номеру), 18 вересня 1933 р. (“Листи з Радянської України”), 16 жовтня 1933 р. (“Лихоліття України”).

“Новий час” і “Діло” черпали інформацію про голод також з інших часописів, здебільшого закордонних. “Діло” від 5 квітня 1933 р. й “Новий час” від 14 квітня 1933 р. цитували колишнього секретаря прем’єр-міністра Великобританії Д.Ллойд-Джорджа – Гарета Джонса, якому вдалося в березні 1933 р., без згоди більшовиків, побувати в кількох селах Харківської області. “Люди умирають з голоду, – писав він, – в дослівним значінні цього слова. (...) Села пустіють. В одному селі Полтавщини з 300 мешканців осталося лише 100, інші втікли зі села або померли”.

16 серпня 1933 р. “Новий час” інформував, що найбільший католицький щоденник Голландії “Де Маасбодє” (“De Maasbode”) умістив велику статтю про голод в УСРР. Двома днями пізніше, у статті “Трупи на вулицях Києва – щоденним явищем”, ця ж газета на основі кореспонденції Е.Ерго – журналіста “Варшавського кур’єра” (“Kurier Warszawski”) представила жахливу ситуацію в місті, де виснажені від голоду люди вмирали просто на вулицях (“Діло” зробило це 23 вересня 1933 р.). Восени 1933 р. “Новий час” та “Діло” представляли висвітлення голоду у французькій³, швейцарській⁴, англійській⁵, польській⁶, австрійській⁷, німецькій та бельгійській⁸ пресі⁹. Зокрема в номерах від 30 вересня та 25 й 26 листопада 1933 р. “Новий час” повідомляв, що протягом чотирьох місяців статті про ситуацію в радянській Україні з’явилися в 50 номерах 17 бельгійських та люксембурзьких газет, а від 27 жовтня по 5 листопада 1933 р. в щоденній бельгійській пресі було 58 заміток і коротких або великих статей про ситуацію в УСРР.

“Діло” опублікувало також кілька статей про голод і протестаційні акції проти “виголоджування” України, авторами яких були М.Данько¹⁰, С.Баран¹¹ (посол) та Е.Аменде¹² (генеральний секретар Конгресу національностей). 6 жовтня 1933 р. ця ж газета оприлюднила промову голови Української парламентської репрезентації (УПР) та УНДО, посла Дмитра Левицького, яку він 3 жовтня виголосив у сеймі, порушивши питання голоду на Великій Україні. Д.Левиць-

кий сказав, що голод викликано, “аби згнобити визвольний рух селян”, що голод не є “наслідком якоїсь небувалої стихійної катастрофи, а свідомої своєї мети більшовицької політики”¹³. 12 жовтня 1933 р. “Діло” опублікувало розмову з послом З.Пеленським, в якій він обговорив ситуацію в УСРР та інтерес світової спільноти до проблеми голоду в “країні робітників та селян”¹⁴.

“Новий час” у номерах від 22 й 23 липня 1933 р. опублікував розмову з “паном М.”, який працював деякий час викладачем вищої школи в УСРР, а в середині 1933 р. повернувся в Галичину. На питання: “Чи справді в Україні великий голод?”, він відповів: “Голод–голод–голод. Голод на Великій Україні жахливий. Селяни вимирають, як мухи (...). Кожного дня їздять по місті підвода та збирає трупи, яких в малому містечку завжди знайдеться 3–4”. Запитаний про людоїдство – констатував: “Мушу з жахом ствердити, що воно є на Україні. В червні відбувся в Донбасі процес проти чоловіка і жінки, яких обвинувачували в упродовженні та зарізання 17-ти дітей (...). Ви хвилюєтеся цим оповіданням – питаю – я вас розумію. А там бачите, люди, і то добрі люди, якими є українці – вже до того привикли”.

Ця ж сама газета 12 липня 1933 р. вмістила редакційну статтю, в якій її автор із сумом писав, що з приводу трагедії українського народу “культурний світ” мовчить. Та не тільки мовчить, але й підписує пакти з більшовиками. “Такий той культурний світ, – ішлося, – і апелювати до нього, надіятися від нього хоча б тільки платонічного співчуття – даремно. Бо той світ має серце тільки для сильніших і тільки їх боронить. Український нарід, закований нині в політичну неволю, приведений Москвою над пропасть поголовної голодової смерті – їм не імпоує. І не до того світа треба нині апелювати, бо шкода на це паперу (...)”.

Крім преси УНДО й групи Д.Палііва, про голод інформували часописи інших партій та організацій. “Нове село” – орган (від 2 лютого 1933 р.) Української селянської партії (УСП)¹⁵ – повідомляло своїх читачів про ситуацію в УСРР, переважно на основі звісток із неукраїнських газет¹⁶. Так, 17 жовтня 1933 р. видання передрукувало статтю з французького “Ле Матен” (“Le Matin”) про подорож американки українського походження Марти Стебало з чоловіком до рідні в Україні. Спочатку М.Стебало приїхала в село на Київщині, де народився її чоловік. “Як ми здивувалися, – пише, – коли там, де стояли колись усміхнені, чупурні села, тепер були тільки руїни без одної квітки, тини порозривані, дерева без листя, страшна тиша – ні собак, ні обійстя, скрізь віє смертю. Коли ми висіли з поїзду в ріднім селі, серце нам стискалося. Люди вийшли проти нас. Нам видавалися вони якісь величезні. Що ж – гадаю собі – обдурили нас, люди тут дуже товсті, отже дуже добре відгодовані. Та коли надійшли до нас ближче, ми побачили, що ті їх черева – напухлі. Крім цього вони були вкриті ранами, з яких ішов страшний запах гнилі і були об’язані лахміттям. Швидко розійшлася чутка, що приїхали американці (...). Я довідалася, що люди з голоду щоб наповнити чимсь шлунок їдять листя з дерев, збирають кору, з трачіння і дикого зілля пробують робити якусь саламаху (...)”. Пізніше М.Стебало з чоловіком поїхала до села Писарівка на Поділлі, де жили її мати й брати. Та коли приїхали, довідалися, що вони померли протягом останнього місяця, а в Писарівці з населенням у 800 осіб від голоду померло 150 людей¹⁷.

Відомості про голод були також у пресі, яка симпатизувала Організації українських націоналістів (ОУН). “Наш клич” 30 квітня 1933 р. інформував про масові втечі українських голодних хліборобів через Дністер до Румунії; 6 серпня 1933 р., змальовуючи ситуацію в УСРР, газета констатувала, що над Дніпром “брат брата доїдає з голоду”. 10 вересня 1933 р. цей же часопис писав про виступ на зібранні соціалістичного клубу в Празі чеських робітників Кунца та Байковського, які працювали в УСРР і в червні 1933 р. повернулися до Чехословаччини. Вони казали: “(...) У Києві голодні селяни мруть цілими де-

сятками просто на вулиці. З голодних селянських дітей формуються нечисленні кадри безпритульних (...)”.

Про голод інформували католицькі часописи “Мета” та “Нова зоря”. “Мета” 5 червня 1932 р. в статті “На границі людського пекла” представила пануючу в українському селі трагічну ситуацію, через яку селяни втікали за кордон. 2 липня 1933 р. газета оприлюднила листа, надісланого з радянської України; а 13 серпня 1933 р. вмістила передрук розмови з професором Остапом Мендою, який повернувся із СРСР¹⁸, з яворівського “Українського слова”. О.Менда між іншим сказав: “(...) Дуже часто трапляються випадки крадіжки дітей і людодійства. Божевільні з голоду родичі їдять своїх дітей. Здається у людях згаснули всіякі людські почування і люди стали дикими звірами (...)”.

“Нова зоря” 25 травня 1933 р. в статті “Нищать українську націю. Боронімося!” описала трагічну ситуацію селян за Збручем, які, не в змозі витерпіти більшовицькі переслідування, намагаються втекти до Польщі (“Східна сторона Збруча виглядає на справжню воєнну лінію, за котрою фізично винищують наш нарід, до самого кореня. Хто тікає на цей бік, той паде трупом на границі (...)”). Оскільки з кожним днем збільшувалася кількість утікачів, газета закликала розпочати акцію допомоги Наддніпрянській Україні й утворити спеціальний рятунковий комітет із представників найповажніших установ. У цьому ж номері була вміщена стаття “Страшні події на Україні. Слово про обов’язок всіх українців”, в якій йшлося: “На Великій Україні діються страшні річі. Український нарід над Дніпром в’ється з болю від мук, які завдає йому більшовицька Москва (...). В останніх часах більшовики зробили дальший крок у напрямі нищення українського народу на Великій Україні. Вони стали нищити український нарід вже не тільки як націю, але просто як людські істоти! Отже передовсім більшовики відібрали українським селянам всю землю. З тої землі потворили т.зв. колгоспи (...) і до тих колгоспів прикріпили селян (...). Як же ж живуть українські селяни на Великій Україні в більшовицьких колгоспах? Відповідь на це питання дають нам вісті, які в останніх часах приходять до нас з-за Збруча. Ці вісті – страшні! Українські селяни (...) гинуть з голоду в буквальному цих слів значінню. Перед голодовою смертю пробують вони рятуватися втечею за кордон, до Польщі, до Румунії. Але ця втеча получена з небезпекою втрати життя. Бо більшовики обсадили границю густим кордоном московських військ, які до кожного втікача стріляють і багатьох убивають. Не хочуть позбутися робочого тягла. Тому стріляють до них і гонять за ними з собаками, зовсім так само, як колись гонили в Америці за муринами-невольниками (...)”.

У статті висловлювався жаль, що представники українського народу в парламентах Польщі, Чехословаччини, Румунії й Канади не протестують проти варварського нищення більшовиками українців, а українська спільнота за кордоном не переймається долею голодуючих. Підкреслювалося, що українська еміграція в Європі й Америці має величезний національний обов’язок повідомляти про мартирологію України всі народи, серед котрих живе – усно й через пресу.

“Нова зоря” на своїх шпальтах публікувала розповіді очевидців голоду. Один із них сказав, що в Києві був свідком, як голодні люди билися між собою за доступ до помийної ями, в якій були рештки викинутого з якоїсь більшовицької кухні¹⁹.

Газета навела також деякі “голодні” листи з Великої України. В одному з них жінка-лікар писала: “Наше положення таке, що наразі я ще не стала людодійкою, та напевно буду нею, заки той лист дійде до вас (...)”²⁰. В іншому йшлося: “Що тут діється, відомо одному Богу на небі, бо ми відрізані від цілого світа. Матері вбивають своїх дітей і їдять їх м’ясо (...). Люди щасливі, коли помре кінь або корова, бо тоді можуть поїсти. Злодійство зростає неймовірно (...). Народ вимирає. Люди виходять в поле на роботу й там часто умирають. Положен-

ня розпучливе (...). На вулицях щоденно валяються трупи померлих із голоду. Не можна жити”²¹. У листі, опублікованому 15 жовтня 1933 р., йшлося, що батьки відвозять дітей до Києва й там залишають, маючи надію, що хтось візьме їх під опіку, а самі йдуть шукати хліба. Про голод у “совітському пеклі” інформували й інші львівські часописи²².

Львівська преса різних політичних напрямків активно включилася в допомогу та протестаційні акції проти голодомору в Україні. 1 липня 1933 р. “Діло” оприлюднило резолюцію Центрального комітету УНДО від 24 червня 1933 р., в якій засуджувалася політика більшовицького режиму щодо України²³.

“Новий час” та “Діло” 8 липня 1933 р. опублікували відозву до культурного світу Союзу українських журналістів і письменників на чужині (Прага, червень 1933 р.): “Цивілізований світ, кожна чесна людина з розвиненим моральним почуттям, не може обминути мовчки й байдуже того факту, що 30-мільйонний культурний європейський народ на родючій землі, на березі Чорного моря, вмирає з голоду не зі своєї вини, а виключно з вини жорстокого російського насильника-окупанта (...). Протестуємо перед цілим світом проти свідомого, систематичного винищення українського народу російською, більшовицькою окупаційною владою”.

Усенародна протестаційна акція проти “червоного терору” в Україні розпочалася після оголошення 24 липня 1933 р. греко-католицьким єпископатом у Польщі відозви “Україна в передсмертних судорогах. Український греко-католицький єпископат галицької церковної провінції в справі подій на Великій Україні до всіх людей доброї волі”²⁴, яка була опублікована більшістю українських газет у Польщі: 27 липня 1933 р. – “Ділом”; 28 липня – “Новим часом”; 29 липня – “Метою” й “Новою зорею”; 30 липня – “Неділею”. До протесту греко-католицького єпископату в Польщі приєдналися також українські греко-католицькі церкви в Канаді та США, про що інформували “Нова зоря”²⁵ й “Діло”²⁶.

У серпні 1933 р. львівська преса оголосила про створення 25 липня 1933 р. Громадського комітету рятунку України у Львові (ГКРУ) на чолі з Дмитром Левицьким і оприлюднила заклик ГКРУ до українського народу у світі приєднатися до спільної допомогової та протестаційної акції проти “червоного терору” на Україні. Уперше ця відозва була опублікована в “Ділі” 14 серпня 1933 р., а пізніше, 20 серпня 1933 р., у “Неділі” та “Меті”²⁷. 8 вересня 1933 р. ГКРУ звернувся із закликом до громадськості “культурних народів світу” протестувати проти “грабіжі, поневолення й фізичного винищення українського народу більшовицькою Москвою”, про що 14 вересня 1933 р. повідомляло “Діло”, 17 вересня – “Мета”, а 24 вересня – “Неділя”.

Після оголошення відозви від 25 липня 1933 р. українські газети закликали до масової участі в протестаційних акціях проти голодомору за Збручем. Так, “Новий час” 30, 31 липня та 3 й 4 серпня на перших шпальтах великими літерами опублікував заклик до українського громадянства протестувати проти “планового виголодження України червоною Москвою”²⁸. “Нове село” 30 липня опублікувало відозву Великої селянської ради Української селянської партії (УСП) “До братів селян галицької, волинської, поліської і холмської землі. Український хліб для українських голодних селян і робітників”, в якій звернулося до всіх українських хліборобів у Польщі організувати по селах віча, під час яких протестувати проти “грабежу хліба з України й винищення українського села голодом”.

Протестаційна акція охопила чотири воеводства: Львівське, Тернопільське, Станіславське й Волинське. 1–20 серпня 1933 р. віча та збори відбулися в 68 місцевостях (Львівське воеводство – 31, Станіславське – 24, Тернопільське – 8, Волинське – 5, найбільше в повітах: Коломийському, Стрийському, Львівському й Дрогобицькому). Багато віч мали характер партійних зборів УНДО, УСРП чи УСП²⁹.

“Мета” й “Неділя” 22 жовтня 1933 р. опублікували комунікат львівського ГКРУ від 12 жовтня 1933 р., в якому підкреслювалося, що протест має бути всенаціональним і відбудеться 29 жовтня 1933 р.³⁰ “Нове село” 29 жовтня 1933 р. поінформувало своїх читачів, що УСП підтримує акцію ГКРУ (“Хоч день жалоби влаштовує лише одна партія, українські селяни повинні взяти в нім масову участь, щоб день жалоби пройшов з якнайбільшою повагою”).

Однак не всі українські угруповання підтримали акцію ГКРУ, пов’язаного з УНДО. Зокрема, її критикувала ОУН, погляди якої знайшли відображення в статті “День боротьби з більшовизмом”, опублікованій у газеті “Наш клич” 17 вересня 1933 р. (“(...) Нема чого нам уряджувати якісь дні жалоби (...). Ми встановлюємо день боротьби з Москвою і її агентами скрізь там, де є націоналісти і носії більшовицької зарази. Нехай ніхто не думає, що наш день боротьби буде тривати 24 години. Цей день триватиме доки тут не зломиться голови останньому більшовикові-радянфілові, а там, на Східній Україні, доки не впадуть стіни тюрми народів московської імперії”).

Напередодні дня національної жалоби й протесту львівські газети “Нова зоря” (26 жовтня 1933 р.), “Діло” (28 жовтня 1933 р.), “Мета” (29 жовтня 1933 р.) опублікували пастирський лист греко-католицького єпископату від 17 жовтня “В справі допомоги Великій Україні”, який закликав усіх вірних до молитви, жалоби, покути, посту й сповіді для “випрошення з неба Божого Милосердя для терплячих й конаючих з голоду”.

“Нове село” 29 жовтня 1933 р. повідомило, що до дня жалоби долучилася також Православна автокефальна церква в Польщі. 12 жовтня канцелярія її синоду поінформувала ГКРУ, що митрополит не бачить перешкод, аби в парафіях ПАЦ відбулися богослужіння за голодуючих.

Однак українцям у Польщі не вдалося zorganizувати прилюдних сходин і маніфестацій. 24 жовтня 1933 р. Львівський воеводський відділ безпеки повідомив ГКРУ, що польська влада не дає дозволу на їх організацію через атенат проти радянського консульства у Львові³¹. Замість прилюдних віч 29 жовтня 1933 р. було проведено панахиди, довірочні наради й сходини в установах, але тільки для членів даних установ³². Під час зібрань українська громадськість збирала грошові пожертви для голодуючих. “Діло” напередодні дня жалоби інформувало, що 17 українських депутатів і сенаторів польського парламенту переказали для голодуючих по 100 злотих³³.

Українська громадська думка інформувала про протести проти більшовицької політики в Україні, організовані різними українськими партіями та організаціями, які, крім Польщі, відбулися в багатьох країнах проживання українців. Так, “Діло” 8 листопада 1933 р. писало про протести в Чехословаччині; 16 листопада – у Румунії; 15 й 29 листопада – у Болгарії; 27 листопада – у Маньджурії; 10 грудня – в Югославії; “Діло” 14, 26, 28 листопада й 10 грудня 1933 р., а також “Новий час” від 13 й 23 грудня писали про протести в США (Філадельфія, Детройт, Бостон, Нью-Йорк). “Новий час” від 16 листопада, “Мета” від 8 жовтня та “Діло” від 8 жовтня 1933 р. подавали інформацію про протести в Німеччині. Про протести в Бельгії інформували “Діло” від 26 листопада та “Новий час” від 12 й 13 листопада 1933 р.

Велике зацікавлення української преси викликала поїздка французького політика Едуарда Ерріо (тричі обіймав посаду прем’єр-міністра Франції) до СРСР. 26–29 серпня 1933 р. він побував в Україні (відвідав Одесу, Київ, Харків, Дніпробуд), а після повернення із СРСР заявив, що не бачив жодних ознак голоду³⁴.

Українська громадськість не забарилася з реакцією. Громадський комітет рятунку України в Празі навіть одногосно ухвалив рішення притягти французького політика до суду честі за наклеп, однак інші українські організації не підтримали цієї ініціативи³⁵. Голова УПР та УНДО Д.Левицький пропонував

відповіді Е.Ерріо в офіційному листі, опублікованому в “Ділі”. Такий лист був опрацьований головою празького ГКРУ професором О.Бочковським і опублікований у пресовому органі УНДО – “Ділі” 9 вересня 1933 р.: “(...) Ви фатально помиляєтеся, – писав О.Бочковський, – в оптимістичній оцінці совітського суспільного будівництва. (...) Особливо тепер, коли прилюдно захоплюєтеся досягненнями більшовизму в країні, що саме конає в агонії, до тла виснажена більшовицькими експериментами (...)”³⁶.

“Новий час” 2 вересня 1933 р. вмістив передрук із паризького “Возродження” (“Возрождение”), яке подало звістку з німецьких дипломатичних кіл про підготовку більшовиків до візиту Е.Ерріо. Перед приїздом французького гостя відбулася нарада московського політбюро, на якій було вироблено програму поїздки Е.Ерріо, особлива увага зверталася на те, щоби не допустити несанкціонованих зустрічей. На кожній фабриці, яку мав відвідати французький гість, було обрано довірених комуністів, що цілими днями вчилися виголошувати привітальні промови й “правильно” відповідати на можливі запитання. На час візиту французького політика з фабрик усувалися всі непевні робітники, а решта одержали нове робітниче вбрання. Крім того, уживалися заходи, щоби дорогою, якою мав їхати поважний гість, не було голодних і бездомних. Охорону Е.Ерріо забезпечувала група чекістів, очолювана Чорбою. На пошті існував спеціальний “чорний кабінет”, де цензурувалася кореспонденція до Е.Ерріо, адже була інформація, що багато громадян СРСР написали листи до нього за посередництва французького посольства.

Американський журналіст Гаррі Ленґ був свідком приготування Києва до візиту французького політика. Його враження описали газети “Діло” (17 листопада 1933 р.) й “Нове село” (28 листопада 1933 р.): “День перед приїздом делегації все населення змобілізували в 2 годині ночі, щоби чистило вулиці, прибирало доми і заводило порядок на головних вулицях. 10 000 рук намагались у судорожному поспіху надати європейський вигляд занедбаному і неохайному місту. Всі крамниці, що розділяли харчі, і кооперативи були зачинені. Чергу перед ними заборонили. Беззахисні жebraки і собаки (sic!) щезли з лиця землі. На рогах вулиці видно було чепурно одягнених міліціонерів на гарних конях, що мали гриви, перенизані стрічками – образ, якого Київ ще не бачив. Гості приїхали, були явно невдоволені всім, що побачили, вписали свої прізвища до міської книги і від’їхали. Вечером того самого дня розібрали всю цю декорацію, міліція щезла, харчеві пункти знову відчинили свої ворота, і перед ними потяглись черги з понурами і безнадійними совітськими громадянами. Я сидів випадково в товаристві більшовицьких совітських урядовців, директорів і членів партії, саме тоді, коли часописи принесли вістки про розмову Ерріо, в якій говорив, що в Росії він не бачив ніякого голоду. Варто було бачити лиця присутніх і гіркий, інколи зловбий сміх, що супроводив читачів цієї розмови”.

“Мета” від 3 грудня 1933 р. вмістила передрук статті В.Прокоповича, надрукованої 12 листопада 1933 р. в паризькому “Тризубі”, в якій автор піддав гострій критиці “захвати Ерріо” побаченим у СРСР: “Не може бути мови про мимовільну помилку Ерріо. Високі інтелектуальні прикмети французького політика виключають можливість, аби він дався ошукувати більшовикам. Найглухші є ті, що не хочуть слухати, а найсліпіїші ті, що не хочуть бачити. Ерріо напевно не хоче бачити ані чути, що діється на Україні. Робить це свідомо, з політичних мотивів. Але політика не повинна заслонювати очевидної правди (...). Ганьбою сучасності є факт, що серед людей високої цивілізації є ще одиниці, які охоче мостять шлях пекельної музики більшовизму і неначе весело приграють до танцю смерті”.

Критика з боку української преси не вплинула на Е.Ерріо, який і надалі прилюдно заперечував наявність голоду в “більшовицькому раю”. У паризькому часопису “Ль’Інформасьйон” (“L’Information”) він опублікував серію статей

“Російські студії”. У першій статті, цитованій “Ділом” 21 листопада 1933 р., ішлося: “З Берліна йде вся кампанія про буцімто голод на Україні, добре zorganizована на те, щоби зворушити шляхитні серця, кампанія жахлива, що хоче викликати вражіння жаху старими фотографіями з попереднього голоду, який ми самі бачили під час нашої останньої подорожі у 1922 р. Мета цієї кампанії? Легко її відкрити коли завдамо собі труду і візьмемо в руки журнал “Volk und Reich”, видаваний німецьким урядом і спеціально присвячений справам Східної Європи. В одному зі своїх останніх чисел є стаття про те, як створити українську державу, яку підтримували би Німеччина та Англія (...). Колись чули (і чуємо досі), що Німеччина вигадала Україну. Тепер вона вигадує голод; ті тисячі листів, що приходять з різних кінців СРСР про голодних, з проханням допомоги чим-небудь, усе це zorganizоване на терені совітської влади – німцями! Словом, як каже російська проповідка: німець і мавпу видумав (...)”.

Таким чином, українська преса Львова приділяла багато місця ситуації за Збручем, активно включилася в допомогіві та протестаційні акції проти голодомору в УСРР, інформувала про голод не тільки українців у Польщі й світі, але й намагалася звернути увагу світової спільноти на страшні події в “більшовицькому раю”. Проте це не могло суттєво допомогти голодуючим. У СРСР офіційно голоду “не було”, тож про прийняття гуманітарної допомоги від Заходу навіть не йшлося.

¹ Див.: *Kuźnierz R.* Propaganda radziecka w okresie Wielkiego Głodu na Ukrainie (1932–1933) // *Dzieje Najnowsze*. – 2004. – №4. – S.29–46; *Idem.* Ukraina w latach kolektywizacji i Wielkiego Głodu (1929–1933). – Toruń, 2005. – S.174–189.

² Див.: *Кушнеж Р.* Участь української громадськості Польщі в допомогівих та протестаційних акціях проти голодомору в Україні // *Український історичний журнал*. – 2005. – №2. – С.131–141.

³ Французька преса про страхіття голоду на Україні // *Новий час*. – 1933. – 4 вересня (на основі *Le Matin*. – 1933. – 30, 31. VIII); Страшне лихоліття населення на Україні // *Діло*. – 1933. – 6 вересня (на основі *Le Matin*. – 1933. – 30, 31. VIII).

⁴ Трагедія України // *Новий час*. – 1933. – 15, 16 вересня (на основі *Neue Zürcher Zeitung*. – 1933. – 1. IX).

⁵ Англійська преса про голод на Україні // *Новий час*. – 1933. – 17 вересня (на основі *Daily Telegraph*. – 1933. – 9. IX; *Christian Herald*. – 1933. – 7. IX; *English Churchman*. – 1933. – 7. IX; *Yorkshire Observer*. – 1933. – 14. IX); Довкола голоду на Україні // *Новий час*. – 1933. – 19 жовтня (на основі *Daily Express*. – 1933. – 2. X; *Catholic Herald*. – 1933. – 7. X; *Catholic Times*. – 1933. – 6. X); Англієць про ситуацію на Східній Україні // *Новий час*. – 1933. – 26 жовтня (на основі *Manchester Guardian*. – 1933. – 17, 18, 19, 20, 21. X); Англійська преса про голод на Україні // *Діло*. – 1933. – 17 вересня (на основі *Daily Telegraph*. – 1933. – 9. IX; *Christian Herald*. – 1933. – 7. IX; *Yorkshire Observer*. – 1933. – 14. IX; *English Churchman*. – 1933. – 7. IX).

⁶ Статистика голодової смерті // *Діло*. – 1933. – 23 серпня (на основі *Польсько-українського бюлетеня (Biuletyn Polsko-Ukraiński)*. – 1933. – №16); Проломання польської мовчанки про голод в УСРР // *Діло*. – 1933. – 26 жовтня.

⁷ *Діло*. – 1933. – 2 серпня; Жнива смерті // *Новий час*. – 1933. – 26 липня.

⁸ Бельгійська преса про події на Великій Україні // *Новий час*. – 1933. – 30 вересня (на основі *La Libre Belgique*. – 1933. – 1. IX; *La Province*. – 1933. – без вказання номеру; *La Flandre Libérale*. – 1933. – без вказання номеру); Бельгійська преса про голод на Україні // *Новий час*. – 1933. – 25, 26 листопада (на основі *Avenir du Luxembourg*. 1933. – 31. X; *Echo de la Bauvaie*. – 1933. – 2. XI; *Le Pays Wallon*. – 1933. – 31. X; *La Libre Belgique*. – 1933. – 2. XI) та ін. Відгуки голоду на Радянській Україні в німецькій і бельгійській пресі // *Діло*. – 1933. – 25 вересня (на основі часописів *Germania*, *8 Uhr Abendblatt*, *Stuttgarter Neues Tageblatt*; *La Flandre Libérale* та ін. – без вказання номерів); Експеримент доведений до абсурду // *Діло*. – 1933. – 8 жовтня (на основі *La Flandre Libérale*. – 1933. – 2. IX).

⁹ Див. також: Відгуки голоду на Радянській Україні в європейській пресі // *Діло*. – 1933. – 30 вересня (на основі *Manchester Guardian*. – 1933. – 13. IX; *Catholic Herald*. – 1933. – 9. IX; *La Province*. – 1933. – 19. IX; *Der Tag*. – 1933. – 24. IX).

¹⁰ Данько М. Диктатура голоду // Діло. – 1933. – 29 червня; Європейська акція проти голоду на Україні // Там само. – 3 вересня; Протиголодова акція на міжнароднім терені // Там само. – 20 жовтня.

¹¹ Баран С. З нашої трагедії за Збручем // Діло. – 1933. – 21 травня.

¹² Аменде Е. Голод на Україні // Діло. – 1933. – 28 липня; Голод на Україні // Діло. – 1934 – 6 січня.

¹³ Положення українського народу в Польщі. Промова голови Української парламентської репрезентації посла д-ра Дмитра Левицького на пленарному засіданні сейму 3.XI.1933 р. при першому читанні бюджетового прелімінара на 1934/1935 // Діло. – 1933. – 6 жовтня.

¹⁴ Голод на Україні й опінія світа (З розмови з послом З.Пеленським) // Діло. – 1933. – 12 жовтня.

¹⁵ До цієї дати “Нове село” було незалежним селянським тижневином (Р.К.).

¹⁶ Див.: Москва хоче голодом знищити Україну. Мільони людей вмирає. Людоїдство // Нове село. – 1933. – 2 липня (на основі New York American. – 1933. – 4. VII; Daily News – без вказання номеру); В цілім Рад. Союзі люди вмирають з голоду // Там само (на основі Times – без вказання номеру); 10 мільонів людей вмерло з голоду на Україні і Кавказі // Там само. – 23 липня (на основі Daily Telegraph – без вказання номеру); Трупи на вулицях Києва – щоденним явищем // Там само. – 28 серпня (на основі газети Kurier Warszawski. – 1933. – 15. VIII); Що діється на Великій Україні. Швейцарський часопис про Україну // Там само. – 24 вересня (на основі Le Journal de Genève. – 1933. – 24. IX); Англійські часописи про голод на Україні // Там само. – 1 жовтня (на основі Daily Telegraph. – 1933. – 9.IX; Christian Herald. – 1933. – 7. IX; Yorkshire Observer. – 1933. – 14. IX); Що діється на Україні // Там само. – 5 листопада (на основі Manchester Guardian. – 1933. – 17-21. X).

¹⁷ На статтю з “Ле Матен” посилалися також “Діло” й “Новий час” (див. прим. 3).

¹⁸ Ідеться, напевно, про ту саму особу, розмову з якою оприлюднив “Новий час” у номерах від 22 й 23 липня 1933 р. (у “Новому часі” замість прізвища подано тільки ініціал – М.).

¹⁹ Великий голод на Україні // Нова зоря. – 1933. – 1 червня.

²⁰ Страшний голод в ССРСР // Нова зоря. – 1933. – 25 червня (на основі лондонської Times – без вказання номеру).

²¹ Людоїдство на Україні // Нова зоря. – 1933. – 25 серпня (на основі паризького Возрождения – №2999).

²² Див., наприклад: Неділя. – 1933. – 27 серпня; 17 вересня.

²³ У резолюції йшлося: “(...) В сільськогосподарській ділянці [більшовики] довели колективізацією до занархізування хліборобства та повели неперемірливу в засобах і наскрізь грабункову політику, яка спричинює в тій найбагатшій і найплодовитшій країні Східної Європи постійний голод і невидану в світі нужду в українському селі. Така господарська політика комуністів довела до того, що маси українського населення вмирають з голоду. Центральний комітет Українського народно-демократичного об’єднання якнайгостріше осуджує цю грабницьку, обраховану на фізичне і моральне винищення українського народу політику комуністів на Україні (...)” (Положення на Радянській Україні. Резолюція Центрального комітету УНДО з 24 червня 1933 р. // Діло. – 1933. – 1 липня).

²⁴ У відозві, підписаній митрополитом А.Шептицьким та єпископами, йшлося: “Україна в передсмертних судорогах! Населення вмирає голодовою смертю. Побудована на несправедливості, обмані, безбожності, деправації людоїдна система (...) довела багатий край до голодової руїни (...). Нині бачимо поступання більшовиків: положення з кожним днем стає страшнішим. На вид таких злочинів німіє людська природа, кров стинається в жилах. Безсилні подати яку-небудь матеріальну допомогу конаючим братам, взиваємо всіх наших віруючих, щоби молитвами, постами, усенародною жалобою, жертвами і всіма можливими добрими ділами християнського життя випрошували з неба помочі, коли на землі нема ніякої надії на людську поміч. А перед цілим світом знову протестуємо проти переслідування малих, убогих, слабих і невинних, а гнобителів обвинувачуємо перед судом Усевишнього (...). Усіх християн цілого світу, всіх віруючих у Бога, а особливо всіх робітників і селян, передовсім всіх наших земляків просимо прилучатися до цього голосу протесту та болю і розповсюдити його в якнайдалшій країні світу. Усі радіостанції просимо рознести наш голос цілому світові: може дійде він і до убогих хатин кона-

ючих з голоду селян. Нехай перед страшною смертю, серед лютих страждань голоду, буде для них хоч малою потіхою згадка, що їх брати знали про їх страшну долю, над ними боліли, терпіли та за них молилися (...)

²⁵ 30 листопада 1933 р. ця газета писала, що 13 вересня 1933 р. єпископ українців-католиків Канади Василій Ладика звернувся до всіх віруючих із закликом, “щоби благаннями й жертвами випрошували в Бога браттям на Великій Україні, погибаючим у більшовицькій царстві сатани, скорий рятунок, полегшу та відвернення страшно-го горя”. Єпископ доручив усім священикам дієцезії “уладити в намірі терплячих братів” окремі богослужіння з відповідними проповідями й участю віруючих.

²⁶ 18 грудня 1933 р. ця газета інформувала, що апостольський екзарх для українців у США архієпископ Богачевський наказав відправити 24 грудня 1933 р. в усіх американських греко-католицьких церквах богослужіння за голодуючих, а також провести допомогові акції.

²⁷ Під відозвою підписались від УПР Д.Левицький та Д.Великанович, а також представники 34 українських організацій і інституцій. У документі йшлося: “Бийте у великий дзвін на тривогу. Український Народе! Велика Україна (...) корчиться нині в голодових муках і болях, і терпить невиносимий національний гніт. Російські комуніст-більшовики, що вогнем і мечем знищили Українську Державу над Дніпром, що багнетами насадили свою диктатуру на нашій землі, розпинають тепер український народ. Вони нищать найкращих його синів розстрілами, мучать тюрмами й засланнями і масово виголоджують усе населення на Україні. Це не поголоски й не плітки, це найчистіша правда! Про цю страшну правду говорить нині голосно світ, про цю болячу правду кажуть наші тамошні брати у численних листах до свояків і знайомих, про цю жахливу правду оповідають і численні втікачі з більшовицької неволі. Зате цю трагічну правду закривають комуністи. З усіх листів наших нещасних братів і з усіх оповідань втікачів чуємо розпачливий крик: “Рятуйте, бо гинемо від насильництва й голоду!” Український Народе! Де б ти не жив поза межами Великої України, чи в Галичині, чи на Волині й Холмщині, чи в далекій Австралії, чи на Буковині й Бессарабії, чи в Китаю, чи на Закарпатті й на еміграції в Європі, чи в гарячій Африці – ніде Ти не можеш спокійно приглядатися величезному горю та мукам Твоїх поневолених і голодних братів. Ти мусиш сказати своє тверде слово гнобителям і цілому світові про їхню неволю. Ти мусиш зробити все, щоби рятувати загрожене існування 35-ти мільйонів братів – щоби рятувати тим самим себе, своє національне життя перед загладою (...). Український Народе! Урвалася міра Твого терпіння. Мовчати далі не можна! Скрізь де б’ється українське серце, треба не тільки протестувати проти всіх комуністичних насильств, але й заворушити сумлінням цілого людства, поставити на ноги весь світ, щоби він звернув увагу на Твоє положення й прийшов Тобі з допомогою”.

²⁸ 30 й 31 липня 1933 р. на перших шпальтах було написано: “З’ЄДНАЙМОСЯ ВСІ В ГОРЮ З ВЕЛИКОЮ УКРАЇНОЮ. Усі на протестаційний фронт! Смерть московським наїздникам!”, а 3 й 4 серпня 1933 р. – “Скликайте віча й наради. Протестуйте проти планового виголоджування України червоною Москвою”.

²⁹ Кушнєж Р. Участь української громадськості Польщі... – С.135.

³⁰ День жалоби і національного протесту. Комунікат Українського громадського комітету рятунку України // Мета; Неділя. – 1933. – 22 жовтня.

³¹ Актентат відбувся 21 жовтня 1933 р., коли член ОУН Микола Лемик на знак протесту проти більшовицької голодової політики в Україні застрелив секретаря консульства А.Майлова (об’єктом актентату мав бути сам консул).

³² Кушнєж Р. Участь української громадськості Польщі... – С.135.

³³ Див.: Діло. – 1933. – 27 жовтня; Новий час. – 1933. – 28 жовтня.

³⁴ Правда. – 1933. – 13 вересня.

³⁵ Biblioteka Narodowa w Warszawie – Mikrofilm 68694. – S.143.

³⁶ О.Бочковський також опублікував у “Ділі” від 12 й 13 грудня 1933 р. статтю “Пан Еріо – Совіти та голод на Україні”.

The issue of this article is the question of the famine of 1933 in Ukraine in ukrainian press of Lviv.

В.М.Нікольський*

РЕПРЕСІЇ ЗА “ЛІМІТАМИ” (1937–1938 рр.)

У статті на основі документів Державного галузевого архіву Служби безпеки України вперше розглянуто процес розгортання масових політичних репресій у 1937 р. Публікація є продовженням досліджень автора із цієї проблематики.

Питання “великої чистки”, здійсненої органами НКВС СРСР під керівництвом правлячої партії у 1937–1938 рр. і сьогодні знаходяться в полі зору дослідників. 2005 р. було започатковано міжнародний проект “Великий терор у регіонах СРСР”, який реалізується спільними зусиллями вчених Німеччини, Росії й України. Основні моменти проблематики найбільш повно викладено в монографії дослідників із Рурського університету (Бохум, Німеччина) Марка Юнге й Рольфа Біннера¹, проте в цій праці відсутні матеріали, що стосуються України. Автор запропонованої розвідки окремі аспекти цієї проблеми висвітлив у серії публікацій², і, певною мірою, в монографії “Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х–1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження”³.

Джерельну основу праці становлять документи фондів Державного галузевого архіву Служби безпеки України (Київ) та матеріали, отримані з Московського музею й громадського центру “Мир, прогрес, права людини” ім. А.Сахарова. Метою даної публікації є узагальнення фактів, що стосуються проведення органами НКВС так званої “масової операції” у 1937–1938 рр. в Україні.

Дослідники політичних репресій радянських часів пов’язують початок так званої “великої чистки” з лютого-березневим пленумом ЦК ВКП(б) 1937 р. Аналіз стенограми цих зборів керівних кіл правлячої партії доводить, що там ішлося про необхідність нещадної боротьби та знищення німецько-японсько-троцькістсько-бухаринських шпигунів і шкідників та їхніх організацій⁴. Безумовно, “боротьба” органів Управління держбезпеки Народного комісаріату внутрішніх справ у цьому напрямку розгорталася й посилювалася. Але проведення так званої “масової операції”, яку згодом охрестили “великою чисткою”, розпочалося без будь-якого посилення на рішення чи матеріали зазначеного пленуму. 2 липня 1937 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило постанову “Про антирадянські елементи”, за якою пропонувалося надіслати секретарям обкомів, крайкомів, ЦК республіканських компартій телеграму такого змісту:

“Помічено, що більша частина колишніх куркулів та кримінальників, яких висла-но свого часу з різних областей у північні та сибірські райони, що потім, по закінченню терміну висилки, повернулися до своїх областей, – є головними призвідниками всіляких антирадянських та диверсійних злочинів, як у колгоспах та радгоспах, так і на транспорті та в деяких галузях промисловості.

ЦК ВКП(б) пропонує всім секретарям обласних і крайових організацій та всім обласним, крайовим і республіканським представникам НКВС узяти на облік усіх куркулів та кримінальників, які повернулися на батьківщину, щоб найбільш ворожі з них були негайно заарештовані та розстріляні в порядку адміністративного провадження їхніх справ через трійки, а інші – менш активні, але все ж ворожі елементи, були б перепісані та вислані в райони за вказівкою НКВС.

ЦК ВКП(б) пропонує у п’ятиденний термін подати до ЦК склад трійок, а також кількість тих, хто підлягає розстрілу, рівно як і кількість тих, хто підлягає висланню. Секретар ЦК Й.Сталін”⁵.

* Нікольський Володимир Миколайович – д-р іст. наук, професор кафедри історії України Донецького національного університету.

4 липня 1937 р. о 22.30 НКВС УРСР отримав із Москви телеграму №11924:

“Усім нач. НКВС і нач. УНКВС країв та областей

З отриманням цього візьміть на облік усіх куркулів і кримінальників, що повернулися після відбуття покарання та втекли із таборів і осіли у Вашій області.

Усіх обрахованих куркулів і кримінальників розділіть на 2 категорії:

1) Найбільш ворожі елементи, що підлягають арешту та розстрілу в порядку адміністративного проведення їх справ через трійки.

2) Менш активні, але ворожі елементи, що підлягають висиланню в райони за вказівкою НКВС СРСР.

До 8/VII телеграфом надайте мені кількість осіб 1-ї та 2-ї категорій із визначенням окремо куркулів і кримінальників.

Щодо часу операції та порядку її проведення – вказівки дам додатково.

№266

ЄЖОВ

Вірно

(підпис)”⁶

Того ж дня нарком внутрішніх справ УРСР І.Леплевський підписав телеграму:

“Усім начальникам обласних управлінь НКВС. Негайно ознайомтеся в секретарів обкомів із директивою ЦК щодо антирадянської ворожої діяльності куркулів та кримінальників, що повернулися із заслання. На підставі цієї директиви дайте негайно вказівку всім начальниками міськрайвідділів, начальникам прикордонних загонів, начальникам оперпунктів, щоби вони на протязі двох діб, мобілізувавши для цього весь апарат УДБ та міліції, перевірили в себе облікові й агентурні матеріали стосовно кримінального та куркульського елементу, що повернувся із заслання, перевірили всіх заарештованих у цих категоріях, щоби 5–6 липня в облуправління були викликані всі начальники органів, які б мали точні списки обрахованих куркулів та кримінальників, що повернулися із заслання, з розподілом на дві категорії: перша категорія – що виявляють активність і підлягають розстрілу, та друга категорія – що підлягають виселенню. 7 липня надайте мені цифрові дані у відповідності до наведеної вище телеграми ЦК ВКП(б).

З метою нерозголошення в телеграмах районам вказати, що перша категорія намічається до суворой ізоляції, друга – до висилки.

4/VII-37 р.

ЛЕПЛЕВСЬКИЙ”⁷.

Проведенню операції передували відповідні організаційні дії. Так, згідно з “Оперативним планом щодо вилучення куркулів та кримінальників 1-ї категорії”, обласні управління НКВС зобов’язувалися організувати на місцях перевірку якості та повноти матеріалів, зібраних на найбільш “озлоблених” із намічених до арешту. Органи УДБ повинні були провести практичну підготовчу роботу та провадити слідство щодо куркулів, а міліція – стосовно криміналітету. Операція з їх вилучення проводилася одночасно по всій країні. Термін для провадження слідства визначався в 7 діб. Було окреслено перелік документів, необхідних для справ: 1) дані для з’ясування місцезнаходження осіб, намічених до арешту, та щодо складу їх сімей; 2) довідка й характеристика сільської ради й колгоспу (щодо соціально-майнового стану, соціальної небезпеки тощо); 3) довідка судово-слідчих та адміністративних органів щодо судимості й реєстрації; 4) протоколи допитів свідків, очних ставок; 5) довідки, складені за агентурними матеріалами; 6) санкція прокурора на арешт; 7) висновки в справі. До участі в операції залучався перевірений актив партійців. Беручи до уваги значну територію республіки, у колишніх окружних центрах та інших пунктах за 5 днів до початку операції створювалися міжрайонні оперативні групи. Усіх заарештованих розміщували у в’язницях або місцях формування цих груп. На чолі міжрайгруп ставилися відповідальні представники облуправлінь НКВС або начальники відповідних міськрайвідділів чи окрвідділів. Арешти санкціонувалися начальниками міжрайонпергруп на підставі матеріалів справ та узгоджувалися з районним прокурором.

Після арешту куркулів і кримінальників перед відправкою у в'язницю начальник міжрайонпергрупи повинен був особисто провести допит кожного заарештованого та звірити об'єктивні дані з матеріалами справи. Час, що залишався до початку операції, необхідно було використати для уточнення й поглиблення компрометуючого матеріалу. Найбільш озлоблені куркулі та соціально небезпечні кримінальники підлягали негайному арешту. Обласні трійки мусили виїжджати в місця концентрації заарештованих і розглядати їхні справи з викликом кожного (підкреслено в документі. – В.Н.).

Наголошувалося, що начальники облуправлінь і міськрайвідділів НКВС персонально відповідають за якість зібраних матеріалів, визначених як підґрунтя для арешту. Задля перевірки організації роботи з вилучення куркулів і кримінальників, НКВС УРСР надсилав своїх представників до обласних управлінь. Було також акцентовано увагу на необхідності використання матеріалів на куркулів – членів релігійних сект, які підтримували зв'язки з іноземними консульствами, засуджених раніше за шпигунство, колишніх політбандитів, а також тих, хто отримував допомогу з Німеччини.

Із метою запобігання спробам втечі за кордон із боку окремих куркулів і злочинців, прикордонним загонам було надіслано розпорядження – за 5 днів до початку операції перейти на посилений режим охорони кордону⁸.

Згідно з оперативним планом, було створено 45 міжрайонних оперативних груп із такою дислокацією:

Вінницька область: Вінниця, Бердичів, Шепетівка, Тульчин, Проскурів, Кам'янець-Подільський, Могилів-Подільський.

Дніпропетровська область: Дніпропетровськ, Запоріжжя, Кривий Ріг, Мелітополь, Олександрія.

Донецька область: Сталіно, Маріуполь, Артемівськ, Ворошиловград, Старобільськ.

Київська область: Київ, Житомир, Коростень, Черкаси, Умань, Біла Церква, Новгород-Волинський.

Молдавська АРСР: Тирасполь, Балта.

Одеська область: Одеса, Миколаїв, Кіров, Первомайськ.

Харківська область: Харків, Полтава, Кременчук, Лубни, Суми, Куп'янськ, Ізюм.

Чернігівська область: Чернігів, Конотоп, Ніжин, Глухів, Прилуки, Ромни, Городня⁹.

23 липня 1937 р. у НКВС УРСР відбулася перша нарада з питань “підготовки до вилучення куркулів та криміналітету в Україні”, у якій взяли участь М.Герзон (тоді – начальник 4-го відділу УДБ НКВС УРСР), Я.Камінський (т.в.о. начальника Управління робітничо-селянської міліції НКВС УРСР), Вольфсон (начальник тюремного управління НКВС УРСР), Мунвез (начальник 8-го відділу УДБ НКВС УРСР). Було схвалено такі рішення (протокол підписано М.Герзоном, затверджено заступником наркома внутрішніх справ УРСР В.Івановим): розподілити особовий склад за областями; припинити діяльність літніх таборів міліції та відрядити їх учасників до областей; залишити резерв у 669 осіб зі складу командного та рядового складу Київської, Харківської, Полтавської, Одеської шкіл міліції; припинити відпустки для міліціонерів; залучити до операції прикордонні загоны, курсантів школи УДБ, 2-го Харківського військового училища військ НКВС і Харківської школи ГУЛАГ'у; посилити охорону в'язниць конвойними військами; скласти план “завантаження” в'язниць з огляду на їх максимальне використання; відправляти у в'язниці лише “контингент” першої категорії, а другу утримувати в КПЗ; орієнтовні дані додаткового “розміщення” – до 8000 осіб; в областях підготувати для заарештованих додаткові приміщення в пунктах знаходження міжрайонпергруп; організува-

ти облікову роботу стосовно заарештованих із періодичністю звітів один раз на два дні; за угодою з Москвою розробити єдину форму звітності¹⁰. Другий протокол наради щодо підготовки “куркульської операції” в архіві не зберігся.

28 липня 1937 р. було проведено третю нараду, в якій узяли участь, окрім названих вище осіб, С.Заславський (т.в.о. начальника 6-го транспортного відділу УДБ НКВС УРСР), Ярошевський (посада не з’ясована, займався питаннями фінансування проведення операції) та Б.Борисов (т.в.о. начальника відділення 4-го відділу УДБ НКВС УРСР). Розглядалися два питання: щодо коштів та в’язниць.

Було визначено розподіл витрат на проведення “куркульської операції”, за яким передбачалося: виплати 5000 ос. із залученого активу (на 10 днів) до 7 руб. на особу; скорочення вдвічі канцелярських і друкарських витрат по міждрайопергрупах та облвідділах; централізоване виділення коштів на виготовлення бланків звітності; збільшення виплат по 2-му Харківському училищу військ НКВС до 30 днів; додаткові витрати по Управлінню місць ув’язнень на речове забезпечення; збільшення часу утримання в КПЗ до 15 діб із відповідними витратами. Також узяли до відома, що у в’язницях і КПЗ, за умови дотримання черговості, можна було розмістити до 40 тис. заарештованих¹¹.

3 серпня 1937 р. відбулася четверта нарада, за участі всіх названих вище осіб. Був здійснений розподіл особового складу шкіл УДБ та міліції за областями, зокрема: Одеська – 181 особа, Харківська – 169, Донецька – 95, Київська – 111, Дніпропетровська – 88, Чернігівська – 35, Вінницька – 120, Молдавська АРСР – 60 осіб¹².

Згідно з оперативним наказом народного комісара внутрішніх справ СРСР за №00447 від 30 липня 1937 р. “Про операцію з репресування колишніх куркулів, кримінальників та ін. антирадянських елементів”, було встановлено:

“1. Усі куркулі, кримінальники та ін. антирадянські елементи, що підлягають репресуванню, поділяються на дві категорії:

а) до першої категорії належать усі найбільш ворожі з перелічених вище елементів. Вони підлягають негайному арешту та, після розгляду їх справ на трійках – РОЗСТРІЛУ (тут і далі підкреслено в документі – *В.Н.*)

б) до другої категорії відносяться всі інші, менш активні, але все ж ворожі елементи. Вони підлягають арешту та ув’язненню в таборах на термін від 8 до 10 років, а найбільш злісні та соціально небезпечні з них ув’язненню на такі ж терміни у в’язницях за визначенням трійок.

2. Згідно з наданими обліковими даними наркомаами республіканських НКВС та начальниками крайових і обласних управлінь НКВС затверджується така кількість тих, хто підлягає репресуванню:

(....)

		Перша категорія	Друга категорія	Загалом
	УКРАЇНЬКА РСР			
1.	Харківська область	1500	4000	5500
2.	Київська область	2000	3500	5500
3.	Вінницька область	1000	3000	4000
4.	Донецька область	1000	3000	4000
5.	Одеська область	1000	3500	4500
6.	Дніпропетровська область	1000	2000	3000
7.	Чернігівська область	300	1300	1600
8.	Молдавська АРСР	200	500	700

(....)¹³.

Виконання наказу планувалося розпочати з 5 серпня 1937 р. (за винятком республік Середньої Азії, Сибіру та Далекого Сходу, де було встановлено інші терміни – 10 та 15 серпня)¹⁴. Передбачалося створення особливих трійок УНКВС по областях. Головою трійки призначався начальник обласного управління НКВС, членами – перший секретар (або секретар) обкому ВКП(б) – КП(б)У та обласний прокурор. Зокрема по Україні до складу трійок входили: у Харківській області: голова – Шумський, члени – Гикало та Леонов, Київській – Шаров, Кудрявцев, Гінзбург; Вінницькій – Гришин, Чернявський, Ярошевський; Донецькій – Соколинський, Прамнек, Руденко; Одеській – Федоров, Євтушенко; Дніпропетровській – Кривець, Марголін, Цвик; Чернігівській – Корнев, Маркитан, Склярський; Молдавській АРСР – Рогаль, Тодрес, Колодій¹⁵.

Згідно з нашими підрахунками за наведеним вище документом, загальна кількість осіб, які підлягали репресуванню по СРСР, становила 268 950 чол., зокрема: за першою категорією – 75 950 (28,2%), за другою – 193 000 (71,8%).

На підставі зазначеного оперативного наказу НКВС №00447 можна створити таку порівняльну таблицю.

Таблиця 1. Розподіл “лімітів” по республіках СРСР¹⁶

Республіки СРСР	“Ліміт” загалом	% від загалу по СРСР	У тому числі: розстріл	% розстрілів від загалу арештів по республіці	% розстрілів по республіці від загалу розстрілів по СРСР
Азербайджанська	5250	2%	1500	28,6%	2,0%
Вірменська	1500	0,6%	500	33,3%	0,6%
Білоруська	12000	4,4%	2000	16,7%	3,0%
Грузинська	5000	1,8%	2000	40,0%	3,0%
Казахська	7500	2,8%	2500	33,3%	3,0%
Киргизька	750	0,3%	250	33,3%	0,2%
РРФСР	189 600	70,5%	47 450	25,0%	62,5%
Таджицька	1800	0,7%	500	27,8%	0,6%
Туркменська	2000	0,7%	500	25,0%	0,6%
Узбецька	4750	1,8%	750	15,8%	1,0%
Українська	28 800	10,7%	8000	27,8%	10,5%
табори НКВС	10 000	3,7%	10 000	100%	13,0%
Загалом	268 950	100%	75 950		

Як бачимо, існували певні закономірності, перш за все в питанні щодо частки запланованих смертних вироків серед загальної кількості репресій по республіках. На першому місці тут була Грузинська РСР (40% вищої міри соціального захисту в загальній сумі репресованих), на другому – Вірменська, Казахська та Киргизька республіки (по 33,3% розстрілів), далі – Азербайджанська РСР (28,6%), Українська та Таджикицька РСР (по 27,8%), РРФСР і Туркменська республіка (по 25%), Білоруська РСР (16,7%), остання – Узбецька республіка (15,8% розстрілів). По таборах НКВС передбачалося розстріляти весь склад “ліміту”. Слід відзначити, що пересічний показник по всіх республіках становив 27,9% розстрілів від загальної кількості майбутніх репресованих. Тобто, ліміт по Україні був близьким до пересічного показника.

Таблиця наочно демонструє співвідношення запланованих смертних вироків по республіках. Найбільша частка припадала на РРФСР (62,5%), на другому загалом місці були табори НКВС, а друге місце серед республік посідала Україна (заплановано 10,5% розстрілів від загалу цього показника по СРСР). По 3% бу-

ло заплановано в Білорусії, Грузії, Казахстані. 2% планувалися для Азербайджану та 1% – для Узбекистану. В інших республіках частки розстрілів дорівнювали 0,6% від загальної кількості по країні.

Водночас, зіставлення розподілу “лімітів” по республіках на арешти та на розстріли дає таку картину. Майже однаковими або близькими (із різницею в 0,1–0,2%) був цей показник по Азербайджану, Вірменії, Казахстану, Киргизії, Таджикистану, Туркменії та Україні. В Узбекистані було заплановано до розстрілу на 1% менше, у Білорусії – на 1,4%, а в РРФСР – на 8%. Тільки по Грузії цей показник був більшим – на 1,2%.

Для встановлення відсотків “охоплення” населення репресіями по республіках ми використали дані Всесоюзного перепису 1937 р., на підставі яких, з урахуванням даних оперативного наказу №00447, було складено наступну таблицю.

Таблиця 2. Співвідношення запланованих показників репресій до кількості населення республік СРСР¹⁷

Республіки СРСР	Загальна кількість населення	% від населення СРСР	Підлягало репресуванню	% репресованих	% розстрілів
Азербайджанська	3 056 978	1,9%	5250	2,0%	28,6%
Білоруська	5 196 549	3,2%	12 000	4,4%	33,3%
Вірменська	1 209 253	0,7%	1500	0,6%	16,7%
Грузинська	3 376 946	2,1%	5000	1,8%	40,0%
Казахська	5 120 173	3,2%	7500	2,8%	33,3%
Киргизька	1 369 667	0,8%	750	0,3%	33,3%
РРФСР	103 967 924	64,2%	189 600	70,5%	25,0%
Таджицька	1 382 168	0,9%	1800	0,7%	27,8%
Туркменська	1 168 538	0,7%	2000	0,7%	25,0%
Узбецька	5 847 448	3,6%	4750	1,8%	15,8%
Українська	28 387 609	17,5%	28 800	10,7%	27,8%
РСЧА прикордонні загоны НКВС	1 956 217				
Загалом по СРСР	162 039 473		268 950		

Аналіз таблиці дозволяє дійти таких висновків. Тільки в Туркменській РСР спостерігається збіг частки населення в загалі СРСР із часткою запланованих репресій. У більшості інших республік між цими показниками була значна різниця. Так, в Азербайджані – частка запланованих репресій на 0,1% більша від частки населення, у Вірменії, Грузії, Казахстані, Киргизії, Таджикистані й Узбекистані частки запланованих репресій були дещо меншими (відповідно, на 0,1%, 0,3%, 0,4%, 0,5%, 0,2%, 1,8%). Дещо більшою частка репресій була по Білорусії (на 1,2%). Великою була різниця цих показників тільки в РРФСР та УРСР. У Російській Федерації частка запланованих репресій перевищувала частку населення на 6,4%. А в Україні, навпаки, – була меншою частки населення на 6,8%.

Тут треба враховувати декілька принципових моментів. По-перше, для кожної республіки визначені показники мали принципово різні значення. Так, скажімо, для Таджикицької РСР 1% населення – це 13 822 чол., для РРФСР – 1 039 679 чол., а для України – 283 876 чол. По-друге, кожен відсоток збільшення репресованих – це великі людські жертви, і, навпаки, зменшення на відсоток – урятовані життя. Про це свідчать розрахунки, що демонструють, якою мірою впливали незначні перебільшення або зменшення часток запланованих репресій та розстрілів у разі розбіжностей із відповідними частками населення від загалу СРСР:

Таблиця 3. Зміни в обсягах арештів¹⁸

Республіки СРСР	Збільшення кількості заарештованих	Зменшення кількості заарештованих	Збільшення кількості розстрілів	Зменшення кількості розстрілів
Азербайджанська		5		
Білоруська	144			28
Вірменська		2		
Грузинська		15	24	
Казахська		30		5
Киргизька		4		1
РРФСР	12 134			3792
Таджицька		4		1
Туркменська				1
Узбецька		85		6
Українська		1958		16

Якщо зіставити всі наведені вище дані, розрахунки й таблиці з абзацом оперативного наказу №00447 (“...згідно з наданими обліковими даними наркомаами республіканських НКВС та начальниками крайових і обласних управлінь НКВС (виділення мос – В.Н.), затверджується така кількість тих, хто підлягає репресуванню...”), можна зробити принципово важливий висновок, що процес створення “лімітів” ішов знизу після отримання відповідної вказівки керівництва НКВС СРСР.

Сам процес відбувався так: в обласних управліннях НКВС, згідно з картотеками архівно-облікових відділків перших спецвідділів, формувалися зведені дані щодо відповідних категорій осіб, передбачених до репресування органами держбезпеки НКВС. Ці дані надходили до 8-го відділу УДБ НКВС відповідної республіки (у нашому випадку – УРСР), де їх узагальнювали, можливо навіть дещо “уточнювали” та надсилали до 8-го відділу НКВС СРСР. Цей підрозділ, яким керував Цесарський, готував остаточні “ліміти” для республік, країв та областей, “округлюючи” цифри. Після цього вони ввійшли до оперативного наказу №00447 і виглядали вже як директива центру. А далі на місцях ці “ліміти” повинні були виконувати.

У НКВС УРСР було розроблено два оперативних плани “вилучення куркулів і кримінальників” за 1-ю та 2-ю категоріями. Оперативний план стосовно 1-ї категорії передбачав такі показники арештів: куркулів – 3749 осіб, кримінальників – 1234 особи.

Таблиця 4. Розподіл арештів щодо 1-ї категорії за областями¹⁹

№№ п/п	Області	Арешти куркулів (осіб)	Арешти кримінальників (осіб)	Загалом
1	Харківська	1631	352	1983
2	Київська	840	255	1095
3	Вінницька	336	214	550
4	Донецька	257	209	466
5	Одеська	310	90	400
6	Дніпропетровська	190	44	234
7	Чернігівська	174	70	244
8	Молдавська АРСР	11	–	11
	Загалом	3749	1234	4983

Судячи з усього, це був первісний варіант, підготовлений за матеріалами реального обліку куркулів і кримінальників. Якщо порівняти ці дані з наказом №00447, то різниця виявиться суттєвою:

Харківська область: остаточно дані за наказом – 1500 осіб, за даними оперативного плану – 1983 особи; тобто в наказі менше на 483 особи.

Далі відповідно: Київська обл. – 2000 і 1095 осіб; за наказом більше на 905 осіб. Вінницька обл. – 1000 і 550 осіб; за наказом більше на 450 осіб. Донецька обл. – 1000 і 466 осіб; за наказом більше на 534 особи. Одеська обл. – 1000 і 400 осіб; за наказом більше на 600 осіб. Дніпропетровська обл. – 1000 і 234 осіб; за наказом більше на 766 осіб. Чернігівська обл. – 300 і 244 осіб; за наказом більше на 56 осіб. Молдавська АРСР – 11 і 200 осіб; за наказом більше на 189 осіб. Таким чином, загальна кількість у визначеному ліміті по УРСР за першою категорією була більшою, ніж дані республіканського оперативного плану на 3017 осіб.

Згідно з “Оперативним планом вилучення куркулів та кримінальних злочинців за 2-ю категорією” було передбачено заарештувати куркулів – 10 364 особи, кримінальників – 8589.

Таблиця 5. Розподіл арештів за 2-ю категорією по областях²⁰

№№ п/п	Області	Арешти куркулів (осіб)	Арешти кримінальників (осіб)	Загалом
1	Харківська	2444	1636	4080
2	Київська	2117	3404	5521
3	Дніпропетровська	1752	219	1971
4	Вінницька	1550	1449	2999
5	Одеська	1000	400	1400
6	Чернігівська	965	414	1379
7	Донецька	288	1067	1355
8	Молдавська АРСР	248	–	248
	Загалом	10 364	8589	18 953

Порівнявши ці дані з указаними за наказом №00447, з’ясуємо різницю:

Харківська область – статочні дані за наказом – 4000 осіб, за даними оперативного плану – 4080 осіб; тобто, згідно з наказом, менше на 80 осіб.

Визначимо ці ж показники в інших областях: Київська обл. – 3500 і 5521 осіб; за наказом менше на 2021 особу. Вінницька обл. – 3000 і 2999 осіб; за наказом більше на 1 особу. Донецька обл. – 3000 і 1355 осіб; за наказом більше на 1645 осіб. Одеська обл. – 3500 і 1400 осіб; за наказом більше на 2100 осіб. Дніпропетровська обл. – 2000 і 1971 осіб; за наказом більше на 29 осіб. Чернігівська обл. – 1300 і 1379 осіб; за наказом менше на 79 осіб. Молдавська АРСР – 500 і 248 осіб; за наказом більше на 252 особи. Отже, у другій категорії визначений ліміт по УРСР був більшим ніж дані республіканського оперативного плану на 1847 осіб.

Розглянемо ще один аспект питання щодо проведення “куркульської операції”. Маються на увазі так звані “місцеві ініціативи”, або “зустрічні плани”. Наведемо ще один пункт з оперативного наказу НКВС СРСР №00447: “ ... 3. Затверджені цифри є орієнтовними. Але наркоми республіканських НКВС та начальники крайових і обласних управлінь НКВС не мають права самостійно їх перевищувати. Будь-яке самочинне збільшення цифр неприпустиме.

У випадках, коли обстановка вимагатиме збільшення затверджених цифр, наркоми республіканських НКВС та начальники крайових і обласних управлінь НКВС зобов’язані надавати мені (наркому внутрішніх справ СРСР М.Єжову – В.Н.) відповідні мотивовані клопотання.

Зменшення цифр, як і перевід осіб, намічених до репресування за першою категорією – в другу категорію та, навпаки – дозволяється²¹.

Тобто, завчасно досить прозоро натякали на можливість змін у планах-лімітах репресій. Треба мати на увазі, що в радянському плановому господарстві зменшення директивних показників було одним із найтяжчих злочинів. Зважаючи на це, на місцях могли корегувати показники тільки в бік їх збільшення. Що й робили!

У справі “Відомості та листування щодо ходу операції куркульства за 1937 р.” Державного галузевого архіву Служби безпеки України значну частку документів становлять саме пов’язані з “корегуванням” лімітів.

29 вересня 1937 р. нарком внутрішніх справ УРСР І.Леплевський надіслав М.Єжову доповідну записку, в якій нагадував, що за його клопотанням від 5 вересня Москва збільшила ліміт для УРСР у 1-й категорії на 4200 осіб. Із початку операції до 27 вересня обласні трійки засудили за 1-ю категорією 9458 осіб, за 2-ю – 13 700. На найближчі дні було заплановано розглянути справи на 2742 особи з 1-ї категорії та на 7100 – із 2-ї. Станом на 28 вересня, у ході куркульської операції по Україні було заарештовано 13 704 особи, справи на яких ще не були розглянуті трійками. І.Леплевський повідомляв, що в обласних управліннях НКВС є матеріали, на підставі яких доречно репресувати ще понад 15 000 осіб. За цих обставин порушувалося клопотання щодо збільшення лімітів по УРСР на 4500 осіб у 1-й категорії та на 15 200 осіб у 2-й. На додаток повідомлялося, що “у зв’язку з організацією в Україні чотирьох нових областей (Полтавська, Миколаївська, Житомирська та Кам’янець-Подільська) і наближенням керівництва з обласних центрів до районів, посилюється оперативний натиск на куркульський та ін. контрреволюційний елемент”²².

17 жовтня 1937 р. було визначено додатковий ліміт у 3000 осіб за 1-ю категорією та 5100 осіб за 2-ю, зокрема: Одеському облуправлінню НКВС – 300 і 500 осіб, Київському – 300 і 400 осіб, Вінницькому – 300 і 400 осіб, Дніпропетровському – 300 і 500 осіб, Чернігівському – 200 і 300 осіб, Харківському – 200 і 200 осіб, Донецькому – у 1-й категорії не було, у другій – 500 осіб, по НКВС Молдавської АРСР – 200 і 400 осіб. Було також встановлено ліміти для новоутворених областей: Миколаївська – 300 і 400 осіб, Житомирська – 300 і 500 осіб, Полтавська – 300 і 500 осіб, Кам’янець-Подільська – 300 і 500 осіб (порівняно невеликі ліміти по нових областях пояснюються тим, що основну кількість репресованих було заплановано в управліннях НКВС регіонів, з яких виділилися нові області)²³.

Того ж дня за підписом І.Леплевського до обласних управлінь НКВС надійшли телеграми такого змісту: “Начальнику обласного управління НКВС старшому майору тов. Шарову, м. Київ. Повідомляю додатковий ліміт за першою категорією – 300, за другою – 400. Форсуйте роботу трійки. Майте на увазі, що цей ліміт є попереднім, як по першій, так і по другій категоріях. За декілька днів повідомлю щодо збільшення ліміту. Звертаю Вашу увагу, що до цих пір Ви трійкою засудили до таборів старців, непридатних для роботи. У подальшій роботі трійки це потрібно ліквідувати”. Аналогічні телеграми було відправлено в усі УНКВС²⁴.

21 жовтня 1937 р. І.Леплевський повідомив телеграфом начальників обласних управлінь НКВС, що виділяються нові ліміти в таких розмірах: Одеська область: перша категорія – 900, друга – 1500 осіб, загалом – 2800 та 5000; Київська: додатково – 800 і 1900, загалом – 3700 і 5400; Вінницька: додатково – 700 і 1100, загалом – 2200 і 4100; Харківська: додатково – 600 і 1200; загалом – 2600 і 5200; Сталінська: додатково – 500 і 1500, загалом – 2300 та 4500; Дніпропетровська: додатково – 700 і 1500, загалом – 2000 і 3500; Чернігівська: додатково – 600 і 1500, загалом – 1100 і 2800; Молдавська АРСР: додатково – 500 і 900, загалом – 800 і 1400; Житомирська: встановлено 800 і 1500; Полтавська: встановлено – 500 і 1500; Миколаївська: встановлено 600 і 1400; Кам’янець-Подільська: встановлено 750 і 1500²⁵.

26 жовтня 1937 р. ліміт по областях було збільшено знову: Миколаївська – на 200 осіб у 1-й категорії та 400 у 2-й, Вінницька – на 100 і 600 осіб; Дніпропетровська – на 300 і 900; Київська – на 500 і 1000; Чернігівська – на 200 і 500 осіб; Житомирська – на 200 і 500; Харківська – на 200 і 500; Одеська – на 300 і 600 осіб²⁶.

13 листопада 1937 р. І.Леплевський надіслав до Москви таку телеграму:

“Народному комісару внутрішніх справ СРСР, генеральному комісару державної безпеки тов. Єжову М.І.

У зв’язку з необхідністю завершення до 10 грудня операції стосовно антирадянських куркульських та кримінальних елементів, мною 10 листопада цього року з метою форсування операції проведено нараду з начальниками обласних управлінь. У результаті наради виникає необхідність просити Вас збільшити ліміт для розгляду на обласних трійках. Збільшення ліміту пояснюється так: на 10-ХІ по операції щодо куркулів та кримінальників є ще нерозглянутих справ на 11 000 осіб. З українських націоналістів під слідством перебуває 4868 осіб, переважну більшість яких пропоную розглянути на обласних трійках. Окрім того, намічено додаткові арешти антирадянського, куркульського та кримінального елементу по 7 областях (Донецькій, Київській, Одеській та ін.) до 15 000 осіб. У зв’язку з цим прошу Вас збільшити ліміт на 4000 осіб у першій категорії та 10 000 осіб у другій.

11/ХІ-37 р. №89155 Леплевський”²⁷.

13 листопада 1937 р. І.Леплевський телеграмою (№109767) повідомив начальника УНКВС Київської області М.Шарову, що дозволяє збільшити ліміт за 1-ю категорією на 235 осіб. Того ж дня було збільшено ліміти щодо розстрілів по Дніпропетровській області на 200 осіб (телеграма №89156). По Донецькій області ліміт був зменшений на 435 осіб у 1-й категорії, але начальнику обласного УНКВС повідомили, що у зв’язку із перебуванням у м.Сталіно заступника наркома внутрішніх справ СРСР Л.Бельського, питання щодо додаткового ліміту буде вирішено на місці²⁸.

1 грудня 1937 р. начальник 8-го відділу НКВС УРСР Мунвез здійснив “розкладку” додаткового ліміту для обласних трійок у таких розмірах: Кам’янець-Подільська область – 300 осіб у 1-й категорії та 500 – у 2-й; Житомирська – 200 і 500, Полтавська – 300 і 700, Харківська – 250 і 700, Миколаївська – 200 і 600, Одеська – 200 і 400, Вінницька – 150 і 550, Дніпропетровська – 100 і 500; резерв – 300 і 500. Загалом: 2000 і 5000 осіб. Відповідні телеграми було надіслано до обласних УНКВС за підписом заступника наркома внутрішніх справ Лепіна²⁹.

9 грудня 1937 р. за підписом наркома І.Леплевського були відправлені телеграми ще з одним повідомленням про збільшення лімітів: Кам’янець-Подільська область – на 100 осіб у 2-й категорії, Чернігівська – на 50 осіб у 1-й категорії та 150 – у 2-й, Миколаївська – на 110 у 2-й, Дніпропетровська – на 60 у 1-й та 40 у 2-й, Житомирська – на 125 у 1-й³⁰.

11 грудня 1937 р. за №89183 на ім’я М.Єжова надійшла телеграма такого змісту:

“Повідомляю, що наданий Вами для України ліміт, згідно з наказом №00447, за 1-ю категорією 24 150 та за 2-ю 47 800 вичерпано. Згідно з Вашою телеграмою №50194 від 11 грудня прошу додатково надати ліміт для всіх обласних управлінь НКВС України в 1-й категорії – 6000, у 2-й – 10 000. Леплевський”³¹.

17 грудня 1937 р. в межах НКВС УРСР здійснили “розкладку” додаткових лімітів стосовно 1-ї категорії для обласних трійок у таких розмірах: Донецька обл. – 1000 осіб, Київська – 800, Дніпропетровська – 600, Харківська – 500, Житомирська – 500, Кам’янець-Подільська – 500, Миколаївська – 400, Полтавська – 400, Одеська – 350, Чернігівська – 350, Вінницька – 500 осіб, Мол-

давська АРСР – 100 осіб. Загалом: 6000 осіб. Того ж дня відповідні телеграми були спрямовані до областей³².

Начальники обласних управлінь органів безпеки неодноразово зверталися до НКВС УРСР з ініціативами щодо збільшення лімітів. Ось що повідомляв начальник УНКВС по Одеській області полковник М.Федоров:

“Народному комісару внутрішніх справ УРСР
комісару державної безпеки 2-го рангу
тов. Леплевському

РАПОРТ

На 20 вересня 1937 р. кількість заарештованих у зв'язку з вилученням к.р. куркульського та активно діючого к.р. елемента по Одеській обл. складає 2412 осіб. Усіх їх заарештовано на підставі конкретних матеріалів та справ відносно практичної к.р. діяльності.

Намічений по Одеській обл. ліміт за 2-ю категорією у 3500 осіб недостатній і вже майже використаний.

Між тим, існує кілька найсерйозніших за своїми показниками районів, в яких справи ще зовсім не розглядалися або проведене вилучення ніякою мірою не забезпечує очищення цих районів від активно діючого к.р. елемента. До таких районів належать: Баштанський, М.-Висковський, Н.-Воронцовський, Н.-Архангельський, Снігірвський та А.-Іванівський, надзвичайно засмічені повстанськими, петлюрівськими, есерівськими та українсько-націоналістичними кадрами; Благоевський, Октябрьський, Очаківський, Т.-Березанський райони, що є прикордонними режимними, із змішано-національним (болгарським, німецьким та українським) складом населення, мають значну кількість активно діючого к.р. елемента та переправщиків; Володимирський район, в якому осіб весь вигнаний з м. Миколаєва антирадянський, паразитуючий елемент.

Ці райони були зайняті операцією стосовно румунів та поляків і до операції щодо куркульта, до цього часу, не мали можливості включитися та значно відстали.

Виходячи з викладеного, прошу Вашого клопотання перед нар. ком. вн. справ СРСР генеральним комісаром державної безпеки тов. Єжовим щодо збільшення ліміту в 2-й категорії для Одеської області на 1500 осіб.

Нач. управління НКВС по Одеській області
Полковник Федоров
20 вересня 1937 р. м. Одеса”³³.

“Змагання” за збільшення лімітів продовжилось і після призначення 25 січня 1938 р. на посаду голови НКВС УРСР комісара державної безпеки 2-го рангу О.Успенського.

1 лютого 1938 р. начальник УНКВС по Одеській обл. М.Федоров повідомив новому наркомові, що “викриті контрреволюційні формування, неповністю розгромлені колишні учасники контрреволюційних банд, повстань, шпигуни, колишні білогвардійці, нерозгромлене петлюрівське, націоналістичне, німецько-фашистське, церковно-сектантське контрреволюційне підпілля... При цьому враховуються вказівки щодо викриття військових формувань, дані Вами на нараді в Києві 30 січня 1938 р. ...”. У цій телеграмі порушувалося клопотання щодо збільшення ліміту по Одеській області та Одеській залізниці на 1000 осіб за 1-ю категорією та на 1000 – за 2-ю³⁴.

3 лютого 1938 р. т.в.о. начальника УНКВС по Полтавській області А.Петерс звернувся до начальника 8-го відділу НКВС УРСР Мунвеза з проханням збільшити ліміт у 1-й категорії на 300 осіб та в 2-й – на 700³⁵.

У листі начальника Миколаївського УНКВС капітана держбезпеки Й.Фішера на ім’я О.Успенського від 5 лютого 1938 р. висловлювалася потреба щодо збільшення ліміту по області на 2000 осіб стосовно 1-ї категорії та на 1000 осіб щодо 2-ї³⁶.

На початку лютого (точну дату не визначено) заступник наркома НКВС СРСР М.Фриновський повідомив (телеграма №211) О.Успенському, що додатко-

вий ліміт по Україні становив 6000 осіб у 1-й категорії, а роботу трійок продовжено до 15 березня. Наголошувалося на необхідності звернути особливу увагу на транспорт³⁷.

НКВС УРСР розподілив цей ліміт таким чином: Київська обл. – 800 осіб, Сталінська – 800, Кам’янець-Подільська – 600, Вінницька – 500, Харківська – 500, Полтавська – 500, Житомирська – 500, Одеська – 400, Миколаївська – 300, Чернігівська – 300, Молдавська АРСР – 200 осіб³⁸.

15 лютого 1938 р. начальник УНКВС Одеської області звернувся безпосередньо до наркома внутрішніх справ СРСР М.Єжова: “Для Одеської області надано додатковий ліміт 400 осіб, що недостатньо. Прошу збільшити ліміт у 1-й категорії до 3000 (включаючи 400, що є в мене), у 2-й категорії – до 2500. Загалом – 5500. Термін роботи трійок встановити до 15 квітня”³⁹.

16 лютого 1938 р. в НКВС УРСР було узагальнено заявки на ліміти для обласних трійок, згідно з доповідними записками обласних управлінь НКВС.

Таблиця 6. Дані щодо клопотань про збільшення лімітів станом на 1 квітня 1938 р.⁴⁰

№	Органи НКВС УРСР	За 1-ю категорією (осіб)	За 2-ю категорією (осіб)	Загалом (осіб)
1	УНКВС по Харківській обл.	3000	5000	8000
2	УНКВС по Одеській обл.	2600	5000	7600
3	УНКВС по Київській обл.	4000	3000	7000
4	УНКВС по Миколаївській обл.	4000	2000	6000
5	УНКВС по Полтавській обл.	2500	2500	5000
6	УНКВС по Чернігівській обл.	1200	2500	3700
7	УНКВС по Кам’янець-Подільській обл.	2100	900	3000
8	УНКВС по Вінницькій обл.	1700	600	2300
9	УНКВС по Житомирській обл.	1450	800	2250
10	НКВС Молдавської АРСР	1100	300	1400
	Загалом	23 650	22 600	46 150

У примітці до цього документа відзначено, що з Донецької та Дніпропетровської областей доповідних записок щодо збільшення лімітів не було.

Якщо взяти до уваги той факт, що за первісними даними оперативного наказу №00447 ліміт для УРСР становив у 1-й категорії – 8000 та в 2-й – 20 800 осіб, то дані останньої таблиці свідчать, що обласні управління НКВС влаштували справжнє змагання за “вилучення куркульського та кримінального елементу”.

У заключній частині документа було вміщено загальне “мотивування” щодо збільшення лімітів: “Результат проведених на Україні масових операцій свідчить, що по куркульсько-націоналістичних контрреволюційних кадрах повстанських формувань не було завдано достатньо рішучого оперативного удару та не було викрито наявних і діючих кадрів підпілля. Підсумки проведеного обласними управліннями НКВС обліку антирадянських елементів свідчать про значну засміченість українським контрреволюційним куркульським, націоналістичним, петлюрівсько-білогвардійським елементом, що є базою для різних контрреволюційних формувань. Одночасно управління НКВС прикордонних областей вважають за необхідне провести висилку членів родин репресованих у тиліві райони. На підставі поданих заявок висилання підлягають: по Житомирській обл. – 8000 членів родин, Одеській – 6000, Вінницькій – 2000, МА РСР – 3500”⁴¹.

Після цього начальники УНКВС звернулися до наркома О.Успенського з так званими “меморандумами”, в яких знову порушували клопотання щодо збільшення лімітів: по Донецькій обл. – на 4000 осіб у 1-й категорії та 1300 осіб

– у 2-й, по Дніпропетровській – на 1500 і 500, по Кам’янець-Подільській – на 1000 осіб (у 1-й категорії), по Харківській – на 1200 і 800 осіб, по Молдавській АРСР – на 400 і 100 осіб⁴². Документальні свідчення щодо реакції керівництва НКВС УРСР на ці меморандуми в Державному галузевому архіві СБУ відсутні.

Таким чином, підґрунтя фальсифікацій і прямих перекручень місцевих органів УДБ НКВС при реалізації оперативного наказу №00447 та інших документів подібного змісту було закладено спільними зусиллями як центру (що був ініціатором, координатором та узагальнював цифрову інформацію), так і місцевих органів держбезпеки. Усе це загнало саму структуру НКВС у глухий кут і стало в подальшому одним із реальних приводів для репресування самих працівників держбезпеки, як “головних винуватців” політичних репресій.

¹ Юнге М., Биннер Р. Как террор стал “большим”. Секретный приказ №00447 и технология его исполнения. – М., 2003. – 352 с.

² Нікольський В.М. Політичні репресії щодо працівників промисловості Донбасу в 1937–1938 рр. // Вісник Донецького університету. Серія Б. Гуманітарні науки. – 1998. – №2. – С.292–295; Його ж. Реалізація директиви НКВС №00447 у Донбасі (1937–1938 рр.) // Нові сторінки історії Донбасу. Статті. Книга 7. – Донецьк, 1999. – С.65–78; Його ж. Політичні репресії 1937–1938 рр. на залізницях Донбасу // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. – Вип. 7. – К., 1999. – С.349–353; Його ж. Донбас у матеріалах лютнево-березневого (1937 р.) пленуму ЦК ВКП(б) // Вісник Донецького університету. Серія Б. Гуманітарні науки. – 2000. – №1. – С.200–209; Його ж. Політичні репресії щодо іноземців та осіб без громадянства на Донеччині у 1937–1938 рр. // Історичні і політологічні дослідження. – 2001. – №2. – С.96–102; Його ж. Статистика політичних репресій 1937 р. в Українській РСР // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – №2/4. – С.103–112; Його ж. Національні аспекти політичних репресій 1937 р. в Україні // Укр. іст. журн. – 2001. – №2. – С.74–89; Його ж. Соціальний склад репресованих в Україні у 1937 р. // Там само. – 2005. – №2. – С.141–162.

³ Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х–1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. – Донецьк, 2003. – 624 с.

⁴ Див.: Вопросы истории. – 1992. – №2–12; 1993. – №2, 5 – 10; 1994. – №1–2, 6–8, 10, 12.

⁵ Цит. за: Труд. – 1992. – 4 червня.

⁶ Державний галузевий архів Служби безпеки України (далі – ДА СБУ). – Ф.41. – Спр.32. – Арк.22.

⁷ Там само. – Арк.25.

⁸ Там само. – Арк.9–13.

⁹ Там само. – Арк.14.

¹⁰ Там само. – Арк.16.

¹¹ Там само. – Арк.17–18.

¹² Там само. – Арк.21.

¹³ Ксерокопію документа отримано з Московського музею та громадського центру “Мир, прогрес, права людини” ім. А.Сахарова (далі – ММГЦ) – П.IV. – Спр.18. – Арк.56–57.

¹⁴ Там же. – Арк.58.

¹⁵ Там же. – Арк.65.

¹⁶ Складено за: Там же. – Арк.55–57.

¹⁷ Складено за: Всесоюзная перепись населения 1937 г. Краткие итоги. – М., 1991. – С.58–61; Оперативний наказ НКВС №00447. – ММГЦ. – П.IV. – Спр.18. – Арк.56–58. Не враховано “ліміт” по таборах НКВС.

¹⁸ Підраховано за: ДА СБУ. – Ф.42. – Спр.32. – Арк.9.

¹⁹ Складено: Там само.

²⁰ Складено: Там само.

²¹ ММГЦ. – IV. – Спр.18. – Арк.57.

²² ДА СБУ. – Ф.42. – Спр.32. – Арк.52.

²³ Там само. – Арк.54.

²⁴ Там само. – Арк.55–56.

- ²⁵ Там само. – Арк.67–77.
²⁶ Там само. – Арк.83–90.
²⁷ Там само. – Арк.79.
²⁸ Там само. – Арк.80–82.
²⁹ Там само. – Арк.92.
³⁰ Там само. – Арк.99–107.
³¹ Там само. – Арк.108.
³² Там само. – Арк.109–120.
³³ Там само. – Арк.123.
³⁴ Там само. – Арк.128.
³⁵ Там само. – Арк.137.
³⁶ Там само. – Арк.133.
³⁷ Там само. – Арк.134–144.
³⁸ Там само. – Арк.145.
³⁹ Складено за: Там само. – Арк.146–147.
⁴⁰ Там само.
⁴¹ Там само. – Арк.149.
⁴² Там само.

In clause on the basis of the documents of State branch archive of a Service of safety of Ukraine process of deployment of mass political reprisals in 1937 for the first time is considered. The publication is continuation of researches of the author on this problematic.

РЕЦЕНЗІЇ

Ю.І.Шаповал, І.В.Верба

Михайло Грушевський. – К.: Альтернативи, 2005. – 352 с.

Наприкінці 2005 р. вийшла у світ перша автобіографія видатного вченого, громадсько-політичного й державного діяча Михайла Сергійовича Грушевського. Автори книги проф. Ю.І.Шаповал та проф. І.В.Верба – визнані майстри історичного життєпису, чий внесок у персоніфікацію українського історичного процесу вагомий і незаперечний. Їх перу належить ціла галерея портретів відомих політиків, діячів науки та культури.

Поза сумнівом, постать лідера українського національного відродження ХХ ст. давно й по праву заслуговує на фундаментальну наукову біографію. Проте поява узагальнюючого біографічного нариса саме тепер є свідченням завершення складного процесу повернення М.Грушевського до українського народу. Створення біографії стало можливим завдяки публікації в незалежній Україні його творчої спадщини, зокрема багатотомної “Історії України-Руси”, численних наукових та публіцистичних праць. Видані прижиттєві випуски його біографії, щоденники та спомини. Виявлений і оприлюднений значний масив архівних документів, насамперед епістолярна спадщина. Перенесення грушевськознавчих студій в Україну дозволило повніше висвітлити найважливіші відрізки життєвого шляху М.Грушевського, скласти його генеалогічне дерево, з’ясувати долю рідних.

Нарешті, вітчизняна історіографія мала пройти через деміфологізацію цієї визначної постаті. Насамперед необхідно було дезавувати в суспільній свідомості створений комуністичною пропагандою образ М.Грушевського – “контрреволюціонера й буржуазно-націоналіста”, а згодом відмовитися від новітньої апологетики, яка вела до творення сучасних міфів.

Усвідомлюючи недоцільність навіть короткого викладу змісту книги, поставимо за мету, по-перше, акцентувати увагу на концептуальних підходах до конструювання біографії М.Грушевського; по-друге, зупинитися на дискусійних проблемах його діяльності; по-третє, визначити недостатньо вивчені періоди й суттєві епізоди життя вченого. І насамкінець, оцінити дослідження з позицій сучасної біографістики.

Як і вимагає жанрова належність, книга відкривається концентрованим описом родоводу М.Грушевського. Донедавна наші знання в цій царині обмежувалися лише корот-

кими відомостями з його автобіографії. Копітка праця київських генеалогів дала суттєві результати, спираючись на які автори лаконічно змальовують близьке родинне коло й, головне, роблять висновок, що Грушевські – рід глибоко духовний, козацький, український, в якому перехрещувалися різні впливи, а його представники з покоління в покоління вірно служили Україні. Задля точності слід сказати, що служили й Російській імперії, як, наприклад, Сергій Федорович – батько М.С.Грушевського. І в цьому, на наш погляд, немає нічого незвичного чи принизливого для даного роду, а тим більше для його найвидатнішого репрезентанта.

У висвітленні дитячих та юнацьких років М.Грушевського автори цілком обґрунтовано роблять наголос на реконструкції формування світоглядних та ментальних підвалин свідомості майбутнього вченого, подають складний процес його національної самоідентифікації в умовах неукраїнського середовища. Досить переконливо показано й складання наукових нахилів М.Грушевського, серед яких домінувала література та історія, що врешті-решт й визначило його науково-фахову орієнтацію.

Університетська доба життя М.Грушевського доволі повно відбита в літературі та джерелах. Тому видається цілком виправданою увага авторів до висвітлення процесу перетворення надзвичайно обдарованого й працьовитого студента на глибокого науковця. Показано значення проф. В.Б.Антоновича в оволодінні М.Грушевським інструментарієм наукових досліджень, сприйнятті наукових засад його історичної школи. Ідеться й про вплив на формування світоглядних позицій молодого вченого представників європейського позитивізму (О.Конт, Г.Спенсер та ін.). Ці моменти мають важливе значення, оскільки саме в тому часі кореняться витoki сучасних дискусій учених про “народництво” та “державництво” М.Грушевського.

Автори не обходять і такий факт його біографії, як пізніша негативна оцінка Київського університету. Вони вважають, що це було зроблено вже з позицій зрілого вченого, знайомого з європейською системою освіти. Очевидно, не останню роль у такій оцінці відіграло й зросійщення університетських кадрів. Знайшовши таке пояснення невдячної позиції вихованця до своєї alma mater, автори все ж наголошують, що саме Київський університет, історична школа В.Антоновича стали платформою потужного старту майбутнього професора й громадського діяча.

Цілком обґрунтовано ліву частку книги присвячено львівському періоду біографії М.Грушевського. Досить повно висвітлені його наукова, викладацька, видавнича, громадська діяльність. Не обійдені й складні стосунки з колегами, зокрема конфлікт у НТШ. Проте на особливу увагу заслуговують спроби перегляду деяких стереотипів. Авторі ставлять під сумнів абсолютний пріоритет М.Грушевського в розробці оригінальної концепції українського історичного процесу, уперше викладеної в статті “Звичайна схема руської історії й справа раціонального укладу історії східного слов’янства” (1904 р.). Дійсно, автори мають рацію, стверджуючи, що ця схема стала квінтесенцією тривалого пошуку українською суспільно-політичною думкою пояснення етногенезу українців у контексті східноєвропейської історії. Безперечно, в її основу лягли напрацювання видатних українських мислителів. Проте М.Грушевському не можна відмовити в блискучому синтезі цих наукових здобутків та вдалому політичному контексті їх оприлюднення. Незважаючи на принциповість цього моменту в біографії вченого, на нашу думку, йому приділено все ж забагато текстового простору. До речі, на шкоду іншим важливим біографічним лініям – партійній, політичній, публіцистичній діяльності. Більш детальний розгляд саме цих сюжетів надзвичайно важливий для розуміння читачем закономірності приходу М.Грушевського до керма української революції 1917 р.

Доба Центральної Ради була тріумфом і водночас поразкою М.Грушевського-політика. Природно, що саме цій сторінці його біографії приділена чимала увага авторів. Сильною стороною праці, на наш погляд, є органічне поєднання фактологічного висвітлення багатоманітної діяльності голови УЦР із аргументованим аналізом причин прорахунків і невдач цього етапу національного державотворення. Авторі шукають і знаходять їх у тогочасному стані українського суспільства, національної еліти, геополітичних чинниках. Що ж до власне М.Грушевського, то це – народницька ідеологія, федералістські переконання, революційний романтизм, політична неврахованість. Важливим моментом є акцент на причинах приходу М.Грушевського до партії українських есерів та його поглядах на розв’язання земельного питання. Ці фактори відіграли неабияку роль у політичному фіаско УЦР.

Емігрантське п’ятиріччя (1919–1924 рр.) М.Грушевського подане в усій повноті його ідейних, психологічних, матеріальних складнощів. На жаль, фактична недоступність зарубіжної джерельної бази не дозволила авторам вийти за межі вже оприлюдненого ма-

теріалу, проте його цілком достатньо для повного висвітлення ключових моментів періоду. Зокрема, це з'ясування широкого комплексу причин рееміграції М.Грушевського. Насамперед ідейно-політичних факторів, які на початку 1920-х рр. ситуативно наклалися на розвиток соціально-політичних процесів в УСРР і стали важливою спонкою в нелегкому рішенні М.Грушевського повернутися на Батьківщину. Саме тут захований ключ до загальної оцінки радянського періоду життя вченого, виправданості чи помилковості його компромісу з більшовицькою владою.

Останні десять років життєвого шляху М.Грушевського належать до числа найдетальніше вписаних відтинків його біографії. Пояснюється це тим, що авторів цих розділів проф. Ю.Шаповалу належить пальма першості в джерелознавчому та археографічному освоєнні архівної спадщини чекістських "хроністів", які від перших кроків М.Грушевського на київській землі 1924 р. й до кончини педантично документували його життєвий шлях. Багату фактологічна база дозволила однаковою мірою повно відтворити як дослідницьку, педагогічну, видавничу працю академіка, так і тривале протистояння з комуністичною владою, коли нерідко доводилося балансувати на межі відступу від власних ідейних постулатів. Важливе й авторське бачення розгадок деяких таємниць життя М.Грушевського, зокрема раптового звільнення з Луб'янки 1931 р. та обставин смерті 1934 р. Прикінцеві розділи книги дають змогу стверджувати, що повернення М.Грушевського в УСРР не позначене вірнопідданським сервілізмом і не стало для нього своєрідною Каносою. Діючи в складних умовах певного компромісу з більшовицькою владою, він навіть у найкритичніші моменти життя не зрадив своїм ідейним переконанням.

Отже, автори ставили перед собою амбітне піонерне завдання – підготувати першу біографію М.Грушевського, що й задекларували в передмові. Водночас в анотації книга кваліфікована як біографічний нарис. За канонами сучасної біографістики це не зовсім одне й те ж саме, хоч в історіографічній практиці жанрова межа часто нівелюється. Біографічний нарис радше є певним етапом створення повноцінної наукової біографії. Її підготовка вимагала б від авторів більш ґрунтовної, а головне – дещо іншої за змістом передмови. Саме тут дослідники мали б викласти свої концептуальні підходи до творення біографії, обумовити принципи використання напрацювань своїх попередників та ідентифікації, власне, авторського доробку. Тим більше, що тандем авторів має різну заглибленість у розробку цієї теми – один займається нею не перше десятиліття, а інший – лише долучився.

Невід'ємною ознакою наукової біографії виступає обґрунтована періодизація життя головного героя. Однак у книзі про М.Грушевського авторське бачення цього важливого елемента архітектоніки дослідження представлене лише розділами змісту, які нерідко виділені для більшої зручності викладу матеріалу. Тому інколи й не збігаються з характерними періодами, що мають чітку предметно-діяльну, територіальну або часову ознаки. Як для наукової біографії, назви окремих розділів мають дещо публіцистичний характер.

Слід наголосити, що ця книга, як і інші видання дуже цікавої серії "Особистість і доба", визначаються нерозвиненістю науково-довідкового апарату, хоч належать до категорії виразно наукових. Відсутня уніфікована система посилань на використані літературу та джерела. І.Верба найрозлогіше цитування позначає підрядково, а Ю.Шаповал здебільшого цього не робить. Відомо, що М.Грушевський зустрічався з дуже багатьма людьми, у тому числі й визначними. Його життєві шляхи простіралися теренами всієї Європи. Значною мірою це відбито в біографії. Однак у книзі немає ані іменного, ані географічного покажчиків, що певною мірою скорочує її інформаційний потенціал.

Найчастіше працям біографічного характеру закидають недостатнє висвітлення тих чи інших сюжетів життєвого шляху героя. Безперечно, ставити це на карб авторам книги, обсяг якої ледве сягає 20 др. арк., можливо й не зовсім коректно. Однак є низка питань, які б автори мали дослідити глибше й на цій базі зробити більш чіткі оцінки. Візьмемо для прикладу політичну діяльність М.Грушевського доби Центральної Ради. І.Верба безпідставно вважає, що перед 1917 р. той мав багатий політичний досвід (с.149), на наступній сторінці цілком слушно стверджує, що був більше істориком, ніж політиком, потім відзначає його політичний радикалізм і, нарешті, указує на такі риси, як невідомий демократизм і сувору законність (с.188). Ці неточні й суперечливі характеристики не відбивають справжньої суті М.Грушевського-політика. У полеміці дослідників: ким же той більше був – федералістом чи самостійником?, автор обмежився софізмом про істину, яка посередині. Навряд чи це продуктивна позиція, адже федералістські (конфедералістські) переконання М.Грушевського не були вичерпані навіть незалежницьким радикалізмом 4-го універсалу УЦР. Вони й у подальшому залишалися важливим компонентом його політичної ідеології та слугували однією з підвалин мотивації повернення вченого в СРСР.

Спеціальний розділ присвячено життю М.Грушевського в 1918 – на початку 1919 рр. Він має, на наш погляд, не зовсім відповідну назву “Спроба відновити лідерство”. Відомо, що весь час, доки при владі був гетьман П.Скоропадський, учений провів у Києві майже на нелегальному становищі, не даючи про себе знати, і лише з приходом Директорії заявив претензії на лідерство. Ці спроби І.Верба зараховує, головним чином, до подій 1919 р. в Кам’янці. Це не так. Очевидно, авторі невідома прикметна стаття М.Грушевського “По шкоді”, датована 20 грудня. Це був амбітний план повернення голови УЦР на владний Олімп: Директорія виконала свою надзвичайну місію й передає владу Центральній Раді, яка призначає уряд і намічає термін виборів до Установчих зборів, а після їх скликання передає свої законодавчі функції. Що ж до ролі М.Грушевського в березневих подіях 1919 р. в Кам’янці, то автор її явно гіперболізує, адже вчений рішуче відмовився від участі в місцевому Комітеті охорони республіки й незабаром виїхав за кордон.

У книзі, як і загалом у дослідженнях про М.Грушевського, найменш вивченими залишаються його симбірсько-казанське заслання 1914–1916 рр. та московське вигнання 1931–1934 рр. Очевидно, обсяг книги не дозволив авторам і більш широко подати просологічні аспекти його життя: побут, звички, захоплення тощо. Сповнене таємничістю нез’ясованості питання про належність М.Грушевського до масонів, а роль “братів” у його житті в книзі зведена до єдиного аспекту – боротьби з царизмом. Хоч розвідки С.Білокона та О.Крижанівської дають матеріал для більш широкого висвітлення цієї проблеми.

Зовсім малодослідженою є сфера духовного світу й специфіка психічного складу особистості М.Грушевського. На жаль, авторам у цьому напрямку також не вдалося суттєво просунути вперед. Вони навіть обійшли увагою досить дражливу монографію В.Ващенка “Неврастенія: непрочитані історії (деконструкція одного надпису – сеанс прочитання автомонографії М.Грушевського)”, яка викликала досить гостре несприйняття з боку деяких фахівців. Можливо, автори поділяють думку одного з фундаторів сучасної української біографістики В.Чижика про те, що “історик ніколи не ризикує аналізувати в науковому творі особливості внутрішнього світу та особливості психіки особистості”. На наш погляд, із цим твердженням повністю погодитися не можна. Адже ведуться дослідження в галузі психоісторії, вивчаються психологічні аспекти мотивації діяльності й т. д.

Упадає у вічі ігнорування авторами іконографічного ряду джерел. Фото М.Грушевського використані лише як заставки до розділів без відповідної ідентифікації матеріалу. Хоч зображувальні можливості ілюстрації життя та діяльності вченого останнім часом значно розширилися порівняно з першим і єдиним тематичним фотоальбомом 1996 р.

Яке ж місце займає книга Ю.Шаповала та І.Верби в українській історіографії та біографістиці? По-перше, за нею назавжди збережеться ознака першості в створенні цілісної біографії М.Грушевського. По-друге, це суттєвий внесок у розвиток вітчизняних біографічних студій. По-третє, значний здобуток новітнього грушевськознавства. Загалом це ґрунтовний історико-біографічний нарис із виразними елементами політичної біографії. Серед позитивних рис книги слід відзначити історичний документалізм. Дослідження спирається на автентичну емпіричну базу й витримане в руслі лінійно-хронологічного викладу подій. Важливо, що автори не ідеалізують свого героя й не вдаються до вивершення цієї постаті за рахунок приниження його візаві. Їх дослідницька полібіографічність дає більше можливостей для порівняльного аналізу заслуг і чеснот різних політичних постатей. Заслугує всіякого схвалення й намагання подолати певні стереотипи наукового й суспільного сприймання М.Грушевського, що сприятиме більш об’єктивному визначенню його місця в українській історії та історіографії.

Отже, попри певні недоопрацювання, є всі підстави з приємністю констатувати, що наразі з’явилася перша системна й цілісна біографія однієї з найвизначніших постатей українства ХХ ст. – Михайла Грушевського.

Р.Я.Пуріг (Київ)

І.Дзира

Козацьке літописання 30-х–80-х рр. XVIII ст.: джерелознавчий та історіографічний аспекти. – К., 2006. – 566 с.

Тематика видатних пам’яток вітчизняної історичної й політичної думки – козацьких літописів – присвячена українській історії від найдавніших часів до козацької доби. Водночас порушені в цих ґрунтовних творах питання не втрачають важливості до сьогодні.

Українські літописи, складовою частиною яких є так звані козацькі, завжди привертати увагу не лише дослідників, а й широких кіл громадськості. Проте внаслідок несприятливих умов розвитку вітчизняної історіографії вивчені лише частково. Тому узагальнення питань, які стосуються джерелознавчого й історіографічного аспектів козацького

літописання 30-х–80-х рр. XVIII ст., є важливим науковим завданням. Адже створені в той час історико-літературні пам'ятки істотно вплинули на процес відродження української культури, мови, національної самосвідомості.

Проаналізувавши здобутки вітчизняної історіографії, І.Дзира подав глибокий фаховий аналіз джерел, на основі яких була створена праця. На його думку, тематика козацьких літописів Лівобережжя 30-х–80-х рр. XVIII ст. виходить далеко за межі військово-політичної історії та біографії гетьманів.

Заслуговує на увагу дослідження системи зображення перебігу історичних подій у літописах, що дозволяє скласти уявлення про різноманітні способи датування в даний період. Адже поряд із західноєвропейською системою відліку часу авторами використовувались і традиційні обрядові та народні побутові способи датування. Цікавим є спостереження автора літературної еволюції історичних сюжетів на прикладі повстання Северина Наливайка та Корсунської битви 1648 р.

Важливе значення має детальний аналіз І.Дзирою козацьких літописів 30-х–80-х рр. XVIII ст. як пам'яток історичної думки. Це дало підстави для логічних висновків щодо національної свідомості українців, означених автором за трирівневим ступенем: етнокультурним, історичним і політико-правовим. Слушною є теза, що при відсутності сталої термінології стосовно назви країни в тогочасному українському суспільстві існували чітка самоідентифікація власної етнічної спільноти на території її проживання, відмінність від інших народів. При цьому на сторінках історико-літературних творів зустрічаються назви багатьох держав, що свідчить про уявлення українців щодо етнічної карти Європи та частини азійського континенту. Традиційне вживання політичної термінології – “народ”, “нація”, “вітчизна” – було наслідком тривалого формування відповідних понять. Важливим елементом національної самосвідомості є також релігія. Питання православ'я присутні в усіх без винятку літописах XVIII ст., зокрема Берестейська унія 1596 р., відновлення православної ієрархії 1620 р., конфесійний фактор при виборі союзника під час Національно-визвольної війни 1648–1657 рр., мазепинська доба.

Невід'ємною складовою української національної ідентичності є відчуття територіальної єдності. Протягом багатьох століть вона була відсутня, що надзвичайно негативно впливало на розвиток етносу. Тому не випадково проблема соборності з усією повнотою постала перед авторами літописів 30-х–80-х рр. XVIII ст. Представники інтелектуальної еліти намагалися пробудити почуття солідарності між українцями незалежно від соціальних, культурних і регіональних особливостей.

Уміщені до літописних пам'яток юридичні аргументи були правовим обґрунтуванням законності існування Української козацької держави. Автори літописів зібрали значний фактичний матеріал для оцінки певних подій та явищ вітчизняної історії, зробили відповідні узагальнення й висновки. Використання з цією метою історичних документів сприяло пропаганді ідеї державної самостійності й історичної тягlosti етносу від княжої доби до Гетьманщини. Літописи знайомили також читача з основними віхами європейської історії, зокрема сусідніх держав – Речі Посполитої, Московії, Молдавії та ін.

Козацькі літописи були важливими чинниками формування української історіографії. Тож цілком логічним є спеціальний розділ монографії І.Дзирі. На прикладі історичної спадщини Михайла Антоновського, Максима Берлінського автор показує вплив на них козацького літописання. Таким же чином воно стало джерельною основою “Історії Малої Росії” Дмитра Вантиша-Каменського та “Запорозької старовини” Ізмаїла Срезневського. Як переддень вітчизняної науки проаналізовано спадщину Миколи Маркевича – продовжувача досліджень козацьких літописців.

Відзначаючи високий рівень рецензованої монографії, вважаємо, що в ній варто було б наголосити на козацьких літописах 30-х–80-х рр. XVIII ст. як завершенні творення “історичного міфу”, під яким мається на увазі концепція історичного минулого, покликана необхідністю обґрунтування актуальних потреб етносу. Початки ж автономістської версії вітчизняної історії ще чекають на свого дослідника.

Книга І.Дзирі є першим узагальнюючим твором із даної проблематики, відзначається логікою викладу матеріалу та зваженою аргументацією. Вона стане в пригоді не лише науковцям, студентам вищих навчальних закладів, а й усім, хто цікавиться історичним минулим України.

В.О.Щербак (Київ)

І.Б.Матяш, Ю.Ю.Мушка

Діяльність Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині: історія, спогади, архівні документи. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2005. – 400 с. (Б-ка наук. щорічн. “Україна дипломатична”. – Вип.1).

Українська дипломатія як стратегічний напрям зовнішньополітичної діяльності нашої держави пройшла довгий і тернистий шлях розвитку – від становлення й самоствердження на право незалежного існування до побудови гуманістичного демократичного суспільства з багатомірковою самобутньою культурою й традиціями.

Історія діяльності вітчизняної дипломатичної служби, що базується на принципах мирного співіснування держав у соціумі та керується низкою практичних заходів, прийомів і методів, спрямованих на вирішення міждержавних проблем, сьогодні вийшла на новий концептуальний рівень гармонійного поєднання захисту національних інтересів із загальнолюдськими тенденціями цивілізованого світу.

Століття боротьби за свою незалежність, за національну ідею і свідомість були рушійною силою еліти українського народу та дієвим засобом формування суспільства. За це боролись українські дипломати в добу національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.

Вивчення, аналіз та використання досвіду української дипломатичної історії, безперечно, слугуватиме не тільки повчальним уроком і свідченням важкої тривалої боротьби за незалежність нашої країни, а й репрезентує особистості в українській дипломатії – борців за державницьку ідею на міжнародному рівні.

Проте історія міждержавних дипломатичних стосунків, оприлюднена в опублікованих мемуарах дипломатів, збірниках дипломатичних документів, включаючи офіційне й неофіційне листування, а також залучення до наукового обігу архівів дипломатичних установ, завжди привертала увагу дослідників. Досить часто в цих документах можна віднайти ключ до розгадки багатьох подій, що визначали й визначають розвиток міждержавних відносин, геополітичний устрій світу та долю окремих держав.

Утвердження України на міжнародній арені як суверенної держави, її обґрунтоване прагнення посісти гідне місце в геополітичному просторі об'єктивно спричиняють підвищений інтерес до історичного минулого процесу державотворення, у тому числі й до першоджерел української дипломатії як надзвичайно цінної скарбниці позитивного історичного досвіду взаємостосунків з іншими країнами, традицій відстоювання національних інтересів на зовнішньополітичній арені, зрештою, як документальної спадщини, що вимагає ретельного вивчення й переосмислення сучасним поколінням вітчизняних дипломатів.

Якщо в переважній більшості країн світу дослідження історії національної дипломатії є цілком усталеною науковою проблемою й відбувається безперешкодно, то в Україні впродовж майже 70 років цей напрям історичних студій через відомі ідеологічні причини був фактично табуованим. Годі було в історичних працях навіть побіжно, бодай кількома реченнями, згадувати про те, що за часів Центральної Ради, Української Держави, УНР доби Директорії та ЗУНР – 30 УНР зовнішньополітичні інтереси України в Європі, на Кавказі та в США гідно представляли близько 30 дипломатичних установ, не кажучи вже про ґрунтовне висвітлення їхньої діяльності.

Зрозуміло, що із проголошенням незалежності України та відкриттям раніше недоступних для дослідників архівних документів і спецфондів наукових бібліотек, ситуація в цій царині змінилася на краще. Вагомих наукових праць, дисертаційних досліджень з історії української дипломатії написано порівняно небагато, але позитивні зрушення помітні.

Однією з найменш досліджених сторінок української дипломатії донедавна залишалася діяльність першого дипломатичного представництва в Угорщині – Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині, що діяла впродовж 1919–1924 рр. Тому поява в науковому світі видання, котре містить розгорнутий нарис про її історію й діяльність, безперечно, буде схвально сприйнята громадськістю, істориками, дипломатами. Із виходом книги є всі підстави стверджувати про усунення однієї із суттєвих прогалин в історії української дипломатії. Автор книги – відомий учений, доктор історичних наук, професор, директор Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства Ірина Матяш та Надзвичайний і Повноважний Посол України в Угорській Республіці Юрій Мушка творчо й виважено поставилися до наукового висвітлення цієї теми. Заслужують на пильну увагу концептуальні підходи авторів до розкриття історії діяльності Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині, які ґрунтуються на комплексному використанні широкого спектра історичних джерел та їх об'єктивному аналітичному висвітленні, поєднанні евристичних, історіографічних, архівних, архео-

графічних підходів у дослідженні цього питання. За основу було взято значний масив першоджерел – архівних документів, що зберігаються в архівосховищах України, пересудім ф.3518 “Надзвичайна дипломатична місія УНР в Угорщині”, який до серпня 1945 р. зберігався в Чехословаччині в складі фондів Празького українського архіву, а згодом був перевезений до Києва; спогади співробітників місії та чільних діячів УНР, публікації в тогочасній пресі.

Відповідно до поставленого завдання – максимально достовірного відтворення п’ятирічної історії функціонування місії – упорядкована й структура видання. Книгу відкриває вступне слово, з яким до читачів звертаються міністр закордонних справ України Б.Тарасюк, міністр закордонних справ Угорської Республіки Ф.Шомоді та засновник і видавець наукового щорічника “Україна дипломатична”, директор Генеральної дирекції з обслуговування іноземних представництв П.Кривонос. Зміст видання розкрито в чотирьох розділах – “Історія”, “Спогади”, “Архівні документи”, “Біографії”.

У першому розділі подано історіографію теми та розгорнуту історичну розвідку про умови й необхідність створення Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині, добір кадрів до неї, переїзд до Будапешта та, власне, п’ятирічний період діяльності.

У наступному розділі увазі читачів пропонується добірка фрагментів зі спогадів Миколи Галаґана, Володимира Сікевича, Дмитра Дорошенка, Володимира Дутки та Володимира Винниченка, пов’язаних із діяльністю місії. У цих спогадах містяться важливі відомості про окремі події та специфіку функціонування місії, включаючи побутові нюанси життя українських дипломатів у столиці Угорщини, характеристики окремих громадських діячів.

Третій розділ – “Архівні документи” – є ключовим у книзі. У ньому вміщено 172 документи, які відклалися в українських та зарубіжних архівах. Огляд документів фонду Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині дає підстави як для об’єктивної оцінки її діяльності, дослідження персонального внеску співробітників місії в започаткування та розвиток українсько-угорських відносин, так і для з’ясування маловідомих фактів з історії української дипломатії періоду Директорії УНР у цілому. Абсолютна більшість цих документів уперше вводиться до наукового обігу. В основному це офіційні документи, дипломатичне листування. Уміщено також невелику добірку статей із тогочасної преси, дотичних до теми дослідження.

Зазначимо, що другий і третій розділи також відкриваються розгорнутими історичними розвідками, в яких дається виважена оцінка спогадів і архівних документів як важливих джерел дослідження діяльності Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині.

Завершується видання розділом, в якому автори коротко висвітлили життєвий шлях перших українських послів в Угорщині – М.Галаґана та генерала В.Сікевича, їхній внесок у становлення українсько-угорських міждержавних відносин.

Авторів даної праці характеризує науково виважене, толерантне та об’єктивне ставлення до оцінки та подачі текстів документів. Усі вони публікуються зі збереженням орфографії, стилістики та пунктуації кожного з використаних джерел, що є цілком виправданим із погляду точного відтворення особливостей тогочасних комунікативних каналів. У заголовках відображено максимально повну інформацію про вид документа, час і місце його створення, адресата й адресанта. Зафіксовано також усі вставки та маргіналії. Кожен розділ завершується посиланнями на використані джерела й, у разі необхідності, коментарями до текстів.

Не можна оминати увагою й надзвичайно вдалих підхід до оформлення видання. Цю опатно видану книгу приємно брати в руки. У ній все продумано до дрібниць: і оригінально оформлені колонтитули, і форзаці, і коментарі до документів. Видання щедро ілюстроване унікальними світлинами, абсолютна більшість з яких публікується вперше. Вдалим прийомом можна вважати й виділення курсивом в авторських текстах цитат із першоджерел.

На нашу думку, до такого ґрунтовного наукового видання варто було б додати іменний та географічний покажчики, які значною мірою підвищили б інформативність праці. Але в цілому можна констатувати, що творча співпраця відомого історика, професора І.Б.Матяш та дипломата Ю.Ю.Мушки дала чудовий науковий результат, стала помітним внеском в історію української дипломатії. Рецензоване видання – це гідна данина пам’яті українським дипломатам, які, попри скрутні фінансові й матеріальні умови діяльності, гідно обстоювали інтереси України в Угорщині.

Рецензоване видання започаткувало нову й вельми перспективну, на наш погляд, серію “Бібліотека наукового щорічника “Україна дипломатична””. Сподіваємося, що в цій серії побачать світ і наступні видання, котрі розкриють перед читачами мовою

архівних документів інші маловідомі сторінки історії української дипломатії. Адже тут – величезне “незоране поле” для дослідників (не рахуючи доби Гетьманату, тільки протягом 1919 р. було створено 5 посольств, 17 надзвичайних дипломатичних місій, 6 консульських установ, що представляли Україну в інших державах світу). Рецензоване видання за науковим рівнем та оформленням слугуватиме взірцем для наступних видань з історії української дипломатії.

Безперечно, книга стане в пригоді не лише історикам, але й слухачам Дипломатичної академії України при МЗС, студентам Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, багатьом читачам, небайдужим до історії свого народу, становлення української державності й утвердження України у світовому співтоваристві.

І.Н.Войцехівська (Київ)

Р.Офіцинський

Політичний розвиток незалежної України (1991–2004) в аспекті європейської ідентичності (на матеріалах періодики Заходу). – К.: Інститут історії України НАН України; Ужгород: Гражда, 2005. – 468 с.

Рецензована монографія доцента кафедри історії України Ужгородського національного університету Романа Офіцинського є однією з успішних спроб скрупульозного дослідження історичного процесу в нашій незалежній державі. Вона підсумовує інтенсивну кількарічну розробку вченим цієї проблематики, що засвідчують також його численні публікації в науковій періодиці.

Структура книги обумовлена авторським розумінням предмету дослідження й складається зі вступу, семи розділів, поділених на підрозділи та параграфи, висновків, списку джерел і додатків. У монографії зроблено аналіз базових складників європейської парадигми політичної історії незалежної України. Автор доводить, що політичні зміни 1991–2004 рр. не лише детерміновані внутрішніми потребами постсоціалістичної модернізації суспільства, а й корегуються через інформаційно-аналітичні, дипломатичні та зовнішньоекономічні інструменти розвинутих країн.

Дослідник намагався зібрати воедино низку взаємопов'язаних аспектів. З одного боку, ідеться про “вестернізаційний стандарт”, глибоко закорінений у масовій свідомості певного цивілізаційного поля. А, з іншого, україноцентрична історія незалежної України, написана Р.Офіцинським на західних джерелах, руйнує схоластичні схеми й нав'язані інтерпретації. Приміром, автором визначено основні дискусійні проблеми української історичної спадщини. Відповідно в 1991–2004 рр. на Заході помітна еволюція в напрямку відмови від колишніх довготривалих ідейних упереджень та стереотипів (генонцид, колабораціонізм).

Розглянувши історико-теоретичні узагальнення й увівши в науковий обіг корпус нових історичних джерел (ресурси Інтернету), Р.Офіцинський цілком доречно звернув детальну увагу на важливі аспекти українського державотворення в 1990-х та на початку 2000-х рр. Ним уведено до наукового обігу значний комплекс ґрунтовних публікацій періодичних видань Західної Європи й Північної Америки, що регулярно висвітлюють різні аспекти політичного розвитку незалежної України.

В інтерпретаціях автора домінують історичні коментарі, виконані на міждисциплінарному рівні та у взаємозв'язку з економічними, соціальними й культурними тенденціями. Тому адекватність застосованих назв і термінів на стику дисциплін гуманітарного циклу (історія, політологія, економіка, право, філософія) становить інтерес. Зокрема дано оригінальну трактовку співвідношення ключових понять “постсоціалістична”, “пострадянська” та “посткомуністична” фази розвитку, “європейська парадигма” й ін.

Дослідник розширив і суттєво доповнив науково встановлену систему соціальних фактів про хід політичних змін в Україні від дипломатичного визнання (грудень 1991 р.) до помаранчевої революції (листопад–грудень 2004 р.). Він заповнив фактологічні прогалини в історичному контексті (“мовна війна” 2000 р., закриття ЧАЕС, касетний скандал, візит Папи Римського 2001 р., розстановка сил та динаміка політичної боротьби 2003–2004 рр.).

Власне кажучи, це перше в історичній науці комплексне дослідження незалежної України через призму її відповідності закономірностям розвитку західної цивілізації. При цьому виявлено кореляційну специфіку між світовими процесами глобалізації й пошуками сучасними українцями нових форм ідентичності (національної, мовної, регіональної,

конфесійної). Також проаналізовано динаміку й вектори суспільної думки Заходу на різних етапах розвитку незалежної України (роззброєння, олігархізація, вибори).

Монографія гармонійно вписується в державні наукові та навчальні програми, що діють у вітчизняній системі вищої освіти й науково-дослідних установ. Маючи за плечима певний педагогічний досвід, автор із повним правом висловив доволі слушну пропозицію. Ідеться про те, щоб на історичних факультетах вищих навчальних закладів III–IV рівнів акредитації запровадити окремий нормативний курс “Історія незалежної України” (3-й курс денного й 4-й курс заочного відділень). Штучність поєднання двох періодів (радянського й незалежного) нині є очевидною.

У сформульованій Р.Офіцинським проблемі поле історичних досліджень ще нагадує цілину. Приміром, провідні зарубіжні щоденні газети “The Financial Times”, “Neue Zürcher Zeitung”, “Frankfurter Allgemeine Zeitung”, “Le Monde”, “The New York Times”, “The Washington Post”, “The Globe and Mail” тощо зачекалися на спеціальні українознавчі студії. Поряд із тим відзначимо декілька побажань, які б стали авторові в пригоді.

На нашу думку, варто було б зайняти чітку наступальну позицію при висвітленні історіографічного аспекту, тобто дати справді критичний зріз наявної наукової літератури. Бачимо там чимало випадкових публікацій, щедро профінансованих державою як “соціально значущі”. Рецензована книга значно виграла б, якщо б дослідник показав причинно-наслідкові зв'язки періоду, що досліджується, з попереднім. Ідеться про з'ясування результатів та наслідків української мирної революції 1989–1991 рр., що відлунюють і досі. Цьому можна було присвятити підрозділ чи параграф.

Загалом же рецензована праця доц. Р.Офіцинського заслуговує на увагу читацької аудиторії, оскільки виконана на належному кваліфікаційному рівні і є гідною відповіддю на підвищений суспільний інтерес до сучасної історії.

В.Є.Задорожний (Ужгород)

Götz Aly

Hitlers Volksstaat. Raub, Rassenkrieg und nationaler Sozialismus. – Frankfurt am Main, 2005. – 444 s.

Гетц Алі

Народна держава Гітлера. Грабунок, расова війна й національний соціалізм. – Франкфурт-на-Майні, 2005. – 444 с.

Серед німецьких істориків, які вивчають похмурий і ганебний період історії своєї країни – 12 років нацистської диктатури – Гетц Алі посідає особливе місце, а його праці привертають увагу не тільки фахівців, але й широкої публіки. Так сталося і з цією книжкою – на неї відгукнулися мало не всі найпомітніші німецькі медіа. Книга Г.Алі “Народна держава Гітлера. Грабунок, расова війна й національний соціалізм” – це, безперечно, нова спроба тлумачення історичного феномена, відомого як “III райх”.

Г.Алі задався простим і цілком природним питанням: у чому причина багаторічних успіхів Гітлера, підтримки його величезною кількістю німців? Яким чином націонал-соціалізм домогся такого високого, сьогодні майже незбагненого, ступеня інтеграції суспільства?

Звичайно, істотною передумовою була насаджувана згори й навмисно розпалювана ненависть проти “неповноцінних”, “інородців”, “євреїв”, “більшовиків” та ін. Однак у попередні десятиліття німці були нею обтяжені не більше, ніж інші європейці, а їхній націоналізм не був більш расистським. Твердження про ранній розвиток у Німеччині своєрідного, притаманного лише їй “винищувального антисемітизму” й ненависті до “чужинців”, на думку Г.Алі, позбавлені сенсу.

Відповідь автора полягає в розумінні нацистського режиму як “послужливої (щодо переважної більшості німців – С.М.) диктатури”. Гітлер, гауляйтери, значна частина міністрів, статс-секретарів та ін. діяли як взірцеві політики-популісти, які постійно дбають про настрої керованих, щодня задаючись питанням – як домогтися їхнього задоволення, поліпшити їхнє самопочуття? Відтак вони щоднини купували їхнє схвалення або принаймні нейтралітет.

Програма “національного соціалізму” була не тільки пропагандистським гаслом – її реалізовували на практиці. Ось перелік переконливих заходів соціальної політики, здійснених до війни: запровадження оплачуваних відпусток для робітників та службовців; подвоєння числа неробочих днів; розвиток масового туризму, у тому числі для робітників; створення першої моделі дешевого “народного” авто; заохочення родин із

дітьми (виплата допомоги) коштом неодружених і бездітних пар; започаткування розвинутої згодом у ФРН системи пенсійного забезпечення; запровадження прогресивного оподаткування. До цього варто додати захист селян від примх погоди й коливань цін на світовому ринку; захист боржників від примусового стягнення боргу шляхом опису й продажу майна (а боржників за помешкання – від виселення). Звісно ж, усе це сприяло популярності режиму.

Під час війни нацистське керівництво, з огляду на уроки 1914–1918 рр., насамперед дбало про продовольче забезпечення населення. Підвищені норми видачі були пов'язані з важкою роботою або особливими, з огляду на стан здоров'я, потребами. Це спричинило ріст симпатій до режиму, що відзначали навіть його опоненти. По-друге (і теж з огляду на уроки минулого), влада доклала зусиль, аби не допустити нестримної інфляції й краху німецької валюти. По-третє, забезпечила родини солдатів грошми (вони одержували 85% чистого заробітку годувальника до призову, тоді як родини британських і американських вояків – менше половини). Військовослужбовці висилали рідним посилки з окупованих країн, відпускники тягли додому мішки, валізи, торби в десятків кілограмів вагою. Із урахуванням платні й постачання військовослужбовців переважна більшість німців жила під час війни краще, аніж до неї. Цей “воєнний соціалістично підсолоджений добробут” дозволяв підтримувати дух мас, спонукаючи їх витіснити зі свідомості злочинне підґрунтя такої політики.

Засоби її здійснення розкривають авторські підрахунки: щонайменше дві третини реальних німецьких доходів під час війни походили з іноземних (окуповані й васальні країни) та “расово чужих” (євреї, іноземні примусові робітники) джерел; третина, що залишилася, поділялася між соціальними верствами німецького суспільства вкрай нерівномірно – 1/3 його (найбільш заможні) вносили 2/3 податкового тягара, тоді як 2/3 (широкі маси) – лише 1/3.

У роки війни більшість (на 1943 р. – 70%) німців – робітники, дрібні службовці, дрібні чиновники – не платили прямих військових податків; селяни мали суттєві податкові пільги; пенсії в 1941 р. були підвищені (це особливо відчули дрібні пенсіонери). Усі пропозиції фінансистів про посилення оподаткування керівництва району відкидало. Зворотним боком цієї політики було підвищене оподаткування буржуазії: 75% внутрішніх німецьких військових податків вносили підприємства й одержувачі високих доходів. Така ж турбота про “благо народу” характеризувала й “генеральний план Ост”, якій передбачав витіснення з європейської частини СРСР “у бік Сибіру” до 50 млн. слов'ян, місце яких повинні були зайняти німецькі колоністи.

Расова теорія нацистів справедливо розцінюється як ідейна підготовка й обґрунтування політики ненависті й масових убивств. Але мільйони німців вона приваблювала іншим боком – обіцянкою рівності всередині нації. Нацизм, показує Г.Алі, дійсно забезпечив німцям найбільшу соціальну рівність і найбільші можливості соціальної мобільності, аніж ті, що були в кайзерівському райху чи у Ваймарській республіці.

Нацистська ідеологія, підкреслюючи розходження поза нацією, пом'якшувала класові розходження всередині неї. Це відчувалося в організаціях “Гітлерюгенд”, Союз німецьких дівчат, при проходженні імперської трудової служби, в партійних організаціях і навіть у вермахті.

Війна прискорила демонтаж соціальних перегородок. Через великі втрати командного складу з жовтня 1942 р. відкрився шлях до офіцерських посад людям без закінченої шкільної освіти. І широкі народні маси сприйняли це із захватом. Відповідно до нюрнберзьких законів 1935 р. нові шлюби між “арійцями” та євреями були заборонені, зате вперше в історії Німеччини офіцер міг одружитися з донькою робітника (звісно, якщо не було біологічних протипоказань).

Отже, резюмує Г.Алі, за допомогою грабіжницької расової війни нечуваних масштабів нацизм забезпечив німцям небачений раніше ступінь добробуту, соціальної рівності й вертикальної соціальної мобільності. Тому-то режим страхітливих масових злочинів був водночас режимом величезної популярності. Відсутність ефективного внутрішнього опору, так само, як і наступного почуття провини, Г.Алі пояснює цією історичною констеляцією.

Новизна такого трактування саме й полягає в розкритті органічного зв'язку “народної” (“соціальної”) держави зі злочинами – на противагу пануючому досі підходу, який інтерпретує моторошні й страхітливі злочини нацизму окремо від тих акцій режиму, що зробили його настільки привабливими для величезної більшості (до 95%) німців.

Головною темою книги, як уже йшлося, є фінансування війни. Бюджетна політика Гітлера, як показує Г.Алі, від самісінького початку була зухвало авантюрно, орієнтова-

ною на майбутні доходи (тому-то з 1935 р. він заборонив публікувати держбюджет). Переозброєння Німеччини, що дозволило ліквідувати безробіття й підвищити купівельну спроможність мас, здійснювалося за рахунок гігантських кредитів, які спричинили стрімке зростання внутрішнього державного боргу. Бюджети зводилися з величезним дефіцитом, і вже до кінця 1937 р. Німеччина стояла на межі банкрутства. Тож вихід було знайдено в зовнішній експансії (аншлюс Австрії, захоплення Судетської області, а згодом і решти Чехословаччини), експропріації євреїв (шляхом накладеної після “Кришталевої ночі” “контрибуції” в розмірі 1 млрд. райхсмарок, а потім і “аризації” єврейської власності).

Фінансування розпочатої війни було організоване нацистським керівництвом (за активної допомоги менеджерів державних і приватних фінансів) як масштабне ошуканство. Нацисти вичавлювали з окупованих країн колосальні контрибуції, руйнуючи цим їхні національні валюти, висмоктували мільйони тонн продовольства для прокорму окупаційних військ і відправлення в Німеччину. Їхнім гаслом було: якщо під час війни хтось повинен голодувати, нехай голодують інші; якщо інфляція неминуча, нехай від неї страждає в першу чергу населення підкорених країн.

Матеріальне стимулювання підвищеного настрою німців за рахунок інших було важливим на кожному етапі правління. Держава перетворилася на колосальну машину для грабунку, а окремі громадяни – на шукачів вигод і пасивно підкуплених. У розпорядженні простих людей опинилися речі, про саме існування яких вони за пару років до того й не підозрювали. І це було лише передчуттям того, яким стане життя по війні, які блага це обіцяє. Зворотним боком була нечиста совість і притлумлене відчуття, що після всього скоєного є лише одна альтернатива – перемогти або загинути.

Із дивовижною для істориків компетентністю Г.Алі простежує фінансово-економічний механізм нацистського грабунку. Якщо в окупованих країнах Західної, Північної й Південної Європи вермахт (за винятком хаосу останньої фази війни) розплачувався за реквізиції й закупівлі “білетами імперської кредитної каси” або місцевою валютою, отже, масштаби пограбування можна хоча б приблизно обрахувати за величиною витрачених грошових сум, то на окупованих територіях СРСР усе було по-іншому: значна частина привласненого оформлялася т.зв. “квитанціями” або взагалі ніяк не оформлялася.

Велике місце в книзі займає аналіз фінансово-економічних наслідків пограбування євреїв в окупованих і залежних країнах. Продаж конфіскованої власності дозволяв викидати на ринки капіталу, нерухомості, речові ринки й у роздрібну торгівлю додаткову кількість благ і таким шляхом частково задовольняти попит на товари щоденного вжитку, а також вартісні й коштовні речі. Звичайно, заподіяні війною й німецьким пограбуванням Європи діри в постачанні населення не могли бути цілковито закриті, але на якийсь час, в якихось місцях – були суттєво зменшені.

На питання: куди ж поділося майно пограбованих, депортованих і замордованих, Г.Алі дає чітку відповідь – їхнє золото, коштовності, годинники, прикраси, одяг, предмети побуту, устаткування їхніх майстерень і крамниць, їхня валюта й цінні папери, будинки та господарські будівлі – усе це було продане місцевому населенню (основні цінності опинилися в руках біржовиків і комерсантів). Ну, а грошовий еквівалент різниці, здебільшого обхідними, шляхами надійшов у німецькі військові каси. Отриманими таким чином грошовими знаками інших країн окупанти оплачували місцеві товари й послуги, необхідні для військ і цивільного населення райху, виплачували платню солдатам.

Ще одним способом експлуатації й пограбування інших народів на користь німців була рабська праця мільйонів іноземних робітників у Німеччині (частина вербувалася добровільно, однак більшість становили пригнані силоміць). Не кажучи вже про те, що праця цих людей оплачувалася гірше рівноцінної праці німців (найбільш дискримінованим робітникам із Польщі й СРСР за рівноцінну працю платили на 15–40% менше), їх обкладали більш високим прибутковим податком, а також особливим податком у розмірі 15% від заробітку. Таким чином, євреї, роми й оstarбайтери платили втричі більше, аніж працюючі поряд німці. Саме тому, а також за рахунок вільнонайманих польських робітників, надходження від прибуткового податку в скарбницю райху в другій половині війни збільшилися вдвічі. Те, що залишалося іноземним робітникам після відрахування податків, соціальних внесків та ін., примусово відправлялося на їхні “ощадні рахунки”, гроші з яких можна було зняти лише після повернення на Батьківщину, тобто після закінчення переможної для Німеччини війни. “Берлінське бюро Центрального господарського банку України”, куди підприємства переводили ці “заощадження”, було, як відзначає Г.Алі, одним із найменувань скарбниці німецького райху.

Такий основний зміст книги Г.Алі. Із ним пов’язаний сюжет, також трактований по-новому – про відносини нацистського керівництва та традиційних еліт (юристів, дипло-

матів, генштабістів, а надто економістів і фінансистів) при втіленні в життя описаної вище політики.

Г.Алі детально простежує роль керівництва й провідних спеціалістів фінансово-господарських відомств – мінфіну, райхсбанку, імперської кредитної каси, інтендантського управління вермахту, – що відігравали велику роль у фінансуванні війни й підготовуванні німців.

Саме чиновники мінфіну та райхсбанку винайшли практику безлічі рахунків, що дозволяла, переводячи награвані гроші з одного рахунку на інший і змішуючи їх із грошми іншого походження, приховати джерело. Система “імперських кредитних білетів” – теж їхнє ноу-хау. Жодних указівок згори не треба було, щоб запровадити порядок, відповідно до якого перекази іноземних робітників їхнім родинам за кордоном виплачувалися не в райхсмарках, а в місцевих валютах відповідних країн. Так само діяли й експерти мінпроду, визначаючи, які групи населення повинні забезпечуватися по вкрай занижених нормах (насамперед євреї, потім – радянські військовополонені, душевнохворі й т.д.). Досить було проголошеного Гітлером принципу: добре те, що корисно для німців, а про методи йому не йдеться.

Між політичним керівництвом і чиновниками-фахівцями іноді виникали розходження в питаннях про те, як швидко і якими методами грабувати Європу. Перші, як правило, орієнтувалися на швидкий ефект, другі ж – на середньотерміновий, прагнучи видоїти корову й дочекатися приплоду, перш ніж відправити її на забій. Нацистські ж ватажки мислили в категоріях політичного виживання. Лейтмотивом їхньої діяльності було за будь-яку ціну та в найкоротші терміни (за кілька тижнів чи місяців) домогтися відповідної мети.

Проте, ці суперечності й породжені ними тертя (картина наскрізь авторитарної держави, на думку Г.Алі, не відповідає дійсності) в підсумку йшли на користь системі. Можливість виявляти розходження й порушувати питання про оптимальний шлях досягнення мети – усе це сприяло високій ефективності системи. Моторошні злодіяння не відбулися б без м'якої корекції й доводки, компетентної верифікації подеколи безглуздо ризикованих, імпровізованих акцій нацистської верхівки, без цього “вбивчого сплаву політичного волюнтаризму й функціональної раціональності”. Співпраця політиків, експертів і більшості населення – саме це, на думку Г.Алі, було причиною всього того, що сталося.

І тут ми повертаємося до основного, найдошкульнішого висновку Г.Алі: “Система була створена для загальної вигоди німців. Кожен – не тільки нацистські функціонери, але 95% німців – належав до “раси панів”, маючи якусь частку в награваному у вигляді грошей у гаманці або імпортованих, закуплених в окупованих, союзних чи нейтральних країнах і оплачених награваними грошми продуктах на тарілці. Жертви бомбардувань носили вбрання знищених євреїв і спали в їхніх ліжках, дякуючи Богові за те, що вижили, а партії й державі – за оперативну допомогу”. “Голокост, – наголошує Г.Алі, – залишиться незрозумілим, якщо його не аналізувати саме як найпослідовніше в сучасній історії масове вбивство з метою пограбування”.

Подібна відповідь на питання про причини того, що відбулося, кардинально розходиться з прийнятими з “національно-педагогічних” міркувань поясненнями, що поклали відповідальність чи то на окремих осіб, чи то на певні угруповання – “біснуватого” харизматичного диктатора та його оточення або на банкірів, керівників концернів, військових і т.д. У НДР, ФРН, Австрії, констатує Г.Алі, застосовувалися різні стратегії самозахисту, але з однією й тією ж метою – забезпечити більшості населення спокійне життя й чисту совість.

Г.Алі цілковито свідомий того, який відповідальний висновок він робить: “Коли я кажу про “німців”, це поняття – також із колективістських узагальнень... Проте, при всій його недосконалості, воно здається мені незрівнянно більш влучним, аніж дуже звужене – “нацисти”. Адже Гітлерові повсякчас удавалося розширяти базу суспільної згоди з його режимом далеко за межі кола членів і прихильників його партії. Авжеж, були німці й німкені, які чинили опір, страждали та гинули в боротьбі; німецькі євреї теж були німцями, розуміли себе німцями (інколи не без гордості). Проте вигоди з аризації мали саме німці (включно з австрійцями), а саме 95% населення райху. Той, хто заявляє, що це були лише затяті “наці”, ухиляється від реальної історичної проблеми”.

Перефразовуючи слова відомого філософа Макса Горкгайма (“Хто мовчить про капіталізм, не повинен мудрувати про нацизм”), Г.Алі завершує книгу власною максимом: “Той, хто не бажає говорити про вигоди мільйонів простих німців, нехай мовчить про націонал-соціалізм і голокост”.

С.А.Мадієвський (Ахен, Німеччина)

Н.П.Барановська (Київ)

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ “СКРИВДЖЕНЕ ЛЮДСТВО: 20 РОКІВ ПІСЛЯ ЧОРНОБИЛЯ”

11 березня в чарівному італійському містечку Маростіка (провінція Віченца) відбулася наукова конференція “Скривджене людство: 20 років після Чорнобиля”. Ініціаторами й організаторами стали благодійно-культурна асоціація “Іль Понте – Міст”, Інститут досліджень історії суспільства та релігії Віченци, міські адміністрації Кальдоньйо й Маростіки. Значну роль в організації цього заходу відіграла наша землячка, професор, завідувачка кафедри україністики університету “Ла Сап’єнца” (Рим), відомий літературознавець *Оксана Пахльовська*. Серед учасників конференції були представники й інших університетів Італії, зокрема “Ка Фоскарі” (Венеція) та університету м. Тренто. Узяв участь у його роботі письменник і філософ із Великобританії *Маріо Петруччі* та запрошена організаторами делегація з України в складі *Юрія Щербака* (Надзвичайний і Повноважний Посол України), *Юрія Шаповала* (Інститут політичних та етнологічних досліджень Національної академії наук України) й *Наталії Барановської* (Інститут історії України НАНУ).

У старовинній залі замку Маростіки в присутності великої кількості науковців, викладачів, студентської та шкільної молоді, мешканців міста конференцію відкрив мер містечка професор *Альфіде Бертаццо*. Привітати учасників конференції з Рима приїхав нинішній посол України в Італії *Георгій Чернявський*.

Присутні з великою увагою слухали виступаючих і активно реагували на почуту інформацію з найрізноманітніших питань. Про партійно-державне керівництво й КДБ під час катастрофи доповідав *Ю.Шаповал*; про ситуацію в Україні після Чорнобиля – *Н.Барановська*; про наслідки Чорнобильської катастрофи для ХХІ ст. – *Ю.Щербак*; антропологію ризику в Чорнобильській катастрофі аналізувала *Еліза Джеремія*; питання екології – *Сільвія Бертаццо*. Про емоційний аспект катастрофи та її впливи на літературний процес доповіла *О.Пахльовська*, а представник консорціуму “Віченца-енергія” *Андреа Гаспарелла* говорив про бачення італійськими фахівцями проблеми чистих видів енергії на майбутнє. Великий внесок у взаєморозуміння українських та італійських учасників конференції своїм блискучим перекладом вніс один з її організаторів з української сторони, віце-президент благодійного фонду “Корда” (м.Київ) *Андрій Омелянюк*.

Величезне враження на присутніх справило читання фрагментів сценарію Ліни Костенко “На 800-ліття Чорнобиля” італійською мовою, яким і закінчилася робота конференції. Завдяки зусиллям *Франческі Ломастро* – президента асоціації “Іль Понте – Міст” з 10 березня по 1 травня в Кальдоньйо в старовинній виллі роботи архітектора Андре Палладіо працюватиме мистецько-документальна виставка про чорнобильську трагедію, створена відомим художником та дизайнером, який брав участь в оформленні національного музею “Чорнобиль” у Києві *Анатолієм Гайдамакою*. Там же представлено фотовиставку *Ігоря Костіна*, чорнобильські роботи якого широко відомі у світі. Організація всіх цих заходів свідчить про співпороження італійської громади постчорнобильській Україні і її великий інтерес до нашої держави.

Д.М.Горелов (Київ)

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ “ЕЛІТИ Й ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ ФОРМУВАННЯ НАЦІЙ”

2–3 березня 2006 р. в Києві в рамках спільного проекту НАН України та Російського гуманітарного наукового фонду відбулася міжнародна наукова конференція “Еліти й цивілізаційні процеси формування націй”. Її організаторами стали Національна академія наук України, Інститут політичних і етнологічних досліджень НАНУ ім. І.Ф.Кураса, Українська академія політичних наук та Інститут політичних наук. На конференції зібралося широке коло фахівців, які тією чи іншою мірою причетні до означеної проблеми. Так само розмаїтим були історичний, географічний і тематичний діапазони запропонованих доповідей та повідомлень – від давньоруської доби й середньовіччя до сьогодення, від Скандинавії до країн Західної, Центральної та Південно-Східної Європи, від етнічних факторів формування еліт до зіткнення цивілізацій у добу глобалізації.

Із привітальним словом до учасників конференції звернувся Президент України *В.А.Ющенко*, наголосивши, що українська регіональна цивілізація розвиватиметься, а українська нація ставатиме все більш активною, продуктивною, якщо всі соціальні групи й політичні сили наполегливо працюватимуть над підвищенням ефективності праці, зниженням енергоємності виробництва, над вирішенням проблем міста й села, науки та освіти. Ніхто українських проблем, крім самих українців, не вирішить, навіть за наявності сприятливих міжнародних обставин, які можуть бути ли-

ше допоміжним чинником розвитку. І більшість науковців, які становлять основу інтелекту нації, розуміє це. Таке розуміння необхідно донести до кожного громадянина нації, щоб усім разом працювати на благо країни й народу. Варто завершувати дискусії на тему “Куди йти?”, а наполегливо рухатися до співпраці та взаємодії з країнами, де існують високі стандарти життя, свобода й демократія. Українська нація буде європейською нацією й збудує вільну, демократичну державу.

Серед запрошених іноземних колег у конференції взяли участь науковці з Росії, Білорусі та Швеції. Україну репрезентували представники Президії й учені інститутів НАНУ, викладачі та студенти вітчизняних вузів, відомі політики та громадські діячі. Перший президент України *Л.М.Кравчук*, який відкрив обговорення, наголосив на тому, що проблема еліт у нинішньому українському суспільстві дедалі актуалізується й перебуває в органічному зв'язку з творенням та розвитком нації.

Своєчасність проведення подібної конференції саме в Україні пояснюється з-поміж іншого ще й тим, що тема впливу еліт на формування націй набуває особливої актуальності для молодих держав, де відбувається процес становлення громадянського суспільства. Ця цікава та багатогранна проблема ще довгий час привертатиме увагу у зв'язку з недостатньою вивченістю її окремих аспектів. Серед них можна виділити такі: історія формування національних еліт; їх роль у розвитку національної свідомості; еліти як об'єкт досліджень; елітарні прошарки в сучасному суспільстві; місце й роль політичної, військової, наукової, культурної, інтелектуальної й інших еліт у минулому та сучасному житті; участь їх у формуванні національних цінностей, їхнього оновлення й збереження; культурні й моральні характеристики, творчі та організаційні здібності, сила волі, твердість віри як ознаки представників елітарних прошарків суспільства; нормативні (ціннісні) й функціональні концепції в діяльності еліти; культурна самобутність нації та інших етнічних утворень; проблема “відкритості – закритості” елітних груп населення; “прагматизм” і “цинізм” у діяльності еліти тощо.

Суспільно-політичні процеси у світі, у тому числі й в Україні, засвідчують колосальний розрив між цілями та можливостями здійснення реформування суспільства, його демократизації. Це зумовлює потребу теоретичного осмислення проблеми елітотворення, що динамічно змінюється в сучасних умовах. Існуючі наукові дослідження не вичерпали можливостей подальшої розробки широкого кола питань, пов'язаних із процесами демократичного розвитку політичних систем, державної влади й нації, концептуальних та процесуальних підходів до їх формування й функціонування.

Усвідомлення населенням України своєї національної ідентичності вирішальною мірою визначатиметься цивілізаційним вибором його найбільшого сегмента – етнічних українців. Адже більшість національних меншин України, за винятком росіян і білорусів, мають чітке цивілізаційне походження – або європейське, або азійське. Такою чіткістю поки що не відзначається український етнокультурний ареал.

Нині на теренах України формується нова національна ідентичність, яка охоплює не лише титульний етнос, а й усіх громадян держави. Якщо ця ідентичність не завжди може ґрунтуватися на чітко вираженій цивілізаційній (релігійній, мовній, культурній) належності, то вона має використовувати критерії раціонального прагматизму. В основу нової української ідентичності має бути покладено здатність до усвідомлення національних духовних та матеріальних інтересів, пошук найбільш ефективних шляхів і засобів їх реалізації. Українська поліетнічна нація може постати, самоусвідомитися й самоствердитися як нація людей, котрі різного роду цивілізаційні та етнічні сентими підпорядковують завданням розвитку продуктивних сил, створення конкурентоспроможної продукції. Набуття таких рис надалі полегшить українцям їхній геостратегічний вибір. Він передбачає вироблення національною елітою психології, котра не буде, як нині, піддатливою різним апеляціям до східнослов'янського братерства, але натомість ґрунтуватиметься на прагматизмі й ефективності. Тобто виробить у собі ті риси, які найбільш виразні в західній цивілізації.

Вивчення історичних передумов, розвитку й сучасного стану проблеми формування еліт у контексті національного будівництва є тим наріжним каменем, від якого залежатимуть перспективи цивілізаційного поступу кожного народу. У збірнику “Еліти й цивілізаційні процеси формування націй”, який видано за результатами однойменної конференції, було зроблено спробу вмістити останні фахові роздуми з вкрай важливої для кожного громадянина теми.

Ю.А.Мицик (Київ)

**МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ “AD FONTES / ДО ДЖЕРЕЛ”
(КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКІЙ АКАДЕМІЇ – 390)**

Києво-Могилянська академія (КМА) є найславетнішим в Україні університетом, який ще на зорі свого існування здобув широке визнання в Східній та Південно-Східній Європі. Досить сказати, що тут протягом XVII–XIX ст. навчалась еліта української нації (гетьмани, полковники, генеральна старшина), а серед студентів та викладачів бачимо цілу плеяду церковних та культурних діячів, насамперед близько 30 святих православної церкви (П.Могила, Д.Ростовський, П.Величковський та ін.), богослови (І.Гізель, Й.Галятовський, Т.Прокопович, С.Яворський), літописці (Ф.Софонович, І.Гізель), поети й письменники (Л.Баранович), філософи (Г.Сковорода), науковці (природознавець М.Ломоно-

сов, засновник сучасного бджільництва П.Прокопович, видатний медик Н.Амбодик-Максимович). Досить сказати, що всі духовні семінарії в Росії XVII–XVIII ст. заснували вихованці “Могилянки”. Києво-Могилянська академія була могутнім духовним центром українського національного життя й саме з цієї причини була ліквідована російським урядом 1817 р. Але навіть в урізаному вигляді (уже як Київська духовна академія) вона значною мірою зберегла цю функцію й те, що в її стінах навчалися класик української літератури І.Нечуй-Левицький, видатний композитор і хормейстер О.Кошиць, митрополит УАПЦ В.Липківський, є красномовним тому свідченням.

На жаль, у радянські часи “Могилянка” була закрита, а її історію та спадщину “не рекомендувалось” вивчати. Виняток становить хіба що монографія З.Хижняк, видана на хвилі хрущовської “відлиги”. Тільки в незалежній Україні стало можливим відродження цього славного закладу (Національний університет “Києво-Могилянська академія”) у 1992 р., а також повноцінне дослідження її минулого. Наслідком цієї роботи було видання унікальної енциклопедії “Києво-Могилянська академія в іменах. Енциклопедичне видання” (К., 2001. – 734 с.), збірника документів із її історії.

Відтак розпочався новий етап у дослідженні “Могилянки”, для якого характерно, наприклад, широке залучення сил не тільки працівників НаУКМА, але й науковців усєї України та з-за кордону. В іншому форматі, уже міжнародної конференції (за участю науковців України, Білорусі, Італії, Канади, Росії, Польщі), відбувся й форум науковців, присвячений 390-річчю НаУКМА. Ця подія відбулася 12–14 жовтня 2005 р.

На пленарному засіданні 12 жовтня, яке відбулося в Староакадемічному корпусі “Могилянки”, заснованому ще її вихованцем гетьманом І.Мазепою, із привітанням до учасників конференції виступив президент НаУКМА проф. *В.Брюховецький*. Пленарне засідання було віддане філософам, із доповідями виступили професори *В.Горський* (“Ідея університету в Києво-Могилянській редакції”), *М.Попович* (“Роль Києво-Могилянської академії в історії української культури”), *С.Кримський* (“Києво-Могилянська академія – фортеця української духовності”). Подальші засідання проходили на 8 панелях (1. Академічні “ворота вченості”: організаційні засади навчання; підручники та спрямування студій із філософії й богослов'я; 2. Граматика, поетика й риторика в системі могилянської освіти; 3. Академічна філософська та богословська спадщина; 4. Могилянське проповідництво; 5. Києво-Могилянська академія: переломові та маловідомі сторінки історії; 6. Інтелектуальні середовища вихованців Київської академії в Україні; 7. Могилянські вихованці в культурі, освіті та церковному житті сусідніх народів; 8. Щоденне життя студентів та професорів Київської академії), а завершив конференцію круглий стіл “Проблеми вивчення Києво-Могилянської й Київської духовної академії та їхньої спадщини”.

На 1 панелі вагоме слово сказали філософи *М.Кашуба* (“Етика як академічна дисципліна в Києво-Могилянській академії”) та *С.Головащенко* (“Книжні традиції для вивчення Святого Письма в Київській академії кінця XVIII – початку XIX ст.: спроба концептуальної реконструкції”), *М.Симчиш* (“Особливості вивчення філософії в Києво-Могилянській академії”). Після доповідей тут, як і на інших панелях, відбулося обговорення та дискусії. На спорідненій 3-й панелі було підкреслено високий рівень філософії в КМА, її міцний зв'язок як із східною, так і з західною богословською традиціями. Це виразно пролунало в доповідях насамперед *І.Захари* (“Західноєвропейська богословська філософія XVII ст. та Києво-Могилянська академія”), *Я.Стратій* (“Значення *gesto ratio* в правових теоріях професорів Києво-Могилянської академії”), *М.Ткачук* (“Духовно-академічна філософія як феномен”). Були також наведені нові факти про вагомий внесок НаУКМА в розвитку теології та філософії в Росії (*К.Суторіус*). Загалом цій проблемі було присвячено ще 5 доповідей 7-ї панелі, у т.ч. російських науковців *М.Дмитрієва* та *Т.Яковлевої*. Були розглянуті знакові постаті, якщо йдеться про вплив вихованців НаУКМА на культуру, освіту й церковне життя сусідніх народів – Симеон Полоцький та Теофан Прокопович. *В.Литвинов* торкнувся дискусійного питання (“Чи був Прокопович раннім просвітником?”) і дав ствердну відповідь на нього.

Дуже актуальними були, особливо у світлі запровадження в сучасну середню школу України предмету “християнська етика”, доповіді *В.Котусенка* (“Етичні проблеми у філософських курсах Києво-Могилянської академії”), *В.Нападистої* (“З історії викладання морального богослов'я в Київській духовній академії”). На панелях 2 і 4 в центрі уваги були проблеми проповідництва в НаУКМА, важливі доповіді були тут представлені італійськими науковцями проф. *Джованною Броджі-Беркофф* (“Риторика, мова та індивідуальність в українських проповідях у XVII ст.”) та доц. *Джованною С'єдіною* (“Рецепція Горація в київських поетиках XVII – першої половини XVIII ст. у зв'язку з мовно-дидактичними та етичними настановами в Києво-Могилянській академії”). Проф. Альбертського університету (Едмонтон, Канада) *Н.Пилип'юк* і доц. НаУКМА *Ю.Сватко* дослідили важливі аспекти риторики Теофана Прокоповича.

На споріднених панелях 6 і 8 доповідачами було встановлено важливі інтелектуальні центри діяльності “могилянців”, у першу чергу в Києво-Печерській лаврі (доповідь *С.Кагамлик*), канцелярії Київської духовної консисторії (доповідь *О.Прокоп'юк*). Інтелектуальний рівень вихованців НаУКМА (*М.Яремченко*), матеріальні умови їхнього життя (*О.Сокирко*, *О.Задорожня*), існуючі в них поняття честі (*О.Дзюба*) були розглянуті в доповідях згаданих науковців. Значна увага була приділена історичному минулому “Могилянки”. Були дані спроби періодизації її історії (*Я.Гаєвич*), простежено, як неоднозначно сприймався св. П.Могила в російській книжності XVII ст. (*Т.Опаріна*, Москва). Важливо, що вперше за довгі роки нарешті було звернено увагу на історію Київської духовної

академії. *К.Сігов* висвітлив історію паломницької подорожі студентів КДА до Єрусалиму. *Ю.Мицик* на підставі матеріалів із канадських архівів висвітлив біографію одного з останніх випускників КДА – священика й патріота України Філімона Кульчинського, який у довоєнний період викладав у Крем'янецькій духовній семінарії, а в повоєнний період служив у православних храмах Канади, Бразилії та США. А.Стародуб зупинився на становищі професорської корпорації КДА в останній період її існування (1919–1923 рр.). Цікавими були коментарі проф. *Н.Яковенко* та доц. *М.Яременка*. Значну дискусію викликала доповідь *Т.Люті* ("Анатомія міфу академії"), у котрій порушувалося питання, чи справді КМА була університетом у тому розумінні, яке вкладалося в нього в Західній Європі. Тут думки дискусійників розійшлися. На круглому столі ця дискусія була продовжена, але до спільного знаменника дійти не вдалося.

Усі учасники одноставно відзначили необхідність подальшого фронтального вивчення історії КМА й КДА та їх спадщини, важливість розширення джерельної бази досліджень за рахунок матеріалів архівосховищ (досить сказати, що із сотні збережених в архівах філософських курсів, які читались у XVII–XVIII ст., перекладено з латини й видано лише декілька). Порушувались питання залучення молоді до відповідних наукових досліджень, відродження традицій знання грецької та латинської мов, координації наукових досліджень, видання другого тому енциклопедії "Могилянки", присвяченого вже історії КДА тощо.

У стислому справозданні важко висвітлити всі важливі проблеми, порушені на цій конференції, яка, до речі, була прекрасно організована. Виголошені доповіді мають бути видані окремим томом і тоді кожен зацікавлений читач зможе з ними ознайомитися. На черзі ще ряд конференцій, уже до 400-ліття Києво-Могилянської академії в 2015 р.

НОВІ КНИГИ

- Баран В.Д.**
Історичні витоки українського народу. – К.: Генеза, 2005. – 208 с.
- Верстюк В.Ф.**
Україна від найдавніших часів до сьогодні: Хронологічний довід. / В.Ф.Верстюк, О.М.Дзюба, В.Ф.Репринцев. – Вид. 2-ге, допов., доопрац. – К.: Наук. думка, 2005. – 718 с.
- Видатні постаті України:** Біогр. довід. – К.: МАУП, Книжкова палата України, 2004. – 872 с.
- Гарбуз В.**
Повстань Україно! – К.: Просвіта, 2005. – 156 с.
- Гнатюк О.**
Прощання з імперією. Українські дискусії про ідентичність. – К.: Критика, 2005. – 528 с.
- Голубець О.**
Між свободою і тоталітаризмом: Мистецьке середовище Львова другої половини ХХ століття. – Л.: Академічний експрес, 2001. – 176 с.
- Дашкевич Я.**
Вірменія і Україна. – Л.; Нью-Йорк: М.П.Коць, 2001. – 760 с.
- Декабристи в Україні:** дослідження й матеріали / Голова проекту В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України; КНУ імені Тараса Шевченка, 2005. – Т.ІV. – 202 с.
- Друга світова війна і доля народів України:** тези доповідей Всеукр. наук. конф. – К.: Сфера, 2005. – 76 с.
- Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки /** Голов. ред. В.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Вип.1. – 401 с.
- Звід пам'яток історії та культури України:** Енцикл. вид.: У 28 т. / Голова редкол. В.Смолій. – К.: Українська енциклопедія, 2004. – Кн.1. – Ч.2: М–С. – 1213 с.
- Іванченко Р.**
Історія без міфів. Бесіди з історії української державності. – Вінниця: Континент-Прим, 2004. – 544 с.
- Історичне картознавство України:** Зб. наук. пр. – Л.; К.; Нью-Йорк: М.П.Коць, 2004. – 516 с.
- Історіографічні дослідження в Україні:** Михайло Максимович і українська історична наука (Матеріали круглого столу, проведеного в Інституті історії України НАН України 10 листопада 2004 р. з нагоди 200-річчя від дня народження М.О.Максимовича / Відп. ред. Ю.А.Пінчук. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Вип.16. – 469 с.
- Купчинський О.**
Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV ст.: Дослідження. Тексти. – Л.: Наук. тов. ім. Т.Шевченка, 2004. – 1283 с.
- Лазарович М.**
Гей, ви, стрільці січовії... (Формування українського стрілецького руху в Галичині: причини, передумови, наслідки). – Тернопіль: Джура, 2004. – 80 с.
- Лазуренко В.**
Куркуль чи господар? Селянська економіка як соціальна категорія. – Черкаси: Ваш Дім, 2005. – 220 с.
- Лазуренко В., Лазуренко Ю.**
На перехресті епох. Богдан Хмельницький та його доба. – Черкаси: Ваш Дім, 2005. – 86 с.
- Лук'яненко Л.Г.**
З часів неволі: Сосновка-7. – К.: МАУП, 2005. – 528 с.
- Лук'яненко Л.**
Злочинна суть КПРС-КПУ. Нюрнберг-2. – К.: МАУП, 2005. – 124 с.

- Міжнародні зв'язки України:** Наукові пошуки і знахідки: Міжвид. зб. наук. пр. / Відп. ред. С.В.Віднянський. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Вип.14. – 386 с.
- Матеріали науково-практичного семінару** “Актуальні проблеми та перспективи дослідження історії козацтва” м.Запоріжжя, 1–2 квітня 2005 р. – Запоріжжя: ВАТ “Мотор-Січ”, 2005. – 100 с.
- Мешко О. Я.**
Не відступлюся!: До 100-річчя Оксани Жівни Мешко. – Х.: Фоліо, 2005. – 344 с.
“Муза і меч”: Національний рух у фольклорних та літературних джерелах: Зб. наук. пр. – Л.: Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка, 2005. – 382 с.
- Наукові записки:** Історичні науки. – К.: Вид. дім “КМ Академія”, 2005. – Т.41. – 100 с.
- Одрін О.**
Природні ресурси та торговельно-економічний потенціал античних держав Північного Причорномор'я. Нижнє Подністров'я та Нижнє Побужжя. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 94 с.
- Олександр Олександрович Русов (1847–1915):** Бібліогр. покажч. – Чернігів: Черніг. держ. обл. універс. наук. бібл. ім. В.Г.Короленка, 2004. – Вип.2. – 116 с. (Серія: Історики та краєзнавці Чернігівщини).
- Опис Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII ст.** – К.; Острог; Нью-Йорк: Укр. іст. тов., 2004. – Т.1: Історичні джерела. – 384 с.
- Плохій С.**
Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. – К.: Критика, 2005. – 485 с.
- Полягли в снігах Суомі:** Книга Пам'яті України про громадян, які загинули у воєнних конфліктах за рубежом. – К.: Книга Пам'яті України, 2005. – Т.3. – 984 с.
- Попович М.**
Червоне століття. – К.: АртЕк, 2005. – 888 с.
- Православна церква на півдні України (1774–1781).** – Запоріжжя: ТанDEM-У, 2004. – Т.4: Джерела з історії Південної України. – 560 с.
- Проблеми історії України XIX – початку XX ст.** / Голова редкол. О.П.Реєнт. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Вип.Х. – 298 с.
- Реєнт О.П., Шевченко В.М.**
Історія України у схемах і таблицях: Навч. посіб. для вузів і шкіл. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 162 с.
- Реабілітовані історією.** Запорізька область: Наук.-док. вид. – Запоріжжя: Дніпропетровський металург, 2004. – Кн.1. – 584 с.
- Реабілітовані історією.** Кіровоградська область. – Кіровоград: МПП “Антураж А”, 2004. – Кн.2. – 540 с.
- Реабілітовані історією.** Київська область. – К.: ДП Редакція журналу “Охорона праці”, 2004. – Кн.1. – 544 с.
- Реабілітовані історією.** Черкаська область. – Сміла: Тясмин, 2004. – Кн.3. – 528 с.
- Ситник Г.П., Олуйко В.М.**
Організаційно-правові засади забезпечення національної безпеки України: Навч. посіб. – Хмельницький: ХУУП, 2005. – 236 с.
- Слюсаренко О.С., Терентєва Н.О.**
Торгово-економічні зв'язки України і Греції: Історичні традиції та сьогодення. – К.: Києво-Могилянська акад., 2005. – 384 с.
- Стахів В.П.**
Про українську зовнішню політику, ОУН, Карпатську Україну та політичні вбивства Кремля. – Гадяч: Гадяч, 2005. – 362 с.
- Толочко П.**
Несповідимі путі України: Вибрані науково-популярні та публіцистичні праці за 1998–2003 рр. – К.: АртЕк, 2004. – 240 с.
- Україна в Центрально-Східній Європі** (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.) / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Вип.5. – 715 с.
- Україна дипломатична:** Наук. щоріч. – К.: Планета, 2005. – Вип.V. – 808 с.
- Україна: хроніка XX століття. Рік 1920:** Довід. вид. / Голова редкол. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 311 с.
- Українська дивізія “Галичина”:** Іст.-публіц. зб. – К.: Ярослав Вал, 2005. – 232 с.
- Українське козацтво у вітчизняній та загальноєвропейській історії:** Міжнар. наук. конф., 3–4 червня 2005 р.: Тези доповідей. – О.: ОНУ ім. І.І.Мечникова, 2005. – 104 с.
- Український історичний збірник 2005 /** Голов. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Вип.8. – 554 с.
- Участь громадськості в політичних процесах:** Корені трави-3. – К.: Україна, 2005. – 352 с.
- Федорова Л.Д.**
Київське воєнно-історичне товариство в пам'яткоохоронному і краєзнавчому русі Наддніпрянської України початку 20 ст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 261 с.
- Чекаленко Л.**
Зовнішня політика і безпека України. Людина-Суспільство-Держава-Міжнародні структури: Моногр. – К.: НППМБ, 2004. – 352 с.
- Шандра В.С.**
Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 427 с.
- Шевченко Т.**
Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверті XVI – середини XVII ст. – Л.: Свічадо, 2005. – 340 с.
- Шемшученко Ю.С.**
Вибране. – К.: Юридична думка, 2005. – 592 с.
- Яковенко Н.**
Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – Вид. 2-ге, переробл. та розшир. – К.: Критика, 2005. – 584 с.
- Літературу підібрали: завідувач науково-інформаційним відділом Інституту історії України НАНУ Л.Я.Муха та головний спеціаліст науково-інформаційного відділу Інституту історії України НАНУ І.Л.Острівська.*

CONTENTS

STUDIES

R u s y n a O.V. Interconfessional relations, social and political movements of the XV – the beginning of the XVI centuries on the territory of Ukraine	.4
D o n i k O.M. Merchants as a class in Ukraine (XIX century)	.16
F r a n k o O.O. (<i>L'viv</i>). Scientific activity of Fedir Vovk	.42
P a s c h e n k o V.O. (<i>Poltava</i>), N a h o r n a T.V. (<i>Poltava</i>). L.N.Tolstoi and dukhobory: the main stages of relations at the end of the XIX – the beginning of the XX centuries	.56
P y r i h R.Ya. Land reform of hetman Pavlo Skoropads'kyi: attempted adoption and causes of failure	.68
S o l o v i o v a V.V. (<i>Berdians'k</i>). Consular service of UNR in Central European region	.84
S v y s t o v y c h S.M. Public-service institutions of national minorities of Ukraine during the period of NEP: historical and legal analysis of the matter	.88
S u k h o b o k o v a O.O. Nykyfor Hryhoriyiv about Ukraine in the system of international relations before and during World War II	.95
D a n y l e n k o V.M. Liquidation of Polish state and formation of Soviet regime in Western Ukraine	.111
I s c h e n k o Ya.O. Present-day state of municipal heraldry in Ukraine: early progress and unsolved problems	.125

***

V r o n s ' k a T.V., L y s e n k o O.Ye. Formation of staff of penal battalions and companies in Red army of the period of Great Patriotic war	.137
H o h u n O.S. (<i>Moscow, Russian Federation</i>). Little known pages of the history of Soviet partisan movement of Ukraine in the documents of Polish underground	.151
Z a b o l o t n a T.V. Housing problem in Nazi-occupied Kyiv	.158

HISTORIOGRAPHY. SOURCE STUDY

K o t l i a r M.F. Possible heredity of structure and form of Halych-Volhynian chronicle (observations of the historian)	.173
M a r o c h k o V.I. Modern foreign historiography of the famine of 1932–1933 in Ukraine: new or old interpretation?	.186
K u ú n i e r z R o b e r t (<i>Lublin, Poland</i>). L'viv Ukrainian press about the famine in USSR	.199
N i k o l ' s ' k y i V.M. (<i>Donets'k</i>). Repressions behind “limits” (1937–1938)	.210

REVIEWS

P y r i h R.Ya. Yu.I. Shapoval, I.V. Verba. Mykhailo Hrushevs'kyi	.223
S c h e r b a k V.O. I. Dzyra. Cossack chronicle writing of the 30s – 80s of the XVIII century: source study and historiographical aspect	.226
V o i t s e k h i v s ' k a I.N. I.B. Matiash, Yu.Yu. Mushka. Activity of Extraordinary diplomatic mission of UNR in Hungary: history, memories, archival documents	.228
Z a d o r o z h n y i V.Ye. (<i>Uzhhorod</i>). R Ofitsyns'kyi. Political development of independent Ukraine (1991–2004) in aspect of European identity (on material of Western periodicals)	.230
M a d i e v s k i S a m s o n (<i>Aachen, Germany</i>). Götz Aly. Hitlers Volkstaat. Raub, Rassenkrieg und nationaler Sozialismus.	.231

CHRONICLE OF SCIENTIFIC LIFE

B a r a n o v s ' k a N.P. International scientific conference “Resentful mankind: 20 years after Chernobyl”	.235
H o r i e l o v D.M. International scientific conference “Elites and civilization processes of nations' formation”	.235
M y t s y k Yu.A. International scientific conference “Ad Fontes / Before the Sources” (Kyiv-Mohyla Academy is 390)	.236
N e w b o o k s	.238